Leipziger Studien zur classischen Philologie

Georg Curtius

LEIPZIGER STUDIEN

ZUR

CLASSISCHEN PHILOLOGIE

HERAUSGEGEBEN

VON

G. CURTIUS L. LANGE O. RIBBECK H. LIPSIUS

ERSTER BAND

LEIPZIG

VERLAG VON S. HIRZEL

1878.

Anzeige.

Nachdem die von Georg Curtius und Karl Brugman herausgegebenen „*Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik*“ mit dem X. Bande ihren Abschluss gefunden haben, beginnt mit dem vorliegenden I. Hefte unter dem Titel:

LEIPZIGER STUDIEN

zur

CLASSISCHEN PHILOLOGIE

herausgegeben

von

G. Curtius L. Lange O. Ribbeck H. Lipsius

ein Unternehmen, welches als eine Sammlung kleinerer Schriften aus dem Gesammtgebiete der classischen Philologie charakterisirt werden kann.

Den Kern der Sammlung sollen ausgewählte philologische Doctordissertationen der Leipziger Universität bilden, denen sich gelegentlich Preisschriften, Habilitationsschriften und kleinere Mittheilungen aus dem philologischen Seminar, wie aus verschiedenen wissenschaftlichen Gesellschaften Leipzigs anschliessen werden. Ausserdem behalten die Herren Herausgeber es sich vor, eigene Beiträge hinzuzufügen.

Die „Leipziger Studien“ werden in zwei Heften jährlich erscheinen, die einen Band bilden. Der Preis des Heftes wird nach dem Verhältniss der Bogenzahl 4 bis 6 *M.* betragen. Eine Anzahl von Exemplaren der Dissertationen reservirt die Verlagshandlung für den Einzelverkauf: für diese tritt ein erhöhter Verkaufspreis ein.

Subscriptionen werden in allen Buchhandlungen des In- und Auslandes angenommen.

Leipzig, Ende Juni 1878.

S. HIRZEL.

LEIPZIGER STUDIEN

ZUR

CLASSISCHEN PHILOLOGIE

HERAUSGEGEBEN

VON

G. CURTIUS L. LANGE O. RIBBECK H. LIPSIUS

ERSTER BAND.

Mit einer Schrifttafel.

LEIPZIG
VERLAG VON S. HIRZEL.
1878.

INHALT.

DE

M. MANILII EMENDANDI RATIONE

SCRIPSIT

MALVINUS BECHERT

I

Instituenti mihi proximo anno in M. Manilii poetae usum atque elocutionem accuratius, quam adhuc factum esse videbam, inquirere statim apparuit, eis quidem auxiliis, quae nunc praesto sunt, nullo pacto ad certum finem perveniri posse, cum neque ex verbis poetae sicut hodie leguntur, quaenam in singulis loquendi generibus consuetudo Maniliana fuerit, ubique liqueat, neque ex apparatu quem dicunt critico Iacobiano [1]) singulorum codicum scripturas omnes, nedum rationem condicionemque quae inter Manilianos libros manu scriptos intercedat cognoscamus. Itaque neque inane neque frugis expers quidquam me esse suscepturum existimavi, si omnes, qui quidem in usum vocandi sunt, codices denuo inspicerem omnesque vel pusillas scripturarum discrepantias diligenter enotarem, tandem ut certa solidaque Manilianae criseos fundamenta, qualia desideravit Godofredus Bernhardy [2]), iaci possent. Hoc autem omnino quod instituere potui, *Ludolfi Krehlii* huius academicae bibliothecae praefecti benevolentiae atque liberalitati debeo, quo viro humanissimo intercedente factum est, ut et codicibus Manilii duobus, qui in bibliotheca Batavorum Lugdunensi servantur, et Bruxellensi libro manu scripto altero per tres fere menses uti mihi liceret; ei igitur inprimis et ceteris, qui me adiu-

1) M. Manilii Astronomicon libri V recensuit Fridericus Iacobus. Berol. 1846.

2) Bernhardy, Grundr. der röm. Litt. Gesch. p. 556 adnot. 421: „Noch ist aber unser Apparat weder vollständig noch richtig gegliedert; die von Iacob zersplitterten Gruppen gestatten kaum einen Ueberblick, und wir müssen eine methodische nicht ängstlich am Buchstaben haftende Kritik noch immer erwarten."

verunt viris benevolentissimis summam semper habebo gratiam. Quibus e studiis num quid emolumenti ad latinas litteras redundarit, alii iudicent: ego autem peto, ne nimis severum iudicium de hac iuvenili dissertatione faciant, quam scripsi non tam ut alios docerem, quam ut docerer ab aliis.

Libri autem manu scripti, quibus M. Manilii astronomicon libri V continentur, sunt hi:

I. cod. Bruxellensis membranaceus saeculi vel X exeuntis vel XI ineuntis, forma octonaria foliorum 125 in quaternionum modum complicatorum, quorum folia 1 ad 100[3]) carmen Manilii, reliqua Prisciani Grammatici Periegesin exhibent[4]); quem codicem olim inter libros bibliothecae Gemblacensis monasterii servatum fuisse haec in fine Maniliani poematis inscriptio rubris litteris appicta testatum facit: 'Liber iste pertinet monasterio Gemblacensi', itemque Prisciani carmini subscripta sunt haec: 'Lib. S. ptnt̄ Gemblacens', unde tamen hunc librum inter seditiones turbasque belli civilis, quo proximo saeculo Gallia exarsit, Lutetiam Parisiorum delatum esse, ex sigillis duobus rubris patet, quorum alterum in prima, alterum in ultima codicis pagina exstat, his inscriptis litteris: BIBLIOTHEQVE · NATIONALE atque in medio sigillo lictorum fasces conspicui sunt, super quibus tegimen capitis fratrum ordinis quem ferunt Iacobinorum cernitur; postea Bruxellas migravit, ubi etiamnunc in bibliotheca publica numero 10012 notatus servatur. Inscriptio carminis genuina, quae quondam spatium duorum versuum explevit, erasa est, manu autem

3) Falso Herm. Breiter, qui libellum scholasticum 'de emendatione Manilii' Hauniae 1854 scripsit, unde tamen fere nihil bonae frugis petere potui, pagina 5 ponit haec: 'carmina Manilii IC schedis perscripta sunt'; fugit enim eum, 75 numerum ab eo qui singulis paginis numeros adscripsit, bis esse positum.

4) Huius carminis inscriptio haec est 'Descriptio orbis incipit periegesis prisciani grammatici', deinde praemissis capitulis singulis hic sequitur versus 'Naturae genitor quae mundum continet omnem', ultimus hic est 'Omnipotens genitor pro quo mihi praemia donet', sub quo haec verba exstant: 'Feliciter explicit Periegesis id est descriptio orbis terrarum et maris Prisciani Grammatici secundum Dionisium.'

saeculi ut videtur XVI haec apposita: Mālius poeta eademque manus nonnullas notas margini adscripsit atque duas lacunas, de quibus infra videbimus, replevit; ceteris autem libris neque supra neque infra quidquam scriptum legitur binis versibus vacuis relictis. Scriptus autem est hic codex, qui rasuras prorsus nullas habet, manu una eademque elegantissima, quae errores, si qui forte irrepserunt, inter scribendum correxit; neque librarius latini sermonis inperitus fuit, qui et verba singula bene distinxerit et ubicunque ei aliquid vel obscurum vel falsum videbatur esse, requirendi signum — r — in margine apposuerit; compendia autem scribendi nisi in usitatissimis voculis vocabulorumque consociationibus non adhibuit, velut: q. pro *que*; & pro *et*; ę ȩ e pro *oe* vel *ae*; p pro *per*; ū pro *um*; ee pro *esse* et quae sunt similia. Singulae paginae sunt versuum vicenorum singulorum, sed inde a folio 49 (lib. III, 96) hic numerus ad vicenos binos auctus est, qua inprimis numerorum discrepantia nisus Breiterus p. 5 (cf. adn. 3) duabus manibus Manilii carmen exaratum esse conclusit, quarum priorem verba ab initio carminis usque ad fol. 49, alteram ab hoc usque ad fol. 61 scripsisse, a folio autem 62 manum priorem exarandi operam denuo suscepisse sibi persuasit. Quod cum ex ipso litterarum ductu demonstrari nequeat, ad verba quaedam diversum in modum scripta confugit; alterum enim librariorum secundum morem suum exhibere *litora*, *idcirco*, alterum *littora*, *iccirco*. Verum tamen haec argumenta, quae vel per se spectata quam et debilia et lubrica sint, quivis, qui vel paucos codices diligenter inspexerit, concedet, vereor ne corruant, cum *littora* scribendi usus exstet — numeros sequor Iacobianos — I, 437. IV, 286. 600. 627. 637. 639. 656 alibi, ubi ex illius ratione alterum, quod inde a folio 91 (V, 398) non, ut ille dicit, a folio 95 increbuit, exspectamus; item librarius ille modo *idcirco* I, 168, 215, modo *iccirco* II, 178. 471. 530 alibi exhibet, ubi secundum illam observationem alteram formam inveniri necesse esset. Videmus igitur, id quod vel per se consentaneum est, librarium illum qui in ductibus quidem litterarum pingendis totum per carmen admodum

constanti, quae antiquorum codicum propria esse solet, manu usus est, in scribendis vocibus quibusdam, prout fors ferebat, nunc hanc, nunc illam secutum esse rationem, quae variandi licentia, si in re satis trita exemplis omnino opus est, etiam his comprobatur generibus: *quattuor* deciens sexiens legitur, semel tantum (III, 576) *quatuor*; itemque passim *oceanus*, semel (IV, 640) *occeanus*, atque ita, ut altera forma quattuor tantum versibus interpositis redeat.

Hoc codice, cuius bonitatem perspexisset, primus est usus Iacobus Susius, qui cur editionem Manilianam quam curavit non perfecerit, nescitur; sed exstant etiamnunc illius 'Excerpta ex Manilio', quibus collatio illa continetur servata quidem Berolini inter Santenii libros numero 95 signata; atque huius viri docti studiis Manilium multum debere statim apparebit. Qui post eum hunc librum inspexit, Ludovicus Carrio, permultis locis corruptis medicinam inde petiit, neque tamen, paucos si exceperis locos, fontem emendationum indicavit: immo identidem non sine magniloquentia quadam bonas eius scripturas quasi suo ipsius ingenio indagatas protulit, cuius artificii, ne viro alioqui optime de bonis litteris merito temere quid obiecisse videamur, exempla nonnulla proponemus, quae inter illius 'Antiquarum lectionum commentarios' I ad IV, qui nunc in Iani Gruteri 'Lampadis sive Facis artium liberalium h. e. Thesauri critici' tomo IV. — 1751 — inde a pagina 46 leguntur, sparsim prolata invenies. Exempli gratia 'Man. IV, 27 Roma*que sic* enata foret lego: Roma casis *et nata* (aut enata) foret. Quae emendatio nisi certa est, reliqua etiam omnia pro arbitrariis haberi volo'. Comment. I. cap. 10. 'Manil. IV, 148

Serranos Curiosque tulit *facilesque* per arva.

Valde meis quidem auribus vitiosum sonat et historiam habet, quae in eis verbis non temere, credo, a quoquam agnoscatur; quae manifesta erit, si meo periculo scripseris:

Serranos Curiosque tulit *fascesque* per arva'.

ib. cap. 20 'Loxiae oracula mihi audire videor quotiens Manilium lego, ita multa sunt in eo turpiter conturbata, lacera,

mutila, prodigiose obscura et quae nemo, nisi artem hariolandi noverit, recte interpretari potest. Tentabo tamen aenigmata aliquot, ut Oedipus, solvere: Man. IV, 243

Festinos Capricorne *fores* penetralibus ignes.

Veram scripturam hanc, ni fallor, inveni:

Vesta tuos, Capricorne, *foret* penetralibus ignes.

mox 253: Frigore brumalem servans per *sidera* sortem. scribo: per *saecula* sortem'. Deinde 263:

'Littoribusque novis, per luxum, *ludere* ponto.

scribe: per luxum *illudere* ponto'. comment. II. cap. 14. Man. V, 315

'Sollertes animos, agitataque pectora *fundet*,
Et finget variis nec deficientia curis.
Nec *tentata* domo. populi sunt illa ministra,
Perque magistratus et publica iura feruntur.

sine nostra correctione nequit intellegi, quae talis est:

Sollertes animos agitataque pectora *in usus*
Effinget varios nec deficientia curis.
Nec *contenta* domo, populi sunt illa ministra,
Perque magistratus et publica iura feruntur.

quo quid apertius? quid elegantius? Constat nos igitur operam non ludere, si quando poetae illi manum admovemus; lubet alios eosque perturbatos admodum versus proponere et coniectura nostra conari emendare'. At enim vero omnes illae bonae scripturae, quas ille, ut multas alias, suas vel coniecturas vel emendationes esse palam profitetur, reapse totidem litteris in Gemblacensi libro exstant.

Postea Iosephus Scaliger, qui eam Manilio operam navavit, ut optimo iure eius sospitator nuncupatus sit, cum tertiis curis [5]) eum in publicum proferre instituisset, huius libri

---

5) Primum edidit ille Manilium Lutetiae a. 1579. Iterum in officina Sanctandreana a. 1590. Tertia editio in lucem prodiit Lugd.-Bat. a. 1600. Quarta curante Ioh. Herm. Boecklero Argentorati a. 1615 confecta, nisi quod et 'Ismaelis Bullialdi ad Manilii locos quosdam observationes' et 'Thomae Reinesii animadversiones breves ad librum V Manilii' additae sunt, mera repetitio tertiae editionis est.

scripturas ex exemplari hausit quod Susius contulerat Giphanii[6]) usus auxilio; quo instructus subsidio tot et tanta vitia vulgati textus sustulit, tot locis ad id usque tempus obscuris lucem attulit splendidissimam felicissimaque sagacitate remotissima quaeque indagavit, ut tunc demum Manilius suimet ipsius similis fieri coeperit, quod vir ille doctus ipse hac, quae editioni tertiae praefixa est, inscriptione indicari voluit: 'M. Manilii Astronomicon a Iosepho Scaligero ex vetusto codice Gemblacensi infinitis mendis repurgatum'. Sed ne ex his similibusve Scaligeri verbis, quae aliis locis exstant, velut: 'qui — cod. Bonincontrii — tamen melior mihi non videtur Gemblacensi, quo nos usi sumus' (praef. p. XV), et 'si codicem Gemblacensem prius nancisci contigisset' (prol. p. 6) concludamus, eum ipso illo codice usum esse, cum hic prolegomenon locus vetat (p. 5): 'nos praeter Palatinam et alius Germanici codicis lectionem ..... eam quoque nacti sumus, quam ex codice monasterii Gemblacensis libri sui orae annotarat Iacobus Susius'. tum haec verba epistolae anni 1598 VI. Id. Maias ad Lipsium datae: 'his duobus mensibus recensui meum Manilium, quem castigavi ad scriptum exemplar Gemblacense. Exemplar quidem ipsum non vidi, sed nactus sum, quod cum eo Susius olim contulerat'. Qua ex epistola simul id cognoscimus, Scaligerum Carrionis studia Maniliana, etsi nusquam, quantum adhuc vidi, in editione commemorata, non ignorasse; ita enim ibi pergit: 'Stellio (i. e. Carrio) habuit idem exemplar scriptum;

6) Obertus Giphanius Iosepho Scaligero Professori publico S. P. Superioribus diebus incido in litteras Caroli Langii; eis litteris ... scribit Iacobum Susium . . . habere antiquissimum exemplar Manilii Astrologi idque cum edito formis comparare. Sed se ita nosse Susium, ut vix putet, nisi longo fortasse post intervallo eam rem perfectum iri. In eo autem poeta, quia te illis litteris scripseras versari et operam dare, ut emendatior brevi edatur: rem gratam me tibi facturum putavi, si illud ad te scriberem; nam si ita voles opera Langii . . . curare fortasse tibi potero ut, si non ipsum exemplar, saltem varietates scripturae habere possis. Qua de re quid me facere velis, facies me certiorem'. 7 Id. Febr. ('circa annum 1578 scripta videtur epistola' Burm.). Sylloge epist. ed. Petr. Burmannus. tom. II p. 306 epist. LXXI.

quia istic obiit, potes ab heredibus nancisci exemplar, quod ille fucus — ita expertus eum sum — cum Gemblacensi contulit. Nam fieri non potest, quin ille notarit, quae Susium fugerint, ut solet'. Syllog. epist. I p. 242 epist. CCXXXVIII. Quae omnia idcirco notanda censeo, ne quis levitatem, qua illa collatio facta est, Scaligero vitio vertat; sic, ut ex frequentibus exemplis unum afferam, ad versum II, 486 haec in commentario eius annotata leguntur: 'librarius per incuriam hunc versiculum in Gemblacensi omiserat', quem tamen ibi litteris ab omni parte satis claris scriptum vidimus.

Eandemque ob caussam valde dubito, num Ricardus Bentleius[7]) ipse hunc codicem tractaverit, praesertim cum cognoverim, etiam Eliam Stoeberum in editione Londina anni 1828 ad versum IV, 637 pro certo affirmare, neque Scaligerum neque Bentleium 'ipsum codicem Gembl. oculis usurpasse'. Ac ne Iacobus quidem ipsum codicem inspexit, qui cum Theodorus Oehlerus collationem se comparaturum esse promisisset, incepto tamen mox destitisset, ex eodem Susii exemplari adscitis Scaligeri et Bentlei editionibus scripturae discrepantias haurire coactus est. Nobis autem benignitate et humanitate eius viri docti, qui summo munere bibliothecae Bruxellensis ordinandae fungitur, librum illum hac in bibliotheca academica cum Iacobiano exemplari conferre licuit. Denique, hoc ut in transcursu moneamus, anno 1678 hunc codicem Eduardo Sherburno professori Oxfordiensi, qui primus Manilii versionem anglicam commentario addito Londini a. 1675 edidit, commodatum esse, ex verbis, quae in capite primae paginae illius libri leguntur, discimus.[8])

7) Nimirum ille editionem Manilii praeclarissimam exeunte saeculo XVII susceptam anno demum 1739 Londini in lucem prodire iussit eiusque conficiendae, ut qui ipse aetate provectior esset, suo ex fratre pronepoti munus tradidit. Atque haec editio, quae mihi tamen in manus non venit, 'in usum scholarum accommodata' Basil. 1740 iterum excusa, denique tertiis curis omissis praestantissimis Bentlei adnotationibus Oxfordiae 1771 impressa est. cf. Fr. Aug. Wolf, Litterarische Analecten I p. 58 sq. (Berol. 1817). 8) cf. Rich. Bentley's Abhandlungen über die Briefe des Phalaris etc. ed. Woldemar Ribbeck, Lips. 1857, p. XXXIV sq.

II. Hoc codice quinquaginta fere annis recentior est Cod. Lipsiensis membraneus, numero 1465 insignitus, in hac academica bibliotheca conditus, forma quaternaria, foliorum 96; qui liber quaternionibus complicatus, quibus singulis et numeri continui et litterae secundum alphabeti ordinem additae sunt, singulis paginis, quae maiore ex parte etiamnunc nitidissime splendent, constanter versus vicenos trinos exhibet eosque et aequabiliter et eadem manu scriptos, quae a compendiis, si ab usitatissimis exemplis recesseris, plane abstinuit. Atque ab eadem manu omnes et emendationes (Lc), quarum tamen rationem prorsus diversam esse suo loco declarabimus, et glossae adnotationesque haud indocti ingenii inter singulos versus primi potissimum libri ineuntis sparsim insertae capitulaque[9]) orta sunt, quae minutissimis litteris in margine exstant, unde secundum librarii institutum postea rubris litteris inter ipsum verborum ordinem, ubi nunc versus vel singuli vel bini vacui hiant, migrare debebant; quod tamen factum non est nisi intra duos priores quaterniones. Item quin ea manus, quae nonnullis locis[10]) poetae verba rubris litteris haud male emendavit, non diversa sit ab ea, quae totum codicem descripsit, mihi quidem dubium non videtur esse eademque manus intra duorum versuum spatium hanc reposuit inscriptionem: ARATI · PHILOSOPHI · ASTRONOMICON · LIBER · PRIMVS · INCIPIT · PRELIBATIO atque simile aliquid a principio ibi scriptum fuisse inde colligitur, quod sub 'astronomicon' voce ex vestigiis etsi valde tenuibus idem vocabulum erui potest. Altera autem manus, quam saeculi XVI esse suspicor, superscripsit: MARCİ · MANILİİ eademque multa in margine annotavit maximam partem vel futtilia vel supervacanea et in fine totius carminis hos versus pinxit:

9) Sub finem libri primi capitula libri secundi collecta leguntur, quae cum et C. Barthius Advers. X, 26 p. 507 sq. et Breiter l. s. c. p. 19 exhibeant, non est, cur nos repetamus. Id unum tamen addere liceat, veri haud esse dissimile primi libri capitula continua quondam in primo folio primi quaternionis, quod nunc abscissum est, quasi uno conspectu proposita fuisse. 10) I, 118 $\overset{t\&}{\mathrm{At}}$. I, 439 $\mathrm{p}\underset{\cdot}{\overset{a}{\mathrm{o}}}\mathrm{rt}\underset{\cdot}{\overset{e}{\mathrm{i}}}$.

Carmina praeclaras signant caeli regiones,
Fistula quas cecinit Christiani docta magistri.

Denique hoc obiter commemoremus, ultimi folii paginam versam eodem fere quo codex conficiebatur saeculo litteris nunc quidem lectu difficillimis inscriptam esse, quae ad ritus christianos spectare videantur.

Hunc codicem non esse eundem atque 'Germanicum illum librum', quo Scaligerum usum esse scimus[11]), ex collatis inter se et huius et illius codicis scripturis manifestum fit; et ne Bentleius quidem eum ipse inspexit, sed usus est duabus collationibus, quarum alteram Ioach. Frid. Feller[12]) anno 1693, alteram Godofr. Richter[13]) a. 1709 confecit, quorum tamen uterque et rasuras et emendationes fere ubique neglexit. Deinde Iustus Vierschrodtius[14]), qui medio saeculo XVIII Manilium editurus erat, et novissimus editor Iacobus hunc librum contulerunt, et nobis quoque quovis tempore huius codicis aditus liberalissime concessus erat.

III. Cod. Leidensis alter,[15]) quondam inter Isaaci Vossii libros 237, nunc in bibliotheca publica Batavorum Lugdunensi numero 18 notatus asservatur. Hic liber chartaceus saeculo XIV nitidissime scriptus est litteris saeculi XII, forma octonaria foliorum CXLIV, quorum I ad LXXXIII Manilii carmen continent, ita inscriptum: ARATI · PHILOSOPHI · ASTRONOMICON · LIBER · PRIMVS · INCIPIT · PRELIBATIO, manus autem saeculi XVI, quae etiam alibi et emendavit nonnulla et lacunas aliquot explevit, haec, ut in Lipsiensi libro factum vidimus, superscripsit 'Marci Manilii' apposuitque 'Ad. Caes. Aug.' Folium LXXXIV scriptura vacat, in ceteris leguntur Hygini astronomicon libri quattuor, quorum extrema verba haec sunt: 'ibi montium magnitudine quae complent'. Singu-

11) prol. p. 5. 12) Bentl. edit. p. XIV.

13) G. Richter specimen observationum criticarum. Ienae 1713. p. 38. Bentlei epistola, qua a Richtero petit, ut Lipsiensem codicem in suum usum conferat, iterum edita est in F. A. Wolfii Analectis criticis I p. 90 sq.

14) Iust. Vierschrodtius, observationum criticarum libri tres.

15) Mnemos. II p. 85.

larum paginarum numerus versuum nulla constantia a vicenis singulis usque ad vicenos octonos auctus est.

IV. Cod. Leidensis alter, idem quondam Vossianus 390 numero signatus, nunc Lugd.-Bat. in bibliotheca publica numero 3 appicto conditus, chartaceus, forma octonaria, foliorum CLXV; praeter Manilium, cuius carmen hac insignitum inscriptione: 'M. Mallii EQVOM. astronomicon divo oct. quirino aug. prooemium liber prim.' folia I usque ad LXVIII continet, haec scripta insunt: Liber somniorum Salomon. seu prognosticorum somniorum. Oratio de praestantia et utilitate medicinae. Centiloquium Ptolemaei, cuius haud pauca folia longo situ extrinsecus lacerata atque tabe corrosa sunt. Sub fine Manilii carminis leguntur haec: 'Deo gratias. anno 1470 ianuario'. Manilii carmen exaratum est manu neglegentissima et admodum ineleganti, ut permultis locis singulae vel litterae vel voces integrae legi omnino nequeant. Huc accedit pravissima verborum distinctio compendiorumque usus frequentissimus idem et insolentissimus (cf. p. 33), ut easdem vel vocum notas vel singularum litterarum consociationes modo hac, modo illa ratione a sollemni codicum non illius solum, verum omnium temporum consuetudine prorsus aliena interpretemur necesse sit. Capitula, ut in altero Leidensi libro, tantum non semper intra ipsum verborum ordinem leguntur; numerus versuum inconstanter in singulis paginis a versibus XXIV ad XXXVIII procedit.

Utrumque librum Iacobus ipse inspexit atque ita distinxit, ut illum Vossianum primum (V_1), hunc Vossianum secundum (V_2) appellaret, a quo designandi genere hac quidem in dissertatione non recedendum censui, ne aliis quamvis aptioribus signis adhibitis quaestio de singulis libris instituenda etiam difficilior intellectu fieret; ubi tamen Vossianae scripturae conspirant atque a ceteris codicibus discrepant, litteris *y* Vossianorum, *x* G et L librorum memoriam complexi sumus. Atque nobis quoque Guilelmi *du Rieu* viri docti humanitate licuisse utrumque librum nostris oculis hac in bibliotheca inspicere gratissimo animo commemoramus.

Hos igitur quattuor libros nos ipsi contulimus, ceteros autem codices, cum adhuc a nullo ex ordine enumeratos esse vidissemus, ne quis forte nos vel levitatis vel ignorantiae accusaret, hac data occasione saltem nominatim afferendos arbitrati sumus. Atque italos quidem libros Otto Iahnius in Iacobi usum inspexit.[16]) Qua in recensione priore loco illos undecim commemorabimus, quos etiamnunc exstare pro certo scimus, altero eos, qui nunc deperiisse putantur.

Prioris autem generis sunt hi:

V. Cod. Bruxellensis alter numero 10699 signatus, olim Cusanus 'cod. membr. folii minoris, saeculo XII characteribus minutissimis binisque columnis exaratus', ut Th. Oehlerus cum Iacobo per litteras communicavit[17]); inscriptio cum Lipsiensi conspirat, cuius etiam, emendati scilicet, scripturas exhibet. Iacobus C littera eum signavit.

VI. Cod. Parisinus, cuius variantes scripturas Bernh. Montfauconius[18]) Bentleio suppeditavit, nimis magni ab Elia Stoebero aestimatus est, qui Argentorati a. 1767 Manilii Astronomica edidit.

VII. Cod. Palatinus a Francisco Iunio collatus, cuius scripturae discrepantes alteri Scaligeri editioni additae sunt.

VIII. Cod. Venetus bibliothecae Marcianae, chartaceus, saeculi XV foliorum forma, qui Cusano et Vossiano primo videtur similis esse.

IX. Cod. Laurentianus[19]), plut. XXX cod. XV pergam. forma quaternaria, saeculo XV nitide scriptus, cum pictura in prima pagina et stemmate possessoris hac praefixa inscriptione: 'Marci Manlii poetae clarissimi astronomicon libri V ad Caesarem Augustum'. In fine 'Marci Manlii vita' addita est, unde etiam id discimus, iam illis temporibus exstitisse qui falso Manilium poetam eundem esse putaverint atque illum Manlium mathematicum, quem pilam obelisco ab Augusto exstructo imposuisse ex Plinii Nat. Hist. XXXVI 10(15) scimus.[20])

---

16) Iacob. p. XI. 17) ib. p. IX. 18) Bentl. p. XIV. 19) Bandini catal. lat. II p. 75. 20) Scaliger, Prolegom. in Man. p. 2.

X. Cod. Vaticanus n. 5160 chart. forma quaternaria anno 1469 sine inscriptione exaratus.

XI. Cod. Vaticanus n. 3099 chart. foliorum forma, saeculi vel XV vel XVI, cuius duo priores libri hunc in modum inscribuntur: M. Mallii poetae Illustris ad Octavianum Augustum Astronomicon liber primus (secundus) incipit feliciter.

XII. Cod. Urbinas n. 668 (802). pergam. forma quaternaria, nitidissime saeculo XV scriptus; inscriptio est haec: M. Manilii Boeci astronomici liber primus incipit.

XIII. Cod. Urbinas n. 667 (803). pergam. forma quaternaria eodem tempore sed minus pulchre exaratus; inscribitur: M. Manilii Astronomicon liber primus incipit.

XIV. Cod. Oxoniensis prior, qui in Bodleiana bibliotheca exstat, cuius collatio a Santenio instituta inter eius libros Berolini numero 95 signata servatur.[21])

XV. Cod. Oxoniensis secundus, membraneus, qui in bibliotheca Corporis Christi conditus quattuor tantum priores Manilii libros, praeterea autem commentarium anonymi ad Ovidii Ibim pertinentem continet; utroque codice, qui saeculi sunt vel XIV vel XV, usus est Bentleius.[22])

XVI. Cod. Cassinensis, quem Laurentius Bonincontrius Miniatensis, qui Bononiae a. 1474 Manilium primo edidit[23]), nimia laude effert; inscriptionem habere dicitur talem: C. MANILII · POETAE · ILLVSTRIS · ASTRONOMICON · INCIPIT.[24])

XVII. Cod. Venetus bibliothecae Marcianae, quem Ioh. Frid. Gronovius contulit collatasque scripturas Bentleio utendas tradidit[25]) — videtur eiusdem atque Lipsiensis fuisse aetatis —; attamen neque ab I. Bekkero neque ab O. Iahnio indagari potuit.[26])

XVIII. Vossianus tertius, quem et Bentleius conferendum curavit[27]) et Ezechiel Spanhemius inspexit, cuius collatio in bibliotheca regia Berolinensi inter libros illius numero 44 signata servatur[28]); inscriptio carminis haec est: MARCI ·

21) Bibliotheca Lugd.-Bat. habet Manilii editionem a. 1590 cum hoc codice collatam. 22) Bentl. p. XIV. et editionis Lond. 1828, p. 955 sq. 23) a. 1484 secundo evulgavit. 24) Bentl. p. XI. 25) ib. p. XIV. 26) Iac. p. XI. 27) Bentl. p. XI et XIV. 28) Iac. p. XIV.

MALLII · ANTIOCHI · POENI · ASTRONOMICON · DIVO · OCTAVIO · QVIRINO · AVGVSTO.

Hi igitur sunt codices Manilii, quos aut usu, aut ex aliorum memoria novimus; quorum codicum cum omnes, quos inde a V numero attulimus, si quidem eis, qui illos inspexerunt, plenam fidem habemus, aut deterioris, aut infimi ordinis sint, quippe quorum nullus ullam exhibeat scripturam bonam, quae non in uno vel altero eorum, de quibus antea disseruimus, insit, vitiosas tamen, quibus quattuor illi vacant, vel singuli permultas, nostro iure hac in commentatione de solis libris I—IV agere videbimur.

Atque his quidem de singulorum librorum indole atque historia praemissis, iam eo progrediamur, ut qua inter se ratione vel adfinitate codices Gemblacensis (G), Lipsiensis (L), Vossiani I et II (V_1 et V_2) coniuncti sint quaeramus. Ex uno autem hos quattuor codices archetypo quem dicunt eodemque valde et corrupto et perturbato defluxisse, quattuor potissimum ex argumentis prorsus apposite, ut opinor, ad persuasionem evincere licet, quae, quia adhuc a nemine neque plane neque plene in hanc rem inquisitum est, iam singula examinemus.

Primum igitur magnam eorum locorum copiam collegi, qui omnibus in codicibus pariter depravati leguntur, ut aut a singulorum versuum sententia aut ab omni omnino latini sermonis usu prorsus abhorreant, quorum exemplorum gravissima quaeque ex singulis libris exscripsisse satis duximus. Illius igitur vitiorum generis specimina sunt haec: I, 158 aera] aere. V, 659 natos] notos. II, 132 secanda] secunda. II, 337 iunctis] cunctis. V, 223 concita] condita. I, 788 necato] notato. IV, 696 notandus] vocandus. III, 104 accidere] accipere. II, 888 quoi] quod. I, 576 spira] spera. II, 185 veris] vires. 744 qui] que. 889 vertit] virtuti. IV, 406 veneat] veniat. IV, 308 alta] alia. I, 105 sonitum] solitum. II, 427 aequatis] aequalis. III, 491 memento] momenta. IV, 830 vomit] venit. II, 772 urbes] orbes. II, 46 immersum] immensum. 277 partitus] partitur. II, 368 alterius] alternis. III, 557 aliis] alius.

II, 395 at quae] atque ea. 747 fines in] fine sint. III, 135 sortimur mores] sortium rumores. 142 alia est sedes] alias sedes. V, 645 humanos et] humano sed. I, 296 arcum] arctum. II, 153 aversus] adversus. 182 e] et. 969 topos] tropos. III, 144 miscere] miserere. 283 amittunt] admittunt. 288 a sidere] ad sidera. 597 ima] prima. IV, 132 emere] gemere. 340 veris] verbis. 464 contactu] contractu. V, 218 pronas] proximas. I, 719 segminibus] seminibus. II, 814 decus] deus. 883 priorum] piorum. III, 551 sit] si. IV, 535 quoi] qui. V, 243 est] et. 354 medicas] medias. I, 790 fabius] flavius. 798 veneris] ventris. II, 577 foedus] phoebus. V, 299 teucro] tecicro. Quae vitia ne casu esse orta suspicemur et frequentia exemplorum et mirus vel in minimis rebus scripturarum consensus obstat.

Alterum argumentum illud est, quod in omnibus codicibus eorundem versuum modo unum, modo plura omittuntur vocabula, quae lacunae inde explicantur, ut exemplum archetypum illis locis scissum fuisse statuamus: quos iam afferamus. II, 952:

Et finem vitae retinet

ubi G et V_1 manus saeculi XVI adscripsit *mortique locatur*. IV, 606:

Hac ubi se primum porta mare fudit

sic V_2 *ac* ceteri: in omissa autem voce omnes libri conspirant, quam alii aliter interpretes revocare studuerunt. IV, 745:

Cancrum inter gelidumque per tempora veris

que om. $V_{1.2}$. *verxis* G L. *versis* V_2. *tepidi* V_1 in margine manu saeculi XVI, ut versus efficiatur hic:

Cancrum inter gelidum tepidi per tempora veris.

Sed hoc adiectivum si quid aliud reiectaneum esse, vel ex *que* particula duorum illorum codicum consensu tradita patet; secundum hanc enim non tam adiectivum nomen, quam substantivum flagitatur, ut coniecturae Bentlei a Iacobo quoque in verborum ordinem receptae:

Cancrum inter gelidumque caprum per tempora veris

facile subscribamus donec quis meliorem invenerit, praesertim cum alibi quoque manus illa emendatrix V_1 codicis genuina

verba praeter omnem necessitatem mutarit, vel potius depravarit, et lacunas, si quas deprehenderit, ex suopte arbitrio suppleverit.[29]

Tertium autem argumentum in eo situm est, quod omnes codices quintum librum truncatum exhibent, sextus autem ab omnibus prorsus abest. Etenim quintum librum, qualis quidem nunc exstat, non ad finem esse perductum nemo, qui vel obiter perlegerit, infitiabitur; cui libro quae temporum iniquitate abrepta sint, ex ipsis poetae verbis haud incommode aliquatenus conicere possumus. Profitetur enim ille libri initio, ubi Lucretium Vergiliumque secutus secundum morem suum quasi summam eorum, ad quae tractanda adgressurus sit, proponit, postquam et australium et borealium siderum mentionem iniecit, explicaturum sese, quidnam singula illa sidera, cum oriantur, valeant. Atque cum reapse inde a versu 32 usque ad finem huius libri de longe plurimis sideribus, qui homines sub singulis procreentur, satis copiose et admodum pulchre exposuerit, tamen neutiquam omnium quae antea commemoravit siderum partus atque effectus profert.[30] Quid quod eodem loco poeta de occidentium quoque illorum signorum vi atque natura se locuturum esse pollicetur, his quidem usus verbis (V, 27):

Quae (sidera) mihi per proprias vires sunt cuncta canenda,
Quid valeant ortu, quid cum merguntur in undas.

atque identidem dicit, se etiam de stellis erraticis verba facturum esse, velut II, 958:

Tali sub lege notandae
Templorum tibi sunt vires, quae pervolat omnis
Astrorum series, ducitque et commodat illis
Ipsa suas leges, *stellaeque* ex ordine certo,
Ut natura sinit, lustrant variasque locorum

---

29) Velut III, 455 *etiam* pro *valent* scripsit et IV, 528 *cithara* pro *citharae*; ibidem eadem manus addidit hunc versum:

Corda creat, et voce bonos, citharaque sonanti.

Cf. porro V, 596 *a gurgite frontem* pro quo *a fronte resurgit.*

30) Austrinorum signorum desiderantur Eridanus et Hydra, borealium Draco et Perseus.

Efficiunt vires, utcunque aliena capessunt
Regna, et in externis subsidunt hospita castris.
Haec mihi sub certa *stellarum* parte canentur;
Nunc satis est caeli partes titulosque notasse.

Similiter III, 581:

Nec satis est annos signorum noscere certos,
Ne lateat ratio finem quaerentibus aevi;
Templa quoque et partes caeli sua munera norunt,
Et proprias tribuunt certo discrimine summas,
Cum bene constiterit *stellarum* conditus ordo.
Sed mihi templorum tantum nunc iura canentur;
Mox veniet mixtura suis cum viribus omnis.

Attamen neque illa pars, quae ad occidentia spectat sidera, quam in sexto libro a poeta esse absolutam a probabilitate non videtur abhorrere, neque haec planetarum doctrina usquam legitur, quamquam omnia illa olim in Manilianis codicibus scripta fuisse eo evincitur, quod Firmicus Maternus, quem extremos Manilii libros, quamquam fonte nusquam indicato, sedulo exscripsisse constat, etiam illos, cum septimum et octavum matheseos libros scriberet, ante oculos habuit.[31a])

Sed iam ad quartum argumentum transeundum est, quo,

31a) Etenim illum, quamvis ut singularis cuiusdam doctrinae speciem prae se ferat nimis reconditos atque remotos fontes se adiisse identidem glorietur et de Romanorum scriptorum, quotquot hanc in artem operam contulerunt, meritis indigne detrahat, tamen praeter alios Romanos auctores etiam Manilii carmen ante oculos habuisse, quin etiam certas quasdam eius partes exscripsisse cum ex aliis haud paucis, tum eis maxime exemplis apparebit, quae, ubi de fontibus illius breviter disseremus, afferentur. Velut in praefatione libri II — p. 15 editionis Basil. 1533 — haec leguntur: 'nos omnia, quae de ista arte Aegyptii Babyloniique dixerunt, docili sermonis institutione transtulimus'. II cap. 32 incip. 'Dorochius vero Sydonius . . . qui apotelesmata verissimis et disertissimis versibus scripsit, antisciorum rationem manifestis sententiis explicavit, in libro scilicet quarto'. praef. l. III 'quare illi divini viri . . . Petosyris Necepsoque . . . etiam mundi genituram divino nobis scientiae magisterio tradiderunt'. ib. cap. I 'Mundi itaque genituram hanc esse voluerunt, secuti Aesculapium et Anubium, quibus potentissimum Mercurii numen istius scientiae secreta commisit'. praef. libri IV — p. 84 — 'omnia

si cui adhuc scrupulus haeserit, fore ut funditus ille eruatur atque expellatur persuasum habeo. Nititur enim in versibus omnes per codices eodem casu de sede sua amotis, qui quomodo turbati sint ut intellegatur, uno conspectu nunc proponamus:

---

quae Aesculapio Mercurius Enichnusque tradiderunt, quae Petosyris explicavit et Necepso, quae Abraham, Orpheus et Critodemus ediderunt, ceterique omnes huius artis antiscii perlecta pariter atque collecta . . . in his perscripsimus libris, divinam hanc scientiam Romanis omnibus intimantes, ut hoc, quod quibusdam difficillimum videbatur propter Latini sermonis angustias (cf. Man. III, 31 sq. alibi), ostensa Romani sermonis licentia, veris ac manifestis interpretationibus explicarem'. l. IV cap. 10 p. 98 'quae divinus ille Abraham et prudentissimus Achilles verissimis conati sunt rationibus invenire et nobis tradere' (sic!). Quorum fontium quin ille plerosque fraudulenter ipse finxerit, ceterorum autem, quorum aditus re vera ei patuit, vix unum adierit, ei non dubium videbitur, qui quamvis refragante animo in maxime sterilem illum agrum exspatiari et quaslibet binas paginas ieiuni illius atque aridi scriptoris perlegere passus erit'.

Iam vero quod se quasi inventorem quendam huius artis esse non semel gloriatur, id ab omni veritatis specie quam longissime recedit. Ita enim alterius libri capite sexto decimo ineunte legitur: 'Nunc ad expositionem cardinum locorumque omnium transferatur intentio; nam cum haec omnia a nobis fuerint diligenter inventa . . .' sed tota quae insequitur doctrina cum ratione et Graecorum et Manilii plane conspirat. Similiterque libri octavi capite quinto se iactat, ubi ad sphaerae barbaricae apotelesmatum quae dicuntur disciplinam expediendam transiturus, 'Graecis multis et omnibus ferme Romanis incognitam, ad quam aspiraverit eius ingenium' — p. 216 — his utitur verbis: 'nos autem omnium apotelesmatum ratione perspecta plurimum invenimus etiam has stellas sibi in genituris hominum vindicare'. Sed hac ipsa quae sequitur parte nihil aliud contineri nisi verba Manilii in pedestrem eumque sterilem sermonem conversa pauca haec exempla testatum facient, quibus, si quis voluerit, nulla opera addere poterit permulta. Firm. VIII cap. 6: 'In arietis parte decima oritur navis. Si quis ergo oriente hac parte natus fuerit, . . . erit gubernator, nauclerus . . et qui omne vitae suae spatium marinis semper optet actibus implicare'. Quibuscum cf. hi Manilii versus (V, 38):

Sed cum prima suos puppis consurgit in ignis —
Quattuor in partes cum Corniger extulit ora —
Illa quisquis erit terris oriente creatus,
Rector erit puppis clavoque immobilis haerens
Mutabit pelago terras ventisque sequetur
Fortunam.

G L	Lc V_1	V_2
I 1—37	1—37	1—442
40—313	40—186	ut Lc V_1
316	692—694	
314	187—223	
315	226	
317—354	225	
399—442	224	
355—398	227—313	
443—529	deinde ut	443—501
566—611	L	504—529
530—565		deinde
612—741		usque ad
743		812 ut
742		G L
744—804		
809—812		
805—808		
813—832	L	813—861
834—926	813—926	866—926

G	L	V_1	V_2
II 1—322	1—672	1—672	1—323
324	ut G	ut G	326—672
325			ut G
323			deinde
326—367			ut L
369			
368			
370—630			
632—672			
677—686	677—686	677—686	
673—676	673—676	673—676	
687—698	687—970	688—690	
700—970		687	
		691—970	

G L	V_1	V_2
III 1—6	1—6	1—153
8—37	8—37	175 et 176
7	7	154—369
38—187	38—187	371—403
189—399	189—400	407—467
liber IV:	liber IV:	deinde
10—37	10—234	ut G
39	236—311	
38	313	
40—313		
liber III:	liber III:	
400—467	400—467	
470—474	470—474	
468	468	
469	469	
475—682	475—646	
	652	
	647—682	

G	L	V_1	V_2
IV 1—9	1—730	1—730	1—37
314—342	ut G	ut G	39
345—348			38
343			40—197
344			199—342
349—387			345—348
389—396			deinde
388			ut G
397—472			
474			
473			
475—665			
667			
666			
668—730			668—935
733—893	733—935	733—745	
895		747—935	
894			
896—935			

Porro Firm. l. c. haec dixit: 'In arietis sinistro latere, in parte scilicet decima, oritur Orion. Si itaque Orion in horosc. partiliter fuerit, faciet homines veloci corporis mobilitate perspicuos et quorum animus, variis sollicitudinibus implicatus, pervigili cogitatione semper exaestuet; hi enim variabunt saepe domicilia et domos sedesque mutabunt ac per omnium limina matutinis semper salutationibus discurrent'. Cf. Man. V, 57:

> Sed decuma lateris surgens de parte sinistri
> Maximus Orion magnumque amplexus Olympum . . . .
> Sollertis animos, velocia corpora finget,

G	L V_1	V_2
V 1—282	1—362	1—51
284	deinde	53—362
283	ut G	365—374
285		363
286—362		364
365—374		375—487
363		503—513
364		543
375—510		514
515		516—528
511—513		530
543		529
514		531—542
516—528		544—549
530		551—745
529		
531—542		
544—745		

Desunt igitur in singulis codicibus versus hi:

in lib. I	in lib. II	in lib. III	in lib. IV	in lib. V	omnino:
G 38. 39. 833.	G 631. 699.	G 188.	G 731. 732.	G —	= G 8
L 38. 39.	L 631.	L 188.	L 731. 732.	L —	= L 6
V_1 38. 39.	V_1 631.	V_1 188.	V_1 235. 312. 731. 732. 746.	V_1 —	= V_1 9
V_2 38. 39. 502. 503. 862—865.	V_2 324. 325. 631.	V_2 370. 404 —406.	V_2 198.	V_2 252. 488—502. 515. 550.	= V_2 34

62 Atque agilem officio mentem, curasque per omnis
Indelassato properantia corda vigore.
Instar erit populi totaque habitabit in urbe
Limina pervolitans, unumque per omnia verbum
Mane *salutandi* portans communis amicus.

Denique Firm. ibidem: 'In arietis parte decima quinta aquilonem versus, oritur Auriga. In huius ortu qui natus fuerit, aut erit auriga, aut equorum domitor, aut qui saltu quadrigas transeat, vel qui in dorso stans equorum, mirifica se moderatione sustentet, atque apprime vectus equo militares armaturas exerceat. Hoc astro oriente Salmoneus et Bellerophontes a priscis auctoribus nati esse narrantur'. Cf. Man. V, 67:

Sed cum se terris Aries ter quinque peractis
Partibus extollit, primum iuga tollit ab undis
Heniochus, clivoque rotas convellit ab imo,
Qua gelidus boreas aquilonibus instat acutis.
Ille dabit proprium studium, caeloque retentans,
Quas prius in terris agitator amaverat artes:
Stare levi curru moderantem quattuor ora

Quorum versuum ordinem cum iam veteres interpretes, inprimis Scaliger, bene restituerint, ea nunc exempla accuratius inspiciamus, e quibus qualis fuerit archetypi forma evidentissime colligere licet. Ac prius quidem exemplum in libro primo inest, ubi omnibus in codicibus post versum 354 quadrageni quaterni versus quater de loco suo migraverunt: 399—442, 355—398, 443—529[31b]), unde ratione instituta certissima id assequimur, in archetypi paginis singulis scriptos fuisse vicenos binos versus, folia autem in ternionum formam ita complicata, ut primus exhibuerit versus 1 ad 264, alterius ternionis folia duo priora continuerint versus 265 ad 352; tertium autem folium, in quo versus 353 ad 396 exarati erant, singulis schedis perperam compactis in locum quarti folii, quod erat versuum 397 ad 440, cessit. Atqui haec computandi ratio non in eos numeros quadrare videtur, qui in omnibus, quibus nunc utimur editionibus, valent, quippe cum secundum hanc numerandi rationem perturbationem illam non inde a versu 352, id quod ex nostra dinumeratione flagitatur, sed a versu 354 in poetae verba invasisse statuendum sit. Sed ratio a nobis proposita ne concidat, ipsi codices commodissime nos adiuvant, a quibus omnibus versus 38 et 39 abesse supra ostendimus, ut apprime veri sit simile, ne in eo quidem, ex quo omnes

---

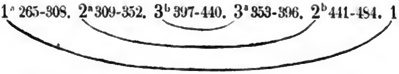
Spumigeris frenata lupis et flectere equorum
Praevalidas vires ac torto stringere gyro;
At cum laxato fugerunt cardine claustra,
Exagitare feros, pronumque anteire volantes,
Vixque rotis levibus summum contingere campum.
Nec non alterno desultor sidere dorso
Quadrupedum, et stabilis poterit defigere plantas,
Perque volabit equos, ludens per terga volantum.
Aut solo vectatus equo nunc arma movebit,
Nunc leget in longo per cursus praemia circo,
Quidquid de tali studio formatur, habebit.
Hinc mihi *Salmoneus* . . . 96 generatus possit haberi.
97 Hoc genitum credas de sidere *Bellerophontem*.

[31b]) Duo enim versus in archetypo nescio qua de causa vacui videntur fuisse.

libri manaverint codice illos duos versus exstitisse. Quibus praemonitis genuinisque adhibitis numeris ex hac imagine, quomodo perturbatio illa orta sit, quivis intelleget, in qua numeros 1 ad 3 de singulis ternionis alterius foliis accipi volumus, quorum priora trina *a* littera, posteriora signavimus altera:

ternio I: v. 1—264.

ternio II: 1^a 265-308. 2^a 309-352. 3^b 397-440. 3^a 353-396. 2^b 441-484. 1^b 485-528.

Atque sic demum id liquet, quomodo altera illa multo amplior versuum confusio in tertium librum incidere potuerit, ex qua, cum septem folia quarti libri praepostero ordine compacta essent, libri III v. 399 excipiunt libri IV v. 10 ad 313, qui tamen error iam in L ab ipso librario omni ex parte correctus est — idem in G manu posteriore signis quibusdam appictis factum vidi —. Quod cum Breiterus (p. 3) negaverit, ipsa verba, quae in margine L libri ad v. III, 399 adscripta sunt, afferam haec: 'hic male ordinata lectio, sed si vis eius ordinem rectum reperire memento eam per ordinem alfabeti quaerere quo eam denotavimus. Post hunc enim versum 'Vicino tribuat p. c. t. l.' (III, 399) debet ille sequi quem invenies post sex folia B littera denotatum videlicet istum 'At quae nocturnis f. m. t.' (III, 400). Rectissime autem hae continuae litterae ad errorem tollendum his versibus adscriptae sunt: p. 52^b A III, 399. p. 59^a B III, 400. p. 66^a C IV, 9. p. 52^b D IV, 10. p. 59^a E IV, 313. p. 66^a F IV, 314. Deinde etiam id ex illo conspectu discimus, nullum codicem omnes versus, qui nunc in editionibus leguntur, exhibere, L autem librum omnium esse integerrimum, ut qui sex tantum versus non contineat, in quibus omissis hoc non parvi faciendum existimo, aut ceteros codices omnes aut nonnullos cum illo libro conspirare; contra G omittere versus octo, V_1 novem, V_2 triginta quattuor; quorum nunc eos, qui in nullo insunt codice, in omnibus autem inhaerent editionibus, accuratius recenseamus.

Libri igitur primi ab omnibus codicibus versus 38 et 39 absunt, quorum naturam rationemque, ut plene perspicias, eos qui antecedunt versus exscribam. Sunt enim hi:

Tu princeps auctorque sacri, Cyllenie, tanti;
Per te iam caelum interius, iam sidera nota — —
Maior uti facies mundi foret, et veneranda
Non species tantum, sed et ipsa potentia rerum,
Sentirentque deum gentes quam maximus esset.
Qui sua disposuit per tempora, cognita ut essent
Omnibus et mundi facies caelumque supernum.

Quorum extrema verba versificator ille, quisquis fuit, procul dubio ita coniungi voluit: 'qui et mundi faciem et caelum supernum per sua tempora disposuit, ut omnibus cognita essent'; sed quid hoc sibi vult 'mundi faciem et caelum per sua *tempora* disponere'? De signis si hoc dictum esset, intellegerem, at hic omnem sententiae et sanitatem et rationem desidero. Huc accedit quod illud *mundi facies* tribus tantum versibus interpositis bis dictum displicet, ut versus 38 et 39 ab interpolatore fictos cum Bentleio et Iacobo arbitrer. Quamquam enim non ignoro, hunc poetam, qua est latini sermonis eleganter variandi inopia, non dubitasse singulas voces intra breve versuum spatium saepius ponere, tamen nullum inveni exemplum, quo duorum verborum, quae facillime variare potuit, repetitio molestissima comprobetur. Cf. p. 47. Neque aliter de II, 631 iudico, ubi poeta eis, qui proxime antecedunt versibus docet, certas quasdam trinorum zodiaci signorum consociationes, trigona appellatas, hominibus sub eis natis varios tribuere mores; iam inde a v. 629 sic pergit:

Quosque dabunt Chelae Geminique et Aquarius ortus
Unum pectus habent fideique immobile vinclum.
Magnus erit Geminis amor et concordia duplex,
Magnus et in multos veniet successus amicos.

quorum quin versus 631, cum neque novi quidquam contineat, si sententiam versus praecedentis spectamus, neque intellegatur, quid sit *concordia duplex*, eiciendus sit, non magis dubito quam Bentleius quique eum secutus est Iacobus.

Sed iam ad finem ut perveniamus, obiter tantum illud moneo consimilem videri fuisse Maniliani archetypi scripturam illius quam Otto Ribbeckius Vergiliano archetypo vindicavit Proleg. Verg. p. 231 sq.; cuius rei argumenta quamvis multa congesserim, tamen silentio praetermittenda esse duxi, ne huius dissertationis fines excederem. Restat ut ea quae de archetypo si non necessitate demonstrandi certissima, at ratiocinandi probabilitate satis idonea effecisse nobis videmur, quam brevissime complectamur: erat ille codex minimum XCVIII foliorum in ternionum speciem complicatorum singulisque in paginis, quarum nonnullae vitium fecerant, viceni bini versus cursivis quidem litteris neque raro valde neglegenter scripti erant.

II

Archetypi ratione explorata ad singulos accedo codices, quid ad emendationem Manilianam valeant disceptaturus. Quorum Scaligerum G auctoritatem plurimi aestimavisse iam supra quamvis obiter commemoratum est; neque aliter Bentleium sensisse inde colligitur, quod hunc codicem 'omnium et optimum et antiquissimum' appellat[32]) atque plurima a Scaligero eius ope correcta comprobavit. Attamen quo vir ille immortalis his maxime in carminibus restituendis emendandi erat fervore, non semel locos G memoria optime traditos vel aliis libris confisus, vel, id quod saepius accidit, suo arbitrio indulgens mutavit.[33]) Iam vero Iacobus G codicem originem quidem duxisse e libro ratus haud malo, cuius tamen verba

32) Bentl. p. X et XIV.

33) F. A. Wolfius quid de Bentleiana editione Manilii iudicaverit ex his eius verbis colligas, quae in eius commentatione de Rich. Bentleio scripta — Litterarische Analecten Bd. I, Berol. 1817, p. 59 sq. — leguntur: den Text — des Man. — mit den Anmerkungen, eine seiner allerfrühesten Arbeiten, lieferte Bentley diesem Herausgeber — seinem Brudersohn Rich. Bentley — fertig, ja übervollendet; denn ein Drittheil Aenderungen weniger würde der mit Coniecturen überfüllten Ausgabe mehr genützt und dem Kritiker viele gegründete Vorwürfe erspart haben.

a librario satis docto saepenumero mutata atque interpolata essent, V_2 librum omnium proxime accedere ad genuinam archetypi speciem sibi persuasit[34]), quippe qui ceteros codices et lectionum superaret praestantia neque ea, qua ceteri laborarent, multitudine additamentorum scateret; quibus de caussis unum V_2 librum in poetae verbis restituendis utique pro duce habendum esse statuit. Quae ratio cur mihi iterum iterumque reputanti probata non sit, iam breviter exponam.

Etenim cum vel per se haud ita multum habeat quo commendetur haec qua Iacobum niti videmus opinio codicem, quem omnium non modo recentissimum, verum etiam neglegentissime scriptum esse sciamus, haberi fontem, unde optione data haurire debeamus, id multo minus in eo libro locum habet, quem ipsum apertissimis vitiis locisque librarii arbitrio mutatis quodammodo abundare haec, quae infra afferam, exempla evidentissime edocebunt. In quibus examinandis hoc mihi semper mirum visum est, quod permultae pravae scripturae V_2 libri Iacobum fugerunt, qui pag. VI editionis haec dixit: 'tanta cum accuratione hunc librum inspexi, ut ter quaterve instituta comparatione vix mihi quidquam se subduxisse videatur.' Quod cum ad infringendam illius rationem plurimum valere intellexerim, ex grandi exemplorum copia, — sunt omnino quingenta decem — pauca libri primi afferam: G L V_1 I, 23 circumstrepit] V_2 circumscribit. 75 habitabat] habitat. 122 repetentem] repentem. 224 eoae] ee. 262 ut] vix. 292 dixere] dixerunt. 346 de ponto] deponet. 347 oceani] octavi. 362 eniochus] et motus. 573 actus] arctos. 617 repetito] repete. 713 nubila] mitra. 808 quandoque] ubi-

34) Iacob. ed. p. V 'Id autem vetustum exemplar fidissime exprimit codex Leidensis, qui illic sub No. 390 conditus plerumque Vossianus, a me secundus, nominatur. ... cum enim ceteri libri alii rudiores alii doctiores interpolationes proferant, hic, nisi quae omnibus libris nostris antiquiores sunt, habet nullas. Eum igitur codicem, quamquam recentissimus est, prae ceteris tamen in carminibus restituendis secutus sum'. Quibuscum conferas adnotationem eiusdem ad v. V, 219. praeterea: programmatis Lubec. a. 1832 p. 3 adnotationem c; item a. 1835 p. 32 ad v. IV, 890; denique a. 1836 p. 7 ad v. V, 301.

que. 822 deprendit] rependi. 878 inter] meti. Adde eos versus, quibus in uno V_2 vel singulae vel plures voculae omittuntur, ubi tamen nil adnotat Iacobus: est I, 130. II, 166. 456. 613. 618. III, 525. IV, 924. que II, 162. III, 12. 222. 519. IV, 170. 482. V, 320. 441. 485. 734. neque I, 182. ad I, 242. facient II, 330. sunt II, 345. habent II, 630. habet II, 665. mox certo II, 690. fulgent II, 728. cuncta II, 750. nate II, 943. casus III, 32. qua III, 102. luces III, 229. ora III, 274. vestes IV, 132. te IV, 756. vix V, 340. Quod autem idem vir doctus V_2 librum ex ceteris omnibus rarissimas exhibere interpolationes contendit[35]), ne id quidem verum est, immo hunc ipsum codicem et apertissima et longe plurima continere interpolationis exempla pro certissimo habeo, de quibus per tres classes distributis paullo accuratius agamus.

Primi autem generis exempla ita sunt comparata, ut nominis alicuius, plerumque vel adiectivi vel participii aut genus aut numerus substantivo alicui, quod eodem legitur versu, accommodatum sit, quamvis binae illae notiones nequaquam inter se consociari debeant: id quod hi loci testatum facient. I, 66:

Nam rudis ante illos nullo discrimine vita

V_2 *nulla*. I, 203:

Aëris et toto pariter sublata profundo

V_2 *sublato*. I, 439:

Exsurgit — piscis — de parte noti, cui cuncta feruntur
Flexa per ingentes stellarum flumina gyros.

V_2 *flexos*. I, 443:

His, inter solisque vias arctosque latentes,
Axem quae mundi stridentem pondere torquent, . . .

v. 444 V_2 *stridente*. II, 25 et q. s. dicit poeta fuisse qui diversas siderum figuras carminibus celebrarent, velut Perseum et Andromedam, Cepheum et Cassiopeam; deinde hunc in modum pergit (II, 31):

35) Iacob. progr. a. 1835 p. 22 ad v. IV, 541.

Et furto Cycnum, pietate ad sidera ductam
Erigonen, ictuque Nepam spolioque Leonem.

Versu priore *ductum*, V_2 scripturam, et fabulae, ad quam poeta nos deducit, memoriae et totius huius loci naturae repugnare manifestum est, cum neque cycnus et furto et pietate ad sidera sublatus sit, et, quoniam ceterorum vel hominum vel animalium officia afferuntur, quibus perfuncti illi caelesti honore digni putati sint, Erigonae quoque ut merita commemorentur exspectemus; praeterea autem illud premendum est, in V_2 memoria copulam desiderari, qua *furto* et *pietate* voces consocientur. Pergo ad II, 213:

Tum Pisces et Cancer et acri Scorpion ictu
Aut vicina loco, divisa aut partibus aequis:
Omnia dicuntur simili sub sorte diurna.

ubi V_2 *vicino* vel propter numeros reiectaneum esse omnes vident. Sed aliud hoc in loco vitium apud Iacobum latet, quod iam Lucianus Mueller[36]) deprehendit. Namque ego quoque in *scorpion* nominativi syllaba ultima correpta haereo, quam quomodo ille defendere voluerit non assequor, nisi forte hunc poetam, quem primis argenteae quae dicitur latinitatis temporibus carmen suum composuisse nunc fere inter omnes constat, inter neglegentissimos ultimorum temporum versificatores voluit relegare. Iam vero, quoniam ex ipso Manilii usu demonstrari potest, eum graecarum in *on* exeuntium vocum ultimam syllabam produxisse — conferas I, 502 Arctos et Orion adversis frontibus ibant. V, 724 Mersit et ardentis Orion aureus ignis. IV, 804 Bactraque et Arii, Babylon et Susa Panosque. V, 197 At Procyon oriens . . . — eundem ne *scorpion* quidem mensuram usurpasse statuendum est. Reddamus igitur poetae *Scorpios* formam, quae iam apud Scaligerum et Bentleium exstat.

II, 352 loquitur poeta de discrimine, quod trigonorum inter tetragonorumque vires intercedat; illorum scilicet vim esse maiorem, cum ductus laterum eorum magis a caelo recedat,

36) De re metrica p. 52.

tetragonorum autem altius a terra remotus sit. Quae ita edidit Iacobus:

Sed longe maius ius est per signa trigoni,
Quam quibus est titulus sub quarto quoque quadratis.
Altior est horum summoto linea templo:
Illa magis vicina meat caeloque recedit,
Et propius terras accedit visus eorum.

v. 352 *maior vis* G L. v. 354 in V_2 talis est:

Altior et templo summota linea horum

quae verba et a metro et a sententia vehementer laborare apertissimum est. At v. 352 Iacobo foedissimum illud *maius ius* ex $V_{1.2}$ exhibenti neutiquam adstipulari queo. Etenim consociatio nominum illorum uniuscuiusque aures, qui vel ullum latini sermonis elegantiae sensum habet, maximopere offendet, neque quisquam haec ab illo adnotata probabit: 'noli in repetita syllaba *us* haerere, cum altera corripiatur, producatur altera'. Quod eo confidentius contenderim, cum *vis* vocabulum prorsus eadem atque hoc loco notione alibi quoque legatur: II, 808 'Sed diversa tamen vis est in cardine quoque', quibus demonstratis opus non est eorum exemplorum molem cumulare, in quibus *vires* pluralis prorsus eadem notione usurpatus sit, quam hic singulari numero poeta reddidit (cf. I, 805. II, 296. 305. 645. 843. 859). Contra id quod Iacobum plane fugisse videtur, *iuris* vocis singularis numerus apud Manilium omnino non exstat, sed ubi poeta in hoc vocabulo eam, quam ille ei tribuit vim inesse vult, non utitur nisi plurali numero. cf. I, 806. II, 646. 744. III, 586. IV, 436. 921. Nec magis hic versus in V_2 aut aptam sententiam aut legitimum metrum continet II, 668:

Sic quaecunque manent quadrata condita templo
Signa

ubi ceteri recte: quadrato.

De meridionali cardine Manilius praeter alia etiam haec dicit II, 795:

Tertius excelsi signat vestigia caeli,
Quo defessus equis Phoebus subsistit anhelis.

Haec est illorum trium codicum memoria, nisi quod pro *anhelis* communi consensu habent *habenis* quod iam Scaliger felicissime correxit. Sed rursum V_2 foeda interpolatione et versum corrupit et sententiam subvertit. Exhibet enim versum 796 ita:

Quo *defessis* equis . . . .

Eodemque vitio unus ex eis versibus in V_2 laborat, quibus poeta Asiam describit; horum dico alterum IV, 672:

Auratique fluunt amnes, gemmisque relucet
Pontus, odoratae spirant medicamina silvae.

ubi V_2 *odorata.*

Plura exempla ne taedium moveant, numeros eorum indicasse satis erit: V, 177. 209. 259. 380. 404.

Iam ad alteram interpolationum classem transeamus, quae ex eis constat exemplis ubi pravam praepositionis structuram intulit librarius; verbi gratia haec afferam: II, 138 Sed solus vacuo veluti vectatus *in orbe.* V_2 *in orbem.* IV, 402 Quo remis lucrum naves martemque sequuntur *In praedas?* V_2 *in praedis* quod sensu caret, cum *in praedas* idem valeat atque praedandi caussa.

Inter quaternos ventos primarios binas auras spirare poeta his nos docet IV, 585:

Nunc age diversis dominantia sidera terris
Percipe. Sed summa est rerum referenda figura.
Quattuor in partes caeli discribitur orbis,
Nascentem lapsumque diem mediosque calores
Teque, Helice. Totidem venti de partibus isdem
Erumpunt secumque gerunt per inania bella.
Asper ab axe ruit Boreas, fugit Eurus ab ortu,
Auster amat medium solem, Zephyrusque profectum.
Hos inter binae mediis e partibus aurae
Exspirant similes mutato nomine flatus.

V, 593 V_2: 'Hos inter binos medios se partibus aurae' quam scripturam prorsus esse perversam patet. Sed paullulum subsistamus, ut Bentlei coniecturam refutemus, qui v. 591 pro *fugit* codicum auctoritate stabilito *furit* in textum recepit, hunc in

modum ratiocinatus: 'Quomodo', inquit, '*fugit* ab ortu, qui inde spirat? Repone *furit?*' At primum cur Eurus potissimum furere dicatur, non intellegitur, ceteris quoque ventis praecipiti impetu prorumpentibus. Deinde autem admodum commode ventus eam regionem, ex qua spirat, fugere putatur, cum suo relicto loco quasi e carcere vel secundum Homeri illam opinionem ex culleo se protinus ferat.

Tertii autem interpolationum generis exempla, ad quae quam brevissime describenda dissertatio nostra iam procedit, eo vinculo coniuncta sunt, quod ex glossemate originem traxerunt. Exempla sunt haec: II, 694:

[Rem] tantum graio signari nomine passam

V_2 *graeco.*[37]) — II, 736:

Post cetera ducet
Ordine quaeque suo, sicut *stant* astra locata.

V_2 *sunt.* Sed *standi* verbo, quo recepto sententiam multo fortiorem fieri nemo non sentit, in his locis poeta similem in modum usus est I, 285 Nec vero e solido *stant* robora corporis ei. I, 586 Longa *stant* tempora luce, ubi V_2 iterum *sunt* exhibet. II, 664 Sic et simplicibus signis *stat* forma quadrata. III, 234 . . . adversis idem *stat* mensibus ordo.[38])

Ineunte libro quarto poeta de fato, quod suam cuique homini tribuat sortem, locutus, inde a v. 37 ita pergit:

37 Quid referam Cannas admotaque moenibus arma?
43 Adde etiam italicas acies Romamque suismet
Pugnantem membris, adice et civilia bella.

Ita Iacobus poetae verba edidit, codicibus hunc in modum discrepantibus: *uires italas* G. *uires* om. L. *italicas uires* Lc. V_1. *italicas acies* V_2, unde Scaliger priorem versus partem restituit ita: 'Adde etiam uires italas'. Bentleius tamen 'quia *uires italas* parum hic conveniant, quae aeque in externo atque in domestico bello ostendantur', scribit 'Adde et utrimque

37) Cf. R. Bentlei verba ad Hor. ep. II, 1 v. 28 adscripta.

38) Hunc singularem *standi* verbi usum antiquo maxime proprium sermoni, Manilius ut multa alia huius generis ex Lucretii studio assiduo et diligenti cognovit. Cf. A. Draeger, Hist Synt. p. XI.

italas acies' atque haec verba de bello sociali intellegi vult. Quam coniecturam quod Iacobus ut a tradita scriptura nimis longe recedentem sprevit probo, neque tamen in eo cum eodem facio, quod *acies* uno V_2 firmatum ac meri glossematis prae se ferens speciem recepit, quapropter ad Scaligeri rationem, quippe quae et codicum memoria probe firmata et ab ipsa loci sententia satis expedita sit, reversus sic scribo:

Adde etiam vires italas Romamque suismet
Pugnantem membris.

Tria autem poeta bellorum a Romanis gestorum genera distinguit: externa, de quibus antea dictum est, sociale, ad quod haec quae aguntur verba spectant, civilia, quorum in proximis mentio inicitur.

IV, 791:

Tu, Capricorne, regis quidquid sub sole cadente
Est positum, gelidamque Helicen quod tangit ab illo,
Hispanas gentes, *et quot fert* Gallia dives.

versu ultimo Vossiani libri *et* copulam omittunt, cuius in locum manus altera V_1 libri *seu* reposuit, quam particulam in conexum non quadrare in propatulo est: in V_2 autem lacuna illa ex eo qui antecedit versu expleta est:

Hispanas gentes *quod tangit* Gallia dives.

His igitur ponderatis omnibus concedendum est Iacobum egregie errasse, cum V_2 librum nullis aliis nisi quae in omnes irrepserint codices interpolationibus inquinatum esse diceret, immo hunc ipsum omnium maxime librarii temeritate depravatum esse ut vel prolata exempla testantur, ita eis quoque demonstratum iri arbitror, quae mihi singillatim de G libri locis ex illius iudicio interpolatis dicturo afferenda sunt.

Ac ne in eo quidem ille verum vidit, quod V_1 codicem ex V_2 descriptum esse ideo putat, quia intra priores potissimum libros vel in minimis erratis cum V_2 conspiret[39]); in quo cur aliter sentiam, quattuor argumenta eademque, ut opinor,

39) Iac. p. IX et adnot. ad II, 687.

haud debilia me commovent. Nam primum quidem demonstrasset ille vellem, V_1 codicem omnino aetate esse recentiorem V_2 libro, quod donec certa proferantur indicia, nos quidem iure dici negamus. Deinde immanis illa locorum in solo V_2 corruptorum multitudo, quam supra p. 26 sq. exhibuimus, eo argumentationis nos ducit, ut nullo pacto Vossianum priorem ex altero manasse statuamus. Tum unde librarius V_1 codicis XXXI illos versus, quos in V_2 omnino non inesse ex tabula supra apposita conspicitur, deprompserit, explicari non poterit, nisi illa per se haudquaquam inaudita ratione, ut librarium illum egregia quadam praeditum sagacitate lacunas illas agnovisse, alteroque arcessito codice explevisse nobis persuadeamus. Qua tamen et diligentia et acumine illum prorsus caruisse certissima exstant indicia. Huc accedunt compendiorum genera in V_2 varia, quae is qui exaravit V_1 librum nullo pacto expedire potuit, cum qui V_2 confecit, in eodem compendio modo hanc modo illam inesse notionem voluerit. Cuius generis exempla vel ex libris primo et altero septuaginta duo collegi, describere autem supersedi propter difficultatem signorum typis exprimendorum, quae V_2 codice usu veniunt.

Haec igitur sufficere existimo ad demonstrandum, nequaquam V_2 fontem esse, ex quo V_1 derivatus sit. Neque felicius illum iudicare aut de eo vinculo, quo L et V_2 codices cohaereant, quorum utrumque ex eodem exemplari, diverso tamen a G libri fonte, profluxisse sibi persuasit[40]), aut de fide manus emendatricis L libri, cui omnino ullam auctoritatem tribuendam esse plane negat[41]), ex eis quae iam de quattuor illorum codicum affinitate prolaturi sumus, evidentissime apparebit.

Atque cur ipse quoque existimem omnes illos codices ex uno eodemque archetypo descriptos esse, iam supra allatis exemplis demonstratum est. Neque tamen omnes eodem ex rivulo manasse puto. In duas enim classes libri disiungendi sunt, quarum altera ex G et L (x), altera ex V_1 et V_2 (y)

40) Cf. Iacobi editio p. VI. 41) Cf. infra p. 40 sq.

codicum familia constat, ita quidem, ut illa, cum centiens genuinam poetae manum exhibeat eis locis, qui in alterius classis codicibus corrupte leguntur, superioris, haec inferioris sit ordinis; quod ita sese habere quattuor haec exemplorum genera docebunt, quorum primum ex eis constat locis, qui in x bene, in y male traditi sunt. Huius autem generis exempla primo et secundo libro centum septem indagavi, velut: I, 19 y medulame] x modulante. 54 perplexi] complexi. 111 numerum] numen. 127 fugit et in] fugit in. 134 fabricantia] vibrantia. 433 quapropter] quam propter. 581 ducit] reducit. 662 filaque movente] fila movente. 665 azie] a fine. II, 129 videntur] probentur. 239 defendit] effundit. 384 legibus] generis. Quorum fere omnium locorum vitia cum vel primo oculorum obtutu ab unoquoque perspectum iri speremus, nunc eorum nonnullos inspiciamus, qui verba in x aliter atque in y collocata exhibent. Atque in descriptione circuli lactei haec leguntur: I, 728

In cuneos *alti cogat* fundamina caeli

V_1. 2 *cogat alti*, quam collocationem propter *cogat* spondeum improbandam esse ex eis apparebit, quae infra p. 51 sq. locupletius de v. II, 106 dicemus. — I, 768:

Nec te, Mavortia virgo,
Praeteream regesque alios, quos Graecia misit.

ubi Vossianis in libris verba posterioris versus hunc in modum ordinata sunt: *Praetereamque reges* e. q. s. idemque mendum in eo qui paullo post exstat versu sic in bonis libris tradito abditum latet (I, 778):

Tarquinioque *minus reges* et Horatia proles.

pro quo illi habent: Tarquinioque *reges minus* e. q. s. — II, 174:

Distat enim *gemina duo sint duplave* figura

V_1 Distat enim *gemini sunt duo duplave* figura. V_2 Distat enim *sunt gemini duo duplave* f., cuius quidem discrepantiae explicatio inde paratur, ut in eo codice, ex quo uterque Vossianus pendet, *sunt* verbum omissum, postea supra scriptum ab alio librario falso loco repositum esse sumamus.

Neque lenioribus turbis eiusdem libri locus ille vexatus est, quo, qui sub sagittarii signo nascantur, eis secundum naturae leges adversari feruntur qui vel geminorum vel librae vel virginis vel aquarii signo lucente pariantur, his quidem verbis (II, 560):

Quique Sagittari veniunt de sidere partus,
Hos Geminis nati Libraque et Virgine et Urna
Depressisse volunt *natura et lege iubente.*

$V_{1.2}$ Depressisse volunt legem et natura iubentem.

Sed iam eorum quoque locorum, quos interpretandi studio in y corruptos esse putamus, paucos in medium proferamus, inter quos exempli gratia eum refero, quo poeta colurum aequinoctialem describens, quae signa ab eo tangantur his explicat (I, 609):

Alter ab excelso decurrens limes Olympo
Serpentis caudam siccas et dividit Arctos,
Et iuga Chelarum medio volitantia gyro,
Extremamque *secans* Hydram mediumque sub austris
Centaurum, adverso concurrit rursus in axe.

ubi y v. 612 pro *secans* habet *petens*, quod glossema esse arbitror. Namque ne quadrare quidem hoc verbum in eam opinionem, quam veteres de circuli illius situ habuerint, inde cernitur, quod hydram ab eo non modo tangi, verum extremo fere in corpore dividi sibi fingebant, cuius opinionis testis certissimus nobis antiquissimus ille caelestis orbis globus esse potest[42]), qui quondam Romae in aedibus Farnesianis, nunc, nisi egregie fallor, Venetiis in bibliotheca Marciana servatur. Huc accedit quod *secandi* verbum saepenumero prorsus in eandem notionem atque hoc loco dictum apud Manilium legimus, velut ubi de lactei circuli situ atque regione verba facit (I, 693):

Rursusque ascendere caelum
Incipit argivamque Ratem per aplustria summa,
Et medium mundi gyrum, Geminosque per ima
Signa s e c a t.

---

42) Tabula globi Bentleianae editioni praefixa est.

Deinde de duobus coluris locuturus his incipit (I, 603):

Sunt duo, quos recipit ductos a vertice vertex,
Inter se adversi, qui cunctos ante relatos
Seque secant.

Denique de zodiaco (I, 688):

Aestivosque secat fines Aquilamque supinam.

Cf. praeterea I, 629. 639. 674. 699. — Inde a v. II, 433, quae singulis deis deabusque signa adscribantur narraturus poeta his verbis utitur (II, 433):

His animadversis rebus quae proxima cura?
Noscere tutelas adiectaque numina signis,
Et quae cuique deo rerum natura dicavit,
Cum divina dedit *magnis* virtutibus ora,
Condidit et varias sacro sub nomine vires

v. 436 $V_{1.2}$ *magnum*, quam scripturam, iure a veteribus interpretibus reiectam, quibus artificiis Iacobus defendat, ut perspiciamus, verba eius plene exscribenda sunt: '*magnum* $V_{1.2}$ *magnis* G L fortasse ab interpolatore et ita scribendum: Cum divina dedit — magnum! — virtutibus ora.' Attamen nego simplici *virtutibus* nomine deorum notionem contineri, quae quin hic desideretur et recte in G L tradatur ut ceteris interpretibus ita ne mihi quidem dubium videtur esse. — De altera, Chaldaeorum scilicet, ratione signi horoscopantis inveniendi verba faciens, ex qua binas horas singulis signis adscribi aequalibusque spatiis aequalia tribui signa necesse est, poeta ita loquitur (III, 218):

Nec me vulgatae rationis praeterit ordo,
Quae binas tribuit signis orientibus horas,
Et paribus spatiis aequalia *digerit* astra.

Eodem lapsu secundum quem saepissime *describendi* et *deducendi* verbum pro *discribendi* et *diducendi* positum esse a librariis videmus, quem errorem etiam ex huius poetae carmine Buechelerus in Mus. Rhen. vol. XIII p. 598 sustulit [43]), Vossiani

43) Loci sunt hi: IV, 587 Quattuor in partes caeli discribitu orbis. ib. 701 Ac velut humana est signis discripta figura. ib. 742 Et

codices v. 220 *degerit* exhibent. Quod falsum esse, cum de dividendo agatur, neminem fugiet. — Quarto libro poeta maxime docere sibi proposuit, quae studia quasque artes singula sidera eis hominibus, qui sub eis lucem adspexerint, tri-

---

certis discripta nitent regionibus astra. V, 734 'Utque per ingentes populus discribitur urbes'. Uno loco iam Bentleius verum vidit, hoc quidem: I, 456 'Haec igitur magno divisas aethere sedes Signa tenent, mundi totum deducta per orbem', ubi cur Iacobus a Bentlei emendatione certissima *diducta* recesserit, nemo videbit, quoniam signa per caeli orbem non tam *de*posita, quam *dis*posita esse dici oportet. Quibus locis tres addendos censeo, quorum primus secundo libro exstat, ubi poeta de tetragonis h. e. de ea siderum consociatione loquitur, quae quaternis inter se iunctis sideribus efficitur, ita quidem, ut singula eorum latera pari sint longitudine. Verba sunt haec (II, 287):

At quae divisa quaternis
Partibus aequali laterum sunt condita ductu,
Quorum designat normalis virgula sedes,
290 Haece ferit Libram, tortus Capricornus et illam
291 Conspicit; hunc Aries atque illum partibus aequis
292 Cancer, et hunc laeva subeuntis sidera Librae.
294 Sic licet in totidem partes deducere cuncta.

ubi vel ex *in totidem partes* verbis apparet, hoc loco de signis *dispertiendis* agi. Praeterea hunc locum Horatii similem conferas (Art. poet. 325):

Romani pueri longis rationibus assem
Discunt in partes centum diducere.

Altero loco poeta normam proponit, ex qua singulorum signorum et oriendi et occidendi tempus per quascunque terrae regiones facile statui dignoscique possit, his quidem usus verbis (III, 395):

Quacunque hoc parti terrarum quisque requiret,
Deducat proprias noctemque diemque per horas.

i. e. si quis in quavis terrae parte — *parti* est ablativus. Cf. II, 726 'Quacunque *in parti* nascentum tempore luna Constiterit' — rationem illam investigare velit, is diei noctisque spatium per suas horas *dividat* necesse est. Ex hac autem loci interpretatione verissima traditam *deducat* formam falsissimam esse facile apparet, id quod evidentissime ex eis quoque, qui proxime secuntur versibus elucet, quibus diurnarum horarum metiendarum ratione absoluta ad nocturnas horas his transit:

400 At quae nocturnis fuerit mensura tenebris,
In totidem partes simili ratione secanda est.

in quibus, quin secandi notio optime *di*ducendi neque tamen *de*ducendi verbo respondeat, dubitari nequit. De tertio loco I, 230, cf. p. 42.

buant. Qua in enumeratione his versibus ad geminorum partus transitum facit (IV, 525):

> Sed Geminos aequa cum profert unda *tegitque*
> Parte, dabit studia et doctas producet ad artes.

quorum priore versu y habet *regitque*, quod suo iure omnes interpretes spreverunt. Etenim hoc poeta sibi vult: cum geminorum, inquit, sidus oritur ex oceano, ita tamen, ut superior tantum pars eius perspicua fiat, inferior in undis abdita lateat, hominibus nascentibus amorem studiorum doctarumque artium tribuet. Hanc autem locutionem *profert tegitque* plane esse Manilianam, cum hic poeta eiusmodi antitheta quae feruntur in amore atque deliciis habeat, satis ampla similium exemplorum copia, quorum pauca apponamus, testatur velut: distinguit et alligat i. e. dividit et circumcingit I, 246, dividit et cingit I, 306, ubi Bentleius praeter necessitatem pro *cingit* scribit *iungit.* distingui claudique i. e. disiungi et circumcingi I, 452. sequiturque fugitque I, 862. redditque rapitque II, 88. immittit et aufert II, 89 i. e. impellit et repellit. addit et aufert II, 160. transitque refertque II, 327. recipitque refertque II, 957. latet patetque III, 322. tollitque premitque IV, 775. fugienda petendaque IV, 815. Proxime autem ad eum de quo agimus locum hic accedit, qui ad horizontem spectat (I, 660):

> Quippe aliud caelum ostendens, aliudque relinquens,
> Dimidium *teget et referet.*

ubi y rursum *regit* praebet. — Narrationem illam, secundum quam Typhon deos impetu facto in Aegyptum fugasse dicitur, Manilius his verbis in carmen suum inseruit (IV, 579):

> Scilicet in piscem sese Cytherea novavit,
> Cum Babyloniacas summersa profugit in undas,
> Anguipedem, alatos humeros Typhona ferentem,
> Inseruitque suos squamosis piscibus ignes

v. 581 y: Anguipedem alatos anguem Typhona ferentem, ubi *anguem* interpolatori debetur, qui hanc vocem supra *Typhona* explicandi caussa scripsit. Sed totum versum esse spurium iam Bentleius vidit. Paucis igitur his exemplis enarratis iam

nemini dubium fore speramus, quin Vossiani libri ex uno eodemque codice interpolationibus valde depravato eoque alio atque G et L descripti sint.

Secundum autem indicium, quo diversus x et y familiarum origo demonstretur, ex eis locis peti potest, in quibus y voculas quasdam omittit, x servavit e. g. que I, 732. II, 20. 405. IV, 126. 745. et II, 525. est II, 541. essent II, 22. iuvenique II, 406.

Tertii generis exempla eiusmodi sunt, ut y librorum memoria bona, x depravata sit, id quod triginta duobus locis observavimus, velut I, 358 x in] y ni. 549 astra] astro. 784 camillis] camillus. II, 516 census] sensus. 574 quicunque] quaecunque. III, 362 patebit] patebunt. 378 ore] orbe. IV, 225 finis] funus. 538 ipsa] ipso. V, 15 cecum] cetum. 506 aequoreae] aequorei.

In quartam denique classem novem locos reicio, qui in utraque familia depravati leguntur, aliter tamen in x, aliter in y; sunt autem hi: II, 228 x positi, y positis] pestis. 486 si, sed] se. 577 nescit, nec sit] ne sit. 732 ibi, tibi] ubi. III, 63 vincentur, vincuntur] vincantur. IV, 304 ceno, celo] caeco. 455 quina et, quina] quinae. V, 229 at, et] aut. 719 par, per] pars.

Ex his igitur exemplis omnibus optimo iure id nobis conclusisse videmur, Vossianos codices alia via atque G et L libros ex archetypo esse derivatos, ita quidem, ut uterque Vossianus de y libro, quem patrem eorum appellamus, descriptus sit, quorum neuter, cum et ipsum y codicem valde fuisse depravatum et praeterea V_1 et V_2 libros suis quemque interpolationibus esse refertos viderimus, pro fundamento nobis esse debeat, unde in poetae verbis emendandis proficiscamur.

Iam quid de G atque L librorum et affinitate et auctoritate assecuti simus, proferamus. Hos enim libros vel ex sparsim adhuc allatis scripturis (cf. maxime p. 34) manifesto apparuisse existimo et gravis auctoritatis et artiore quodam inter se coniunctos esse vinculo. Sed ne quis L codicem ex G descriptum esse opinetur, quod, qua uterque est aetate,

fieri fortasse potuit, primum ordo versuum quarti et quinti libri obstat, quem in G magis turbatum esse quam in L ex tabula illa discimus; de suo autem ingenio L codicis librarium versus IV, 894 et V, 283 vero restituisse loco veri non est simile. Huc accedit, id quod multo gravius est, quod v. I, 833 et II, 699, quibus nos carere non posse locorum illorum conexus luculenter evincit, in G desiderantur, in L non item. Quibus consideratis a vero vix aberraverimus, si L librum non filium sed gemellum G codicis esse statuamus, quos ex eodem fonte x satis limpido, si quidem cum y fonte comparaverimus, manasse in universum concedendum est.

Hanc igitur rationem sequamur oportet, ut, quantum fieri potest, intra huius potissimum codicum stirpis fines ars critica se contineat, ita quidem, ut Gemblacensis codex, qui L librum ideoque simul ceteros bonitate scripturarum superet, omnibus sit praeferendus. Quod priusquam exemplis firmemus, de emendatione L libri (Lc) paucis agendum est, unde simul ceterorum librorum scripturis hic illic et lucem et auctoritatem parari videbimus. Etenim quamquam omnes huius libri emendationes ab eodem librario esse profectas et singularum litterarum ductus et constans per totum codicem adhibiti atramenti species aliaque levidensiora, quae in eiusmodi observationibus non neglegenda sunt, nos docuerunt, nihilo minus nobis persuasimus, emendationes illas plerumque tales esse, quae nullo pacto ex uno eodemque fonte depromptae esse possint. Ex multis exemplis pauca ut delibemus, primi libri versuum 40 ad 313 ordinem in L prorsus bene procedere supra vidimus; attamen eiusdem libri v. 692. 693. 694[44]) quondam in margine folii quinti fuisse adscriptos, ut post v. 186 insererentur, quo loco in utroque Vossiano exstant, etiamnunc ex vestigiis, quae rasurae non cesserunt, erui potest. Item versibus eiusdem libri 223 ad 226, qui a principio ut in G rectissime se excipiebant, alphabeti litterae continuae ita sunt appictae, ut deinceps insequerentur v. 223. 226. 225. 224, quem ordinem perversum

44) non 690. 691. 692, quod Iac. adnotat.

etiam in $V_{1.2}$ invenimus; postea vero eodem atramento litterae illae in L deletae sunt, ut nunc verus ordo sit restitutus. Quae ne librarii arbitrio tribuamus, impedimur et similibus exemplis et diligentia singulari, qua alibi codicem exaratum esse quaelibet pagina aperte demonstrat. Diuturna igitur cogitatione in eam viam deducti sumus, qua omnes fere L emendationes facillime explicari videntur. Librarius enim huius libri iterata cura x exemplar cum scriptis suis contulit, et siquid mendosi inter scribendum in poetae verba irrepserat, diligenter ad fidem huius libri emendavit, ut hae emendationes cum G scripturis conspirent. Postremo autem y vel saltem simile exemplar nactus huius et sui libri collationem instituit et quidquid a codicis sui memoria discrepabat, accuratissime enotavit; quod quam verum sit ex his exemplis quibus triginta septem addere possum apparebit: I, 118 y et L at] G et Lc et. 229 toto] toti. II, 186 aetatis] aestatis. 399 manent] valent. III, 327 ad] ab. 344 quando] quanto. IV, 124 fecundus] fecundis. 448 quintam] quinta. V, 372 pensare] prensare. 428 reddit] reddet. Alterius autem classis emendationes, quas ex y libro haustas esse suspicor, quinquaginta tres inveni, velut: I, 171 G et L itaque] y et Lc ictaque. 820 cordibus] torridus. II, 315 volens] voles. 523 trigona] trigono. 911 iterum] iterumque. III, 130 speciosus] specioso. 609 dona] dena. IV, 46 quod] quot. 404 malitia] militia. V, 401 immensus] immersus. 681 Ut moris] Humoris.

Atque utriusque generis emendationes, quibus Iacobus ad v. I, 430 omnem auctoritatem plane abiudicat, plerumque magni esse pretii ex singulis locis accuratius inspectis manifestum fit; paucae eiusmodi sunt, ut aut genuinam scripturam depravarint, aut malam non meliorem reddiderint, quod secundum meum iudicium in prioris classis 47 exemplis quinquiens, in alterius exemplis 53 terdeciens accidit. Neque enim cum Iacobo consentio, qui in quattuor locis restituendis spretis et G et Lc scripturis Vossianorum codicum memoriam secutus est, quorum primus exstat libri primi eo loco, quo poeta rotundam terrae formam ex lunae laboribus sive eclipsibus ita demonstrare

studet, ut lunam deficientem non ab omnibus orbis terrarum gentibus eodem animadverti tempore contendat, sed ab eis, qui orientis regiones teneant prius, quam qui occidentis. Sunt autem verba haec (I, 226):

Ultima ad hesperios infectis volveris alis,
Seraque in extremis quatiuntur gentibus aera.
Quodsi plana foret tellus, semel orta per omnem
Deficeret pariter *toto* miserabilis orbi.
Sed quia per teretem deducta est terra tumorem,
His modo, post illis apparet Delia terris.

v. 229. *toto* L $V_{1.2}$. *toti* G Lc, atque hoc quidem et Scaliger et Bentleius optimo iure receperunt, quod dativo qui dicitur incommodi *miserabilis* vocis vis strictius atque gravius significatur quam fit ablativo. Ceteroqui v. 230 pro *deducta* quod omnibus inhaeret in editionibus reponendum esse *diducta,* quoniam de tellure per diversos tractus extenta hic agitur, quivis concedet. Cf. p. 36 not. 43.

Neque minus G et Lc manuum praestantia eo loco fit conspicua, quo poeta de signis, quae partim coniuncta, partim disparia vocat, locutus de oppositis ita pergit (II, 395):

At quae diversis e partibus astra refulgent,
Per medium adverso mundum pendentia vultu,
Et toto divisa manent contraria caelo,
Septima quaeque loco quamvis submota feruntur,
Ex longo tamen illa *manent,* viresque ministrant
Vel bello vel pace suas, ut tempora poscunt,
Nunc foedus stellis nunc et dictantibus iras.

in quibus cur Iacobus v. 399 L $V_{1.2}$ *manent* alteri *valent* G atque Lc firmato ceterisque ab interpretibus probato praetulerit non assequor. Hoc enim poeta dicere vult: 'opposita', inquit, 'signa, etsi magno intercedente spatio, tamen viribus suis non privantur, immo modo bello, modo pace eas suppeditant', ut hinc liqueat *manendi* voci ex v. 397 in illis libris temere huc illatae hic prorsus nullum locum esse.

Tertius autem qui huc spectat locus est hic (III, 323):

At simul ex illa terrarum parte recedas,

Quidquid ad extremos temet praeverteris axes,
Per convexa regens gressum fastigia terrae,
Quam tereti natura solo decircinat orbem
In tumidum, et mediam in mundo suspendit *ad omne.*

Ad versum extremum Iacobus haec adnotat: '*in mundo — ad omni* omnes. (ador + V_2). *Omne* est universitas rerum'. quae non omni ex parte vera sunt; nam *in* omittit G et idem liber cum Lc habet *ab omni,* quod in archetypo scriptum fuisse etiam ex L et V_1 *omni* scriptura apparet. Itaque cum pendendi verbi usus *ab* praepositionem requirat, alteram versus illius partem ita cum Scaligero et Bentleio scribo:

et mediam mundo suspendit *ab omni*

ut totius loci sententia evadat haec: tellus in medio mundo sive caelo collocata ab omnibus eius partibus pari intervallo remota pendet; quam doctrinam plane esse Manilianam ex I, 194 sq. discimus.

Denique paullo inferius poeta exponit propter diversum terrae regionum situm diversumque spatium inter aequatorem et alterutrum polum intermissum dies noctesque nunc augeri, nunc imminui; quo enim remotiora oriantur sidera, eo breviores fieri dies, quo propiora, eo longiores; verbis autem utitur hisce (III, 341):

Pro spatio mora magna datur. Quae proxima nobis
Consurgunt, longos caeli visuntur in orbis,
Ultima quae effulgent, celeris merguntur in umbras.
Et *quando* ad gelidas propius quis venerit arctos,
Tam magis officiunt oculis brumalia signa,
Vixque ortis occasus erit. Si longius inde
Procedat, totis condentur singula membris.

v. 344 *quando* L V_1. $\overline{qn}$ V_2. *quanto* G Lc, quod rectissime et Scaliger et Bentleius probaverunt, cum sententia haec sit: quanto vel quo quis propius in boreales regiones progreditur, eo magis sidera arctica oculis eius officiunt: si longius inde procedat, omnia latebunt, ut per dies aliquot — scil. XXX — noctes sint continuae. Quod autem ad locutionem *quanto propius, tam magis* pertinet, eam ut alias non ita paucas ex Lucretii

imitatione liberiore ortam esse existimo, apud quem e. g. haec leguntur (IV, 79 Bern.):

> Et *quanto* circum *mage* sunt inclusa theatri
> moenia, *tam magis* haec intus perfusa lepore
> omnia conrident.

V, 452 Quae *quanto magis* inter se perplexa coibant,
tam magis expressere ea, quae etc.

praeterea V, 483. VI, 460 et Verg. Georg. IV, 411. Aen. VII, 787 ed. Ribb.

Alterius autem classis L emendationibus e tribus ratiocinatione certissima id concludere licet versus aliquot vel in V_1 vel in V_2 omissos in y codice scriptos fuisse, ut sola librarii neglegentia interciderint. Vidimus enim in V_2 deesse v. I, 862 ad 865; versus 863 autem species in V_1 talis est (I, 863):

> Fulgura *cum videas* tremulum vibrantia lumen

G L *ne videas*; Lc *cum*, quod non aliunde nisi ex y fonte librarium illum hausisse et V_1 memoria evincit, et ceterarum a nobis allatarum emendationum ratio postulat, ut etiam reliquos versus in y exstitisse credibile sit. Idemque cadit in eum quinti libri locum, ubi V_2 codici v. 488 ad 502 abrepti sunt, cum librarius a R littera *Rorantis* vocis in R *Regis* nominis deerrasse videatur. Sed hos quoque versus in communi y libro exstitisse ex V_1 v. 488 colligitur, qui talis est:

> *Rorantis* iuvenis, quem terris sustulit ipsa

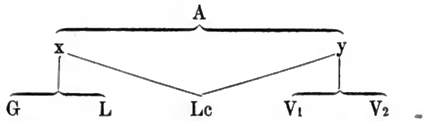
G *Portantis*, L *Ro*^{r}*tantis*, quae emendatio y libro debetur. Tertius denique locus quem huc refero est IV, 746, qui in V_1 omissus in V_2 talis est:

> Adserit in vires pontum quem vicerat *ipse*

G L *ipsa*. Lc *ipse*.

Ex his igitur exemplis et ex triginta aliis emendationibus satis apparet, haudquaquam esse auctoritatem L tam parvam quam visum est Iacobo.

In universum autem codicum Manilianorum quae sit affinitas, aptissime, ut opinor, ex hoc stemmate tibi informabis:

Quibus codicibus, si quis edendi munus suscipere vult, ita uti debet, ut proficiscatur a G memoria, cui nisi aut latini sermonis usus aut nexus sententiarum aut leges metricae dissuadent ubique erit obtemperandum. Quae ubi aperte depravata est, L scripturis cedet, quippe quae ex eodem atque G fonte manarint; si vero ne hoc quidem codice arcessito omnia vitia tollantur, priusquam de coniecturis cogitemus, ad V_2 librum cum V_1 diligenter collatum erit confugiendum, cum hoc libro, quamquam saepissime scripturas valde depravatas exhiberi demonstravimus, tamen interdum genuina memoria aut plane servata sit aut talia vestigia, ex quibus vera scriptura facili coniectura eruatur.

III

Exposuimus igitur capite altero, quae sit nostra de crisis Manilianae fundamentis sententia: hoc capite singula quaedam exempla tractabimus, quibus fore ut ratio nostra planissime firmetur confidenter speramus.

Ac primum quidem in ipso carminis initio exstat, ubi poeta in opere ad quod aggrediatur difficili arduoque tamen rem prospere sibi cessuram esse ideo sperat, quod Augustus orbi terrarum pacem reddiderit aequisque legibus eum regat, ut caelum ipsum facilem poetae praebeat aditum. Sed ut emendandi necessitas plene perspiciatur, totus locus exscribendus est hic (I, 7):

Hunc mihi tu, Caesar, patriae princepsque paterque,
Qui regis augustis parentem legibus orbem,
Concessumque patri mundum deus ipse mereris,
Das animum, viresque facis ad tanta canenda:
Iam propiusque favet mundus scrutantibus ipsum,

Et cupit aethereos per carmina pandere sensus.
Hoc sub pace vocat; tantum iuvat: ire per ipsum
Aera et immenso spatiantem vivere caelo,
Signaque et adversos stellarum noscere cursus.

v. 13 *vacat* G. cett. *vocat*; et omnes orationem ut ego dividunt. L etiam explicationem addit: „ad hoc nos invitat sub pace tua“. *vacare* apud M. nusquam invenitur; *vocare* i. e. invitare, saepe'. Ita Iacobus.

Primum autem id omnino nihil ad rem valet, utrum *vacat* verbum, apud alios usitatissimum, alibi apud Manilium inveniatur necne; si huius loci sententia requiritur, reddamus poetae, quod ei librariorum incuria abreptum est. Atque cum ceteris interpretibus *vacat* retineo, cum in his 'hoc sub pace vocat', neque quid sit subiectum, neque quid obiectum sententiae, liqueat, ea autem, quae in L addita et Iacobo probata est explicatio, nimis et artificiosa et longius petita sit, quam quae ferri queat. Contra altera scriptura cum probabili sententia admodum bene procedat, versum ita lego et distinguo:

Hoc sub pace vacat tantum, iuvat ire per ipsum
Aera

cui scripturae aliquid certe auxilii inde quoque paratur, quod Germanicus, quem ut alibi saepius, ita etiam hoc loco in carmine suo componendo ad Manilium respexisse persuasum habeo, in re simili eodem usus verbo *vacat* quamquam paullo diversa ratione sic scripsit:

11 Nunc *vacat* audaces ad caelum tollere vultus
Sideraque et varios *caeli cognoscere* motus.
Haec ego dum Latiis conor praedicere musis,
Pax tua tuque adsis nato, numenque secundes.

ubi item v. 11 olim *vocat* vulgabatur, quod nunc ab omnibus interpretibus correctum est.

Quae autem Bentleius ad huius versus posteriorem partem mutandam protulit, ea ut ipsam coniecturam nequaquam probare possum. Etenim cum et *tantum* insulse hic repetatur, quia tribus abhinc versibus *tanta* exstet, et *ipsum* pronomen

intra sex versus 11. 13. 16 ter positum molestum sit, ex Veneto codice deterioris ordinis, qui iure a Iacobo et ab ipso Bentleio aliis in locis restituendis spretus est, *altum* recepto, versum hunc in modum exhibet:

Hoc sub pace vacat, iam nunc iuvat ire per altum
Aera.

At offensionem illam, quam Bentleius in *ipso* ter posito notaverit, re vera esse nullam, ipse Manilii, poetae sermonis latini elegantiae atque urbanitatis haud ita periti, usus certissimus evincit, ad quem cum non satis animum attenderit vir summus saepius in vocibus repetitis ita haesit, ut permultorum versuum speciem nimis ut audacter, ita confidenter mutarit, quin etiam haud paucos eadem de caussa pro spuriis habuerit. Habet enim Manilius praeter alia: auras I, 149. 152. 157 in fine versus. undique I, 166. 167. 170. caelum I, 747. 752. 758. 760. ignis I, 832. 837. 844. 846. 849. 852. 858. 862. 866. 870. orbem II, 388. 392. 394 in f. v. artus IV, 713. 717. 719 in f. v. Immo ne ab eodem quidem vocabulo eadem versuum binorum semet excipientium sede sine ulla sententiae vi posito eum abhorruisse haec ex duobus prioribus libris petita exempla testantur: undique I, 166. 167. gentes I, 223. 224. ipse I, 700. 701 (et 698). trigona II, 318. 319. trigono II, 523. 524. esse II, 698. 699. Quos locos si quis captus elegantiae atque variandi studio, cui perfectos atque absolutos poetas indulsisse constat, emendare quam ad proprium Manilii usum revocare mavult, neque caute agit, neque nos socios habet. Iam vero Bentleius, quod alibi quoque commisit[45]), vitium, quod dixit, tollens, aliud neque id levius procreavit, cum *iam* apud eum bis v. 11 et 13 legatur, quorum prius quidem, quod item valet atque *nunc*, bene se habet, alterum, quia nihil aliud nisi *hoc tempore* significat, supervacaneum est, quoniam haec notio vel *nunc* ad-

45) III, 369. 374. 378, ubi ille librorum consensu neglecto praeter necessitatem ter *ab axe* scribit, atque hoc in fine versus. IV, 756. 757. 762. 769, in his versibus *colit* exstat, sed v. 757 non a poeta, sed a Bentleio positum est. cf. p. 57.

verbio continetur. Huc accedit quod Bentlei mutatione *ipsum* pronominis, quod summa cum vi dictum est, poetae sensus plane turbatur; hoc enim ille vult: 'per ipsum caelum ingredi non nisi sub pace tua licet.' Ergo G scripturam ut satis dilucidam sequemur. In eo autem prorsus cum Bentleio consentio, quod v. 12 pro *sensus* omnibus codicibus tradito atque, quamvis omni careat ratione, a Iacobo recepto, scripsit *census*, quae duo vocabula etiam alibi his in libris commutantur. Namque *census caeli* apud Manilium maxime opes divitiasque caeli i. e. arcana secretaque eius consilia omnemque eius maiestatem significat, quae notio hic flagitatur. cf. II, 67:

Quod nisi cognatis membris contexta maneret
Machina et imposito pareret tota magistro,
Ac tantum mundi regeret prudentia censum:
Non esset statio terris, non ambitus astris,
Haereretque vagus mundus standoque rigeret.

ubi v. 69 Iacobus libros iterum secutus *sensum* habet, quod iam a Scaligero emendatum est. Alter autem locus, qui huc facit, hic est IV, 876:

Perspicimus caelum, cur non et munera caeli?
Inque ipsos penitus mundi descendere census,
Seminibusque suis tantam componere molem.

Eiusdem autem generis est ille locus, qui paullo infra exstat. Quis enim, quaerit poeta, caeli arcana recludere et perspicere posset, nisi tu, Cyllenie, istius scientiae secreta nobis prodidisses? Iam pergit I, 40:

Et *natura dedit* vires seque ipsa reclusit.

'*Naturaque dedit* V_1. C (i. e. Cusanus). *Neutra quedit* V_2. *Et nataruque dedit* L (superscr. m. pr. *vel Natura*). *Et natura d.* G et C in marg. a m. pr. Suspicor: *Naturaeque dedit vires*, ut Mercurius intellegatur. v. 37 legam: qui maximus esset.' Ita Iacobus.

Quae cur improbem plus una neque levis caussa in promptu est. Primum enim valde dubito, num Mercurii nomen, quod octo versibus intermissis commemoratum est, hoc versu subintellegi possit; deinde subiecti variatio frigidissima est,

secundum quam ad *dedit* Mercurium, ad *reclusit* naturam subaudiamus oportet; adde *quam* illud v. 37 Iacobi arbitrio nimis audacter in *qui* mutatum, ut quam et artificiosa et impedita eius ratio sit, qua omnino opus esse nego, videas. Namque secundum G speciem ea efficitur sententia, ut natura se ipsa recludens hominibus vires ad ipsam perspiciendam tribuisse dicatur, quod apprime in totius loci conexum quadrare iam nemo non concedet, ut, quod ille G libro vitio vertit, id laudi potius tribuendum censeam, id quod in eum quoque locum, ad quem nunc venimus, cadere existimo.

De prima hominum gente et simplici et rudi poeta cum alia tum haec habet I, 73:

Necdum etiam doctas sollertia fecerat artes,
Terraque sub rudibus cessabat vasta colonis,
Tumque in desertis habitabat montibus aurum,
Immotusque novos pontus subduxerat orbes.
Nec vitam pelago, nec ventis credere vota
Audebant; *sed quisque* satis novisse putabant.

v. 78 '*se quisque* L G. *sed* $V_{1.2}$. Recte. Hanc enim sententiam totus orationis tenor flagitat. Omissum pronomen *se* excusat aetas et consuetudo scriptoris.' Ita Iacobus, qui ut saepius, ita hoc quoque loco non tam verum argumentum, quam opinionem sua in mente natam neque ullis sive huius sive cuiuslibet poetae exemplis stabilitam proposuit. Etenim ut *se* pronomen mente subaudiri posse constanter negamus, ita particulam quandam adversativam, quam sententiae inesse ne nos quidem fugit, facillime mente suppleri pro certo habemus, ut sine ullo huius loci detrimento poeta ea supersedere potuerit. Iam vero cum particularum omissarum etiam huius carminis quilibet centeni versus multa exempla exhibeant, G et L codicum memoriam *se quisque satis novisse putabant* unam genuinam esse statuimus. De sententia autem totius loci Ovidii verba conferas, qui, ubi de aurea aetate loquitur, etiam haec profert Met. I, 94:

Nondum caesa suis, peregrinum ut viseret orbem,
Montibus in liquidas pinus descenderat undas,

96 Nullaque mortales praeter sua littora norant.
101 Ipsa quoque immunis rastroque intacta, nec ullis
Saucia vomeribus per se dabat omnia tellus.

Id. Art. amat. II, 473:

Tum genus humanum solis errabat in agris,
Idque merae vires et rude corpus erat.
475 Silva domus fuerat, cibus herba, cubilia frondes:
Iamque diu nulli cognitus alter erat.

Cf. praeterea Lucr. V, 1000 sq.

I, 401 sqq. agitur de caniculo i. e. de sirio ita:

Hanc quam surgentem primo cum redditur ortu
Montis ab excelso speculantur vertice Tauri,
Eventus frugum varios et tempora dicunt,
Quaeque valitudo veniat, concordia quanta.

v. 401 'Hanc *qui* G. *quam* ceteri; recte *quam* est, *qualem* omittitur in apodosi *ita* exemplo haud raro: 'qualem surgentem vident, ita praedicunt.' Iacobus. Sed ad quas machinas atque artes illum confugere oportuit, ut ceterorum librorum scripturam defenderet! Et profecto vellem exemplis ille demonstrasset, *quam* pro *qualem* hoc in genere a latinis unquam dictum esse. Atqui cum G memoria, quam veteres interpretes sine ulla dubitatione retinuerunt, et in sententiam quadret, et sermonem bene procedentem efficiat cumque corruptelae origo in aperto sit, nos quoque huius codicis scripturam sequimur, simul pro *valitudo* forma inaudita veram *valetudo* revocantes. Sic igitur quattuor illos versus constituendos esse puto:

Hanc *qui* surgentem, primo cum redditur ortu,
Montis ab excelso speculantur vertice Tauri,
Eventus frugum varios et tempora dicunt,
Quaeque *valetudo* veniat, concordia quanta.

Ceterum versum secundum ad Aratum spectare, quem astrorum observandorum caussa in Tauro monte commoratum esse dicunt, opus vix est ut moneam.

Aliud exemplum, quo G virtus enitescit, hoc habeto I, 474:

Et quo clara magis possis cognoscere signa:
Non varios obitus norunt, variosque recursus;
Certa sed in proprias oriuntur sidera luces,
Natalesque suos occasumque ordine servant.

v. 474 '*quod* L $V_{1.2}$. *quo* G ex coniectura; neque *quod* falsum est.' Iacobus. At quomodo ille *quod* defensum eat, me plane fugit, sententia ita procedente: quo melius calleas clara sidera, teneas, ea eodem splendore, eodem ordine et oriri et occidere. Huc accedit, id quod G memoriae bonitatem auget, quod in L *d* littera expuncta est. Praeterea autem Iacobus a Bentlei emendatione v. 475 recedere non debuit, qui, quamquam, ut in re satis nota, caussa nulla allata, *variosque* bono iure in *variosve* mutavit, quia in enuntiato negativo etiam ex Manilii usu atque locutione non tam copulativa *que*, quam disiunctiva *ve* particula desideratur.

Deum esse, cuius nutu omnia regantur, poeta etiam inde concludit, quod neque solem unquam retro cedere neque lunam de cursu suo aberrare neque sidera de caelo in terram decidere conspiciamus I, 529:

Nec cadere in terra pendentia sidera caelo.

'*in terram* L G. *eadem in terra* $V_{1.2}$. unde concludo casum quartum ab interpolatore venisse.' Ita Iacobus.

Hoc falsissimum est, cum verba non aliter nisi sic coniungi possint: 'neque sidera caelo pendentia cadere in terra*m*', ut G et L speciem genuinam esse appareat.

II, 106:

Eximium natura dedit linguamque capaxque
Ingenium volucremque animum, quem denique in unum
Descendit deus atque habitat, ipsumque requirit.

v. 108. '*seque ipse* L G; ex interpolatione, nisi fallor. *ipsumque*, quod $V_{1.2}$. C habent, plane Manilianum est, quod qui hactenus legerunt, omnes abunde sciunt.' Iacobus. Sane falsus est ille. Etenim quamquam et ipse probe scio, Manilium illud loquendi genus valde adamare, secundum quod *in ipsum* pro *in se ipsum* dicit (conferas, si voles, I, 288. 698 — ubi Scaliger male habet *in illa* — 772), tamen idem non ignoro,

etiam usitatiorem locutionem eum interdum adhibuisse, e. g. I, 40. 702. III, 531. IV, 917 alibi. Iam vero cum ex Iacobi ratione *habitat* verbi ultima syllaba praeter omnem huius poetae consuetudinem producatur[46]), a vero non aberraverimus, si G L libros genuinam, interpolatam ceteros prae se ferre versus illius speciem statuimus.

Novo autem exemplo G praestantia cernitur v. II, 211, quem Iacobus talem exhibet:

Namque Sagittari signum rapidique Leonis

'*rabidi* G. cett. *rapidi.*' Iacobus. In quo cur ille de industria G formam spreverit, quam solam esse veram inter omnes viros doctos constat, eo minus assequor, cum eiusdem libri v. 550 *rabidique leonis* recte receperit. Itaque ne prorsus ratione iudicioque carere videamur, hoc quoque de quo agimus loco *rabidi* ei reddemus.[47])

De horizonte h. e. de eo circulo, qui infima caeli, terrae suprema esse sphaera putatur, poeta dicit I, 648 haec:

Alterius fines si vis cognoscere gyri,
Circumfer faciles oculos voltumque per orbem.
Quicquid erit caelique imum terraque supremum,
Qua coit ipse sibi nullo discrimine mundus,
Redditque aut recipit fulgentia sidera ponto:
Praecingit tenui transversum limite mundum.

v. 650 '*terraque* omnes. in L fuerat, ut videtur *terrae*, sed erasum (*terramque* V_2).' Iacobus. Hoc versu quin vel propter concinnitatem vocabulorum, secundum quam *caeli* atque *terrae* genetivos sibi respondere consentaneum est, pro *terra* expec-

46) Uni exemplo, quo haec licentia fulciri posse videatur, IV, 280:
Et pontum caelo vincit. Et noverit orbem
Fluminaque et portus mundi ventosque necesse est.
fuit cum inde veniam parari existimarem, quod post *vincit* plene interpungitur novaque incipit sententia. Nunc vero non dubito quin suo iure Lucianus Muellerus de re metr. p. 333 *vinxit. sed* reposuerit.

47) Idemque vitium ex Prisciani Grammatici Periegeseos v. 709 — ed. Carol. Muelleri — eximendum est, ubi etiamnunc legitur *rapidique leonis*; sed in Gemblacensi codice huius quoque carminis optimo genuinam inesse scripturam *rabidique* nostris oculis vidimus.

tetur *terrae*, mihi quidem dubium non videtur; immo vel contra librorum consensum genetivum reposuerim. Nunc vero, cum reapse hic casus in G aperte exstet atque etiam ex L vestigiis quamvis non prorsus dilucidis eruatur, sine ulla dubitatione recipiendus est.

Tria signa, inquit poeta, Taurus, Gemini, Cancer, quae aversis corporis partibus in caelum adscendunt, ceteris novem zodiaci signis repugnant, cum haec rectis oriantur membris i. e. anterioribus corporis partibus; itaque mirum non esse, quod sol tribus illis signis radiantibus dies longiores protrahat. Sunt autem verba quae maxime huc spectant haec II, 197:

Quin tria signa novem signis coniuncta repugnant,
Et quasi seditio caelum tenet; aspice Taurum
Clunibus, et Geminos pedibus, testudine Cancrum
Surgere, cum rectis oriantur cetera membris,
Ne mirere moras, cum sol adversa per astra
Aestivum tardis attollit mensibus annum.

v. 201 *ne* L $V_{1.2}$. *nec* G, quod genuinum esse puto. Duo enim habemus enuntiata, quorum prius v. 200 finitur, alterum ex insequentibus versibus constat. Quo in dicendi genere cum Manilius alteram sententiam fere nunquam asyndetice, ut grammatici dicunt, priori asserat, sed plerumque *nec* particulam adhibeat, id quod observavi v. I, 557. 904. V, 231 — II, 423. IV, 394 ubi *nec* cum Scaligero ex G repono — etiam hoc loco, praesertim cum unius eiusdemque optimi libri auctoritate adiuvemur, eam restitui necesse est, ut sententiarum conexus hic efficiatur: 'tria signa novem signis repugnant; quam caeli seditionem si cognoscere vis, aspice e. q. s.; noli tamen mirari moras, quia sol e. q. s.' Itemque pro *attollit* versus extremi *attollat* scribendum esse, quod rursum in solo G inest, quoniam caussa morae his verbis indicatur, contra Iacobum moneri vix opus videtur esse.

II, 244:

Nec tu nulla putes in eo commenta vocasse
Naturam rerum, quod sunt currentia quaedam,
Ut Leo et Arcitenens Ariesque in cornua tortus;

Aut quae recta suis librentur stantia membris,
Ut Virgo et Gemini fundens et Aquarius undas.
Vel quae fessa sedent pigras referentia mentes.

v. 247 quod Iacobus *librentur* coniunctivum L $V_{1.2.}$ libris traditum, quem per se quidem ferri posse non negarim, defensum eat, certe mirandum est, cum v. 249, cuius sententia ei, quam tractamus plane parilis est, consentiente codicum scriptura *sedent,* non *sedeant* legatur. Ergo cum vel sermonis usu *librantur* flagitetur, eo confidentius Manilio hunc modum restituamus, cum apertis litteris in praestantissimo libro scriptus sit.

Multo gravius autem vitium eiusdem libri v. 286 inhaeret, qui talis a Iacobo vulgatur:

Dextera erit Tauro Capricornus, Virgo sinistra.

'*Dextra* $V_{1.2.}$ *Dextera* L.' Iacobus. Talem autem versum nequaquam a Manilio profectum esse pro certissimo habemus, cum observatione satis diligenti, ut opinor, id etiam nos investigaverimus, quod ante nos iam Luc. Muellerus vir doctissimus acute vidit[48]), ut ceteros perfectos atque absolutos poetas, ita ne hunc quidem, qui in legibus metricis observandis admodum diligenter et anxie illos secutus est, unquam vocis creticae, qualis *dextera* est, elisionem in brevi syllaba admisisse, quam legem a Manilio et hoc et duobus aliis versibus, quorum alter facillime corrigitur, evidenter esse violatam statuendum esset. Attamen una litterula deleta versum illum sanamus, sicut etiam in G exstat. Legitur enim ibi:

Dexter erit Tauro Capricornus, Virgo sinistra.

ubi *dexter* nominativus praeter normam metricam illam mihi vel ideo videtur genuinus esse, quod ei admodum concinne *sinistra* alter nominativus respondet.

Alter autem locus, qui eodem vitio laborat, talem habet in G speciem Iacobo probatam III, 423:

Quodque his exsuperat demptis, *id ducito* in aequas
Sex partes.

ceteris libris *ducit* exhibentibus, unde Scaliger, cuius emen-

48) l. s. c. p. 285 sq.

dationis patrocinium Bentleius suscepit, hanc poetae manum eruit:

id *didito* in aequas

in quibus *ducendi* verbi mutatio non necessaria et eadem illa metrica neglegentia nobis displicet. Sed et lenissime et felicissime Luc. Muellerus locum hunc in modum emendavit (l. s. s. p. 221):

Quodque his exsuperat demptis, *diduc id* in aequas

quam in rationem nos quoque incidimus eo tempore quo nondum liber ille in manus nostras pervenerat.

Quibus locis cum semel leges metricas a Manilio observatas tetigerim, nonnullos addere liceat, quos hic vel ille interpretum parum huius poetae consuetudini atque usui consulens non recte tractavit, velut II, 226, ubi docemur, quae sidera caelestia sint, his quidem verbis:

Ut quae terrena censentur sidera sorte,
Princeps armenti Taurus, regnoque superbus
Lanigeri gregis est Aries, pestisque duorum
Praedatorque Leo, dumosis Scorpius arvis.

Haereo in producta finali syllaba *leo* vocis, quae apud Manilium non legitur nisi correpta — nam V, 697 ad 699 ab interpolatore esse profectos certissimis argumentis nisus Scaliger demonstravit —, id quod ipse ex exemplis appositis colligas: I, 266 Quos sequitur Cancer, Cancrum Leo, Virgo Leonem. II, 246 Ut Leo et Arcitenens Ariesque in cornua tortus. 523 Namque Aries, Leo et Arcitenens . . 666 Horrendus Leo nec metuit . . 497 At Leo cum Geminis . . IV, 330 At Leo consortis . . 382 Nec Leo venator . . Itaque siquid in rebus metricis observatio certissima valet, etiam hoc de quo agitur loco poetam *o* vocalem corripuisse puto, ut simul consociatis inter se enuntiatis singulis, qua ratione totus hic locus regitur, cum Bentleio scribendum censeam:

Praedatorque Leo *et* dumosis Scorpius arvis.

Atque in similem errorem, qui idem ad *o* vocalis mensuram pertinet, Bentleius eo loco incidit, quo poeta, quot annos

homines sub singulis signis nati accipiant, explicat, hunc in modum inde a capricorno pergens III, 576:

Ter quinos, Capricorne, dares, si quattuor essent
Appositi menses; triplicabit Aquarius annos
Quattuor, et menses vitam producet in octo.
Piscibus est Aries et sorte et finibus haerens;
Lustra decem tribuent soles cum mensibus octo.

a quo codicum consensu ille in extremis versibus ita recedit, ut legat:

Lanigero Pisces et sorte et finibus haerent;
Lustra duo tribuent solidis cum mensibus octo.

Sententia quidem ab altera illa tradita nihil differt; sed circumspiciendum est, quibus argumentis ille ad has ex parte audaciores mutationes defendendas usus sit. 'Quot annos', inquit, 'aries daret, in primo loco (v. 567) dixerat; nunc iterum docet, quid aries polleat, quantum scilicet pisces. Atqui pisces sententiam ducere oportebat. Error inde est, quod notis signorum, non litteris haec olim scripta sint. *Decem lustra solis,* hoc est, ut aiunt, decem annos; sic et supra III, 321. Miseret me auctoris. Lege *duo*; et pro *solis solidis.* Solidis mensibus i. e. integris cf. I, 567.'

Sed iam singula examinemus argumenta. Quod igitur primum dicit, piscium vox sententiam ducat necesse esse, id persuadendi vim nullam habet, quippe cum poeta paullo supra, ubi explicat, quot annos gemini tribuant, ne hos quidem sententiam regentes fecerit; ita enim ibi legitur 567:

Bis quinos annos Aries unumque triente
Fraudatum dabit. Appositis tu, Taure, duobus
Vincis; 'sed totidem Geminorum vinceris astro.'

Deinde negat ille, *lustri* vocem eandem atque *anni* vim habere posse, scilicet quod a nullo vel scriptore vel poeta hoc significatu dicta sit. Sed si omnia, quae huic poeta propria et a ceterorum poetarum usu aliena sunt, ex eo eximere velis, vereor, ut Manilius se ipse agnoscat. Atqui legitur apud eundem III, 321 idem vocabulum ea quidem notione dictum, quae hic requiritur:

recto tamen ordine zonae
Consurgunt, supraque caput terrasque feruntur
Et paribus spatiis per singula lustra resurgunt.

unde cum Bentleius *lustra* vocem removerit, ratione quidem sibi constans fuit, codicum vero auctoritatem nimis parvi aestimavit. Tum quid hoc maxime versu menses *solidi* appellentur, non intellegitur, quoniam simile adiectivum in eis, quae antecedunt, non exstat. Sed iam gravissimum argumentum contra Bentleium proferam, quo omnis eius ratiocinatio concidat. Etenim *duo* vocabulum ut ab optimis poetis, ita a Manilio quoque usu constanti pyrrhichii numero positum est, quo de conferas huius libri v. 384 Per duo partitae; 593 Si duo decedant. Ceterorum librorum locos, siquis inspicere velit, adscripsisse sufficiat: I, 21. II, 192. 279. 313. 393. IV, 650.

Multo gravioribus autem turbis is locus vexatus est, quo docemur sub altero geminorum, Phoebo, iacere pontum Euxinum, Gangetem fluvium sub altero, Hercule.

IV, 755:

Euxinus Scythicos pontus sinuatus in arcus
Sub Geminis te, Phoebe, colit. Post brachia fratris
Ultimus *ex solido tetrans. Colit* India *Cancrum:*
Ardent Aethiopes Cancro, cui plurimus ignis.

v. 757, de quo emendando nunc agitur, Scaliger ita, ut eum apposui, recepit, hac scripturarum varietate:

Ultimus et solidos Ganges et transcolit india cancer. G L V_2
Ultimus et Ganges et te colit india cancer. V_1.

haec adnotans: 'ubi est Ganges', inquit, 'ibi procul dubio et India. Quomodo igitur Ganges et India diversis signis attribuuntur? Sane τὸ Ganges est infarctum . . . . tolle Ganges, in reliquis videbis veram lectionem minima immutatione. . . . Euxinus igitur alteri Geminorum, ultima pars reliqui tetrantis ex solido datur alteri. Ultimum tetrantem dixit, quomodo primus aquarius h. e. prima pars aquarii.' Contra quae optimo iure Bentleius monuit, hunc sermonem poeta parum esse dignum, neque geminos in quadrantes dividi licere, quia cetera undecim signa tota et integra regionibus suis adscribantur;

deinde autem in eo quoque haesit, quod hoc versu ex Scaligeri ratione cancer Indiae tribuatur, cuius Aethiopiam esse ex proximo versu adpareat. Itaque cancri notionem ex marginali lemmate — talia in L etiamnunc multa leguntur — quod ad proximum spectet versum, in poetae verba irrepsisse recte ratus, hac usus est medela:

Euxinus
Sub Geminis te, Phoebe, colit, post brachia fratris;
Ultimus et *colit hos* Ganges et *decolor Indus.*

At vide, quam audacem ille *decolor* adiectivo inserto sese praestiterit, ad quod, si traditorum verborum vestigia, non nostrum sequimur arbitrium, nequaquam ducimur; neque ullo alio argumento ille vir doctissimus ad hanc mutationem vel defendendam vel stabiliendam usus est, praeter allatos tres poetarum locos, quibus vel India vel gens Indica decolor appellatur: Ov. Met. IV, 21 et Sen. Hippol. 345 decolor India, Ov. Trist. V, 3. 24 decolor Indus. Hanc igitur Bentlei mutationem ut audaciorem reicio, neque desunt gravia argumenta, cur *ultimus et colit hos* verba improbem, quamquam, si ad solos litterarum ductus respexeris, emendationem leniorem esse non negabis. Miror autem, quod vir summus, qui passim acerrimus vocularum saepius positarum insectator est, *colit* verbum, quod non modo eo qui proxime antecedit versu, verum intra XX versuum spatium quater legitur, etiam in hunc inferre ausus est. Cf. p. 47 adn. 45. Itaque, si quid videmus, ne haec quidem mutatio probanda est.

Multo autem infelicius Iacobus hanc genuinam scripturam esse suspicatus est:

post brachia fratris
Ultimus *occulit os* Ganges et *trameat Indos.*

quae ut repudiem me non tam *trameat* verbum de quo ipse dubitat, quam lex Manilii metrica quaedam commovet. Etenim iterum iterumque in hoc inquirenti haec mihi lex investigata est, numquam Manilium substantivum monosyllabum ante caesuram legitimam collocare, nisi praecedente vel item monosyllabo, vel, cuius quidem generis unum exstat exemplum

ambiguum, bisyllabo. Speciminis caussa haec appono: I, 29 Invitis ut dis. IV, 88 Materies in rem. IV, 469 Erigonae nec pars. II, 425 In totum quia ver G L quod ver $V_{1.2}$; nunquam autem secundus pes integra voce dactylica, qualis est *occulit*, efficitur. Itaque ne hanc quidem mutationem probabimus. Sed iam citato pede ad nostram medelam properemus, quam, ut in loco difficillimo, libentissime, ubi lenior inventa fuerit, missam faciemus; sic enim versum illum redintegrandum rati sumus:

post brachia fratris
Ultimus *est positus* Ganges, qui *transfluit Indos.*

et pro *est* etiam II, 604. 635 alibi in L; tum *positus* quod mihi quondam domi ferianti in mentem venit, postea huius bibliothecae libris inspectis iam ab Elia Stoebero excogitatum esse, non sine gaudio vidi; deinde *transfluit Indos* i. e. fluit trans Indos ex poetarum usu sollemni posuimus. Transfluendi autem verbum etsi alio significatu eo fere tempore, quo hoc carmen scriptum fuisse arbitror, in usu fuisse, locus ex Plinii Nat. Hist. depromptus testatur hic: XVI, 35 'si vas fiat e ligno ederae, vina transfluere'.

Neque veri est simile Manilium scripsisse V, 340:

Quid regione Nepai vix partis octo trahentis.

qualem versum Iacobus ei tribuit, libris sic discrepantibus: '*regione parvis* L. *regione pari* Lc. G V_1. *regione panis* V_2,' cum antiqua illa *ai* terminatio genetivi nunquam non duabus syllabis pronuntiata sit, id quod ille et ex Lucretio, qui eam formam centiens sexagiens semel adhibuit, et ex eis poetis, qui ab eo pendent, Vergilio, Cicerone[49]), Germanico aliis discere potuit. Quapropter nos cum Scaligero scribimus:

Sed regione Nepae vix partes octo trahentis.

Deinde quibus veterum scriptorum testimoniis ille *lacos* accusativum hoc versu IV, 264

Et varios fabricare lacos, et flumina ficta

uno V_2 libro traditum defendat, quanquam ille 'hanc solitam

49) Arat. Phaen. v. 90 ed. Baiter:
Atque oculos urguet pedibus pectusque Nepai.
Cf. ibid. v. 291. 423. 460. 570. 618. 666.

formam in aquis esse' adnotat, me quidem adhuc prorsus fugit, cum apud nullum illorum poetarum in tale monstrum inciderim.

Eis locis quos adhuc tractavi epimetri instar duos placet adicere, qui liberiore tantum cum ea quae nobis proposita est quaestione vinculo continentur. Quorum priore agit poeta de sagittario i. e. de Centauro, quem, quoniam duplici forma, et humana et equina, constet, maiore praeditum esse dicit robore, quam leonem, qui unam tantum corporis habeat formam. Verba sunt haec (II, 622):

Plus tamen in duplici numerandum est roboris esse,
Cui commixtus homo est, quam te, Nemeaee, sub uno.

qua in codicum scriptura, quam omnes interpretes retinuerunt, idcirco haereo, quia accusativus cum infinitivo coniunctus, qui post *numerandi* verbum legitur, contra usum linguae latinae pugnat; debuit enim poeta dicere:

Plus tamen in duplici numerandum est roboris

qui versus nullus est; itaque repone:

Plus tamen in duplici memorandum est roboris esse.

Altero loco explicat poeta, quales sub singulis astris homines procreentur; et postquam de tauri, geminorum et cancri aliorumque siderum genitura dixit, his verbis ad testudinem transitum facit (V, 325):

Nunc surgente Lyra Testudinis enatat undis
Forma.

ubi et codices et interpretes omnes *nunc* particulam exhibent. Quod ego non probo, quia Manilius hanc particulam constanter de tempore, nunquam, id quod hoc loco statueremus necesse esset, de ordine dixit. Cf. I, 255. 373. 749. II, 693. III, 275. 443. 510. IV, 122. 585. 818. V, 36. 174. 487. Ergo lege:

Hinc surgente Lyra Testudinis enatat undis
Forma.

cui quidem emendationi egregiam fidem cum a litterarum ductuum similitudine, tum aliis prorsus similibus locis comparatis parari, quivis concedet; velut poeta eundem in modum a cycno ad sagittam transit (I, 342):

Hinc imitata nitent cursumque habitumque Sagittae
Sidera.

deinde pariter a centauro ad aram progreditur his (I, 420):

Ipsius hinc mundi templum est, victrixque solutis
Ara nitet.

Ideoque eo versu, quo poeta a centauro ad sagittarium procedit (V, 358):

Hunc subit Arcitenens, cuius pars quinta etc.

qualis omnibus in libris legitur, iniuria Scaliger et Bentleius vulgatam scripturam *Nunc subit* recepisse videntur.

SUMMARIUM.

Restat ut paucis verbis summam eorum, quae hac dissertatione effecisse videmur, comprehendamus. Ac primo quidem capite postquam duodeviginti qui innotuerunt codices Manilianos enumeravimus atque G L V_1 V_2 a nobis collatos accuratius descripsimus, hos quattuor ex uno archetypo originem ducere vitiorum quibus omnes inquinati sunt frequentia firmatum est. Altero autem capite hoc evincere studuimus errasse Iacobum, cum V_2 librum omnium optimum et fundamentum criseos Manilianae esse aestimandum contenderet; immo huius ipsius codicis auctoritatem propter eximiam vitiorum copiam, magna ex parte etiam alteri Vossiano communem, G L librorum multo esse inferiorem. Horum autem duorum codicum Gemblacensem Lipsiensi simulque ceteris omnibus esse praeferendum ex tota huius capitis argumentatione apparet. Tertio denique capite quam vera sit haec codicum Manilianorum censura nostra, singulis quibusdam exemplis demonstravimus.

INDEX LOCORUM

FASTI
HISPANIARUM PROVINCIARUM

SCRIPSIT

DETLEVIUS WILSDORF

PRAEFATIO

Hispaniarum rei publicae liberae provinciarum praesides, quorum quidem memoria vel veterum scriptorum testimoniis vel nummis vel inscriptionibus conservata est, quoniam temporis ordine enumerare constitui, ne saepius eadem ad singulos homines adnotare cogerer, pauca quaedam praemittenda existimavi.

Ac primum quidem, quonam anno Hispania provincia Romana facta sit, quaerendum est. Posteriore quidem tempore exterae nationes ut imperio Romano adiungerentur, in provinciae formam, ut scriptores aiunt, redactae sunt.[1]) De primis autem provinciis, Siciliam dico et Sardiniam et Hispanias, haec loquendi formula non videtur esse adhibita.[2]) Neque mirum est, quoniam eo tempore, quo terrae illae a Romanis occupatae sunt, provinciae vocabulum eam vim, quam postea in eo inesse videmus, nondum habuit. Est enim posteriore tempore provincia terra extera Romanis stipendiaria, certis finibus descripta, certis legibus per magistratus annuos administrata, ut e Ciceronis aliorumque inprimis iuris consultorum libris apparet.[3]) Itaque in provinciae formam redigi dicebatur,

1) Cf. Liv. ep. 45 Macedonia in provinciae formam redacta est. ib. 93. 102. Caes. b. G. 1, 45. auct. b. Afr. 97. Suet. Caes. 25. Vesp. 8. Tac. Agric. 13. Vell. 2, 39. Graeci scriptores hac fere formula utuntur: *ἡ σύγκλητος ἔγνω ἐπαρχίαν εἶναι Ῥωμαίων αὐτήν (τὴν χώραν).* cf. Strab. 12 p. 534. 544. 2) Cic. Verr. accus. 2, 1, 2 Sicilia prima omnium — provincia appellata. cf. Solin. 5, 1. Liv. 28, 12, 12 (Hispania) prima Romanis inita provincia, quae quidem continentis sint. 3) Cf. Marquardt, Staatsverw. I, Leipzig 1873, p. 388 sq. Mommsen, Staatsrecht I², Leipzig 1876, p. 50, n. 2. Rechtsfr. zw. Caes. u. Sen., Breslau 1857, p. 3. Lange, Röm. Alterth. I³, Berlin 1876, p. 732.

si cui terrae hostibus devictis consilio decem legatorum adhibito imperator ex senatus auctoritate legem certam sive formulam imposuit, secundum quam magistratus annui, qui hunc sequebantur, illam administrabant.[1]) Haec omnia in Sicilia et Hispaniis non uno anno, sed paulatim facta sunt, ut non hoc quaerendum sit, quo illae anno provinciae factae, sed quonam tempore a Romanis occupatae sint et quomodo pedetemtim eam formam acceperint, ut provinciae Romanae dici possent. Siciliae quidem partem constat a. 513 a Romanis esse subiectam, quam usque ad annum 527[2]) per quaestorem, h. e. consulum auspiciis, administratam esse veri simile est. Quo temporis spatio quin et terram finibus certis descripserint et vectigalia imposuerint aliaque eiusmodi instituerint, nemini potest esse dubium. Tum demum Sardinia cum Corsica a. 516 occupata et paulo post perdomita utrique provinciae singulos praetores praefecerunt. Quamquam ne tum quidem Siciliae condicio talis erat, qualem Cicero Verrinis orationibus exposuit: bello enim Punico secundo cum regnum Syracusanum a Marcello adiectum esset; Laevinus a. 544 totam insulam pacavit.[3]) Iterum post bellum servile a. 622 res a P. Rupilio compositae sunt atque inde ab illo anno usque ad Ciceronis aetatem in eodem statu videntur permansisse.[4])

Simillima est Hispaniarum provinciarum condicio. Hic quoque Romanis id primum agendum erat, ut Carthaginienses depellerent, quod, cum iam in eo esset, ut Scipiones fratres a. 542 (?) perficerent, inopinata illa clade omnia Romanis periisse videbantur, donec P. Cornelius Scipio, qui postea Africanus appellatus est, Carthaginiensibus expulsis terram Romanis expugnaret. Qui quamquam perdomitam atque plane compositam provinciam successoribus non reliquit, tamen eam administrandi rationem incohavit, quam Romani a. 557 perfecerunt. Foedus enim cum Gaditanis ictum est[5]), Italica oppidum

1) Marquardt l. l. p. 340. 2) Cf. Mommsen, Staatsr. II, 1², Leipz. 1877, p. 189 sq. Marquardt, Staatsverw. I, p. 339. 3) Liv. 25, 23—31. 26, 40. 4) Cic. Verr. accus. 2, 16, 39. cf. Marquardt l. l. p. 91.

5) Liv. 32, 2. cf. Cic. Balb. 15, 34.

conditum [1]), aliae res institutae, quas singulas scriptores accuratius non enumeraverunt.[2]) Hispaniam a Carthaginiensibus pace post bellum secundum facta Romanis concessam esse, quamquam admodum breviter scriptores eam rem tractant, tamen manifestum est.[3]) Neque vero successores Scipionis quaestores fuerunt ut in Sicilia, neque praetores, sed, quoniam res consulari imperio exercituque indigere videbatur, bini privati consulari imperio instructi a populo missi sunt, dum ex a. 557 novi bini praetores crearentur, quorum primi pacatas iam provincias certis finibus circumscribere iussi sunt.[4]) Quodsi quis tum demum Hispanias provincias factas esse vult, equidem non acrius adversabor; sed lege illa, quam supra diximus, factum id esse nego, quoniam res permultae iam antea compositae erant [5]) neque decem legatorum ut posteriore tempore mentio fit.[6]) Perfectum autem ne tum quidem esse puto rerum provincialium ordinem; nam ut de rebus a M. Porcio Catone a. 559 et a Ti. Sempronio Graccho a. 574/5 institutis taceam neque ea, quae ad annum 583 de vectigalibus Hispaniarum adnotabo, hic exponam: magna erat provinciarum perturbatio bello Lusitano Numantinoque orta, quare P. Cornelius Scipio Aemilianus a. 621 una cum decem legatis pleraque

---

1) App. Ib. 38. Flor. 2, 17, 7 (Scipio) stipendiariam nobis provinciam fecit. 2) Pol. 11, 33, 7 *συντέλειαν ἐπιτεθεικὼς τοῖς κατὰ τὴν Ἰβηρίαν ἔργοις.* ib. 8 *πάντα τὰ κατὰ τὴν Ἰβηρίαν διατάξας.* 3) Liv. 30, 16, 10 Hispania abstineant. cf. 30, 37. 43. App. Lib. 54. 65. Pol. 15, 18 Dind. Eutr. 3, 21. 4) Liv. 32, 27 extr. 28 extr. cf. Pompon. Dig. 1, 2, 2, 32. Appianus quidem (Ib. 38) ut in Sicilia inde ab a. 513 (Sic. 2. Lib. 135), ita in Hispaniis inde ab a. 548 (i. e. Ol. 144. cf. Pol. 1, 3, 1. 3, 16, 7. App. Ib. 4) *ἐτησίους στρατηγούς* fuisse dicit, quod, si *στρατηγός* ut solet praetor dicitur, minus verum est. 5) De re frumentaria a. 551. primum commemorata cf. Marquardt, Staatsverw. II, Leipz. 1876, p. 110; de nummis a. 559 laudatis ib. p. 22; de metallis ib. p. 245. 6) Cf. Marquardt l. l. p. 341. Mommsen, Staatsr. II, 1², p. 656 sqq. Marquardt v. d., cum Hispanias a. 557 in provinciae formam redactas esse censeat propterea, quod tum praetores primum missi sunt (Staatsverw. I, p. 99 sq.), miror, quod non idem argumentum ad Siciliam et Sardiniam attulit, quarum alteram a. 513, alteram a. 523 provinciam factam esse arbitratur (cf. tabulae eius I, p. 330 sqq.).

denuo constituit. Denique Pompeium post bellum Sertorianum rerum ordinem restituisse videbimus. Id tantum Romani per totum rei publicae liberae tempus tenuerunt, ut Hispaniae essent duae, citerior et ulterior [1]), per annos paucos 583—586 propter bellum Macedonicum coniunctae, quarum fines accurate definiri non possunt, nisi quod saltum Castulonensem utramque distinxisse veri simile est.[2]) Capita Hispaniarum erant inprimis duo: citerioris Carthago nova, ulterioris Corduba; sed accedunt hic Gades, Tarraco illic, de quarum urbium condicione quae scitu digna sunt inveniuntur in Corporis Inscriptionum Latinarum volumine altero. Solebant in illis, nisi bella avocarent, imperatores Romani iuris dicendi causa commorari ac plerumque quidem per hiemem.

Sed iam de Hispaniarum praesidum imperio ac titulo pauca dicamus. Praesides dicimus vocabulo rei publicae liberae temporibus inusitato, sed nunc a viris doctis usurpato [3]) eos, qui ab a. 536 usque ad annum 723 imperium in Hispaniis obtinuerunt exercitibusque praefuerunt. Horum autem hominum propter imperii ius diversum genera quaedam esse distinguenda vel ex iis quae modo exposuimus apparet. Primo enim anno habemus consulem, qui fratrem legatum cum exercitu misit, proximis annis eundem imperio prorogato proconsulem. Post Scipionum cladem sequitur a. 543 propraetor, de quo parum traditum est. Deinde autem P. Scipio Publii filius missus est ex plebiscito privatus imperio consulari. Eodem imperio successores eius usque ad annum 556 usos esse viri docti consentiunt [4]): omnes enim Livius proconsules appellat, quamquam nemo eorum antea consul, unus tantum praetor fuit, et aliquotiens certe plebiscitum commemoratur, ex quo missi aut revocati sunt aut imperium iis prorogatum est.[5]) Iam secuntur

1) Quod Pompeius post consulatum alterum Hispaniae tribus regionibus tres legatos praefecit, ex suo arbitrio instituit (Caes. b. c. 1, 38).
2) Cf. Marquardt, Staatsverw. I, p. 101. 3) Cf. Mommsen, Staatsr. II, 1, p. 230. 4) Mommsen, Staatsr. II, 1^2, p. 632 sqq. Marquardt, Staatsverw. I, p. 100 sq. Lange R. A. I^3, p. 745. 5) Cf. Mommsen l. l. p. 633, n. 3.

praetores inde ab a. 557 usque ad Sullae dictaturam, qui dubitari potest fuerintne omnes secundum annorum praecedentium consuetudinem praetores consulari imperio [1]) an ii solum, quos Livius aliique scriptores proconsules appellant, quamquam certam eius nominis rationem desideramus. [2]) Neque fasti triumphales constantem proconsulis titulum praebent [3]), inscriptiones autem et nummi admodum pauca conservata sunt. [4]) Quare Mommsenus praetores et propraetores Hispaniarum praesides ubi dicuntur, factum id esse dicit, non ut imperium titulusque significaretur, sed ut comitiis praetoriis eos creatos esse intellegeretur. Sed habeo quod opponam. Consentaneum enim est eos, qui consulari imperio utebantur, et duodenos lictores habuisse et exercitum consularem. Atqui Livius nonnullis annis in utraque provincia singulas tantummodo legiones fuisse demonstrat; idem, Cato cum in Hispaniam citeriorem consul mitteretur, tum iam consulari et duce et exercitu opus fuisse aperte dicit; Plutarchus autem, quod L. Aemilius Paulus duodecim fasces gerebat, ut insolitam rem laudat. Unde hoc certe sequitur non omnes, qui praetoriis comitiis creati erant, consulari imperio fuisse. Hoc autem an alio usi sint imperio singuli, qui praeter eos, quos diserte proconsules dictos habemus, Hispanias administraverunt, certis argumentis constitui nequit. Sed haec quidem hactenus. [5]) Iam si universum prae-

1) Lange l. l. p. 782. Mommsen l. l. p. 628; qui v. d. quoniam lege a. 557 id sancitum esse putat, si recte negat (p. 630) praetorem consuli adiutorem datum consulari imperio usum esse, statuendum erit P. Manlio praetori, qui cum Catone consule in Hispaniam missus est a. 559, imperium extra ordinem esse deminutum. 2) Proconsules Livius decem appellat, unum ex iis A. Terentium Varronem semel propraetorem, praetores complures; duo, quos ipse propraetores dicit, in epitome proconsules vocantur; alii scriptores circiter quattuor proconsules afferunt, qui praetores fuisse videntur. Equidem in fastis hos viros 'procoss.' vocabulo litteris cursivis expresso distinguam. 3) Procoss. M. Helvius (a. 557), Dolabella (656), M. Pupius Piso (685). 4) Cf. C. Annius Luscus (a. 673), Q. Fabius Labeo, M'. Sergius p. 94 sq. 5) Aliarum provinciarum inprimis Asiae proconsules huius generis collectos invenies apud Mommsenum Staatsr. II, 1², p. 629.

sidum Hispaniarum ordinem oculis perlustraverimus, haec potissimum genera inveniemus:

I magistratu fungentes provincias obtinebant:

a) consules, veluti Cato a. 559, Q. Fulvius Nobilior a. 601, denique contra legem Corneliam Cn. Pompeius a. 702.

b) praetores sive praetorio sive consulari imperio, qui plurimi sunt inde ab a. 557 usque ad Sullae aetatem, e. g. C. Sempronius Tuditanus et M. Helvius ipso anno 557, ultimus, quem afferamus, P. Cornelius Scipio Nasica a. 661.

c) singulare est, quod a. 689 Cn. Calpurnius Piso quaestor pro praetore senatus consulto in Hispaniam citeriorem missus est.

II magistratu functi provincias administrabant:

a) qui consules fuerant; ante Sullae aetatem P. Scipio, Africani pater, qui primo anno Gnaeum fratrem miserat, proximis annis ipse imperio prorogato bellum ibi gessit; eodem modo complures belli Lusitani Numantinique temporibus. E lege Cornelia proconsul in Hispania fuit Q. Caecilius Metellus Pius a. 675 et Q. Caecilius Metellus Nepos a. 698.

b) qui praetores fuerant, quibus imperium ita prorogatum est, ut aut praetorio aut consulari imperio essent; ante Sullae aetatem primus C. Claudius Nero, qui a. 542 praetor Suessulam provinciam sortitus erat, a. 543 propraetor est missus; complures Hispanias priore anno praetores, posteriore propraetores per biennium administrabant, id quod a. 574 lege Baebia, quae alternis annis quaternos praetores creari iussit, sancitum, sed paulo post abrogatum est. Eorum autem, qui, postquam praetura in urbe functi sunt, prorogato imperio in provincias mittebantur, id quod post legem Corneliam in omnes cadit, primus fortasse C. Marius fuit a. 641.

III privati cum imperio in provinciam missi sunt:
a) ex plebiscito, ut solebat, P. Cornelius Scipio a. 544 et successores eius usque ad annum 556 consulari imperio instructi; ex senatus consulto Cn. Pompeius a. 677.
b) vicarii ab imperatoribus missi vel relicti cum imperio, velut Cn. Scipio a. 536 a Publio fratre missus; item Cn. Pompei legati a. 699 sqq.; Q. Cassius Longinus a. 706 a Caesare pro praetore relictus multique, ut opinor, alii, quorum memoriam rerum scriptores non tradiderunt.

Cn. Pompeium, qui a. 699 lege Trebonia imperium Hispaniarum nactus est, horum generum nulli inserere lubet, quoniam in Hispania numquam fuit neque satis constat, ex quonam tempore imperium eius valuerit. Eius exemplum imitati IIIviri post annum 711 provincias per legatos suos administrabant, primum Lepidus, deinde Octavianus. Ne Caesarem quidem commemorare opus est, qui bis in Hispania a. 705 et 709 bellum gessit, quippe qui paucos tantum menses ibi permanserit. Eum a. 705 proconsulem (Galliae), a. 709 consulem IV (sine collega) et dictatorem III fuisse constat.

Restat, ut de Hispaniarum praesidum in provincias itinere et de decessus reditusque tempore, quae commemoranda videntur, paucis dicamus. Notum est summos Romanorum magistratus inde ab a. 532 usque ad a. 600 iniri solitos esse idibus Martiis.[1]) Per hoc temporis spatium mos erat, ut et consules et praetores, cum magistratum iniissent consulesque primo quoque tempore de provinciis rettulissent, sortitionem provinciarum instituerent, earum videlicet, in quas senatus consules et praetores mittendos esse censuerat, ita tamen, ut consulibus vel sortitione vel pactione uti liceret, praetores utique sortirentur. Eodem tempore senatus de ornandis provinciis decernere solebat, quot in quamque milites novi et in supplementum veterum exercituum essent mittendi. Tum delectus fiebant, quibus perfectis magistratus lege curiata imperium adepti in

1) Liv. 22, 1. cf. 31, 5.

provincias proficiscebantur. Quodsi nullum impedimentum gravius accedebat, id mense fere Maio factum esse probabile est; plerumque autem fiebat paulo tardius. Itaque si ad iter Roma Tarraconem conficiendum mensem fere consumptum esse conicimus, ante mensem Iunium imperatores in Hispania esse non poterant. Exemplum praebet annus 563, quo, cum senatus iam priore anno bellis gravibus imminentibus provincias designasset militesque conscribi iussisset, magistratus novi sortitione facta statim abire poterant; nihilo tamen secius primis demum Mai mensis diebus abierunt, ut Livius tradidit.[1]) Saepenumero autem delectus diutius retardabant magistratus, praesertim si senatu invito maiores copias secum ducere vellent. C. Flaminius a. 561 cum a senatu nihil impetrasset, in Siciliam delectus causa navigasse, deinde in Africa, quo tempestate delatus erat, denique in Hispania ipsa milites collegisse fertur. Quod si recte Valerius Antias narravit[2]), quam ille sero in provinciam pervenisse credendus est! Primi quidem imperatores navibus Hispaniam sic petebant, ut Luna[3]) vel Puteolis vel ab ostiis Tiberinis[4]) secundum Etruriae et Ligustina litora praeterque Massiliam Emporias navigarent. Quot illa navigatio dierum fuerit, certo dicere nemo potest: C. Laelius Scipionis legatus a. 544 (?) triginta quattuor diebus Tarracone Romam navibus pervenisse dicitur.[5]) Nonnulli non totum iter per mare absolverunt, sed per Etruriam et Ligurum fines pedestri itinere Massiliam petiverunt et Massilia demum Emporias ratibus traiecerunt. Dicitur enim L. Baebius a. 565 per Ligures in itinere oppressus et Massiliae mortuus esse[6]) ibidemque a. 581 N. Fabius Buteo.[7]) Extremo tandem liberae rei publicae saeculo totum iter cum exercitu facile pedibus confici potuit. A. enim 632 Gallia Narbonensi provincia facta inde a Narbone super Pyrenaeos montes via militaris, quae Domitia dicitur, munita est.[8]) Quid quod Ciceronis aetate etiam in ulteriorem

1) Liv. 35, 41. cf. 36, 3, 14. 2) Liv. 35, 2. 3) Ib. 39, 21. 4) Ib. 26, 19, ubi Scipionis iter accurate descriptum est, qui Emporiis Tarraconem profectus est pedibus. 5) Ib. 27, 7. 6) Ib. 37, 57. 7) Ib. 42, 4. 8) Liv. ep. 61. cf. Cic. Font. 4, 12.

Hispaniam pedibus ire solebant, ut, si quis navigaret, id non sine certa causa fecerit.[1]) Ac Caesarem quoque a. 708 Roma Tarraconem pedestri itinere contendisse narrant et eum quidem quattuor et viginti diebus[2]) vel viginti septem[3]), quam celeritatem magnopere Appianus admiratur, recte ac merito id quidem; illud vero quod *βαρυτάτῳ στρατῷ* Caesarem iter illud fecisse addit, humanae naturae modum excedit.[4])

Considerantibus nobis iam omnes eiusmodi itineris difficultates mirum esse non potest, quod apud Livium plerumque res ab Hispaniarum praesidibus gestas narrari videmus, postquam de eorum successorum sortitione et discessu certiores facti sumus, et quod successores, ubi in provincias pervenerunt, statim in hibernis milites collocasse plerumque audimus.[5]) Possum plura eiusmodi exempla proferre, sed duo attigisse satis erit. Sex. Digitius et P. Cornelius Scipio Nasica a. 560 provincias sortiti erant, quod Livius narrat libri XXXIV c. 43. Idem initio proximi libri bella ab iis cum Iberis principio anni 561 gesta refert, cum eodem anno C. Flaminium et M. Fulvium successores iis factos esse supra exposuerit. Alterum hoc est, quod apud Livium a. 574 factum legimus: Q. Fulvius Flaccus in Hispania citeriore proconsul, quia Ti. Sempronius Gracchus successor tardius adveniebat, Celtiberis bellum intulit et, cum Gracchus, qui subito advenerat, eum ante diem certam Tarraconem exercitum ducere iussisset, reditu praecipiti instituto a barbaris paene oppressus est.[6]) Cui rerum ordini bellis gerendis minime idoneo quod tandem finis impositus est, non potuit non esse magno provinciali administrationi emolumento. Causam rei novandae praebuit ipsa Hispania. Bellum enim magnum ibi exortum erat, ad quod celeriter, priusquam latius serperet, depellendum senatus decrevit, ut

1) Cic. Vat. 5, 12. 2) Suet. Caes. 56. 3) App. b. c. 2, 103. cf. Dio 43, 32 *μετ' ὀλίγων — ἐπῆλθε*. Oros. 6, 16. 4) Quantum distent Padus flumen et Rhodanus, Emporiae et Corduba et inter se et a Roma, videmus apud Pol. 3, 39, 4. Itin. Ant. p. 139. 190 sqq.; reputemus autem apud Caesarem itinera viginti passuum millium iam magna dici. 5) Cf. Liv. 39, 21, 10. 6) Liv. 40, 39 sq.

consules anni 601 idibus Ianuariis magistratum inirent alterque eorum quam maturissime cum exercitu in Hispaniam proficisceretur.[1]) Hinc ille dies in futurum quoque tempus constitutus est, quo magistratus curules inirentur.

Iam ad fastos ipsos conficiendos aggrediamur, in quibus statim animadvertes binorum praesidum indice coniunctorum priorem quemque citerioris provinciae esse, posteriorem ulterioris; rationem illam ubi sequi non potui, provinciam primis vocabulorum 'citerior' et 'ulterior' litteris indicavi.

FASTI HISPANIARUM PROVINCIARUM

a. u.

536—542 P. Cornelius L. f. Scipio cos. procos. (543?).

Cn. Cornelius L. f. Scipio legat. (*imperat.*)

Pol. 3, 40, 2. *Ῥωμαῖοι δὲ κατὰ τοὺς αὐτοὺς καιροὺς διακούσαντες μὲν τῶν ἐξαποσταλέντων εἰς Καρχηδόνα πρεσβευτῶν τὰ δεδογμένα κατὰ τοὺς ῥηθέντας λόγους, προσπεσόντος δὲ θᾶσσον ἢ προσεδόκων Ἀννίβαν διαβεβηκέναι τὸν Ἴβηρα ποταμὸν μετὰ τῆς δυνάμεως, προεχειρίσαντο πέμπειν μετὰ στρατοπέδων Πόπλιον μὲν Κορνήλιον εἰς Ἰβηρίαν, Τιβέριον δὲ Σεμπρώνιον εἰς Λιβύην.* cf. 5, 1, 4. Liv. 21, 17. Flor. 2, 6, 36. App. Ib. 14. Zon. 8, 23.

P. Cornelius Scipio consul primo anno non ipse in Hispaniam profectus est, sed Gnaeum fratrem misit mense fere Octobri.[2]) Proximo anno ipse imperio prorogato advenit[3]); tum usque ad a. 542 deinceps ambobus imperium prorogatum esse testatur Livius.[4]) Legatus proconsulis erat Ti. Fonteius

1) Liv. ep. 47. 2) Liv. 21, 32. Pol. 3, 76 *καταλειφθεὶς — στρατηγός.* App. Ib. 14 *καὶ πρεσβευτὴν αὐτῷ συνέπεμπον.* 3) Liv. 22, 22. App. Ib. 15. Hann. 5 (falso). 4) 23, 26. 48. 24, 41. 48. 25, 3 Hispaniae P. et Cn. Corneliis (prorogatae). cf. 26, 2 quem cum imperio mitti placeret in Hispaniam ad eum exercitum, cui Cn. Scipio imperator praefuisset. cf. Mommsen, Staatsr. II, 1², p. 633 n. 1.

Crassus.[1]) Post Scipionum interitum militibus assentientibus vel iubentibus L. Marcius Septimus centurio summam imperii accepit, qui cum litteris ad senatum missis se ipse propraetorem appellasset, non comprobatus esse dicitur.[2]) Livius errasse videtur, quod Scipionum mortem in annum 542 contulit.[3]) Ipse[4]) enim ad illum annum adnotat: 'Eadem aestate in Hispania cum biennio ferme nihil admodum memorabile factum esset', quamquam inter ea quae antea et tum in Hispania facta esse narrat, non plus quam annus 541 intercedit. Exposuit autem antea Carthaginienses compluribus proeliis victos ad opprimendum Syphacem, qui Romanorum amicitiam amplexus esset, Massinissae auxilio usos esse.[5]) Quod ad bellum in Africa gerendum Hasdrubalem ex Hispania arcessitum esse Livius quidem non tradit, sed Appianus disertis verbis[6]), ut gravius iam bellum fuisse videatur.[7]) Deinde 'anno octavo' inquit Livius[8]), 'postquam in Hispaniam venerat Cn. Scipio est interfectus.' Mira sane ista ratio est, si Gnaeus a. 536 in Hispaniam venit et mortuus est a. 542, quorum utroque termino adiecto unde tandem plus septem anni efficiuntur? Neque semel numerum illum, sed bis apud Livium legimus; paulo enim post L. Marcius 'invictos per octo annos in his terris milites' appellat.[9]) Tertiam denique difficultatem L. Marcii imperium nimis longum praebet, cuius litterae iam principio anni 543 in senatu recitatae esse dicuntur, nihilo minus post captam demum Capuam successor mittitur. Quamquam, cum Hannibal ad urbem progressus esset, milites sub vexillis in supplementum Hispaniae mitti audivit.[10]) Nonne potius dux militibus erat dandus, cum Marcium propraetorem sese appellare senatus moleste tulisset? At Marcii virtute Hispania

---

1) Liv. 25, 34. 2) 25, 37. 26, 2. 3) 25, 32 sqq. 4) l. l. 5) 24, 48 sq. 6) Ib. 15. 16 *μέχρι Καρχηδόνιοι μὲν ὑπὸ Σύφακος τοῦ τῶν Νομάδων δυνάστου πολεμούμενοι τὸν Ἀσδρούβαν καὶ μέρος τῆς ὑπ' αὐτῷ στρατιᾶς μετεπέμψαντο — — θέμενοι δ' οἱ Καρχηδόνιοι πρὸς Σύφακα εἰρήνην, αὖθις ἐξέπεμπον ἐς Ἰβηρίαν Ἀσδρούβαν μετὰ πλέονος στρατοῦ.* 7) Quod Mommsenus de crudelitate Poenorum dicit (R. G. I, 627), sumpseritne e Diodori fragmento (26, 23 Dind.)? 8) 25, 36. 9) 25, 38. 10) 26, 11.

aliquamdiu tranquilla facta erat.[1]) At Livius ipse Pisonis testimonium affert, quo Quadrigarii et Valerii Antiatis de Marcii facinoribus mendacia deteguntur.[2]) Huc accedit, quod Eutropius et Orosius Scipionum interitum post Hannibalis ad urbem accessum rettulerunt. Itaque recte Mommsenus Beckeri sententiam secutus a Liviana traditione recedit.[3])

543 (—544?). C. Claudius Nero propraetor.

Liv. 26, 17. Romani patres perfuncti quod ad Capuam attinebat cura C. Neroni ex iis duabus legionibus, quas ad Capuam habuerat, sex millia peditum et trecentos equites, quos ipse legisset, et socium Latini nominis peditum numerum parem et octingentos equites decernunt. eum exercitum Puteolis in naves impositum Nero in Hispaniam transportavit. cf. App. Ib. 17. Zon. 9, 7. Front. strat. 1, 5, 19.

543 (?544) P. Cornelius P. f. Scipio procos. ex plebiscito. —548.

M. Iunius Silanus propraetor ex senatusconsulto.

Liv. 26, 18. iussi deinde inire suffragium ad unum omnes non centuriae modo sed etiam homines P. Scipioni imperium esse in Hispania iusserunt. — ib. 19. M. Iunius Silanus propraetor adiutor ad res gerendas datus est. — ib. 20. Aestatis eius extremo, quo capta est Capua et Scipio in Hispaniam venit. cf. Pol. 10, 2. App. Ib. 18. Flor. 2, 6, 37. Eutr. 3, 15. Zon. 9, 7.

Falso Appianus M. Claudium Marcellum una cum C. Claudio Nerone in Hispaniam missum esse narrat, quod inde apparet, quod idem Marcellus Syracusis dirutis, cum exitu anni Romam pervenisset, consul III in annum 544 creatus est.[4])

---

1) 25, 39 extr. 2) l. l. 3) Mommsen, R. G. I, 627 sq. Becker: Vorarbeiten zu einer Gesch. des 2. pun. Krieges ap. Dahlmann: Forschungen II, 2. — E Polybii historia de Scipionibus nihil relicum est nisi fragmentum a Suida s. v. καυθήλιος conservatum, quod cum Liv. 25, 36 concinit. cf. Pol. 9, 11 (a. 541) qualem Hasdrubal (Gisc.) in Indibilem se praebuerit. 4) Liv. 25, 40. 26, 21 sq. Marcellum cum Marcio Appianum confudisse (Keller: Der 2. pun. Krieg u. seine Quellen, Marburg

Nero autem cum Livii et Appiani testimoniis extrema fere aestate anni 543 [1]) profectus sit, valde miramur, quod secundum Livium eodem anno ei Silanus successor missus est.[2]) Neque enim singulare putamus negotium Neroni commissum esse, ut copias in Hispaniam transportaret [3]), quia eodem teste exercitum a Ti. Fonteio et Marcio accepit et bellum contra Hasdrubalem suscepit.[4]) Quodsi inter Illiturgim et Mentissam pugnaverat, ne potuit quidem aut eodem anno aut proximo vere exercitum Silano tradere.[5]) At si Appianum sequimur, qui haec tradit: *οὐδενὸς δὲ λαμπροῦ παρὰ τῶνδε γιγνομένου τὰ Λιβύων ὑπερηυξάνετο καὶ πᾶσαν σχεδὸν Ἰβηρίαν εἶχον ἐς βραχὺ Ῥωμαίων ἐν τοῖς ὄρεσι τοῖς Πυρηναίοις κατακλεισμένων*, ne tum quidem tempus sufficit, addit enim idem: *πάλιν οὖν οἱ ἐν ἄστει πυνθανόμενοι μᾶλλον ἐταράσσοντο.*[6]) Videtur igitur Nero usque ad a. 544 in Hispania remansisse et quamquam non praeclare rem gesserat, auctoritati tamen eius id non obfuisse videtur; nam cum circumspicerent patres, quosnam consules in annum 547 facerent, 'longe ante alios eminebat C. Claudius Nero.' [7])

Sequitur iam, ut P. Cornelius Scipio, quem falso Livius et alii comitiis centuriatis proconsulem creatum esse dicunt [8]), et simul M. Silanus a. 544 in Hispaniam missi sint vel a. 545 eo pervenerint. Hoc enim Polybius testatur, qui libro decimo

---

1875. p. 139 sq.) propter additum '*ἐκ Σικελίας ἄρτι ἀφιγμένον*' probabile non est. 1) Liv. 26, 14. cf. 4. 7. (de Capuae expugnatione). 2) 26, 20. 3) Quale erat mandatum Cornelio, ut dum M. Atilius in Corsica bellum gereret, prorogato imperio Sardiniam obtineret. Liv. 41, 21. cf. 27, 7. 30, 1. 32, 26. Quod Becker l. l. p. 118 de ignominia Neroni illata monet, id equidem non urgeam, quamquam Neronem magnae auctoritatis virum fuisse concedo. 4) Liv. 26, 17. cf. Zon. 9, 7. 5) Liv. l. l. Friedersdorff (Livius et Polybius p. 12) expeditionem illam factam esse negat, quia Romanos citra Iberum se continuisse Livius (26, 20, 2) et Polybius (10, 6—7) dicant. Res tum a Nerone gestas consulatus gloria auctas esse minus recte dicit, cum infamiam solum collegisset Nero. cf. Liv. 27, 44 extr. 6) Ib. 17. cf. Lib. 6. Zon. l. l. De Appiani auctoritate et fontibus, quibus in huius temporis rebus enarrandis usus sit, multa praedicat Keller l. l. 7) Liv. 27, 34 cf. 14. 8) Cf. Lange R. A. I, 746.

postquam de Tarenti oppugnatione a. 545 facta dixit, ingenio Scipionis exposito ad narrandam Carthaginis novae expugnationem pergit.[1]) Livius autem, qui se non ignorare ait nonnullos illam rem in proximum annum differre[2]), quoniam a. 543 Scipionem Roma profectum esse credit, non potest a. 544 Carthaginem captam esse non contendere.[3]) Sed si quis ea reputaverit, quae de Nerone diximus, deinde Livium a. 546 Hispaniae nullam mentionem facere nisi prorogatum esse Scipioni et Silano imperium in annum[4]), tum Hasdrubalem a Scipione victum a. 545, cum iter celerius quam Hannibal perfecisset[5]), non potuisse a. demum 547 in Italiam pervenire, postremo Florum[6]) Scipionem quattuor annos Hispaniam obtinuisse tradere: nonne Polybium vera referre arbitretur? Unde haec discrepantia orta sit, cum uterque scriptor ex eodem fonte hausisse putetur, non est nostrum hic inquirere.[7]) Sed de a. 548 monendum videtur rerum a Livio et ab Appiano collatarum partem magnam in antecedentes annos esse differendam, siquidem Scipio eodem anno exercitu successoribus vel potius

1) Cui rationi convenit, quod Scipionem viginti septem annos natum inducit (10, 6, 10) — Livius (26, 18), Appianus (Ib. 18), Zonaras (9, 7), Eutropius (3, 15) viginti quattuor habent —; atqui a. 536, quo Scipio patrem morti eripuit, septendecim annos natum fuisse constat (Pol. 10, 3, 4. Zon. 8, 23 extr.), ergo non ante 545 in Hispania esse potest. 2) 27, 7. 3) 'quod mihi minus simile veri visum est annum integrum Scipionem nihil gerundo in Hispania consumpsisse.' l. l. 4) 27, 22. Quamquam iam a. 545 prorogatum erat, donec revocati ab senatu forent. cf. 27, 7. 5) Liv. 27, 39 cf. Pol. 11, 1. Mirum est, quod Laelius post Carthaginem captam ante pugnam Baeculensem de Hasdrubalis consilio Romanos iam certiores facit. Liv. 27, 7. cf. Zon. 9, 8. — Beckerum (l. l. p. 142 sqq.) non recte pugnam illam in a. 545 ponere docuit Peter in Philol. VII, p. 175. cf. Mommsen, R. G. I, 633. De duabus pugnis ad Baeculam commissis Keller l. l. contaminationem duarum eiusdem rei traditionum statuit. 6) 2, 6, 39. contra Liv. 28, 16 extr. 'quinto (anno) quam — provinciam et exercitum accepit.' 7) Friedersdorff (qui reliquos libros de fontibus Livii scriptos laudat p. 6), Keller ll. ll. Communem fontem esse ille dicit librum, aetate Scipionis de rebus ab eo in Hispania et Africa gestis latine scriptum, hic Pisonem aequalem Polybii putat, qui Fabii Pictoris et P. Scipionis Africani filii libros coagmentaverit.

Silano tradito [1]) Romam reversus consul in proximum annum factus est.[2]) Triumphare Scipioni non licuit, quia sine magistratu res gesserat.[3]) Silanum eodem iure eodemque imperio cum Scipione fuisse hunc ipsum Livius modestius quam verius facit profitentem.[4]) Legati Scipionis erant Laelius, quem post Carthaginem captam cum captivis Romam misit[5]), et Lucius frater, qui bis Romam missus esse dicitur[6]), et L. Marcius[7]), quaestor C. Flaminius.[8])

549—553. L. Cornelius Lentulus } procoss. ex plebiscito.
549—554. L. Manlius Acidinus }

Liv. 28, 38. Haec in Hispania P. Scipionis ductu auspicioque gesta. ipse L. Lentulo et L. Manlio Acidino provincia tradita decem navibus Romam rediit. cf. App. Ib. 38.

In codice ante *provincia* scriptum est *pro*, quod aut cum Madvigio delebis aut in *proconsulibus*, non *propraetoribus* mutandum esse ex iis, quae de Hispaniarum praesidum imperio in praefatione diximus, cognosces. Alter tantummodo L. Manlius Acidinus praetor fuerat a. 543.[9]) Lentulo ob eam causam, quod nondum magistratus fuerat, triumphus non est concessus: aedilis enim in a. 550 creatus est.[10]) Utrique imperium plebiscito datum esse conici potest[11]), sicut prorogatum est imperium a. 550 plebiscito, a. demum 551 et 552 senatus consulto.[12]) Anno denique 553 senatus per tribunos plebi permisit, ut iis successores mitteret.[13]) Plebiscitum ipsum, quo L. Cornelius Lentulus revocatus est, non est traditum, sed rediisse eum et frustra triumphum petiisse, ovantem autem senatus consulto, ut traditur, re vera plebiscito[14]), urbem ingressum esse apud

1) Liv. 28, 38. Pol. 11, 33, 8. 2) Cf. Becker l. l. p. 143. Mommsenus in hac tanta rerum copia non offendit (R. G. I, 634). 3) Liv. 28, 38. cf. Val. Max. 2, 8, 1. 5. 4) 28, 38 extr. cf. 26, 19. 5) Pol. 10, 19, 8. Liv. 26, 42. 48. 27, 7. App. Ib. 23. 6) Liv. 28, 3. 4. 17. App. Ib. 29. 7) Liv. 26, 19. 28, 19. 8) 26, 47. 49. cf. Pol. 10, 19, 1 (ταμίαις). 9) Liv. 26, 23. 27, 4. 10) 29, 11. 11) Cf. Mommsen, Staatsr. II, 1², p. 633, n. 3. 12) 29, 13. 30, 2. 30, 27, 9. 13) 30, 41. 14) Cf. Lange R. A. II², 630.

Livium legimus.[1]) Lentulus consul factus est a. 555.[2]) L. Manlius, cum a. 555 rediret et iam triumphi honorem a senatu impetrasset, M. Porcius Laeca tribunus plebis intercessit.[3]) Alterum Acidinum aliquot annis post in citeriore provincia inveniemus.

554. C. Cornelius Cethegus procos. H. cit. ex plebiscito.

> Liv. 31, 49. Eodem anno C. Cornelius Cethegus, qui proconsul Hispaniam obtinebat, magnum hostium exercitum in agro Sedetano fudit.

De plebiscito, quo Lentulo successor missus est, supra diximus. In a. 555 aedilis curulis creatus simul cum Manlio Acidino plebiscito Cethegus revocatus est.[4]) Ex aedilitate consulatum nactus est a. 556, quod tum haud raro videtur accidisse.[5])

555—556. Cn. Cornelius Blasio }
L. Stertinius } procoss. ex plebiscito.

> Liv. 31, 50. et de altero aedile scitum plebi est factum. rogantibus tribunis, quos duos in Hispaniam cum imperio ad exercitus ire iuberent, ut Cornelius aedilis curulis ad magistratum gerendum veniret et L. Manlius Acidinus decederet de provincia multos post annos, plebes Cn. Cornelio [Lentulo] et L. Stertinio proconsulibus imperium esse in Hispania iussit.

De prioris nomine Livius ipse sibi contradicit: nam qui hoc loco Lentulus vocatur, idem ubi de reditu mentio fit, Blasio appellatur.[6]) Sed cum in fastis triumphalibus Blasio legatur, quamquam hic quidem quaestor dicitur, haud dubium est, quin priore loco aut ipse Livius errore quodam deceptus aut interpolator Lentuli nomen adiecerit. Confudit eum certe cum eo, qui tribunus plebis erat a. 538[7]), quaestor 542[8]), consul 551[9]), cum Blasio ille a. demum 560 praeturam adeptus sit.[10]) Cornelio et Stertinio prorogatum esse imperium Livius

---

1) Liv. 31, 20. 2) 31, 49. 3) 32, 7. 4) 31, 50. 5) 32, 27. cf. 32, 7. 6) 33, 27. cf. C. I. L. I, f. tr. a. 558. 7) Liv. 22, 49. 8) 25, 19. 9) 30, 40. 10) 34, 42.

non diserte dicit, sed cum a. 557 rediisse dicantur, haud aliter res se habere potest. Blasio ovans urbem ingressus est, alter ne ausus quidem est triumphum petere.[1] A. 558 Stertinius cum aliis legatis in Graeciam missus est.[2])

557. C. Sempronius Tuditanus } praett. (*procos.*)
557 (—559). M. Helvius } praett. procos.

Liv. 32, 27. sex praetores illo anno primum creati crescentibus iam provinciis et latius patescente imperio. ib. 28. Hispanias Sempronius citeriorem, Helvius ulteriorem est sortitus. cf. App. Ib. 39.

De provinciarum finibus in praefatione egimus. Sempronius cum hostibus congressus victus interfectus est[3]), cuius loco num qui legatus aut quaestor in adventum successoris imperium tenuerit, ignoramus. Helvius in ulteriore provincia aegrotus remansit usque ad a. 559; quo cum praesidio eius, qui tum praetor erat, rediens hostes, qui eum in citeriore provincia opprimebant, fudit; quare, quamquam alieno auspicio et in aliena provincia pugnaverat, ovationem adeptus est.[4]) Fastorum triumphalium duo fragmenta, in quorum altero proconsul dicitur, idem testantur.[5]) IIIvir a. 560 coloniam Sipontum deduxit.[6])

558. Q. Minucius Thermus } praett.
Q. Fabius Buteo } praett.

Liv. 33, 26. praetores deinde provincias sortiti — — Q. Fabius Buteo Hispaniam ulteriorem, Q. Minucius Thermus citeriorem. cf. App. Ib. 39.

Imprudens videtur Livius scripsisse M. Helvium Q. Minucio successori provinciam tradidisse[7]), immo Q. Fabius Buteo ei successit, huic Ap. Claudius, qui Helvio praesidium dedit. Q. Minucius rebus prospere gestis paulo post M. Helvium triumphavit.[8]) Consul a. 561 in Liguria bellum gessit[9]), legatus in Asiam missus[10]) a. 566 a Thracibus interfectus est.[11]) De Buteone plane siletur.

1) Liv. 33, 27. 2) 33, 35. 3) 33, 25. 4) 34, 10. 5) C. I. L. I, p. 459 et p. 476. 6) Liv. 34, 45. 7) 34, 10. 8) l. l. cf. C. I. L. I, p. 476. 9) Liv. 34, 54. 35, 3 sqq. 10) 37, 55. 11) 38, 41.

559. M. Porcius Cato cos. }
P. Manlius praet. }
Ap. Claudius Nero praet.

Liv. 33, 43. L. Valerius Flaccus et M. Porcius Cato consules idibus Martiis, quo die magistratum inierunt, de provinciis cum ad senatum rettulissent, patres censuerunt, quoniam in Hispania tantum glisceret bellum, ut iam consulari et duce et exercitu opus esset, placere consules Hispaniam citeriorem Italiamque provincias aut comparare inter se aut sortiri. — — Cato Hispaniam, Valerius Italiam est sortitus. praetores deinde provincias sortiti, — — Ap. Claudius Nero Hispaniam ulteriorem — —; P. Manlius in Hispaniam citeriorem adiutor consuli datus. cf. App. Ib. 40. Polyb. 19, 1. Nep. Cat. 2. Cic. d. sen. 10, 32. Plut. Cat. 10. Flor. 2, 17, 9. Zon. 9, 17.

Imperium M. Porci Catonis ut consulis maius erat quam praetorum, quorum alterum adiutorem consulis esse senatus voluerat [1]), ut supra M. Iunium P. Cornelii Scipionis proconsulis; id vero alienum videtur, quod consul praetorem sibi adiunctum in ulteriorem provinciam mittit, Ap. Claudius autem, qui eam rite adeptus erat, exercitum Manlio tradere iubetur, ut est apud Livium: 'Interim P. Manlius praetor exercitu vetere a Q. Minucio, cui successerat, accepto adiuncto et Ap. Claudii Neronis ex ulteriore Hispania vetere item exercitu in Turdetaniam proficiscitur.' [2]) Porro Cato ipse contra Turdetanos profectus, cum in citeriorem provinciam rediret, exercitum in castris praetoris, videlicet P. Manlii, reliquit; supra enim dixerat Livius: 'persoluto stipendio non suis modo sed etiam praetoris militibus' [3]), non praetorum, quod exspectes. Ergo quid tandem Ap. Claudius praetor, cuius ne verbo quidem mentio fit? Sequitur, ut cum eo exercitu, quem novum secum duxerat [4]), in pacata provinciae parte commoratus sit. De triumpho Catonis [5]), qui et fortitudine et dolo praeclare res

1) Cf. praef. p. 69, adn. 1. 2) Liv. 34, 17. 3) 34, 19. 4) 33, 43. 5) 34, 46.

gesserat maximamque Hispaniae partem brevi tempore pacaverat[1]), et alii auctores complures egerunt et Plutarchus[2]), qui inimicitias Catonis et successoris eius non praetermittit, quamquam non recte Scipionem magnum dicit, qui Catoni successerit. Manlius paucis annis post iterum praetor in Hispania fuit.

560. Sex. Digitius } praett.
P. Cornelius Cn. f. Scipio Nasica } praett. (*propraetor.*)

Liv. 34, 43. Principio anni, quo P. Scipio Africanus iterum et Ti. Sempronius Longus consules fuerunt, — — praetores sortiti sunt. (evenit) P. Cornelio Hispania ulterior, Sex. Digitio citerior. cf. Oros. 4, 20.

Digitius, quem falso Orosius Publium vocat, a. 564 legatus a L. Scipione consule nominatus est.[3]) Scipio is, quem a. 550 nondum quaestorium senatus virum optimum iudicaverat, ex Hispania reversus consulatum primum frustra petivit[4]), deinde a. 563 consul de Boiis triumphavit.[5]) Dicendum de eo erit ad annum quoque 583, quo Hispanorum patronus erat.

561—564. C. Flaminius } praett.
561—562. M. Fulvius Nobilior } praett. (*procos.*)

Liv. 34, 55. provincias deinde consules prius, tum praetores sortiti — — C. Flaminius Hispaniam citeriorem, M. Fulvius Hispaniam ulteriorem. cf. auct. d. vir. ill. 52, 1. Oros. 4, 20.

De postulatione quam C. Flaminius in senatu protulerat in praefatione dictum est; iuvat hic addere, quid senatus praetori responderit: 'Si tumultus in Hispania esset, placere tumultuarios milites extra Italiam scribi a praetore.' Inde Valerii Antiatis de Siciliensi et Africo dilectu narratiuncula.[6]) M. Fulvius Nobilior cum Vaccaeis et Vettonibus et Celtiberis apud Toletum pugnat, quod oppidum citerioris provinciae est.[7]) Proximo anno M. Baebius Tamphilus et A. Atilius Serranus praetores Hispanias provincias sortiti erant, sed cum bellum

1) Cf. Lange R. A. II², p. 194 sq. 2) Cat. 11. cf. Liv. 35, 10. 3) Liv. 37, 4. 4) 35, 10. 5) 36, 40. 6) 35, 2. 7) 35, 7.

in oriente immineret, senatus consulto provinciis permutatis prioris anni praetoribus in Hispania imperium prorogatum est.[1]) Ut anno 554, ita tum alter praetorum altero prior in Italiam rediit, Flaminio iterum a. 563 imperium prorogatum est, eandem quam diximus ob causam belli Antiochini. M. Fulvius ovans urbem ingressus est[2]), deinde a. 565 consul factus[3]) res Achaeorum composuit[4]), a. 575 cum M. Aemilio Lepido censor fuit.[5]) Flaminius quoque, cum a. 564 rursus prorogato imperio citeriorem provinciam tenuisset[6]), a. 567 consulatum assecutus est[7]), tum viam Flaminiam munivit[8]) et Aquileiam coloniam deduxit.[9])

563—564. L. Aemilius Paulus praetor procos. H. ult.

Liv. 35, 41. Iam fere in exitu annus erat — itaque de provinciis designatorum magistratuum — agitari coeptum est — — item de provinciis praetorum decretum est, prima ut — — (esset), sexta Hispania ulterior. ib. 36, 2. (evenit) L. Aemilio Paulo Hispania ulterior. cf. Plut. Aem. Paul. 4. Oros. 4, 20.

L. Aemilium Paulum praetorem proconsulari imperio fuisse et Plutarchus tradidit et inscriptione omnium Romanarum in aes incisarum vetustissima in Hispania reperta affirmatur, quae edictum continet de libertate oppido cuidam donanda, datum pridie idus Ianuarias anni 564 vel 565.[10]) De tempore enim ambigitur, quia neque annus inscriptione significatur et Paulus biennium in provincia remansit.[11]) Ceterum Pauli vita omnibus notissima est.

565. L. Plautius Hypsaeus } praett.
{ L. Baebius Dives }
{ P. Iunius Brutus propraetor.

Liv. 37, 50. praetores deinde sortiti sunt — — L. Plautius Hypsaeus Hispaniam citeriorem, L. Baebius

1) Liv. 35, 20. 23. 2) 36, 21. Idem iisdem fere verbis legitur cap. 39. 3) 37, 47. 4) 38, 3 sqq. 5) 40, 45. 6) 37, 2. 7) 38, 42. 8) 39, 2. 9) 39, 55. cf. 40, 34. 10) Cf. Huebner et Mommsen in Herm. vol. III, p. 243 sqq. Mommsen R. G. I, 679. 11) Cf. Liv. 37, 2. duas Hispanias Sardiniamque obtinentibus prorogatum in annum imperium est.

Dives Hispaniam ulteriorem. ib. 57. Per eosdem dies, quibus haec gesta sunt, legati Massiliensium nuntiarunt L. Baebium praetorem in provinciam Hispaniam proficiscentem ab Liguribus circumventum magna parte comitum caesa vulneratum ipsum cum paucis sine lictoribus Massiliam perfugisse et intra triduum exspirasse. senatus ea re audita decrevit, uti P. Iunius Brutus, qui propraetor in Etruria esset, provincia exercituque traditis uni cui videretur ex legatis ipse in ulteriorem Hispaniam proficisceretur eaque ei provincia esset.

Nummum L. Plautii Hypsaei descripsit Borghesius.[1]) Praeterea neque de eo neque de Bruto quicquam traditur.

566—567. L. Manlius Acidinus Fulvianus } praett. (*procos.*)
C. Atinius. } praett. (*propraetor.*)

Liv. 38, 35. praetores inde sortiti sunt: — — L. Manlius Hispaniam citeriorem, C. Atinius ulteriorem sortitus est. cf. Obsequ. 2.

A. 566 consules idibus Martiis magistratum iniisse [2]), comitia in posteriorem annum habita a. d. XII Kal. Mart.[3]) apud Livium legimus. Hispaniae provinciarum sortitione exceptae sunt; itaque veteribus praetoribus imperium prorogatum est. Quorum nuntios exeunte anno proximo senatus audivit, sed consultationem de militibus in supplementum iis mittendis integram ad novos magistratus reiecit.[4]) De Atinii morte a. 568, cum iam in eo esset, ut novi praetores in provincias proficiscerentur, senatus certior factus ad ulterioris Hispaniae praetorem misit nuntium, qui eum maturare iuberet; sed ille iam profectus erat.[5]) Manlio triumphus denegatus est, quia more maiorum nemo adhuc triumphasset, qui exercitum non deportasset, nisi perdomitam pacatamque provinciam tradidisset successori.[6]) Postea cum Nasica et C. Flaminio coloniam Aquileiam deduxit [7]), consul a. 575 factus est.[8])

1) Oeuvres I, p. 267. 2) Liv. 38, 35. 3) 38, 42. 4) 39, 7. 5) 39, 21. 6) 39, 29. 7) 39, 55. 8) 40, 34 cf. 43.

568—569. L. Quinctius Crispinus } praett.
C. Calpurnius Piso }

Liv. 39, 8. praetores provincias sortiti sunt — — L. Quinctius Crispinus Hispaniam citeriorem, C. Calpurnius Piso Hispaniam ulteriorem.

Praetores, cum tam tardi in Hispaniam pervenissent, a. 568 nulla re gesta milites in hiberna ducere oportebat[1]); quid proximo anno fecerint, Livius solus narrat. De rebus ab iis gestis legati T. Quinctius Varus et L. Iuventius Thalna ineunte a. 570 senatui referunt, a quo supplicationes diis èt triumphus ipsis decreta sunt.[2]) Atque cum certamen eis ortum esset cum novis praetoribus de deportandis legionibus et utriusque partis patroni essent tribuni plebis, senatus et veteribus et novis praetoribus aliquatenus satisfecit.[3]) Crispinus et Piso triumpharunt[4]) et ille a. 571 colonias Mutinam et Parmam deduxit[5]), Piso a. 574 consul mortuus est.[6])

570—571. A. Terentius Varro } (*propraetor.*)
P. Sempronius Longus. } praett. (*procoss.*)

Liv. 39, 38. praetores — — sortiti sunt — — A. Terentius Varro Hispaniam citeriorem, P. Sempronius Longus Hispaniam ulteriorem.

His viris imperium prorogatum esse in annum 571 testatur Livius[7]), ubi A. Terentium cum Celtiberis pugnasse, P. Sempronium diutius morbo implicitum esse narrat. P. Sempronius Longus a. 571 morbo absumptus est, quare senatus aeque atque a. 568 C. Calpurnio Pisoni, ne provincia sine imperio esset, novis praetoribus ut maturarent profectionem imperavit.[8]) A. Terentio Varroni ovatio contigit.[9])

572—573. Q. Fulvius Flaccus } praett. (*procos.*)
P. Manlius II. }

Liv. 40, 1. Principio insequentis anni consules praetoresque sortiti provincias sunt. — evenit — Hispa-

---

1) Liv. 39, 21. 2) 39, 30. 31. De legatis cf. Mommsen, Staatsr. II, 1, p. 676 adn. 3. 3) Liv. 39, 38. 4) 39, 42. 5) 39, 55. 6) 40, 37. 7) 39, 56. 8) 40, 2. 9) 40, 16.

niarum Q. Fulvio Flacco citerior, P. Manlio ulterior. — ib. 18. in Hispaniis prorogatum veteribus praetoribus imperium est cum exercitibus quos haberent, et in supplementum decreta tria millia civium Romanorum, ducenti equites et socium Latini nominis sex millia peditum, trecenti equites. cf. App. Ib. 42. Diod. 29, 28. Oros. 4, 20.

Falso Appianus Flaccum *ὕπατον* appellat, scribere certe debuit *ἀνθύπατον* [1]); idem in temporum rerumque ordine satis neglegentem se praebet.[2]) Flacci legati nominantur M. Fulvius frater et L. Minucius [3]), tribuni militum T. Maenius et L. Terentius [4]), praefecti socium L. Acilius et C. Scribonius.[5]) Flaccus et successor eius, ut fieri solebat, de militibus deportandis inter se certabant [6]); triumphavit autem ille et consul creatus est a. 574.[7]) P. Manlius iterum praetor — nam primum a. 559 cum Catone in Hispania citeriore fuerat — cum Lusitanis feliciter pugnavit.[8]) Ad eum M. Fulvio tribuno militum in Hispaniam relegato [9]) a senatu litterae datae sunt, quod certe mirum est, cum illo tempore successorem iam in provinciam pervenisse appareat.[10]) Vix redux factus erat Manlius, cum pestilentia confectus est.[11])

574—575. Ti. Sempronius Gracchus } praett. (*propr. procoss.*)
L. Postumius Albinus }

Liv. 40, 35. Hispanias sortiti L. Postumius ulteriorem, Ti. Sempronius Gracchus citeriorem. — ib. 44. In Hispaniis duabus Ti. Sempronio et L. Postumio cum iisdem exercitibus, quos haberent, prorogatum imperium est. cf. App. Ib. 43. Diod. 29, 26. Plut. Ti. Gracch. 1. 5. Flor. 2, 17, 9. Cic. Brut. 27, 104. Oros. 4, 20.

A. 576 uterque proconsul [12]) in templo Bellonae senatui

---

1) Cf. Liv. 40, 39 proconsul. 2) Cf. Peter, Studien zur röm. Gesch. p. 27. — Keller l. l. (p. 76 adn. 4) p. 40 sqq. 3) Liv. 40, 30. 35. 4) 40, 35. 5) 40, 31. 6) 40, 35 sq. 39 sq. 7) 40, 43. 8) 40, 34. 9) Cf. Lange R. A. II, p. 261. 10) Liv. 40, 41, capite enim praecedenti de Flacci reditu verba facta sunt et proximo Manlius ipse 'nuper' rediisse dicitur. 11) 40, 42. 12) Liv. ep. 41.

de rebus a se gestis refert et paulo post triumphavit.[1]) Gracchum duorum tribunorum illorum patrem bis consulem a. 577 et 591 et censorem a. 585 fuisse nemo nescit. Albinus quoque consulatu a. 581 et legatione in pugna Pydnensi clarus factus est.[2])

A. 574 lege Baebia sancitum est, ut alternis annis quaterni praetores crearentur.[3])

576—578. M. Titinius (Curvus?) } praett. (*procoss.*)
T. Fonteius Capito }

Liv. 41, 15. M. Cornelius Scipio Maluginensis Hispaniam ulteriorem — habuit. duo deprecati sunt, ne in provincias irent, M. Popillius in Sardiniam — — P. Licinius Crassus sacrificiis se impediri sollemnibus excusabat, ne in provinciam iret. citerior Hispania obvenerat. ceterum aut ire iussus aut iurare pro contione sollemni sacrificio se prohiberi. id ubi in P. Licinio ita statutum est, et ab se uti iusiurandum acciperent M. Cornelius postulavit, ne in Hispaniam ulteriorem iret. praetores ambo in eadem verba iurarunt. M. Titinius et T. Fonteius proconsules manere cum eodem imperii iure in Hispania iussi. — cf. Obs. 8.

Cum hoc loco de anno 578 agatur, consentaneum est praetores eosdem anno praecedenti Hispanias obtinuisse. De illo autem anno Livius[4]) nihil perhibet nisi haec: 'et legionem unam cum equitibus trecentis et quinque millia peditum sociorum et ducentos quinquaginta mittere equites in Hispaniam consules ad M. Titinium iussi'; de Fonteio tacet. Quodsi initio anni 577 ad M. Titinium milites mittuntur, iam priore anno eum ibi fuisse oportet. Cuius anni res Livio[5]) narranti accidit, ut cum tres tantum praetores primo die creatos esse nullius nomine adiecto dixisset, postero die M. Titinium Curvum Ti. Claudium Neronem T. Fonteium Capitonem praetores factos esse narret. Provinciarum autem sortitio initio proximi

1) Liv. 41, 6 sq. 2) 42, 1. 44, 41. 3) 40, 44. cf. praef. p. 70. 4) 41, 9. 5) 40, 59.

libri intercidit; deinde commemoratur iterum Claudius Nero, qui paludatus Pisas in provinciam profectus est [1]), et M. Titinius praetor, qui in aede Bellonae Ti. Sempronio Graccho et L. Postumio Albino ex Hispania redeuntibus senatum dedit [2]), ergo praeturam urbanam, non Hispaniam nactus erat. Duos igitur Titinios eo anno praetores fuisse necesse est, quorum alter cognomine Curvi praeditus — eum enim Livius secundo loco dicere videtur [3]) — praetor urbanus, alter alteram Hispaniam provinciam sortitus erat. Utram habuerit, nondum manifestum est; fit autem tertio Livii loco [4]), quo Celtiberos, qui bello domiti se Ti. Graccho dedissent, pacati mansissent M. Titinio praetore obtinente provinciam, rebellasse refert sub adventum Ap. Claudii; et magis etiam quarto loco [5]), qui est de quaestione repetundarum propter Hispanorum populorum querelas facta: 'cum M. Titinio primum, qui praetor A. Manlio M. Iunio consulibus in citeriore Hispania fuerat, reciperatores sumpserunt'. De Titinio igitur nihil reliquum est dubitationis; at ne de Fonteio quidem dubitari potest, quippe cui comitiis praetoriis creato imperium prorogatum esse a. 578 Livius testetur. Utrique praetori illo anno supplementum exercitus miserunt.[6]) Praeterea de iis pauca adnotanda videntur, qui eodem anno provincias Hispanias repudiabant. M. Cornelium Scipionem Maluginensem periurium fecisse et ex Livii verbis supra exscriptis et ex eo cognoscitur, quod postea a censoribus de senatu eiectus est.[7]) Quod factum ita Livius commemorat, ut aut memoriae lapsu aut nimis obscure scribat 'qui biennio ante praetor in Hispania fuerat', cum scribere debuisset 'cui b. a. praetori Hispania obvenerat'. Post Sullae aetatem magistratibus nullo iureiurando adhibito licuisse videtur provinciam administrandam aut accipere aut reicere.[8])

579. Ap. Claudius Centho praet. H. cit. (*procos.*)

Liv. 41, 26. Celtiberi in Hispania, qui bello domiti

1) Liv. 41, 5. 2) 41, 7. 3) Alteri, quotiescunque postea commemorat, cognomen illud nusquam attribuit. 4) 41, 26. 5) 43, 2. 6) 41, 15. 7) 41, 27. cf. Lange R. A. II, p. 245. 261. 8) Cic. fam. 5, 2, 3. cf. Mommsen, Staatsr. II, 1, p. 207.

se Ti. Graccho dediderant, pacati manserant M. Titinio praetore obtinente provinciam, rebellarunt sub adventum Ap. Claudii. cf. Obsequ. 10.

Comitiorum et provinciarum sortitionis mentio apud Livium hoc anno desideratur. Ap. Claudium et supplicationis honorem reportasse Livius auctor est et ovantem ingressum esse urbem idem Livius [1]) et fasti triumphales testantur. Ulteriorem provinciam quis eo anno habuerit nescimus. Ap. Claudium utramque provinciam administrasse, si praecedentium et proximorum annorum consuetudinem respexeris, verisimile non est. Ex iis autem praetoribus, quorum notitiam ex Livio perceptam habemus [2]), si quid conicere licet, quominus T. Annium Luscum, qui legatus cum Ap. Claudio Centhone et Cn. Servilio Caepione in Macedoniam missus est a. 582 [3]), Hispaniam obtinuisse putemus nihil impedit.

580. P. Furius Philus }
Cn. Servilius Caepio } praett.

Liv. 41, 21. Cn. Servilio Caepioni in Hispaniam ulteriorem et P. Furio Philo in citeriorem tria millia peditum Romanorum, equites centum quinquaginta et socium Latini nominis quinque millia peditum, trecenti equites (decreta).

Philus postea ab Hispanis accusatus est [4]), Caepio, cuius ad annum 579 mentionem fecimus, a. 585 consul fuit.[5])

581. (N. Fabius Buteo praet.)
P. Furius Philus propraetor.
M. Matienus praet.

Liv. 42, 1. praetores deinde provincias sortiti sunt — — N. Fabius Buteo Hispaniam citeriorem, M. Matienus ulteriorem. — ib. 4. Ex praetoribus, qui in provincias ierant, N. Fabius Massiliae moritur, cum in citeriorem Hispaniam iret. itaque cum id nuntiatum a Massiliensibus legatis esset, senatus decrevit, ut P. Furius Philus

1) Liv. 41, 28. 2) 41, 25. 28. 42, 9. 3) 42, 25. 4) 43, 2. 5) 43, 11.

et Cn. Servilius, quibus succedebatur, inter se sortirentur, uter citeriorem Hispaniam prorogato imperio obtineret. sors opportuna fuit, ut P. Furius idem, cuius ea provincia fuerat, remaneret.

Matienus simul cum Philo repetundarum accusatus est.[1])

582. M. Iunius Pennus } praett.
Sp. Lucretius }

Liv. 42, 10. praetoribus quoque in Hispaniam supplementum petentibus negatum M. Iunio in citeriorem, Sp. Lucretio in ulteriorem.

Hos senatum cum precibus diu fatigassent tandem impetrasse, ut supplementum sibi ad exercitum daretur, in praefatione attigimus.[2]) M. Iunius Pennus a. 587 ad consulatum pervenit[3]), Lucretius a. 585 sub Q. Marcio Philippo consule in Macedonia pugnavit.[4])

583 (—584?). L. Canuleius Dives praetor utriusque provinciae.

Liv. 42, 28. his praetoribus provinciae decretae, duae iure Romae dicundo, Hispania et Sicilia et Sardinia, ut uni sors integra esset, quo senatus censuisset. — ib. 43, 2. Hispaniae deinde utriusque legati aliquot populorum in senatum introducti — — cum et alia indigna quererentur, manifestum autem esset pecunias captas, L. Canuleio praetori, qui Hispaniam sortitus erat, negotium datum est, ut in singulos, a quibus Hispani pecunias repeterent, quinos reciperatores ex ordine senatorio daret patronosque quos vellent sumendi potestatem faceret.

Utraque provincia uni praetori commissa est ob bellum Macedonicum. De quaestione repetundarum quae memoratu digna esse videntur paucis commemorabo. Accusati erant M. Titinius (576—578), P. Furius Philus (580—581), M. Matienus (581), quorum primus bis ampliatus et denique absolutus est, reliqui duo in exsilium se contulerunt. Patroni erant Hispanorum M. Porcius Cato (559), P. Cornelius Scipio

1) Cf. ad a. 583. 2) Cf. Liv. 42, 18. 3) 45, 16. 4) 44, 7.

(560), L. Aemilius Paulus (563—564), C. Sulpicius Gallus praetor anni 584. Id tantum accusatores perfecerunt, ne frumenti aestimationem magistratus Romanus haberet neve cogeret vicesimas vendere Hispanos, quanti ipse vellet, denique ne praefecti ad pecunias cogendas in oppidis collocarentur. Quo privilegio quanto Hispaniae sors quam reliquarum provinciarum atque inprimis Siciliae praestantior reddita sit, non opus est pluribus demonstrare.[1]) Eodem anno altera Hispanorum legatio Romam venit, cui senatus concessit, ut ex Romanis militibus Hispanisque mulieribus nati Carteiam coloniam Latinam deducerentur[2]), quam civitatem simili condicione conditam esse atque Italicam exposuit Mommsenus.[3])

Quae Livius de comitiis et sortitione provinciarum proximi anni narraverat, magna libri XLIII post caput tertium lacuna interciderunt. Quae sequitur narratio mutila de tumultu quodam a praetore sedato, ad ea, quae paucis verbis de Olonici in Hispania tumultu ducis morte finito in epitome libri narrantur, pertinere maxime probabile est. Res autem in Hispania gestas cum Livius non ante reliquas narrare soleat[4]), praetor ille, qui tumultum Hispaniensem sedavit, non aliquis eorum, qui in annum 584 creati erant, sed Canuleius fuisse mihi quidem videtur.[5]) Iam circumspiciendum est, num quis illi eo anno successerit. Praetores quidem noti sunt L. Hortensius, quem Livius eodem capite commemorat, M. Raecius praetor urbanus[6]), Q. Maenius Torquatus peregrinus[7]), fortasse praetores fuerunt etiam Q. Aelius Paetus cos. 587[8]) et T. Manlius Torquatus pontifex[9]) et C. Hostilius Tubulus legatus 587[10]); sed provinciae eorum incertae sunt. Verum tamen cum bello Macedonico compluribus ducibus opus esset, facile praetori prioris anni in Hispania imperium prorogatum est, cum praesertim

1) Cf. Cat. or. 31. Cic. Verr. accus. 3, 6, 12. 2) Liv. 43, 3. 3) R. G. II, 4. cf. Liv. 28, 30. 4) Cf. praef. p. 73. 5) Quod Florus (2, 17, 13 sqq.) persimilem narrationem de Olyndico multo posteriore tempore affert et consulis castra dicit, ad A. Atilium Serranum consulem anni 584 referres, nisi Livius (43, 4) diserte praetorem diceret. 6) Liv. 43, 9. 7) 43, 6. 8. 8) 45, 16. 9) 43, 11 extr. 10) 44, 19. 29.

Canuleium a. 583 paucos admodum menses res ibi gessisse e praecedentibus manifestum sit.

585. M. Claudius Marcellus praetor utriusque provinciae.

Liv. 43, 15. nam praetores propter iuris dictionem maturius sortiti erant — — Hispaniam M. Claudius Marcellus.

Recte quidem Mommsenus[1]) dixit: 'M. Claudius Marcellus, der schon als Praetor 586 sich in Spanien ausgezeichnet hatte', sed cavendum est, ne falso interpreteris. Praetor enim quamvis Marcellus a. 585 fuerit, provinciae tamen administratio atque quae praeclare in Hispania gessit, magnam partem in annum sequentem cadunt.[2]) Est autem Marcellus insignis ille, qui tertium consul in Hispania iterum pugnavit.[3])

586. P. Fonteius Balbus praetor utriusque provinciae.

Liv. 44, 17 extr. praetoribus praeter duas iurisdictiones in urbe classis et Hispania et Sicilia et Sardinia provinciae nominatae sunt — — — P. Fonteius Hispaniam (est sortitus).

587. Cn. Fulvius Gillo } praett.
C. Licinius Nerva }

Liv. 45, 16 in. Q. Aelio M. Iunio consulibus de provinciis referentibus censuere patres duas provincias Hispaniam rursus fieri, quae una per bellum Macedonicum fuerat. — — praetorum sortes fuere: — Cn. Fulvii Hispania citerior, C. Licinii Nervae ulterior.

C. Licinium Nervam cum T. Quinctio et M. Caninio Rebilo in Thraciam missum esse infra apud Livium legimus[4]), sed neque de permutatione provinciarum neque de rebus in Hispania gestis quicquam invenitur; eundem autem Nervam utroque loco dictum esse, quod Drumannus[5]) sibi persuasit, ut existimemus, nullo modo cogimur.[6])

588. ? A. Licinius Nerva } praett.
? P. Rutilius Calvus }

---

1) R. G. II, p. 6. 2) Cf. de reditu eius Liv. 45, 4. 3) Cf. Cic. Pis. 19, 44. 4) 45, 42 extr. 5) IV, p. 196. 6) Librarii in praenomine aut cognomine eius, qui in Thraciam missus est, errasse videntur.

Liv. 45, 44. deinde praetores postero die L. Iulium, L. Appuleium Saturninum, A. Licinium Nervam, P. Rutilium Calvum, P. Quintilium Varum, M. Fonteium (sc. crearunt). his praetoribus duae urbanae provinciae sunt decretae, duae Hispaniae, Sicilia ac Sardinia.

Quorum praetorum quam quisque provinciam obtinuerit, id parum certum est. Namque si quis dixerit Livium hic in appellandis provinciis eundem atque in praetoribus secutum esse ordinem, quamquam de provinciarum sortitione hic nondum agitur, potest sane anni 586 narrationem similem repetere, quo Livius designatorum praetorum quartum nominat P. Fonteium Balbum, deinde provinciarum a senatu nominatarum iterum quartam habet Hispaniam, quam P. Fonteium sortitum esse paulo post idem dicit; atque idem de reliquis eius anni praetoribus et provinciis valet.[1]) At contrarium exemplum praecedens annus praebet, quo M. Claudius Marcellus praetor secundo loco, Hispania, quam sortitus esse postea dicitur, tertio loco nominatur[2]); atque huiusmodi permulta exempla exstant.

Livii narratione hic abrupta fastorum quoque nostrorum magnae incipiunt lacunae, quoniam ex epitomis Livianarum historiarum ceterisque libris pauca admodum erui possunt. Ex praetoribus, quos paucos inter annos 589 et 598 Wehrmannus[3]) in fastis suis praetoriis affert, ne unum quidem habeo dicere, qui Hispaniae praefuerit. Sed duo proconsules appellandi sunt, quorum memoria inscriptionibus in Hispania repertis conservata est, quos, quamquam de tempore non constat, hic aptissime inserere fastis videar.

Q. Fabius Labeo (*praet.*) procos.

C. I. L. II, n. 4924 (4925) = I, n. 1484 (1485)

Q · FABIVS · Q · F · LABEO
PRO · COS
XCII

---

1) Liv. 44, 17. 2) 43, 11. cf. 15. 3) Fasti Praetorii ab a. u. 588 ad a. u. 710. composuit P. Wehrmann. Berol. 1875.

Mommsenus et Huebnerus ex litterarum ductu id quidem statuerunt certe liberae rei publicae tempore, probabiliter saeculo urbis septimo inscriptionem illam factam esse et cum Quinti filius Labeo dicatur, fortasse consulis anni 571 filium eum fuisse, de quo Cicero [1]) dicit: 'Sed vivo Catone minores natu multi uno tempore oratores fuerunt — — Quintusque Fabius Labeo fuit ornatus iisdem fere laudibus.' Praetor videtur fuisse proconsulari imperio.

M'. Sergius (*praet.*) procos.

C. I. L. II, n. 4956 = I, n. 1486.

M' · SERGI · M' · f
PRO COS
XXI

Consul huius nominis cum in fastis non reperiatur, praetorem Sergium proconsulari imperio fuisse apparet, aetas eius pariter incerta est ac Q. Fabii Labeonis, nisi 'Sergi' pro 'Sergius' forma brevis aliquanto antiquiorem eam indicat.

Utrumque proconsulem aut citeriorem Hispaniam aut coniunctas provincias obtinuisse loca docent, ubi inscriptiones inventae sunt.

599? M'. Manilius } praett. (ult. H.)
600. L. Calpurnius Piso }

App. Ib. 56. *τοῦ δ' αὐτοῦ χρόνου μέρος ἄλλο Ἰβήρων αὐτονόμων, οἳ Λυσιτανοὶ καλοῦνται, Πουνίκου σφῶν ἡγουμένου τὰ Ῥωμαίων ὑπήκοα ἐλήζοντο καὶ τοὺς στρατηγοῦντας αὐτῶν Μανίλιόν τε καὶ Καλπούρνιον Πίσωνα τρεψάμενοι κτείνουσιν ἑξακισχιλίους καὶ ἐπ' αὐτοῖς Τερέντιον Οὐάρρωνα ταμίαν.* cf. Liv. ep. 47. Obsequ. 17.

Quisquis Appiani verba legerit, facile concludat duos praetores uno proelio fusos esse, sed vereor, ne minus recte id dicamus.[2]) Maxime enim offendit, quod Appianus, cum inde a capite quadragesimo altero res a citerioris provinciae imperatoribus gestas rettulerit, hic, ubi ulterioris provinciae bella

1) Brut. 21, 81. 2) Cf. Mommsen R. G. II, 4.

persequitur, citerioris praetorem immiscere videtur nullo verbo distinctum. Contra non alienum ab Appiani festinatione videtur, si duorum annorum res uno enuntiato coniunctas ab eo esse statuimus.[1] Accedit, quod in Livii epitome dicitur: 'praeterea res in Hispania a compluribus parum prospere gestas continet'; deinde motum Hispaniensem effecisse, ut magistratus inde ab a. 601 Kalendis Ianuariis inirentur, comperimus. Itaque iam ante annum 600 male pugnatum erat, quod Obsequens testatur. Quare et Manilium (cos 605) et Pisonem (cos 606?) ulteriori Hispaniae praefuisse, alterum a. 599, alterum 600 persuasum habeo.

601. Q. Fulvius Nobilior cos.
L. Mummius praet.

App. Ib. 44. *ἔτεσι δ' οὐ πολλοῖς ὕστερον πόλεμος ἄλλος ἠγέρθη περὶ Ἰβηρίαν* — — ib. 45. *στρατηγὸς οὖν ἐπ' αὐτοὺς Νωβελίων ἐπέμπετο μετὰ στρατιᾶς οὐ πολὺ τρισμυρίων ἀνδρῶν ἀποδεούσης.* — ib. 56. *οὗτος ὁ Καίσαρος Μουμμίῳ μετὰ στρατιᾶς ἄλλης ἐπελθόντι ἀπὸ Ῥώμης ἐς μάχην συνηνέχθη καὶ ἡττώμενος ἔφυγεν.* cf. Eutr. 4, 9. Diod. 31, 42 Dind.

De Q. Fulvio Nobiliore consule supra iam dictum est, quem post Mummium praetorem in Hispaniam pervenisse neque Mommseno[2]) neque Langio[3]) assentiri possum. Neque enim Mummii clades Bellos, propter quos consul in Hispaniam missus est, ad res novandas permovit, sed Bellis iam compulsis Arevacos ad auxilium iis ferendum.[4]) Consul complures clades accepit, Mummius vitio virtute emendato a. 602 triumphavit.[5])

602. M. Claudius Marcellus cos. III
M. Atilius Serranus praet.

App. Ib. 48. *τοῦ δ' ἐπιόντος ἔτους Νωβελίωνι μὲν*

---

1) Cf. p. 87, adn. 2. 2) R. G. II, 5. 3) R. A. II, 322. coll. p. 298. 4) App. Ib. 56. Diod. 31, 42; quorum alter signa Mummii per totam Celtiberiam circumlata esse, alter Lusitanorum victoria Arevacos elatos bellum contra Romanos suscepisse tradit. — Eutropius parum diligens scribit: 'Insequenti anno L. Mummius in Hispania pugnavit', cum modo de Prusia Romae commorante dixerit. 5) App. Ib. 57.

ἐπὶ τὴν στρατηγίαν ἀφικνεῖται διάδοχος Κλαύδιος Μάρκελλος. cf. Pol. 35, 1—4. Liv. ep. 48. Eutr. 4, 9. Obsequ. 18.

App. Ib. 58. *ἐκδέχεται δ' αὐτὸν* (Mummium) *Μάρκος Ἀτίλιος, ὃς Λυσιτανῶν μὲν ἐς ἑπτακοσίους ἐπιδραμὼν ἀπέκτεινε.* cf. Oros. 4, 21.

Marcellus compluribus annis ante praetor Hispaniam strenue administraverat; deinde consul factus erat a. 588, iterum 599, tam tertium, et cum consilio magis quam armis Celtiberos subigere vellet, Romae criminabantur eum, quod bellum timeret, et successorem ei miserunt.[1]) Cordubae eum hiemasse cum Appianus praetereat, apud Polybium legimus.[2])

603—604. L. Licinius Lucullus cos.

Ser. Sulpicius Galba praet.

App. Ib. 49. *ὧν ἐστρατήγει Λικίνιος Λούκουλλος ὕπατος, πρεσβευτῇ χρώμενος Κορνηλίῳ Σκιπίωνι τῷ Καρχηδόνα μετ' οὐ πολὺ ἑλόντι καὶ Νομαντίαν ὕστερον.* cf. Pol. 35, 3. 4. Liv. ep. 48. Flor. 2, 17, 11.

App. Ib. 58. *οὓς* (Lusitanos) *ἐπειγόμενος ἐξελεῖν τῆς πολιορκίας Σερούιος Γάλβας ὁ Ἀτιλίου διάδοχος ἡμέρᾳ μιᾷ καὶ νυκτὶ πεντακοσίους σταδίους διελθὼν ἐπιφαίνεται τοῖς Λυσιτανοῖς.* cf. Liv. ep. 48. Cic. Brut. 23, 89. Suet. Galb. 3.

Utrumque imperatorem priore anno rebus haud bene gestis in Hispania ulteriore hiemasse, alterum in Turdetania, Conistorgi alterum Appianus[3]) tradidit. Proximo anno num imperium iis prorogatum sit, quaeritur. Auctor nullus diserte dicit: sed quae fecisse eos constat, facile integrum annum consumunt, atque rogatio illa tribunicia, qua Galba in ius vocabatur, sine dubio in annum 605 cadit.[4])

605? C. Vetilius praet.

606? C. Plautius Hypsaeus praet.

607? × Claudius Unimanus praet.

608. C. Nigidius Figulus praet.

---

1) Pol. 35, 3. 4. App. Ib. 49. 2) 35, 2. 3) Ib. 55. 58. 4) Quam-

App. Ib. 61. *οὐ πολὺ δὲ ὕστερον ὅσοι διέφυγον ἐκ τῆς Λουκούλλου καὶ Γάλβα παρανομήσεως ἁλισθέντες ἐς μυρίους τὴν Τυρδιτανίαν κατέτρεχον. καὶ αὐτοῖς ἀπὸ Ῥώμης ἐπελθὼν Γάϊος Οὐετίλιος ἄγων τέ τινα στρατὸν ἄλλον καὶ τοὺς ἐν Ἰβηρίᾳ προσλαβὼν — — ἐπέπεσε προνομεύουσι.* cf. Diod. 33, 1.

Liv. ep. 52. Viriathus in Hispania primum ex pastore venator, ex venatore latro, mox iusti quoque exercitus dux factus totam Lusitaniam occupavit, C. Vetilium praetorem fuso eius exercitu cepit, post quem C. Plautius praetor nihilo felicius rem gessit. tantumque terroris in hostis intulit, ut adversus eum consulari opus esset et duce et exercitu. cf. App. Ib. 64. Oros. 5, 4.

Oros. 5, 4. Post etiam Claudius Unimanus cum magno instructu belli contra Viriathum missus quasi pro abolenda superiore macula turpiorem auxit ipse infamiam. cf. Flor. 2, 17, 16.

auct. d. vir. ill. 71. Viriathus — — bellum adversus Romanos sumpsit eorumque imperatorem Claudium Unimanum, dein C. Nigidium oppressit.

Coniunximus quattuor hos homines, quoniam omnes ulterioris provinciae praesides fuisse confidimus. Mommsenus [1]) aliter censet et sic fere de ea re argumentatus est: Viriathum constat primum in proelio contra Vetilium commisso Lusitanorum ducem exstitisse [2]) et anno 615 mortuum esse [3]); atqui Diodorus et Orosius nullam eius mentionem faciunt, nisi post Corinthi deletae narrationem, et Appianus [4]) octo annos eum Lusitanis praefuisse dicit; ergo Vetilius a. 607 partim, partim 608 in Hispania erat, reliquorum trium unus vel alter citerioris erat provinciae praetor, cum Viriathus non in ulteriore solum Hispania pugnaret.[5]) Quibus argumentis haec opponam: primum

quam Cicero (Att. 12, 5, 3) de anno, quo Scribonius Libo tribunus fuerit, dubitare videtur; vide tamen Brut. 23, 89. 15, 61. Plinius (9, 48) quem Lucullum Baeticae proconsulem dicat nescio. 1) R. G. II, 9. Nobiscum facit Zumpt, stud. Rom. p. 10 sq. 2) App. Ib. 61. Liv. ep. 52. Oros. 5, 4. Diod. 33, 1, 3. 3) Diod. 33, 21. vid. infr. 4) Ib. 72. 5) Liv. ep. 52.

Livius non contendit inde ab initio belli Viriathum in utraque provincia pugnasse, immo in citeriore bellum excivisse a. demum 611 Appianus[1]) refert; deinde si Diodorus Viriathum non ante Corinthum captam commemorat, non ideo contendam de tempore utique posteriore agi; immo Diodorus res in Africa et in Graecia gestas absolvere voluisse, novo libro novum bellum altius paulo repetiisse videtur[2]), neque potuit is a. demum 608 bellum illud ortum esse existimare, qui usque ad Viriathi mortem a. 615 annos undecim ratiocinando effecerit.[3]) Orosii autem si testimonio niti volumus, qui sane dicit: 'iisdem consulibus', h. e. quo anno Carthago et Corinthus deletae sint, 'Viriathus Romanis maximo terrori fuit', deinde imperatores Vetilium, Plautium, Claudium Unimanum appellat: ne inde quidem a. 608 primum Viriathum pugnasse concedam necesse est. Sed si quis belli initium tum fuisse statuit, ideo fortasse fecit, quod a. 609 consulari imperio atque exercitu a Romanis bellum susceptum est. Tertium, quod ad annorum numerum attinet, Diodori rationem iam ostendimus, a qua paululum recedunt Iustinus[4]) et Velleius[5]), qui decem praebent; Livius[6]) et qui eum exscripserunt[7]) cum quattuordecim tradunt, non prorsus falsi sunt, quippe qui bellum totum ab a. 601, quo primum consul in Hispaniam missus est, repetant. Denique praetorum numerus plus valere videtur quam annorum, quos alius aliter ratiocinando computat. Nullo vero pacto licet, id quod Mommseno accidit, tres praetores uni anno tribuere, nisi certi scriptoris testimonium praesto est. Id enim Appianus diserte dixit Plautium Hypsaeum post mortuum Vetilium missum

1) Ib. 66. postquam Q. Fabius Aemilianus bellum strenue gessit.
2) 32, 27. 33, 1. Similia exempla collegit Dindorf ed. Diod. vol. V, p. 221 sqq.
3) 33, 21ᵃ. 4) 44, 2. 5) 2, 90, 3; nisi viginti eum scripsisse mavis, quo numero, si bellum Numantinum computatione complectimur, in eundem annum belli incohati, quem Livius praebet, reducimur. cf. Strab. 3, 4, 13. 6) ep. 54. 7) Eutr. 4, 16. Oros. 5, 4. Flor. 2, 17, 15. Quid sibi velit iste, quod scribit Olyndicum initio belli Lusitani castra consulis aggressum esse, neque apud editores explicatum inveni neque ipse (cf. p. 92, adn. 5) satis explicare potui. Idem belli Numantini annos undecim enumerans (2, 18, 2) nescio an Viriathinum bellum et illud confundat.

esse, post Plautium Claudium Unimanum Orosius, post Claudium Nigidium Figulum auctor de viris illustribus: tum denique consulem missum esse omnes consentiunt. Plautium propter clades acceptas Romae accusatum in exsilium se contulisse Diodorus testis est[1]), de reliquis nihil praeterea notum est.

609—610. C. Laelius (Sapiens) praet.

Q. Fabius Maximus Aemilianus cos.

Cic. Lael. 25, 96. Atque, ut ad me redeam, meministis Q. Maximo — — et L. Mancino coss. quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur — — Atque id actum est praetore me quinquennio ante quam consul sum factus.

Cic. off. 2, 11, 40. Viriathus Lusitanus — —, quem C. Laelius, is qui Sapiens usurpatur, praetor fregit et comminuit ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. cf. Brut. 21, 84.

App. Ib. 65. *ὧν οἱ ἐν ἄστει Ῥωμαῖοι πυνθανόμενοι Φάβιον Μάξιμον Αἰμιλιανὸν Αἰμιλίου Παύλου τοῦ Περσέα τὸν Μακεδόνων βασιλέα ἀνελόντος υἱὸν ἔπεμπον ἐς Ἰβηρίαν. — — μετὰ δὲ χειμῶνα γεγυμνασμένῳ τῷ στρατῷ τρέπεται [δεύτερος ὅδε] τὸν Οὐρίατθον καλῶς ἀγωνισάμενον καὶ πόλεις αὐτοῦ δύο τὴν μὲν διήρπασεν τὴν δὲ ἐνέπρησεν, αὐτόν τε φεύγοντα ἐς χωρίον ᾧ ὄνομα ἦν Βαικὸρ διώκων ἔκτεινε πολλούς· καὶ ἐχείμαζεν ἐν Κορδύβῃ δεύτερον ἔτος ἤδη στρατηγῶν τοῦδε τοῦ πολέμου.* cf. Diod. 33, 1, 3. Liv. ep. 52. Val. Max. 6, 4, 2.

Neque Appianus, qui capite 76 ad citerioris Hispaniae res inde ab a. 611 gestas revertitur, neque alius auctor praeter Ciceronem Laelii administrationem Hispaniensem commemorat; e Ciceronis autem locis neque concludendum est Laelium non ante 611 in Hispaniam profectum esse[2]) neque, quod praetor dicitur, unum tantum annum ibi fuisse[3]), immo videtur una

1) 33, 2. 2) Cf. Hoffmann, de Viriathi Numantinoque bello, Gryphiswaldiae 1866, p. 41. 3) Cf. Zumpt, stud. Rom. p. 12.

cum consule et advenisse et rediisse. De Aemiliano satis apud Appianum legitur. In miro illo additamento *δεύτερος ὅδε*, quod nescio an e sequentibus vocabulis *δεύτερον ἔτος* irrepserit, Hoffmannus [1]) latere suspicatur Laelii victoriam, quam auspiciis consulis a Viriatho reportaverit, quamquam Laelius antea ab Appiano nullo verbo commemoratur.

611—612. Q. Caecilius Metellus cos.

611. × Quinctius praet.

App. Ib. 76. *ἐπάνεισι δ' ἐς τὸν Ἀρουακῶν καὶ Νομαντίνων πόλεμον ἡ γραφή, οὓς Οὐρίατθος μὲν ἠρέθισεν ἐς ἀπόστασιν, Καικίλιος δ' αὐτοῖς Μέτελλος ἀπὸ Ῥώμης ἐπιπεμφθεὶς μετὰ πλέονος στρατοῦ Ἀρουακοὺς μὲν ἐχειρώσατο.* cf. auct. d. v. ill. 41, 3—5. Eutr. 4, 16. Liv. ep. 53. Front. 3, 7, 3.

App. Ib. 65. *καὶ τάδε μὲν ὁ Αἰμιλιανὸς ἐργασάμενος ἐς Ῥώμην ἀπῇρε, διαδεξαμένου τὴν ἀρχὴν Κοϊντίου.*

Q. Caecilium Metellum Q. Fabio Maximo succedere iussum propter Arevacorum tumultum in citeriore provincia remansisse dicit Mommsenus.[2]) Quod si verum esset, Quinctium praetorem ignavum, quem Aemiliani locum obtinuisse idem Mommsenus [3]) confitetur, a consule, non a senatu in ulteriorem provinciam missum esse existimare nos oporteret, quod quamquam fieri potuisse Catonis exemplum docet, Appiani narrationi contrarium est. Praetoris nomen *Κοϊντίου*, quod Appianus tradidit, cum non conveniat cum eo quod sequitur *Πομπηίου τοῦ Αὔλου*, hic et praeterea ter in *Κόϊντου* mutatum est [4]), iniuria quidem: nam Q. Pompeius A. f. consul a. 613 non potest praetor a. 611 in Hispania ulteriore esse; propraetorem autem eum fuisse [5]) neque quisquam tradidit neque per se veri simile est; delendum est haud dubie *Πομπηίου τοῦ Αὔλου*, quod ex sequentibus anticipatum videtur [6]), retinendum *Κοΐντιος*, cum praesertim Appianum ter praenomen tantum scripsisse nemo

1) Zumpt l. l. 2) R. G. II, 13. 3) Ib. p. 11. 4) Cap. 66 sq. 5) Drumann IV, p. 307. Hoffmann l. l. p. 41. Quintus hic erat annus post primam quaestionem perpetuam institutam neque tum, quod lege Cornelia sancitum est, usitatum. 6) Ib. 76.

crediturus sit. Offendit tamen, quod eodem loco legitur *ἑτέρῳ στρατηγῷ Ῥωμαίων Κοΐντίῳ συνεπλέκετο,* quibus verbis auctor, postquam de altera provincia mentionem interposuit, ad illud *διαδεξαμένου τὴν ἀρχὴν Κοΐντίου* revertitur; itaque articulo *τῷ* ante *ἑτέρῳ* vix possumus carere. Metello quae inimicitiae cum successore fuerint, non est quod pluribus exponamus [1]); prorogatum ei esse imperium et ex eo, quod proconsul dicitur [2]), et ex tota illius temporis ratione facile perspicitur.

612—613. Q. Fabius Maximus Servilianus cos. ult. H.

App. Ib. 67. *τοῦ δ' ἐπιόντος ἔτους Κοΐντίῳ μὲν ὁ ἀδελφὸς Αἰμιλιανοῦ Φάβιος Μάξιμος Σερουιλιανὸς ἦλθεν ἐπὶ τὴν στρατηγίαν διάδοχος.*

Liv. ep. 53. a Q. Fabio proconsule pars magna Lusitaniae expugnatis aliquot urbibus recepta est. — — ib. 54. Q. Fabius proconsul rebus in Hispania prospere gestis labem imposuit pace cum Viriatho aequis condicionibus facta. cf. Flor. 2, 17, 17.

Q. Fabius Maximus Servilianus cum duabus epitomis Livianis proconsul appelletur et consul anni 614 ei successor sit, non dubium est, quin ei imperium in annum 613 prorogatum sit.

613—614. Q. Pompeius A. f. cos. cit. H.

App. Ib. 76. *Μέτελλος μὲν δὴ κατὰ χειμῶνα τὴν στρατιὰν Κοΐντῳ Πομπηίῳ Αὔλου υἱῷ διαδόχῳ τῆς στρατηγίας οἱ γενομένῳ παρέδωκεν.*

App. Ib. 79. *παραγενομένου δ' αὐτῷ διαδόχου Μάρκου Ποπιλίου Λαίνα οἱ μὲν ἔφερον τὰ λοιπὰ τῶν χρημάτων.* cf. Diod. 33, 17. Liv. ep. 54. Flor. 2, 18, 4. Dio fr. 77 Dind.

Pompeius cum pacem cum Numantinis iniquis condicionibus fecisset, successoris convicia senatusque poenam veritus ad mendacium confugit et Romae precibus impetravit, ut im-

1) Cf. Lange R. A. II, 320. Drumann IV, 308. 2) Liv. ep. 53. cf. Val. Max. 7, 4, 5. 9, 3, 7.

punitus evaderet.[1]) Foedus autem ab eo factum senatus diremit.[2])

614—615. Q. Servilius Caepio cos. ult. H.

App. Ib. 70. *ὁ γὰρ ἀδελφὸς Σερουιλιανοῦ τοῦ ταῦτα συνθεμένου Καιπίων διάδοχος αὐτῷ τῆς στρατηγίας γενόμενος διέβαλλε τὰς συνθήκας.* cf. Diod. 33, 21. Vell. 2, 1. auct. d. v. ill. 71, 3. 4. Liv. ep. 54. Dio fr. 78. 80. Eutr. 4, 16.

615—616. M. Popilius Laenas cos. cit. H.

App. Ib. 79 (vid. supr.). *καὶ ὁ Ποπίλιος ἐνέβαλεν ἐς τοὺς γείτονας αὐτῶν Λούσονας, οὐδὲν δ' ἐργασάμενος (ἧκε γὰρ αὐτῷ διάδοχος ἐπὶ τὴν στρατηγίαν Ὁστίλιος Μαγκῖνος) ἀνέζευξεν ἐς Ῥώμην.* cf. Diod. 33, 19. 21. Vell. 2, 1. Dio fr. 75 Dind. Liv. ep. 55. Flor. 2, 17, 17. auct. d. v. ill. 71, 4.

Discrepantiae auctorum, quorum nonnulli, ut Florus auctor de viris illustribus Dio Popilium Laenatem proeliis cum Numantinis nondum commissis contra Viriathum pugnasse vel de pace cum eo egisse vel interficiundum eum curasse narrant, cum secundum Appianum Laenatis expeditio non pertineat ad Viriathum, Diodori narratione ita explicantur, ut Viriathus, cum a. 614 a Caepione superatus esset, anno proximo, quo Caepio cum Callaecis pugnaret, Laenas illum urgeret, cum utroque de pace egerit, interfectus autem sit per eos, quos Caepio[3]) subornasset. A. 616 Popilius Laenas bellum contra Numantinos renovavit.[4])

616—617 (?621). D. Iunius Brutus cos. ult. H.

App. Ib. 73. *ὁ μὲν δὴ Οὐριάτθου πόλεμος ἐς τοῦτο ἐτελεύτα καὶ ζήλῳ τῶν ἔργων Οὐριάτθου τὴν Λυσι-*

---

1) Cic. off. 3, 30, 109. cf. de rep. 3, 18, 28. 2) App. Ib. 79. Supra *Πομπηίῳ Αὔλου υἱῷ* scripsimus pro *Πομπηίῳ* [*Αὔλῳ*], quod Bekker restituere omisit.

3) Caepio, Fabii, Scipio Aemilianus hoc modo fratres vocantur:
P. Cornelius Scipio. L. Aemilius Paulus. Q. Fabius Max. Q. Servil. Caepio
P. Corn. Scipio Aemilian. Q. Fab. Max. Aem. Q. Fab. Max. Serv. Q. Servil. Caepio.

4) Diod. 33, 19. Liv. ep. 55.

ταvίαν ληστήρια πολλὰ ἄλλα ἐπιτρέχοντα ἐπόρθει. Σέξτος δὲ Ἰούνιος Βροῦτος ἐπὶ ταῦτα πεμφθεὶς ἀπέγνω μὲν αὐτὰ διώκειν διὰ χώρας μακρᾶς. cf. Diod. 33, 24—26. Vell. 2, 5. Liv. ep. 55. Eutr. 4, 19.

Appianus errat in Bruti praenomine.[1]) Quot annos in Hispania remanserit Brutus, ambigitur. Qui Eutropium secuntur, triumphum eius ponunt in anno quarto decimo post Scipionis triumphum de Carthagine actum, h. e. 622[2]), et tamdiu imperium eum obtinuisse fortasse credunt, quod Romani cum Hispania decertare cupiverint, cui rei perficiendae Brutus et Scipio viri maxime idonei visi sint. Quid enim? Brutus non Lusitanos solum pacavit et reliquiis exercitus Viriathini domicilia assignavit, sed etiam cum Callaecis signa contulit et una cum M. Aemilio Lepido contra Vaccaeos profectus est a. 618[3]), denique fama eius per totam Hispaniam percrebruit.[4]) Neque inaudita in Hispania tot annorum administratio est, ut mox videbimus in T. Didio et in P. Licinio Crasso. De imperio eius (prorogato) in urbe actum esse testimonio est Scipionis Africani de imperio D. Bruti oratio a Festo[5]) commemorata. Alii[6]) Eutropii testimonio spreto[7]) triumphasse Brutum contendunt a. 618, quod et biennio administrationis tum usitato consentaneum est et Appiani[8]) verbis probatur: *ὅσα Σκιπίων τε ἔλαβε καὶ Βροῦτος πρὸ τοῦ Σκιπίωνος ὑπηγάγετο ἢ ἐχειρώσατο.* Id mihi quoque magis quam prior sententia placet.

617.	C. Hostilius Mancinus	coss. cit. H.
	M. Aemilius Lepidus Porcina	
618.	L. Furius Philus	
619.	Q. Calpurnius Piso	

1) Cf. Liv. ep. 55. Cic. legg. 3, 9, 20. 2) Drumann IV, 8. Zumpt l. l. p. 13. contra ac p. 62, ubi a. 618 scribit. cf. Liv. ep. 59. quamquam annum 621 Eutropii verba non excludunt. 3) Conferas, quae de Lepido infra dicta sunt. 4) Cf. Strab. 3, 3, 1. 4, 7. Val. Max. 6, 4, 3. C. I. L. II, passim. 5) p. 241. 6) Lange R. A. II, 328. Borghesi V, 170. 7) Videtur enim fontis sui verba exscripta male cum Scipionis triumpho coniunxisse. 8) Ib. 99. in fastis triumphalibus anni 600—624 interciderunt, ut nesciamus, quid in iis de Bruti triumpho dictum fuerit.

App. Ib. 80 (cf. 79). οἱ δ' ἐν ἄστει πυθόμενοι χαλεπῶς ἔφερον ὡς ἐπὶ αἰσχίσταις πάνυ σπονδαῖς καὶ τὸν ἕτερον τῶν ὑπάτων Αἰμίλιον Λέπιδον ἐς Ἰβηρίαν ἐξέπεμπον, Μαγκῖνον δ' ἀνεκάλουν ἐς κρίσιν. cf. Liv. ep. 55. Eutr. 4, 17. Flor. 2, 18, 5. Diod. 33, 27. Dio. fr. 79 Dind.

App. Ib. 83. καὶ τάδε μὲν ἦν περὶ τὸν Αἰμίλιον, Ῥωμαῖοι δ' αὐτὰ πυθόμενοι τὸν μὲν Αἰμίλιον παρέλυσαν τῆς στρατηγίας τε καὶ ὑπατείας καὶ ἰδιώτης ἐς Ῥώμην ὑπέστρεφεν καὶ χρήμασιν ἐπεζημιοῦτο — — Μαγκῖνον μὲν δὴ Φούριος ἀγαγὼν ἐς Ἰβηρίαν γυμνὸν παρεδίδου τοῖς Νομαντίνοις. cf. Liv. ep. 56. Dio fr. 82. Oros. 5, 5.

App. Ib. 83. στρατηγὸς δ' ἐπ' αὐτοὺς αἱρεθεὶς Καλπούρνιος Πίσων οὐδ' ἤλασεν ἐπὶ Νομαντίαν, ἀλλ' ἐς τὴν Παλλαντίων γῆν ἐσβαλὼν καὶ μικρὰ δῃώσας ἐχείμαζεν ἐν Καρπητανίᾳ τὸ ἐπίλοιπον τῆς ἀρχῆς. cf. Obsequ. 26.

Horum consulum quo quisque tempore in Hispaniam pervenerit, cum disceptare vix quisquam possit, quae traduntur brevi praecidamus. Mancinus cum Ti. Graccho quaestore potissimum auctore [1]) pacem turpem cum Numantinis confecisset, anno consulatus nondum circumacto — successor enim Lepidus consul et collega eius nominatur [2]) — a senatu revocatus, postea Numantinis deditus esse dicitur; Lepidus autem sive eodem anno bellum Vaccaeis intulit sive proximo [3]), quidquid Appianus hariolatur, summo consulis honore privari nequaquam potuit, potuit autem cogi imperium proconsulare deponere. [4]) Successit ei L. Furius Philus consul, qui Mancinum Numantinis tradendum secum duxit; legatis utebatur Q. Caecilio Metello et Q. Pompeio consularibus viris et sibi et inter se inimicissimis. [5]) In ulteriore provincia a Bruto pacata, siquidem Brutus

1) Plut. Ti. Gracch. 5—7. Dio fr. 83. Vell. 2, 2. 2) Diod. 33, 27. App. Ib. 80. 3) Liv. ep. 56. proconsulem dicit. 4) Cf. Lange R. A. I, 722. II, 551. 659. 5) Val. Max. 3, 7, 5. Dio fr. 82.

decessit [1]), praetores inde ab anno 618 imperium tenuisse consentaneum est.

620—621. P. Cornelius Scipio Africanus cos. II ex plebiscito cit. H.

Liv. ep. 56. cum bellum Numantinum vitio ducum non sine pudore publico duraret, delatus est ultro Scipioni Africano a senatu populoque Romano consulatus, quem cum illi capere ob legem, quae vetabat quemquam iterum consulem fieri, non liceret, sicut priori consulatu legibus solutus est. cf. App. Ib. 84. Flor. 2, 18, 8. Eutr. 4, 17. Vell. 2, 4, 2. Oros. 5, 7. auct. d. vir. ill. 58.

App. Ib. 99. *Ῥωμαῖοι δὲ ὡς ἔθος ἐς τὰ προσειλημμένα τῆς Ἰβηρίας ἔπεμψαν ἀπὸ τῆς βουλῆς ἄνδρας δέκα τοὺς καταστησομένους αὐτὰ ἐς εἰρήνην ὅσα Σκιπίων τε ἔλαβε καὶ Βροῦτος πρὸ τοῦ Σκιπίωνος ὑπηγάγετο ἢ ἐχειρώσατο.*

Lex, qua Scipio solutus esse dicitur, a. 603 Catone auctore, ut videtur, lata est.[2]) Appianus [3]) de Scipionis aetate in errore versatur, cum scribit: *ὃ δὲ καὶ τότε ἦν ἔτι νεώτερος τῆς νενομισμένης τοῖς ὑπατεύουσιν ἡλικίας.* Natus enim est Scipio a. 569 [4]); tunc igitur quinquaginta annos compleverat. Numantiam quo tempore oppugnare inceperit quove expugnarit, cum viri docti dissentiant [5]), de anno certe, quo triumphavit, constat. Dicit enim Cicero [6]) de bello cum Aristonico gesto P. Licinio L. Valerio consulibus: 'Ita populus Romanus consuli potius Crasso quam privato Africano bellum gerendum dedit' et supra: 'quamquam erat Africanus, qui anno ante de Numantinis triumpharat'. Legati eum sequebantur Q. Fabius Maximus Aemilianus frater, Buteo patruelis [7]); militabant sub eo C. Gracchus [8]) et C. Marius [9]); tribuni militum erant P. Rutilius Rufus et Sempronius Asellio, qui belli Numantini

1) Cf. p. 104. 2) Fest. p. 242. cf. Lange R. A. I, 712. 3) Ib. 84. 4) Plut. Aem. Paul. 22. 5) Cf. Mommsen R. G. II, 17. Hoffmann l. l. p. 68. 6) Phil. 11, 8, 18. 7) App. Ib. 90. 84. 8) Plut. Ti. Gracch. 13. 9) Plut. Mar. 3.

historiam postea scripserunt.[1]) Ut Scipio bello Numantino confecto fines provinciarum denuo constituit totamque Hispaniam una cum decem legatis pacavit, ita post bellum Sertorianum Pompeium provinciarum restitutorem videbimus.[2])

630? Q. Fabius Maximus (Allobrogicus) praetor (*propraetor*).

Plut. C. Gracch. 6. *Συνεβούλευε δὲ ἀεί τι τῶν ἐκείνῃ* (sc. *τῇ συγκλήτῳ*) *πρεπόντων εἰσηγούμενος· οἷον ἦν καὶ τὸ περὶ τοῦ σίτου δόγμα μετριώτατον καὶ κάλλιστον, ὃν ἔπεμψε μὲν ἐξ Ἰβηρίας Φάβιος ἀντιστράτηγος. ἐκεῖνος δ' ἔπεισε τὴν βουλὴν ἀποδομένην τὸν σῖτον ἀναπέμψαι ταῖς πόλεσι τὸ ἀργύριον καὶ προσεπαιτιάσασθαι τὸν Φάβιον ὡς ἐπαχθῆ καὶ ἀφόρητον ποιοῦντα τὴν ἀρχὴν τοῖς ἀνθρώποις.*

Quo anno aut quot annos, utra in provincia Q. Fabius Maximus praetor vel propraetor fuerit, manifestum non est. Sed cum Fabius idem esse videatur, qui a. 633 consul factus est et postea Allobrogici cognomen reportavit, cum C. Gracchum a. 631 primum tribunum plebis post legem frumentariam perlatam[3]) ea quae Plutarchus tradidit fecisse sit veri simile, recte Wehrmannus Fabium praetorem paulo ante annum 631 induxit, cum Pighius nimis confidenter citeriorem Hispaniam per annos 629 usque 631 eum obtinuisse declaret. Quod *ἀντιστράτηγος* appellatur, id non necessario complurium annorum administrationem indicat: potuit praeturae annus confectus esse, cum Romae de frumento ab illo misso ageretur.

Proximo anno Q. Caecilium Metellum consulem adversus Baliares profectum esse, quia ad Hispaniam ipsam non pertinet, verbo attigisse satis est.[4])

640 (?641). C. Marius praet. ult. H.

Plut. Mar. 6. *Μετὰ δὲ τὴν στρατηγίαν κλήρῳ λαβὼν τὴν ἐκτὸς Ἰβηρίαν λέγεται καθᾶραι ληστηρίων τὴν ἐπαρχίαν ἀνήμερον οὖσαν ἔτι τοῖς ἐθισμοῖς καὶ θηριώδη καὶ τὸ ληστεύειν οὔπω τότε τῶν Ἰβήρων οὐχὶ*

1) App. Ib. 88. Gell. 2, 13. 2) Cf. praef. p. 67 sq. 3) Liv. ep. 60. Vell. 2, 6. Plut. l. l. Diod. 34, 27. 4) Liv. ep. 60.

κάλλιστον ἡγουμένων. cf. Cic. off. 3, 20, 79. Verr. accus. 3, 90, 209.

C. Marius, quo anno praetor fuerit, aperte dicit Cicero[1]: 'cum — iam septimum annum post praeturam iaceret — —, Q. Metellum — — cum ab eo imperatore suo Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est', h. e. a. 646. Quare, nisi Plutarchus anachronismo, quem dicimus, deceptus legem Corneliam ad Marii administrationem Hispaniae transfert, provincia extra ordinem ei commissa est, quod propter quaestionum perpetuarum numerum auctum tum iam in usum venisse potest.[2])

642. L. Calpurnius Piso Frugi praet. ult. H.

App. Ib. 99. χρόνῳ δ' ὕστερον ἀποστάσεων ἄλλων ἐν Ἰβηρίᾳ γενομένων Καλπούρνιος Πίσων στρατηγὸς ᾑρέθη καὶ αὐτὸν διεδέξατο μὲν Σερούιος Γάλβας.

Cic. Verr. accus. 4, 25, 56. Ei, cum esset in Hispania praetor, qua in provincia occisus est, anulus aureus — — comminutus est — — aurificem iussit vocari in forum ad sellam Cordubae.

Piso filius est eius, qui a. 609 legem de repetundis tulit et a. 621 consul creatus est.[3]) Ceterum praetura eius terminatur tempore, quo successorem eius Hispaniam ulteriorem obtinuisse scimus.

643. Ser. Sulpicius Galba praet. ult. H.

App. Ib. 99. καὶ αὐτὸν διεδέξατο μὲν Σερούιος Γάλβας, Κίμβρων δ' ἐπιστρατευόντων τῇ Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίας πολεμουμένης τὸν δεύτερον δουλικὸν πόλεμον στρατιὰν μὲν ἐς Ἰβηρίαν οὐκ ἔπεμπον ὑπ' ἀσχολίας, πρέσβεις δὲ ἀπέστελλον, οἳ τὸν πόλεμον ἔμελλον ὅπῃ δύναιντο καταθήσεσθαι.

Galba consul a. 646 non post annum 643 praetor fuisse potest, alter terminus Calpurnii Pisonis praetura datur. Quare falso Zumptius[4]), qui consulibus omnibus provincias attribuere

---

1) off. l. l. 2) Cf. Marquardt, Staatsverw. I, p. 378, n. 7. 3) Si suo anno, filius ante 602 natus esse vix potest. 4) Stud. Rom. p. 21.

studet, hunc quoque Galbam a. 646 Hispaniam obtinuisse vult, Pisonem a. 647, quem ab Appiano Galbae successorem appellari errore nescio quo dicit.

645. Q. Servilius Caepio praet. ult. H.

Eutr. 4, 27. A M. Iunio Silano collega Q. Metelli Cimbri in Gallia et a Minucio Rufo in Macedonia Scordisci et Triballi et a Servilio Caepione in Hispania Lusitani victi sunt. cf. Val. Max. 6, 9, 13.

Q. Caecilius Metellus Numidicus et M. Iunius Silanus consules erant a. 645, ipse Caepio consul factus est tribus annis post. Triumphasse eum dicit Valerius Maximus his verbis: 'qui praeturae splendore, triumphi claritate, consulatus decore — in publicis vinculis spiritum deposuit'. Quae ultima verba ad calamitatem eius bello Cimbrico acceptam referes.[1]) Appiani de copiis Hispaniensibus dictum, quod modo exscripsimus, non valere nisi post annum 649 et ex Eutropii loco discimus et ex eo, quod Obsequens[2]) ad annum illum adnotavit: 'a Lusitanis exercitus Romanus caesus'. De incursione a Cimbris in Hispaniam facta admonere licet, quae Livius[3]) Plutarchus[4]) Obsequens[5]) ea de re tradiderunt. Frontini[6]) autem locus, quo Pighius nisus [M.] Fulvium [Nobiliorem] a. 651 Hispaniae praesidem fuisse opinatus est, huc omnino non pertinet; nam 'Cimbrico bello', quod ibi scriptum est, iam dudum editores sequentia vocabula 'Celtiberis insequentibus' recte perspicientes in 'Celtiberico bello' emendarunt totumque locum ad Q. Fulvium Flaccum rettulerunt, quem similem in modum ingeniose bellum gessisse Livius[7]) tradidit.

652. M. Marius praet. cit. H.

App. Ib. 100. *πόλιν δ' ἑτέραν τῆς Κολένδης πλησίον ᾤκουν μιγάδες Κελτιβήρων, οὓς Μάρκος Μάριος συμμαχήσαντας αὐτῷ καὶ Λυσιτανῶν τῆς βουλῆς ἐπιτρεπούσης ᾤκίκει πρὸ πέντε ἐνιαυτῶν.*

Agitur eo loco de T. Didio consule a. 656, quodsi *πρὸ*

---

1) Cic. d. or. 2, 28, 124. Balb. 11, 28. 2) 42. 3) ep. 67. 4) Mar. 14 in. 5) 43. 6) strat. 2, 5, 8. 7) 40, 31.

πέντε, quemadmodum solet, dictum suspicaris, eum quem scripsimus annum tenemus. Fuit autem M. Marius sine dubio clarissimi illius Marii frater, quem aeque atque Cn. Carbonem Cicero [1]) in numero contionatorum Marianae aetatis habet, pater M. Marii Gratidiani [2]), quem L. Sulla occidendum curavit.[3])

653. D. Iunius Silanus praet. ult. H.

Sex. Ruf. 4. Rebellantes Lusitanos in Hispania per Decimum Brutum continuimus. Post ad Hispanos tumultuantes D. Iunius Silanus cum exercitu missus eos vicit. cf. Obsequ. 44.

Collatis nummorum inscriptionibus Borghesius[4]) annum illum constituit, quo Lusitanis devictis Hispaniam ulteriorem pacatam esse Obsequens docet parum memor eorum, quae de proximo anno constant.

654. L. Cornelius Dolabella (*praetor*) procos. ult. H.

C. I. L. I, p. 460. L · CORNELIVS · P · F · L · N · DOLABELLA · PROCOS · A · DCLV || EX · HISPANIA · VLTERIOR · DE · LVSITAN · V · K · FEB ·

Triumphus eius secundum nostram temporum rationem anno 656 adscribendus ostendit Dolabellam, nisi provinciam extra sortem adeptus est, non a. 655, sed 654 eo pervenisse. Ceteroquin de Dolabella nihil notum est.[5])

655. C. Caelius Caldus praet. cit. H.

Hunc Hispaniae citeriori praefuisse demonstravit Borghesius [6]) ex nummis inventis, neque tamen consulem anno 661, quoniam de utriusque provinciae imperatore illo anno constet, sed praetorem paucis annis ante. Praeturam autem Caldi, quem Cicero [7]) aequalem dicit, cum Wehrmannus ante annum

1) Brut. 62, 223. 2) l. l. 168. 3) Hunc falso Florus (3, 21, 26) fratrem C. Marii appellat. 4) V, 170. Neque enim Zumptio (l. l. p. 62) assentiri possum, qui eo quod supra diximus studio Silanum consulem anni 692 fuisse sibi persuasit. Ciceronis locus quem affert nihil demonstrat, Lusitaniae status etiam contradicit. 5) Consulem suffectum cum fuisse suspicatur Marquardt, Staatsverw. I, p. 379, n. 2. 6) I, 327. cf. Mommsen, Münzw. p. 563, n. 180. 7) de or. 1, 25, 117, conferendus est Obsequ. 46.

658 posuerit, accuratius nostris fastis comparatis. anno 655 assignabis.

656—660. T. Didius cos. cit. H.

App. Ib. 99. *Κίμβρων δ' ἐξελαθέντων Τίτος Δείδιος ἐπελθὼν Ἀρουακῶν μὲν ἔκτεινεν ἐς δισμυρίους, Τερμησσὸν δὲ μεγάλην πόλιν ἀεὶ δυσπειθῆ Ῥωμαίοις γενομένην ἐξ ἐρυμνοῦ κατήγαγεν ἐς τὸ πεδίον καὶ ἐκέλευσεν οἰκεῖν ἀτειχίστους.* cf. Plut. Sert. 3. Sall. ap. Gell. 2, 27. Liv. ep. 70. Obsequ. 47.

T. Didius quoque a Cicerone nonnullis locis homo novus dicitur, qui cum una cum Q. Caecilio Metello Nepote legem Caeciliam Didiam de promulgatione pertulisset, quominus eodem anno in provinciam abiret, ut alia exempla docent[1]), nihil obstitit. Quod Livius scribit: 'T. Didius proconsul adversus Celtiberos feliciter pugnavit', non utique ad primum administrationis annum referendum est.[2]) A. 658 eum in Hispania fuisse Obsequens[3]) testari videtur; sed ne prius quidem quam a. 661 eum rediisse putamus, quoniam in fastis triumphalibus scriptum est:

T·DIDIVS·T·F·SEX·N·II·PROCOS·EX·HISPANIA·A·DCLX
DE · CELTIBEREIS IIII · IDVS · IVN ·

Nam post reditum triumphum eius retardatum esse propterea veri simile non est, quod a. 661 provincia illa etiam consularis est neque alium interea consulem eam administrasse scimus. De quo triumpho crudelitate atque iniuria reportato Appianus breviter sic: *καὶ ἐπὶ τοῖσδε Δείδιος μὲν καὶ ἐθριάμβευσεν.* In Didii exercitu tribuni militum locum obtinebat Q. Sertorius.[4]) De nummis proconsulis scripsit Mommsenus.[5])

657—660. P. Licinius Crassus Dives cos. ult. H.

Asc. ad Cic. Pis. 24, 58. M. Crassi pater P. Crassus ante bellum Italicum de Hispanis triumphavit. cf. Strab. 3, 5, 11.

1) Veniunt in mentem M'. Acilius Glabrio cos. 563, M. Baebius Tamphilus a. 573, C. Flaminius a. 537. cf. etiam Cato a. 559 (Liv. 34, 2). 2) Cf. ep. 53. de Metello et Fabio. 3) 48. 4) Plut. Sert. 3. 5) Münzw. p. 450. cf. Borghesi I, 326.

Crassum proconsulem inde ab anno 658 demum Hispaniae praefuisse dicit Langius[1]); sed cur non iam in ipso consulatu eam administraverit, non possum perspicere. Nam etiamsi legem eo anno nescio quam tulerit, qua de re non constat, ne alios quidem ea res totum annum retinebat, ut supra demonstravimus.[2]) Triumphavit autem eodem anno quo T. Didius, et pridie quidem Idus Iun., ut in fastis triumphalibus legitur. Cn. Plancius eques Romanus in exercitu eius militabat[3]) et Marcus filius Plutarcho[4]) auctore *ἐς Ἰβηρίαν ἔφυγε γεγονὼς πάλαι στρατηγοῦντος τοῦ πατρὸς αὐτόθι καὶ φίλους πεποιημένος.* Crassi quoque exstant nummi Hispanienses.[5])

661. C. Valerius Flaccus cos.

P. Cornelius Scipio Nasica praet.

App. Ib. 100. *πάλιν δὲ τῶν Κελτιβήρων ἀποστάντων Φλάκκος ἐπιπεμφθεὶς ἔκτεινε δισμυρίους· ἐν δὲ Βελγήδῃ πόλει ὁ μὲν δῆμος ἐς ἀπόστασιν ὁρμῶν τὴν βουλὴν ὀκνοῦσαν ἐνέπρησεν αὐτῷ βουλευτηρίῳ, ὁ δὲ Φλάκκος ἐπελθὼν ἔκτεινε τοὺς αἰτίους.*

Obsequ. 51. per Nasicam Hispaniae principes, qui rebellabant, supplicio consumpti urbibus dirutis.

Consulem illum Flaccum fuisse probabile est, quoniam Appianus cognomine solo eum significare satis habuit. Verum tamen de anni 668 consule quominus cogites, id prohibet, quod paulo post Appianus[6]): *χρόνῳ δ' ὕστερον,* inquit, *στασιαζόντων τῶν ἐν Ῥώμῃ Σύλλα τε καὶ Κίννα.* Duos annos eum provinciae praefuisse ex inveterascente ratione conicere licet, sed traditum est de Flacco prorsus nihil.[7]) Ulterioris provinciae imperator alius esse non potest nisi L. Licinii Crassi Scipionis pater eius, quem ex Licinia filià sua nepotem Crassus orator adoptavit, et idem pater Q. Caecilii Metelli Scipionis, quem Q. Caecilius Metellus Pius adoptavit.[8]) Quem a. 660 in Hispania fuisse ex Obsequentis verbis — prodigia enim fiunt C. Caelio L. Domitio consulibus — recte concluderemus,

1) R. A. III, 112. 2) Cf. p. 111, adn. 1. 3) Cic. Planc. 13, 32. 4) Crass. 4. 5) Cf. p. 111, adn. 5. 6) Ib. 101. 7) Num idem est apud Cic. Balb. 24, 55? 8) Cic de or. 3, 33, 134. 3, 2, 8. Sex. Rosc. 28, 77.

nisi de P. Licinii Crassi triumpho constaret. Prodigia enim hic sequentis anni res portendere malo quam cum Zumptio [1]) Nasicam Didii legatum facere.

Anni proximi usque ad 668 apud Pighium citerioris provinciae praesidem habent C. Valerium Flaccum modo proconsulem modo praetorem appellatum, ulterioris usque ad a. 663 Scipionem, Perperna consule a. 662 interposito [2]), quae mera coniectura est sua ipsius inconstantia futtilis. Ignoti sunt Hispaniarum proconsules usque ad annum 672, quo Marianis rei publicae perturbationibus in Italia confectis Sertorianum bellum exarsit in Hispania. A. 666 cum Sulla cum exercitu ad urbem accederet, permulti Marii assectatores eo confugerunt brevique provincias totas ad suam factionem converterunt. Ad annum 667 pertinere videtur, quod in Granii Liciniani fragmentis invenitur: 'et ex Hispania Brutus ceterique exsules ad eum (sc. Marium) confluxerunt.'[3]) Brutus est ille, quem Pompeius Mutinae interficiendum curavit.[4]) Itaque cum M. Crassus patre a Marianis interfecto in Hispaniam pervenisset, diu in specu delitescens a Vibio quodam alimentis subornabatur. Mario autem mortuo prodire ausus oppida nonnulla aggressus est et navibus captis in Africam ad Q. Caecilium Metellum traiecit, qui a. 671 Sullae redeunti se coniunxit.[5]) Tum Hispaniam subito ad alteram partem declinasse ex eo intellegitur, quod Sertorius vix receptus est.[6])

672 (—681). Q. Sertorius propraetor ult. H.

App. b. c. 1, 86. *Σερτώριος δ' ἐκ πολλοῦ στρατηγεῖν ᾑρημένος Ἰβηρίας μετὰ τὴν Συέσσης κατάληψιν ἔφευγεν ἐς τὴν Ἰβηρίαν. καὶ αὐτὸν τῶν προτέρων στρατηγῶν οὐ δεχομένων πολλοὺς ἐνταῦθα καὶ ὅδε Ῥωμαίοις ἀνεκίνησε πόνους.*

App. Ib. 87. *τοῦ δ' ἐπιόντος ἔτους ὕπατοι μὲν ἐγενέσθην Παπίριός τε Κάρβων αὖθις καὶ Μάριος ὁ ἀδελφιδοῦς Μαρίου τοῦ περιφανοῦς.* cf. Plut. Sert. 6.

1) Stud. Rom. p. 28. 2) Nummi huic Perpernae falso a Pighio assignati sunt. cf. Zumpt l. l. 3) p. 23 ed. Bonn. 4) Liv. ep. 90. 5) Plut. Crass. 4—6. 6) App. b. c. 1, 86.

Exup. 8. Sall. hist. fr. 1, 55—59 D. App. Ib. 101. b. c. 1, 108.

Q. Sertorius, quem aliquot annis ante T. Didii tribunum militum in Hispania fuisse vidimus, postea praetor factus erat; utrum a. 671 fuerit an prius, non liquet [1]): neutrum Appiani dictum *ἐκ πολλοῦ ᾑρημένος* excludit. Provinciam quidem quin suo iure adeptus sit sive sortitus sive extra ordinem, dubium non est, sed quo anno in Hispaniam ulteriorem, quae ei obvenerat, abierit, haud ita viri docti enucleaverunt, ut nihil reliquum sit dubitationis. In quaestionem vocantur duo tantum anni: anno enim 671 Sertorius cum ceteris Marianis apud Suessam rem gessit, anno 673 adversus eum C. Annius Luscus a Sulla missus est. Rerum scriptores comparandi sunt inter se Appianus Plutarchus [2]) Exuperantius, quorum ultimus Sertorium a Mario et Carbone consulibus — dicit autem Marium magnum — in Hispaniam citeriorem missum esse narrat, qua in re bis erravit. Secundum Appianum Sertorius post Suessam occupatam a. 671 actutum profectus est neque ex Plutarchi verbis '*νεανίας Μάριος — ὑπατείαν ἔλαβε*' colligas necesse est profectum illum esse postquam Marius iunior magistratum inierit.[3]) At idem Plutarchus ultimam causam, quare

1) Cf. Mommsen R. G. II, 321 sq. Münzw. p. 599 n. 392; p. 600 n. 393. Drumann IV, 352 sq. A. R. Schneider, Quaestionum in Cic. pro M. Font. orat. capp. IV. Grimae 1876. 2) Plutarchi totum locum exscribere non alienum videtur: *Ἐπεὶ δὲ Μάριος ἐτελεύτησε καὶ Κίννας ἀνῃρέθη μικρὸν ὕστερον, ὁ δὲ νεανίας Μάριος ἄκοντος αὐτοῦ παρὰ τοὺς νόμους ὑπατείαν ἔλαβε, Κάρβωνες δὲ καὶ Νωρβανοὶ καὶ Σκηπίωνες ἐπιόντι Σύλλᾳ κακῶς ἐπολέμουν καὶ τὰ μὲν ἀνανδρίᾳ καὶ μαλακίᾳ τῶν στρατηγῶν ἐφθείρετο, τὰ δὲ οἱ προδιδόντες ἀπώλλυσαν, ἔργον δὲ οὐδὲν ἦν αὐτοῦ παρόντος τοῖς πράγμασι μοχθηρῶς ὑποφερομένοις διὰ τὸ χεῖρον φρονεῖν τοὺς μᾶλλον δυναμένους, τέλος δὲ Σύλλας Σκηπίωνι παραστρατοπεδεύσας καὶ φιλοφρονούμενος ὡς εἰρήνης ἐσομένης διέφθειρε τὸ στράτευμα καὶ ταῦτα προλέγων Σκηπίωνι καὶ διδάσκων Σερτώριος οὐκ ἔπειθε, παντάπασιν ἀπογνοὺς τὴν πόλιν ὥρμησεν εἰς Ἰβηρίαν, ὡς, εἰ φθάσει τὴν ἐκεῖ κρατυνάμενος ἀρχήν, καταφυγὴ τοῖς πταίουσιν ἐνταῦθα τῶν φίλων ἐσόμενος.* cf. Sall. hist. fr. 1, 57 D. 'Cuius advorsa voluntate conloquio militum permisso corruptio facta paucorum et exercitus Sullae traditus est.' cf. App. Ib. 108.

3) Drumann IV, 353 n. 75.

Sertorius iter celeriter fecerit, eam suppeditat, quod duces Mariani ad Suessam rem male gessissent. Neque id recte dixeris Sullam Sertorio, si a. 671 iam profectus esset, in Hispania consistendi facultatem per integrum annum daturum non fuisse.[1]) Id certe non debebat, sed a. 672 nescio an ne potuerit quidem propter Italici belli molem ducem exercitumque in Hispaniam mittere. Attamen e narratione Exuperantii erroribus deductis Sallustii[2]) fragmento collato manifestum fit Sertorium, antequam in provinciam abiret, Romae commoraratum esse, opinor, ut socios et opes cogeret, et per Etruriam iter fecisse. Novi consules, qui interim magistratum inierant, quoniam vitia eorum castigabat, libenter eum decedere passi sunt.

In Livii epitome[3]) scriptum legitur Sertorium 'octavo ducatus sui anno' interfectum, bellum confectum esse anno fere decimo. De Sertorii morte idem tradit Eutropius.[4]) Quodsi proconsules, qui bellum Sertorianum confecerunt, a. 683, id quod postea apparebit, redierunt, initium belli secundum Livium cadit in annum 674, in eum videlicet, quo Sertorius ex Africa redierat et Lusitanorum princeps factus est; mortuus autem est a. 681. Itaque per annos 674 ad 681 pleraeque res a rerum scriptoribus traditae haud sine magnis dissensionibus disponendae sunt. Sallustii fragmentis bene adhibitis Drumannus rerum ordinem magnam partem recte constituit: quae emendanda reliquit, velut nomen eius, qui a. 674 Hispaniae ulteriori praefuit, vel quo anno Pompei litterae memoriae conservatae ad senatum missae sint, ac si quid restat, talibus in rebus Mommsenus aliique sunt audiendi.

---

1) Drumann l. l. 2) 1, 58 D. 'Cui nisi pariter obviam iretur'. E Sallustio enim hausisse videtur Exuperantius haec: 'tunc Sertorius de Marii potestate securus Romam venit et omnium coepit accusare segnitiem et ex multis promptissimis factis Sullae industriam laudare.' 3) 96. 4) 6, 1. Temere iste quidem, fortasse Sallustianarum historiarum initium falso interpretatus, M. Aemilio Lepido Q. Catulo consulibus et alia bella et Sertorianum exarsisse dicit, cum nihilo minus Sertorium octavo anno interfectum esse infra testetur.

Sertorius cum post annum 672 neque iure neque pro Mariana factione, sed suo nomine Hispaniam occupatam retinuerit, nimii in eius administratione essemus, si, quomodo cum Mithridate foedus inierit[1]) aut quid praeterea egerit, pluribus verbis explicaremus. Legati autem eius et quaestores nominandi sunt: Perperna, qui a. 677 copiarum Lepidi reliquias ei tradidit et a militibus coactus est summam imperii Sertorio permittere[2]); Iulius Salinator contra C. Annium pugnasse dicitur[3]), C. Herennium[4]) Pompeius devicit, L. Hirtulei quaestoris victoria et mors commemoratur[5]), M. Marius ad Mithridatem missus est[6]), Tarquitium eundem fortasse, qui C. Annii quaestor fuerat, alios Sallustius et Frontinus appellant, ubi de Sertorii morte verba faciunt.[7])

672—673? C. Valerius Flaccus (*praetor*) imper. Galliae.

(M. Fonteius legat.)

Gran. Licin. p. 39 ed. Bonn. Et Murena ex Asia triumphavit. Et Valerius Flaccus ex Celtiberia et Gallia. Cic. Font. fr. A. 3, 6. Hispaniensis legatio consecuta est turbulentissimo rei publicae tempore, cum adventu L. Sullae [in Italiam] maximi exercitus civium dissiderent de iudiciis et legibus. cf. ib. 20, 45. (15, 35). Cic. Quinct. 6, 24. Roma egreditur a. d. II. K. Feb. Quinctius Scipione et Norbano coss. — ib. 7, 28. Confugit ad C. Flaccum imperatorem, qui tunc erat in provincia. cf. 25, 79. Caes. b. G. 1, 47.

Flaccus, siquidem idem est, quem Cicero a. 671 Galliae Narbonensis praesidem fuisse narrat, atque ille, cuius triumphum Licinianus commemorat post Pompei et Murenae triumphum, cum Celtiberis conflixisse potest a. 671 vel 672 vel 673. Nam cum secundum Licinianum Pompeius, qui a. 648 prid. Kal. Oct. natus est[8]), annos quinque et viginti natus, h.

1) Plut. Sert. 23. App. Mithr. 68. 2) Plut. Sert. 18. 3) Ib. 7. 4) Sall. h. fr. 2, 96, 5. 5) Liv. ep. 90. 91. 6) Plut. Sert. 24. 7) Sall. h. fr. 3, 4. 5. Front. 2, 5, 31. 8) Quod enim ib. p. 21 de anno, quo Pompeius natus sit, dicitur, inepte interpolatum esse apparet. cf. praef. edit. Bonn. p. XVI.

e. a. 674 a. d. IV. Id. Mart. triumpharit[1]), Murenam autem, sive is est sive Flaccus sive alius, qui in fastis triumphalibus post Sullam a. 673 triumphum egisse dicitur, certe ante Pompeium triumphasse consentaneum sit, Licinianus hic temporis ordinem observasse non potest. Mommsenus quidem, cum in libro, quem de re nummaria Romanorum scripsit[2]), a. 673 C. Annium Luscum Hispaniam utramque e Sullae arbitratu obtinuisse dixisset, in historia sua Romana[3]) sic rem sibi composuit, ut Flaccus et Annius Luscus simul in Hispanias missi sint, alter ulterioris provinciae proconsul, alter citerioris, et postea: 'Spanien, inquit, unterwarf sich hierauf willig den sullanischen Beamten (um 673) und Flaccus focht glücklich mit den Kelten, durch deren Gebiet er marschirte, und mit den spanischen Keltiberern (674).' Hoc alterum mihi minus probabile videtur neque aliter rerum scriptorum silentium, cum de Annio Lusco dicant, satis mirum explicare possum nisi ita: Flaccus, qui Galliam provinciam Mariana factione rem publicam obtinente adeptus erat, cum Sulla in Italiam rediisset, aeque atque M. Fonteius ille absens pacem cum victore fecit, quam amicitiam ut confirmaret, Hispaniam illi reconciliare studuit[4]), frustra quidem, ut videtur, cum C. Annium Luscum quoque mitti oporteret, attamen Sulla propter illa in se merita Flacco triumphum concessit.

673. C. Annius Luscus (*propraetor*) procos.

Plut. Sert. 7. *Ὡς δὲ Σύλλαν μὲν ἐπυνθάνετο τῆς Ῥώμης κρατεῖν, ἔρρειν δὲ τὴν Μαρίου καὶ Κάρβωνος στάσιν, αὐτίκα προσδοκῶν στρατιὰν διαπολεμήσουσαν αὐτῷ μεθ' ἡγεμόνος ἀφίξεσθαι, φράγνυται τὰ Πυρηναῖα ὄρη διὰ Ἰουλίου Σαλινάτορος ἑξακισχιλίους ὁπλίτας ἔχοντος. Καὶ μετ' οὐ πολὺ Γάϊος Ἄννιος ἐκπεμφθεὶς ὑπὸ Σύλλα καὶ τὸν Ἰούλιον ἀπρόσμαχον ὁρῶν ἐν ἀπόρῳ καθῆστο παρὰ ταῖς ὑπωρείαις.* cf. Sall. h. fr. 1, 59–64. Liv. ep. 90. Oros. 5, 23.

1) Cf. Lange R. A. III, 169. Mommsen R. G. II, 332 annum 675 praebet. 2) p. 600 n. 393. 3) II, 331. 4) Num Flaccus et Fonteius *οἱ πρότεροι στρατηγοί* App. b. c. 1, 86?

Utramque provinciam C. Annium obtinuisse videri modo dictum est. Sertorius eo anno a continenti depulsus Pityusas insulas occupavit, deinde navali pugna victus in Africa bellum gessit. Quaestores Annii, quorum memoria nummis repertis conservata est, erant L. Fabius et C. Tarquitius.[1])

674. M. Domitius Calvinus (*propraetor*) procos.

L. Fufidius propraetor.

Plut. Sert. 12. *οὐ μόνον ἐθνῶν ἐκράτησε* (Sertorius) *μεγάλων καὶ πόλεις εἷλε πολλάς, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀντιστρατήγων Κότταν μὲν ἐν τῷ περὶ τὴν Μελλαρίαν πορθμῷ κατεναυμάχησε, Φουφίδιον δὲ τὸν ἄρχοντα τῆς Βαιτικῆς περὶ τὸν Βαῖτιν ἐτρέψατο δισχιλίους ἀποκτείνας Ῥωμαίων, Δομέτιον δὲ Καλουῖνον ἀνθύπατον ὄντα τῆς ἑτέρας Ἰβηρίας διὰ τοῦ ταμίου καταγωνισάμενος.* cf. Sall. h. fr. 1, 66—69.

Apud Plutarchum cum traditum sit *Δομέτιον δὲ καὶ Λούσιον,* unde magna rerum perturbatio exorta est, quia Q. Caecilii Metelli legatus, quem mox afferemus, intellegebatur, difficultates omnes removentur hac coniectura *Δομέτιον δὲ Καλουῖνον,* quam complures docti viri invenerunt.[2]) Proconsulari imperio Calvinum fuisse non Plutarchus solum, qui *ἀντιστρατήγων* et *ἀνθύπατον* consulto distinxit, sed Sallustius etiam diserte dixit: 'Domitium proconsulem ex citeriore Hispania cum omnibus copiis, quas paraverat, arcessivit (sc. Fufidius[3])).' L. Cottam, quem Plutarchus propraetorem fuisse vult haud dubie, miror quod Wehrmannus silentio praeteriit. Quem quamquam Hispaniae praefuisse negamus, extra ordinem tamen a Sulla classi praefectum eo missum esse nonne concedes? Sertorii quaestori, quem Plutarchus vicisse dicit, nomen erat Hirtuleio.[4])

675—682. Q. Caecilius Metellus Pius procos. ult. H.

Plut. Sert. 12. *καὶ Θωράνιον ἄλλον ἡγεμόνα τῶν ὑπὸ Μετέλλου πεμφθέντων μετὰ δυνάμεως ἀνεῖλεν.*

---

1) Mommsen, Münzw. p. 600 n. 393. 2) Cf. Dietsch ad Sall. h. fr. 1, 69. Borghesi II, 11. Lange R. A. III, 176. Mommsen R. G. III, 21. Drumann IV, 355 difficultatem non effugit, neque Wehrmann f. pr. p. 33 offendit. 3) Cf. fr. 1, 68 et 1, 41, 21. 4) Flor. 3, 22, 6.

App. b. c. 1, 108. καὶ πρὸς Μέτελλον ἐπιπεμφθέντα ὑπὸ Σύλλα ἀπεμάχετο γενναίως. cf. Ib. 101. Liv. ep. 90. Eutr. 6, 1. Oros. 5, 23. Exup. 8.
Flor. 3, 22, 6. prima per legatos habita certamina, cum hinc Domitius et Thorius, inde Hirtulei proluderent.

Auctorum nemo Metellum consulem profectum esse dicit, et cum comitiis praetoriis Romae eum adfuisse constet[1]), certum est e lege Cornelia[2]) eum provinciam nactum non ante annum 675 in Hispaniam pervenisse. Quo anno utrum utramque provinciam administraverit, an Calvino citerioris provinciae proconsuli imperium sit prorogatum, haud facile discernas. Rerum a Metello gestarum has potissimum referre consilio nostro convenit: a. 676 Galliae proconsulem L. Manlium, cuius nomen alii aliter tradiderunt, arcessivit, sed ille ab Hirtuleio devictus esse fertur.[3]) Inde ab a. 678 una cum Pompeio bellum ita gerebat, ut modo alter in altera provincia esset, modo coniunctis copiis pugnarent. Exeunte a. 679 Metellus in Galliam ad M. Fonteium, qui proconsules multis rebus adiuvabat, recessit.[4]) Post aliquot proeliis prospere commissis, cum praesertim Sertorius interfectus esset, stolidae tarditati luxuriaeque totum se tradere incepit.[5]) Legati Metelli nominantur L. Domitius Ahenobarbus, quem Eutropius[6]) praetorem pro Calvino, ut videtur, vocat, L. Thorius Balbus[7]), qui apud Plutarchum Thoranius dicitur, Cornelius Aquinus[8]); C. Urbinus quaestor erat.[9]) De Titurio ambigitur, sitne Metelli legatus an Pompei.[10]) Nummos Metelli Hispanienses descripsit Mommsenus[11]), de triumpho eius postea dicetur.

676. Q. Calidius propraetor cit. H.

Ps. Asc. in Verr. p. 145 Or. Q. Calidius M. Calidi orato-

1) Cic. Planc. 29, 68. cf. Val. Max. 5, 2, 7. 2) Cf. praef. p. 70. 3) Plut. Sert. 12. Caes. b. G. 3, 20. Sall. h. fr. 1, 72. — nummos vide apud Borghesium I, 364. 4) Cf. Schneider l. l. p. 10 sqq. 5) Plut. Sert. 22. Macrob. Sat. 3, 13, 6—9. 6) 6, 1. 7) Cf. Cic. fin. 2, 20, 63. 8) Plut. Sert. 13. 9) Sall. h. fr. 2, 23, de Memmio quaestore cf. p. 121 adn. 6. 10) Cf. Dietsch. ad Sall. h. fr. 2, 28. cf. ib. 70 de M. Terentio Varrone. 11) Münzw. p. 612.

toris pater ex praetura Hispaniensi accusatus a Gallio, pro quo postea Cicero dixit, atque damnatus est.

Q. Calidius tribunus plebis rogationem de Q. Metello Numidico revocando tulerat[1]; quare cum praeturam peteret a. 674, Metellus Pius consul pro eo populo Romano supplicare non dubitavit et in iudicio Calidii post administrationem Hispaniensem accusati supplicavisset, ut ait Cicero[2], si Romae esse potuisset. Itaque quin aut quo anno in Hispania fuerit, dubium esse non potest. Citeriori provinciae eum adscripsimus, quia Metellus plerumque in ulteriore pugnavit.

677—682. Cn. Pompeius Magnus procos. ex senatusconsulto (cit. H.)

Liv. ep. 91. Cn. Pompeius cum adhuc eques Romanus esset, cum imperio consulari adversus Sertorium missus est. cf. App. b. c. 1, 108. Ib. 101. Plut. Sert. 18. Pomp. 17. auct. d. vir. ill. 77. Oros. 5, 23. Sall. h. fr. 2, 96.

Cic. de imp. Cn. Pomp. 21, 62. Quid tam inusitatum, quam ut, cum duo consules clarissimi fortissimique essent, eques Romanus ad bellum maximum formidulosissimumque pro consule mitteretur? Missus est. Quo quidem tempore, cum esset non nemo, qui diceret non oportere mitti hominem privatum pro consule, L. Philippus dixisse dicitur non se illum sua sententia pro consule, sed pro consulibus mittere. cf. Phil. 11, 8, 18.

Missus est Pompeius a. 677, sed cum et aliis rebus et a Gallis retardatus esset[3], vix ante exitum anni in Hispaniam pervenit.[4] De rebus usque ad annum 679 a se gestis gloriosius ad senatum scripsit, quibus litteris auxilium petebat.[5] Petenti ut senatus satisfaceret, Lucullus cos. 680 inprimis perfecit, cum metueret, ne Pompeius, id quod minitatus erat, in Italiam exercitum reduceret sibique imperium adversus Mithri-

1) Cf. p. 119 adn. 1. 2) Planc. 29, 70. 3) Cic. de imp. Cn. Pomp. 11, 30. Sall. h. fr. 2, 96, 5. 4) Cf. Mommsen R. G. III, 29. 5) Sall. h. fr. 2, 96.

datem eriperet.[1]) Communi consilio Pompeium una cum Metello bellum gessisse, prout res postulabat, supra demonstravimus. Per hiemem anni 680 apud M. Fonteium in Gallia se continuit.[2]) Sertorio et Perperna occisis Pompei unius opera et consilio Hispania pacata est resque plurimae denuo constitutae sunt. Tum lege Gellia Cornelia sancitum est, ut quos Pompeius imperator de consilii bellici sententia singillatim civitate donasset, cives Romani essent optimo iure.[3]) Legatorum Pompei, quos commemoremus, digni sunt hi: L. Afranius[4]), cuius ope postea quoque contra Caesarem usus est, D. Laelius, qui proelio ad Lauronem commisso cecidit[5]), denique C. Memmius, quem cum in exercitu Metelli tum Pompei quaestorem fuisse Cicero[6]) testatur. De victis Hispanis postquam tropaea in Pyrenaei iugis constituit[7]), in Italiam Pompeius revertit et cum Metello a. 683 exeunte triumphum egit.[8]) Quo anno utrum proconsules vicarios in provinciis reliquerint an successores praetorii eos exceperint, e fontibus non apparet. Zumptius[9]) Cn. Aufidium Orestem alteram provinciam accepisse opinatur nullo scriptorum testimonio comprobatum, neque post Pompeium Hispaniam alteram consularem fuisse magis credo quam post Lucullum et Culleolum Macedoniam.

684. M. Pupius Piso Calpurnianus propraetor procos.

Ascon. in Pis. § 62. 'Irrisa est a te paulo ante M. Pisonis cupiditas triumphandi, a qua te longe dixisti abhorrere: qui etiamsi minus magnum bellum gesserat, istum honorem omittendum non putavit.' Fuit autem — — Pupius Piso iisdem temporibus quibus Cicero, sed tanto aetate maior, ut — — Biennio tamen serius quam

1) Plut. Pomp. 20. 2) Liv. ep. 93. cf. p. 119 adn. 4. 3) Flor. 3, 22, 9. Plin. n. h. 3, 3 (4), 18. Strab. 3, 4, 10. — Cic. Balb. 8, 19. 15, 32. 33. 17, 38. 4) Plut. Sert. 19. 5) Sall. h. fr. 2, 16. cf. Obsequ. 58. 6) Balb. 2, 5. cf. Plut. Sert. 21. duos Memmios quaestores in Hispania fuisse docet Mommsen, Münzw. 597 sq. 7) Sall. h. fr. 4, 29. Strab. 3, 4, 1. 7. 8) Cf. Drumann IV, 383 n. 55. Lange R. A. II, 630. De reliquiis Sertorianarum copiarum cf. Caes. b. G. 3, 20—27. Oros. 6, 8. Cic. Verr. accus. 5, 28, 72. 9) Stud. Rom. p. 53 sq.

Cicero consul fuit; triumphavit procos. de Hispania Q. Hortensio L. Metello Cretico coss. ante Ciceronis consulatum. cf. Cic. Flacc. 3, 6. 2, 5 (fr.). Pis. 26, 62. (C. I. L. I p. 173 n. 594.)

Quaestor fuerat Piso Calpurnianus a. 671[1]), consul est factus a. 693[2]); itaque praetura perfunctus Hispaniam provinciam sortitus erat, de qua cum a. 685 triumphasse dicatur, eo quem adscripsimus anno ibi eum fuisse necesse est. M. Pisonis quaestor erat L. Valerius Flaccus, quem Cicero a. 695 defendit.[3]) Utram provinciam habuerit, disceptari non potest.[4])

686. × Antistius Vetus propraetor ult. H.

Vell. 2, 43, 4. et praetura quaesturaque mirabili virtute atque industria obita in Hispania, cum esset quaestor sub Vetere Antistio avo huius Veteris consularis atque pontificis. cf. Suet. Caes. 7. Dio 37, 52 (41, 24). Caes. b. Hisp. 42.

Plut. Caes. 5. *Θάψας δὲ τὴν γυναῖκα ταμίας εἰς Ἰβηρίαν ἑνὶ τῶν στρατηγῶν Βέτερι συνεξῆλθεν, ὃν αὐτόν τε τιμῶν ἀεὶ διετέλεσε καὶ τὸν υἱὸν πάλιν αὐτὸς ἄρχων ταμίαν ἐποίησε.*

Ulteriorem provinciam Antistium Veterem obtinuisse cum reliquorum auctorum tum Suetonii verba docent: ‘Quaestori ulterior Hispania obvenit’; de tempore e Caesaris temporibus constat. Ceterum de Antistio Vetere patre nihil notum est, de Gaio filio infra dicendum erit.

Proximo anno qui propraetores in Hispania fuerint, nescimus; fortasse alter eorum erat C. Licinius Macer ille, qui annales scripsit, quem a. 688 a Cicerone praetore de repetundis damnatum esse constat.[5]) Eodem anno Pompeius plebiscito imperium infinitum adversus piratas nactus legatos suos imperio praetorio ornatos ad singula litora disposuit, ex quibus duo Ti. Claudius Nero et Manlius Torquatus Hispanias ob-

1) Cic. Verr. accus. 1, 14, 37. 2) Cic. Att. 1, 12, 4. 13, 6. 14, 1. 3) Cic. Flacc. 3, 6. cf. 2, 5 (de frugalitate Pisonis). 4) Praetura a. 684 functi sunt M'. Acilius Glabrio, L. Aurelius Cotta, M. Mummius. 5) Cic. Att. 1, 4, 2. Val. Max. 9, 12, 7.

servabant.[1]) L. Volcatium Tullum cos. a. 688, quoniam 689 Roma abesse videtur neque alia provincia vacat, Zumptius[2]) Hispaniae ulteriori adscripsit, quam coniecturam non praeterire quam sequi malui.

689. Cn. Calpurnius Piso qu. propr. ex senatusconsulto cit. H.
I. L. A. p. 174. Cn. Calpurnius Cn. f. quaestor pro pr. ex S. C. provinciam Hispaniam obtinuit.
Sall. Cat. 19. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore missus est adnitente Crasso — — Sed is Piso in provincia ab equitibus Hispanis, quos sine exercitu ductabat, iter faciens occisus est. cf. Cic. Sull. 24, 67 sq. Mur. 38, 82. Suet. Caes. 9. Dio 36, 44.

Postea, ait Sallustius, missus est, scilicet postquam Catilinae coniuratio prior L. Cotta L. Torquato coss. Nonis Februariis oppressa est.[3]) Occisus autem est Piso antequam Cicero orationem in toga candida habuit[4]), et post Kal. Iun., quo tempore Catilina socios convocavit[5]), aut, si tum mortuus iam erat, nuntius certe de morte eius Romam nondum allatus erat.[6]) Initio eius anni P. Sittius in ulteriorem Hispaniam profectus est, sive P. Sulla adhortante, ut coniurationem eo transferret, sive, quod Cicero ad Sullam defendendum affirmat, negotii cum Mauretaniae rege gerendi causa; in Mauretania eum iam esse sociis Catilina apud Sallustium ostendit.[7])

692. C. Cosconius propraetor (*procos.*) ult. H.
Cic. Vatin. 5, 12. Post quaesturam exierisne legatus in ulteriorem Hispaniam C. Cosconio proconsule?
Cicero Sull. 14, 41 sq. — constitui senatores, qui omnia

1) Liv. ep. 99. App. Mithr. 95. Flor. 3, 6, 9. 2) l. l. p. 56. Praetores proximorum annorum collegit Hölzl, Fasti praetorii ab a. 687 usque ad a. 710. Lips. 1876. 3) Sall. Cat. 18. 4) Ascon. in or. in tog. cand. p. 117. 5) Sall. Cat. 17. in. cf. 21. 6) Nisi forte quis temere Sallustium illa oratione Pisonis mentionem fecisse credit. — Pisonem propterea in Hispaniam missum esse, quod is qui provinciam illam sortitus erat abire eo non potuit vel noluit, probabile est, sed num is consul fuerit (Zumpt l. l. p. 57) incertum est. 7) Cap. 21.

indicum (sc. Allobrog.) dicta interrogata responsa perscriberent — — C. Cosconium, qui tum erat praetor.

Praetor igitur Cosconius erat a. 691, mortuus est a. 695.[1]) P. Vatinium legatum eius Cicero exagitat, quod iter mirum in modum per Sardiniam et Africam confecerit, in Hispania sordidorum furtorum culpam contraxerit.[2]) Quis citeriorem provinciam administraverit, non habeo dicere. Ex iis autem, quibus provincias lege Cornelia sortiri licuit, quaeri nequit nisi de L. Roscio Othone et C. Sulpicio.[3])

693. C. Iulius Caesar propraetor ult. H.

Suet. Caes. 18. Ex praetura ulteriorem sortitus Hispaniam retinentes creditores interventu sponsorum removit. cf. Plut. Caes. 5. Liv. ep. 103. App. b. c. 2, 8. Ib. 102. bell. Hisp. 42. Cic. Balb. 19, 43.

De praeturae Caesaris anno inter omnes constat; qua perfunctum ne exspectasse quidem dicit Suetonius, dum provinciae ornarentur. De Hispania quam bene cum aliis rebus tum iurisdictione instituta meritus sit, scriptores nonnulli testes sunt.[4]) Idem, qui aere alieno grandi tam brevi tempore expeditus sit, documento esse potest, quantam pecuniam imperatores e provinciis reportare potuerint. Sed Caesar imperatoris titulo a militibus ornatus, cum triumphi spem certam haberet, consulatum assequi quam triumphare maluit.[5]) Rediit autem a. 694 ineunte mense Iunio.[6]) Plutarchus, qui C. Antistium Veterem filium eius, cuius quaestor Caesar fuerat, Caesaris quaestorem factum esse narrat, utrum hunc annum 693 an posteriorem 709 in mente habeat, quo Antistius Vetus quaestor Caesaris Apameae Caecilium Bassum obsidebat[7]), diiudicare non audeo. Sed posterius probabilius est propter aetatem patris et filii. L. Cornelius Balbus praefectus fabrum erat.[8])

---

1) Cic. Att. 2, 19, 4. 2) Vat. 5, 13. 3) Cf. Hölzl p. 46. 4) Plut. Caes. 12. App. b. c. 2, 8. Cic. Balb. 19, 43. vectigalia, quae Metellus Pius Hispanis imposuerat, sustulit. cf. bell. Hisp. 42. 5) De lege Tullia de ambitu huc pertinenti cf. Lange R. A. III, 263. 6) Cic. Att. 2, 1, 9. cf. Drumann III, 187. 7) Cic. Att. 14, 9, 3. ad Brut. 1, 11. cf. Plut. Brut. 25. 8) Cic. Balb. 28, 63.

Quod Silanum cos. 692 citeriorem provinciam obtinuisse Zumptius suspicatur, nullo argumento nititur, ut ad annum 653 adnotavimus.

Proximo anno praetorios, qui Hispanias administrare potuerint, habemus M. Valerium Messallam et L. Cornelium Lentulum Nigrum.[1])

695. P. Cornelius Lentulus Spinther propraetor cit. H.

Caes. b. c. 1, 22. Caesaris in se beneficia exponit, quod per eum in collegium pontificum venerat, quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat, quod in petitione consulatus sublevatus.

Cic. fam. 1, 9, 13. Postea quam tu Hispaniam citeriorem cum imperio obtineres neque res publica consules haberet.

Lentulus Spinther quo anno praetor fuerit, non e Ciceronis solum verbis cognoscitur, quibus Caesaris consulatum describit, sed ex eo quoque, quod a. 697 consul erat et aedilem curulem eum fuisse anno, quo Cicero consul fuerit, memoriae tradidit Plinius.[2]) Trium praeter Lentulum praetorum a. 694 provinciae notae sunt, de Q. Caecilio Metello Nepote dubitamus.[3]) Duorum proximorum annorum nimium multi sunt, quorum provinciae incertae sunt, quam ut nomina afferamus.[4])

698—699. Q. Caecilius Metellus Nepos procos.

698. Sex. Quinctilius Varus propraetor (*procos.*).

Dio 39, 54. *Ἐν ᾧ δὲ ἐκεῖνα ἐγίγνετο, καὶ ἡ Ἰβηρία ἐκινήθη, διὸ καὶ τῷ Πομπηίῳ προσετάχθη. ἐπαναστάντες γάρ τινες καὶ Οὐακκαίους προστησάμενοι μάχῃ μὲν ὑπὸ τοῦ Νέπωτος τοῦ Μετέλλου ἀπαράσκευοι ἔτ' ὄντες ἡττήθησαν, πολιορκοῦντι δ' αὐτῷ Κλουνίαν ἐπελθόντες ἀμείνους ἐγένοντο καὶ ἐκείνην οἱ μὲν περιεποιήσαντο, ἑτέρωθι δὲ ἐσφάλησαν οὐ μὴν ὥστε καὶ δι' ὀλίγου δουλωθῆναι, τῷ γὰρ πλήθει πολὺ τῶν ἐναντίων περιῆσαν, ὥστε καὶ τὸν Νέπωτα*

1) Cf. Hölzl p. 47. 50. 2) n. h. 9, 39 (63), 137. cf. Cic. Brut 77, 268. 3) Cf. Hölzl p. 51. 4) Ib. p. 53 sqq.

ἀγαπᾶν, ἂν τὴν ἡσυχίαν ἀκινδύνως ἄγῃ. cf. Metell. ap. Cic. fam. 5, 3.

Asin. Poll. apud Cic. fam. 10, 32, 2. (Balbus quaestor) exules reduxit non horum temporum (sc. 711) sed illorum, quibus a seditiosis senatus trucidatus aut expulsus est Sex. Varo procos. cf. p. red. in sen. 9, 23.

Metellum Nepotem non prius quam versus finem mensis Aprilis in provinciam pervenire potuisse inde intellegas, quod conventus illius Lucensis particeps erat.[1]) Qui dum in Hispania citeriore haud ita prospere bellum gerit, P. Crassus Caesaris legatus in Aquitania cum veteribus Sertorianis militibus pugnavit.[2]) A. 698 ante comitia consularia provinciae consulares in annum 700 designantur [3]), quas, cum aliae idoneae non fuerint, Hispaniam ulteriorem et Syriam fuisse Zumptius[4]) habet pro certo. Citerioris Hispaniae rationem haberi potuisse negat, quia Q. Caecilius Metellus maioris auctoritatis vir fuerit, quam cui succcssorem tam cito mitterent; qua ignominia Piso Macedoniae proconsul tum affectus est.[5]) Pompeius consul cum mense iam Aprili exeunte [6]) Syriam ambitioni suae satisfacturam non esse prae se tulisset, effecit, ut lege Trebonia utraque Hispania sibi committeretur. Quod — sic enim argumentatur Zumptius — nequaquam sibi sumpsisset, nisi interea, fortasse mense Maio, Metellum Nepotem mortuum esse Romam nuntiatum esset. Quae conclusio, cum proconsulis nullam apud rerum scriptores mentionem postea reperiamus, recte facta esse videretur, nisi hoc unum obstaret, quod Nepos ex novem illis consularibus, qui a. 700 Scaurum accusatum laudabant, unus fuisse dicitur.[7]) Etenim, licet tabellis eum laudasse credas, quo tandem tempore id eum fecisse arbitramur? Nullone verbo Ciceronem mortui viri testimonium prae ceteris ostentasse? Non possum adduci, ut credam. Quid igitur censendum videtur? Non mortem Nepotis opportunam

1) Plut. Crass. 14. Pomp. 51. Caes. 21. App. b. c. 2, 17. 2) Cf. p. 121 adn. 8. 3) Cic. d. provv. coss. 4) l. l. p. 77. cf. Lange R. A. III, 322. 328. 5) Cic. Pis. 36, 88. Ascon. in Pis. init. 6) Cic. Att. 4, 9, 1. 7) Ascon. in Scaur. § 46.

effecisse, ut Trebonius rogationem illam ferret, sed lege Trebonia Nepoti post biennium iustum successorem missum esse, mortuum autem esse Nepotem paulo post. — Praetorem a. 697 Sex. Quinctilium laudat Cicero oratione, quam post reditum in senatu habuit[1]), quem eundem esse atque illum, qui ab Asinio Pollione apud Ciceronem nominatur, veri simillimum est.[2]) Num qui propraetor eum anno proximo exceperit, ignoramus.

699—703. 702—705? Cn. Pompeius Magnus procos. ex plebiscito. Liv. ep. 105. idem (Cato), cum legem impediret, qua provinciae consulibus in quinquennium, Pompeio Hispaniae, Crasso Syria et Parthicum bellum dabantur, a. C. Trebonio tribuno plebis legis auctore in vincula ductus est. cf. Flor. 4, 2, 12. Eutr. 6, 18. auct. d. vir. ill. 57, 8. Vell. 2, 48, 1.

App. b. c. 2, 18. *αἱρεθέντες δ' οὖν ὕπατοι Κράσσος τε καὶ Πομπήιος Καίσαρι μὲν ὥσπερ ὑπέστησαν τὴν ἑτέραν πενταετίαν προσεψηφίσαντο, τὰ δὲ ἔθνη διακληρούμενοι καὶ στρατιὰν ἐπ' αὐτοῖς ὁ μὲν Πομπήιος εἵλετο Ἰβηρίαν τε καὶ Λιβύην καὶ ἐς τάσδε τοὺς φίλους περιπέμπων αὐτὸς ὑπέμεινεν ἐν Ῥώμῃ.* cf. Dio 39, 33. Plut. Cat. min. 43. 45. Crass. 15. 16. Caes. 28. 36. Pomp. 52. 53.

Pompeius igitur Hispanias, non Africam, quam Appianus et Plutarchus addunt, plebiscito in quinquennium adeptus est, aut inde a die rogationis latae usque ad eundem diem anni 704 aut, quod Langio[3]) magis placet, a Kal. Ian. 699 usque ad ultimum diem anni 703. Perdifficilis mihi quidem etiamnunc videtur esse quaestio illa, quamvis egregio doctorum virorum acumine sit saepius tractata, ex quonam die imperium rogationibus talibus, quales erant Vatinia et Trebonia, delatum valuerit.[4]) Utramque enim constat medio fere consulum anno de provinciis iisdem consulibus assignandis sanxisse aliquid,

1) 9, 23. cf. Wehrmann. f. pr. a. 697. 2) Cf. Borghesi I, 310. 3) R. A. III, 338. 4) Cf. Mommsen, Die Rechtsfrage zwischen Caesar und dem Senat. Zumpt l. l. p. 97 sqq.

quo senatus consulta priore anno de provinciis consularibus facta mutata vel remota sint[1]) et quo consules illi nescio quatenus lege Cornelia de provinciis liberati sint. Quodsi quis recte dixerit Caesarem lege Vatinia Galliarum imperium inde a Kal. Mart. 695 usque ad Kal. Mart. 700 adeptum esse, eidem nescio an censendum sit Pompeium quoque Hispaniarum imperium inde a Kal. Mart. 699 usque ad eundem diem anni 704 lege Trebonia obtinuisse. Mirum autem videtur, quod, cum Caesar post consulatum Romam reliquerit, Crassus consulatu fungens in provinciam abiit. Sed equidem hoc missum facio et ea, quae de Pompeio nota sunt, refero. ,Vituperabatur ille cum ab aliis[2]) tum a Caesare[3]), quod post consulatum in provincias non abiret: 'in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis praesideat rebus et duas bellicosissimas provincias tot annis obtineat'; sic querebatur Caesar, quamquam idem[4]): 'Nihil horum', inquit (exercitus videlicet et duces dicit), 'ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum, quae propter diuturnitatem pacis nullum auxilium desideravit.' Rebellare Hispanos Caesar non debuit negare, nisi forte sine causa a. 698 consularis dux exercitusque contra eos missus erat. Habebat sane excusationem Pompeius curam annonae a. 697 mense Septembri sibi commissam[5]); sed eo ipso, quod frumentariam provinciam alteramque prorsus contrariam in se cumulabat, mos maiorum violatus est.[6]) Quo accedit, quod a. 702 Kal. Mart. etiam consulatum tertium iniit 'absens et solus, quod nulli alii unquam contigit.'[7]) Tum Pompeius lege sanxit, ut consules et praetores quinquennio demum, postquam urbanis magistratibus functi essent, in provincias mitterentur[8]); idem Hispanias provincias in alterum temporis spatium plebiscito sibi deferendas curavit, quod spatium quinque iterum annorum fuisse narrat Dio, quattuor Plutarchus.[9])

1) Neutra ante Maium mensem lata esse videtur; de senatus consultis cf. Suet. Caes. 19. Cic. Pis. 36, 88. cf. p. 126 adn. 3 et 4. 2) Plut. Pomp. 53. 3) Caes. b. c. 1, 85. 4) l. l. paulo ante. 5) App. b. c. 2, 18. Dio 39, 39. 6) Cf. Lange R. A. III, 343. 7) Liv. ep. 107. 8) Dio 40, 56. 9) App. b. c. 2, 24. καὶ χρόνον ἐς τὴν ἀρχὴν ἕτερον

Iterum hic exsistit quaestio, unde initium capiat prorogatio illa, eone anno, quo rogatio lata est, sive eodem die sive Kal. Ian., an priore quinquennio peracto. In hanc sententiam legem Pompeiam Liciniam de imperio Caesari prorogando docti viri interpretati sunt.[1]) Utut est, habebat Pompeius provincias etiamtum, cum bellum civile exardescebat; numquam autem eo abiit, quamquam se iturum esse simulabat[2]) atque eundum ei esse nonnulli aperte dicebant.[3]) Legatos miserat primum duos: L. Afranium consularem et M. Petreium praetorium.[4]) Q. Cassius quaestor, cum Hispanos crudelitate incendisset, mox tumultu facto vulneratus est.[5]) Cicero[6]) quod Pompeio legatum se esse profitetur ex Id. Ian. 701, ad provinciam frumentariam referendum est. Tertius autem in Hispania legatus M. Terentius Varro paulo ante bellum civile videtur in Hispaniam pervenisse[7]), quem legatum pro quaestore fuisse Mommsenus[8]) arbitratur, idem Cn. Pisonem nummorum inscriptionibus repertum. Provincias exercitusque[9]) quo modo bello exorto inter se diviserint, plane exponit Caesar[10]) his verbis: 'Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius et Petreius et Varro legati Pompei, quorum unus Hispaniam citeriorem tribus legionibus, alter ulteriorem a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus, tertius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur'.[11]) Rebus ita constitutis, dum Caesar Pompeium ex Italia decedere cogit, per C. Fabium Hadrianum legatum Hispaniam occupavit.[12])

τῷ Πομπηΐῳ προσεψηφίσαντο. Dio 40, 56. Plut. Caes. 28 extr. Pomp. 55 extr. *εἰς ἄλλην τετραετίαν.* 1) Lange R. A. III, 339. cf. Mommsen, Rechtsfr. p. 50, n. 2. Zumpt, stud. Rom. p. 85 sqq. 2) Cic. Att. 5, 11, 3. 3) Caes. b. c. 1, 2. 9. cf. Cic. fam. 6, 6, 5. contra Att. 5, 11, 3. 4) Vell. 2, 48, 1. per triennium! 5) Caes. b. Alex. 48. 50. cf. infra ad a. 705. 6) Att. 4, 19, 2. 7) Cic. fam. 9, 13, 1 C. Subernius Calenus — cum vitandi belli causa profectus esset in Hispaniam cum M. Varrone ante bellum. 8) Münzw. p. 654 sq. 9) Unam legionem a. 701 Caesari permissam a. 704 repetivit, receptam in Italia retinuit. cf. Caes. b. G. 8, 54. App. b. c. 2, 29. Dio 40, 65. Plut. Caes. 29. Pomp. 57. 10) b. c. 1, 38 11) De partitione illa provinciarum cf. praef. p. 68 adn. 1. 12) Caes.

Tum Caesar ipse proelio ad Ilerdam commisso Pompei legatis remotis provincias pacavit, civitatem Gaditanis donavit, quae postea lege Iulia confirmata est.[1]) Comites ei erant praeter Fabium et P. Sulpicium Rufum[2]) legatos et alii et Q. Cassius Longinus, qui cum anno ineunte urbem deseruisset, tribunus plebis esse ex lege desierat.[3]) Eum Caesar mense fere Octobri ex Hispania decedens provinciae praefectum reliquit; sed cum a. 705 Galliarum proconsul, antequam dictator factus esset et consul designatus liberum arbitrium provinciarum administrandarum a senatu accepisset[4]), non potuerit Caesar quemquam iure Hispaniae praeficere, proximo demum anno Cassium in proconsulum seriem redigendum esse iudico.

706. M. Aemilius Lepidus propraetor.

Q. Cassius Longinus propraetor e. o.

App. b. c. 2, 48. ἡγεμονίας τε ἐς τὰ ἔθνη περιέπεμπεν ἢ ἐνήλλαττεν ἐφ' ἑαυτοῦ καταλέγων, ἐς μὲν Ἰβηρίαν Μάρκον Λέπιδον. cf. Dio 43, 1.

Caes. b. c. 2, 21. Provinciae Q. Cassium praeficit: huic IV legiones attribuit. cf. App. b. c. 2, 43.

Liv. ep. 111. propter Q. Cassii praetoris avaritiam crudelitatemque Cordubenses in Hispania cum duabus Varronianis legionibus a partibus Caesaris desciverunt. cf. Caes. b. Alex. 48 sqq. Dio 42, 15 sq.

Lepidus a. 705 praetor erat[5]); ergo Caesar legem Corneliam observavit, cum Cassium extra ordinem pro praetore in Hispania reliquisset, ut supra iam diximus.[6]) Cum iam in eo esset, ut Cassius ex Caesaris sententia in Africam traiceret ad Iubam regem opprimendum, Hispanorum seditio exorta est. Quam cum exercitu suo infenso[7]) sedare non posset, Bogudem ex Mauritania, Lepidum e citeriore provincia arcessivit. Interim annus praeteriit, quamquam auctor belli Alexandrini id

b. c. 1, 37 sqq. Cic. Att. 8, 3, 7. 1) App. b. c. 2, 43. Liv. ep. 110. cf. ad a. 676. Cic. Balb. 15, 34, ad a. 548 praef. p. 66. 2) Caes. b. c. 1, 74. 3) Ib. 1, 5. 4) Cf. Lange R. A. III, 422. 5) Caes. b. c. 2, 21. 6) Errasse Wehrmannum de Cassii praetura docet Hölzl l. l. p. 76 sq. 7) Cf. de quaestura eius p. 129.

dicere omittit, certior enim iam factus erat Cassius de pugna Pharsalia, priusquam Lepidum arcessivit[1]), neque Lepidi intercessione concordia militum perfecta erat, cum Cassii successor, qui a. 706 praetor urbanus fuerat[2]), advenit. Cassius provincia relicta cum magna praeda in Ibero flumine interiit.[3]) Legatus ei erat alter Q. Cassius[4]), quaestor M. Marcellus, seditionis princeps[5]), tribunus militaris L. Titius.[6]) Lepido Caesar propter res tum gestas a. 707 triumphum concessit[7]) collegamque sibi consulatus fecit.[8])

707 (—708). ? Q. Pedius } propraetores procos.
C. Trebonius } propraetores (*procos.*).

bell. Hisp. 2. Quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui praefecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum de suo adventu facit certiores (sc. Caesar. a. 708 fin.).

Dio 43, 31. *Ἦσαν μὲν γὰρ ἐν τῇ Ἰβηρίᾳ καὶ τοῦ Καίσαρος στρατηγοὶ Κόϊντός τε Φάβιος Μάξιμος καὶ Κόϊντος Πέδιος· οὐ μέντοι καὶ ἀξιόμαχοι οἱ νομίζοντες εἶναι αὐτοί τε ἡσύχαζον καὶ ἐκεῖνον σπουδῇ μετεπέμποντο.*

Caes. b. Alex. 64. Sub idem tempus Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit. cf. Dio 43, 29.

Trebonium a. 706 praetorem fuisse supra diximus, eodem anno Q. Pedius praetor erat[9]), de Q. Fabio Maximo certum testimonium desideratur. Atqui Trebonius quin a. 707 provinciam ulteriorem obtinuerit nemini dubium est et M. Lepidum eodem anno triumphasse constat, nonne Q. Pedium quoque a. 707 citeriorem provinciam obtinuisse per se maxime veri simile est? Legem enim Corneliam Caesar, quantum poterat, observabat.[10]) Sed quid Fabio faciamus, quem una cum Pedio legatum vel *στρατηγόν* a Caesare missum esse dicunt, quem triumphasse etiam de Hispania constat? Tres proconsules Caesarem misisse persuadere mihi nequeo. Quod Fabius

1) B. Alex. 56. 2) Caes. b. c. 3, 20. 3) B. Alex. 64. Dio 42, 16. 4) B. Alex. 52. 5) Ib. 57 sqq. 6) Ib. 57. 7) Dio 43, 1. 8) Eutr. 6, 23. 9) Caes. b. c. 3, 22. 10) Cf. Hölzl p. 83. 85.

postea ad Mundam oppugnandam relictus esse dicitur[1]), cum de Pedio nihil dicatur, hunc in citeriore provincia relictum esse testari videtur. Itaque Fabius tantum legatus, licet priore anno praetor fuerit, aut, quoniam triumphavit, post Trebonium expulsum propraetor ulteriori provinciae videtur praefuisse.[2]) De Trebonio enim iam dicendum est. Accessit sub finem anni 707 ex Africa Cn. Pompeius Magni filius a seditiosis militibus invitatus, qui cum in Balearibus diuturno impetu captis morbo retardaretur, seditiosi morae impatientes Trebonium expulerunt, praesertim cum audivissent Caesarem pugna ad Thapsum commissa C. Didium praefectum classi ad se misisse. Tum Pompeius advenit et Sexto fratre Labieno P. Atio Varo aliis ex Africa receptis ulteriorem Hispaniam brevi tempore totam occupavit et citerioris provinciae praesidem tantopere terruit, ut ille Caesarem ipsum arcesseret.[3]) Advenit Caesar sub finem anni[4]), ut mireris, quam brevi Pompeius tantas res effecerit, sed reputandum est annum illum fastis a dictatore emendatis tribus mensibus fuisse longiorem.[5]) Pugna Mundensi a. d. XVI. Kal. Apr. commissa[6]) Cn. Pompeius e Didii persequentis manibus elapsus paulo post a Caesonio interfectus est[7]), Sextus effugit. Caesar, cum Gades pervenisset contionemque Hispali prid. Kal. Mai. habuisset[8]), quamdiu ad res componendas remanserit in Hispania, non liquet. Romae exspectabatur a Cicerone mense Sextili[9]); triumphum egit cum Pedio et Fabio[10]). Fabius et Trebonius a. 609 consules suffecti erant, in Fabii pridie Kal. Ian. mortui locum C. Caninius Rebilus, qui Caesaris legatus fuerat[11]), creatus est, Q. Pedius a. 711 consulatum accepit. Praeter hos Hirtium Dolabellam

1) b. Hisp. 41. 2) Verum fere intellexisse Zumptius mihi videtur (comment. epigr. II, p. 226), sed pravis argumentis usus est. 3) Dio 43, 1. 28—31. bell. Hisp. 1. 4) App. b. c. 2, 103. 5) Cf. Mommsen, Röm. Chronologie p. 276 sqq. 6) bell. Hisp. 31. cf. C. I. L. I, p. 330. De Caesaris itinere in Hispaniam incredibili celeritate perfecto in praefatione p. 73 diximus. 7) Flor. 4, 2, 86. Dio 33, 40 (Caesennius Lento). Oros. 6, 16 falso Sex. Pompeium dicit. 8) Cic. Att. 13, 20, 1. b. Hisp. 40, 42. 9) Cic. Att. 13, 21, 6. cf. 37. 4. 47ª, 47ᵇ, 1. 10) Plut. Caes. 56. Dio 43, 42. 11) b. Hisp. 35.

C. Octavium cum Caesare in Hispania fuisse notum est. Dum redit Caesar, Sex. Pompeium bellum in Hispania renovare certior factus est.[1])

709. C. Albius Carrinas propraetor (ult. H.?).

App. b. c. 4, 83. *ὧν ὁ Γάϊος πυνθανόμενος ἔπεμπε σὺν στρατῷ πλέονι Καρρίναν ἐκπολεμήσοντα Πομπήιον. ὁ δὲ καὶ τούτῳ κουφότερος ὢν ἐπεφαίνετο ἄφνω καὶ ἀφιπτάμενος ἠνώχλει καὶ πόλεις ἤδη τινὰς ᾕρει βραχυτέρας τε καὶ μείζους.*

Carrinas consul factus est a. 711, itaque a. 708 praetor fuisse potest.[2]) Citeriorem provinciam quis obtinuerit ignotum adhuc est.[3])

710 (—711). M. Aemilius Lepidus procos. cit. H. et Gall. N.
C. Asinius Pollio propraetor.

App. b. c. 2, 107. *ὑπάτους ἐς τὸ μέλλον ἀπέφηνεν αὐτόν τε καὶ Ἀντώνιον τὸν ἵππαρχον ἑαυτοῦ Λεπίδῳ προστάξας ἱππαρχεῖν ἀντὶ τοῦ Ἀντωνίου, ἄρχοντι μὲν Ἰβηρίας, ἡγεμονεύοντι δ' αὐτῆς διὰ φίλων.* cf. Dio 43, 51. Vell. 2, 63.

App. b. c. 4, 84. *καὶ ὁ Γάϊος ἔπεμψε τῷ Καρρίνᾳ διάδοχον Ἀσίνιον Πωλίωνα πολεμεῖν Πομπηίῳ.*

Lepidus mense Aprili ex senatus auctoritate cum Sex. Pompeio de pace agere incepit; tandem eum commovit, ut a bello desisteret et in Italiam rediret; Antonius eum restituendum senatus consulto curavit.[4]) Asinius Pollio, quem praetorem a. 709 fuisse veri simile est[5]), initio anni bellum secundum Velleium praeclarum, secundum Dionem minime prosperum adversus Pompeium gessit.[6]) Lepidum Antonius et lege sua de pontifice maximo creando[7]) et supplicationibus, quas senatum ob pacem cum Sex. Pompeio factam decernere coegerat[8]), sibi conciliavit, deinde initio fere mensis Decembris praetores

1) App. b. c. 4, 83. 2) Hölzl p. 88. 3) De reliquis anni 708 praetoribus cf. l. l. 4) Cic. Phil. 3, 9, 23. 5, 15, 40. 13, 4, 8. Att. 16, 1, 4. App. b. c. 3, 4. 4, 84. 94. Dio 45, 10. 48, 17. 5) Hölzl p. 90. 6) Vell. 2, 73, 2. Dio 45, 10. 7) Liv. ep. 117. Vell. 2, 63. 8) Cic. Phil. 3, 9, 23.

provincias in annum 711 inter se sortiri iussit.[1]) Hispaniae obvenisse videntur L. Cornelio Lentulo, fortasse Nigri flaminis Martialis filio, et Q. Cassio, quem supra Q. Cassii Longini in Hispania legatum cognovimus.[2]) Quae sortitio Cicerone auctore a senatu irrita facta est a. d. XII. Kal. Ian.; senatus consultum enim hunc in modum factum est: 'senatum ad summam rem publicam pertinere arbitrari a D. Bruto et L. Planco imperatoribus, consulibus designatis, itemque a ceteris, qui provincias obtinent, obtineri ex lege Iulia, quoad ex senatus consulto cuique eorum successum sit, eosque dare operam, ut eae provinciae atque exercitus in senati populique Romani potestate praesidioque rei publicae sint.'[3]) Prorogatum igitur imperium est Lepido et Pollioni. Lentulus quidem provinciam iam pridem remisisse dicitur, cum Q. Cassius remittere nollet.[4]) Eodem fere tempore Lepidus, cum Antonium bello persequi iussus esset, suasor pacis cum illo consilia communicavit et prid. Kal. Quint. hostis rei publicae iudicatus est.[5]) Asinius Pollio autem, qui a senatus parte stare videbatur, mense Iunio Corduba profectus mense fere Septembri cum Antonio se coniunxit.[6]) Tum triumviratu rei publicae constituendae facto primum provincias Bononiae principes inter se partiti sunt.[7]) Lepidus prid. Kal. Ian. de Hispania triumphavit[8]); legatos eius in provinciis remansisse arbitror.

712. M. Aemilius Lepidus IIIvir leg. Tit. cos.

App. b. c. 4, 2 extr. ἔχειν Ἀντώνιον μὲν τὴν Κελτικὴν ἅπασαν ἄνευ τῆς συναφοῦς τοῖς Πυρηναίοις ὄρεσιν, ἣν παλαιὰν ἐκάλουν Κελτικὴν, ταύτης δὲ Λέπιδον ἄρχειν καὶ Ἰβηρίας ἐπὶ ταύτῃ. cf. Dio 46, 55. 47, 16. Plut. Ant. 19, 21. Cic. 46. Liv. ep. 120. Suet. Aug. 27. Flor. 4, 6. Eutr. 7, 2.

---

1) Cic. Phil. 3, 10, 24. 2) L. Lentulus Niger cand. cons. 695. Cic. Vat. 10, 25. de Cassio cf. p. 131. 3) Cic. Phil. 3, 15, 38. 4) Ib. 10, 25. 26. 5) Cic. fam. 10, 6. 27. 11, 18, 2. Phil. 13, 4, 7. — App. b. c. 3, 84. Plut. Ant. 18. Liv. ep. 119. Vell. 2, 63. 64. 6) Liv. ep. 120. Vell. 2, 63. App. b. c. 3, 97. 7) App. b. c. 4, 2 sqq. cf. ad a. 712. 8) C. I. L. I, p. 478.

Lepidus consul factus Romae remansit, dum Antonius et Octavianus bellum contra Brutum et Cassium gererent[1]); legatos igitur auspiciis Lepidi Hispanias eo anno administrasse manifestum est. Altera provinciarum partitione post pugnam Philippensem facta Lepidus, quia in suspicionem cum Sex. Pompeio conspirandi vocabatur, ab Hispaniarum administratione remotus est.[2])

713—723. C. Iulius Caesar Octavianus IIIvir.

Dio 48, 1. — *τήν τε γὰρ ἀρχὴν αὐτίκα ἀνεδάσαντο καὶ Καίσαρι μὲν ἥ τε Ἰβηρία καὶ ἡ Νουμιδία, Ἀντωνίῳ δὲ ἥ τε Γαλατία καὶ ἡ Ἀφρικὴ ἐγένετο.* cf. App. b. c. 5, 3. Suet. Aug. 13.

Ex eo tempore Octavianum Hispanias retinuisse per totum triumviratus tempus constat.[3]) Restat igitur, ut proconsules, qui auspiciis eius Hispanias usque ad annum 723 deinceps administraverunt, quorum plerique ex inscriptionibus tantum triumphalibus cognoscuntur, in fastos redigamus. Sunt autem hi:

713. C. Albius Carrinas procos.

App. b. c. 5, 26. *Βόκχον δὲ τὸν Μαυρουσίων βασιλέα Λεύκιος* (sc. Antonius) *ἔπεισε πολεμεῖν Καρρίνᾳ τῷ τὴν Ἰβηρίαν ἐπιτροπεύοντι τῷ Καίσαρι.* cf. Dio 48, 45.

Carrinas consul suffectus erat a. 711, ulteriori Hispaniae a. 709 propraetorem eum praefuisse supra demonstratum est. Appiani[4]) verba legenti: *Καίσαρι δὲ ἐν μὲν Καπύῃ τέσσαρα ἦν τέλη καὶ περὶ αὐτὸν αἱ στρατηγίδες, ἓξ δὲ ἕτερα Σαλουιδιηνὸς ἦγεν ἐξ Ἰβηρίας* — facile opinio exsistat Q. Salvidienum Rufum simul cum Carrinate Hispaniam administrasse; sed ex aliis locis[5]) perspicitur itinere nondum confecto eum ab Octaviano ad bellum Perusinum revocatum esse. Notandum videtur Appianum loco commemorato Bocchum vix recte dicere; constat enim Bogudem Africae ad occidentem vergenti praefuisse. Eundem Dio perhibet.[6])

---

1) Plut. Ant. 21 extr. Dio 47, 20. 2) Dio 48, 1. App. b. c. 5, 3. 3) App. b. c. 5, 95. 134 sq. Dio 48, 54. Plut. Ant. 35. 4) b. c. 5, 24. 5) Ib. 20. cf. 27. 6) 48, 45. cf. Lange R. A. III, 566.

714. L. Antonius procos.

Sex. Peducaeus } *procoss.?*
Λεύκιος?

App. b. c. 5, 54. *ὁ δὲ Καῖσαρ αὐτὸν* (sc. L. Antonium) *καὶ τέως ἐν θαύματι ἄγων οὐκ ἔφη μὲν οὐδὲ βουλόμενον ἐπάξεσθαι κατ' ἀδελφοῦ, πιστεύσειν δὲ ὡς τοιῷδε ἀνδρὶ πᾶσαν Ἰβηρίαν καὶ τὸν ἐν αὐτῇ στρατὸν ὑποστρατηγούντων αὐτῷ τῶν νῦν ἡγουμένων αὐτῆς Πεδουκαίου τε καὶ Λευκίου.*

Bello Perusino finito cum Octavianus Galliam Narbonensem Antonii provinciam in suam potestatem redegisset [1]), L. Antonio, qui Marco fratri, si regnum affectaret, inimicum se fore declarabat, utramque Hispaniam permisit. Cuius cum postea mentio nusquam fiat, paulo post ibi mortuum esse veri simile est. Quos Appianus *ὑποστρατηγοῦντας* appellat, eorum alter videtur ille esse Sex. Peducaeus, quem Caesar a. 706 Sardiniae praefecerat [2]), alter Lucius quis sit, equidem eruere non potui.

715—717. Cn. Domitius Calvinus procos.

Dio 48, 42. *Ἐγένετο δὲ καὶ ἐν Ἰβηρίᾳ Κερητανῶν* (sc. *κίνησις*) *καὶ αὐτοὺς ὁ Καλουῖνος κατεστρέψατο — —, τυχών τε τῶν ἐπινικίων καίτοι τῆς Ἰβηρίας τῷ Καίσαρι προστεταγμένης (πρὸς γὰρ τὰς τῶν κρατούντων βουλήσεις καὶ αἱ τιμαὶ τοῖς ὑποστρατηγοῦσί σφισιν ἐγίγνοντο) τό τε χρυσίον τὸ παρὰ τῶν πόλεων ἐς αὐτὰ εἰωθὸς δίδοσθαι ἐκ μόνων τῶν Ἰβηρικῶν ἔλαβε καὶ ἀπ' αὐτοῦ τὸ μέν τι ἐς τὴν ἑορτὴν ἀνάλωσε, τὸ δὲ δὴ πλεῖον ἐς τὸ βασίλειον.*

Domitius Calvinus primum consul fuerat a. 701, iterum 714, proelio Pharsalio interfuit a Caesaris partibus [3]) et in Africam eundem secutus est. [4]) Quem usque ad annum 717 Hispaniis praefuisse triumpho eius probabile fit, qui in fastis ita traditur:

---

1) App. b. c. 5, 51. cf. Lange R. A. III, 569 n. 5. 2) Ib. p. 422 n. 9. 3) Caes. b. c. 3, 89. 4) bell. Afr. 86.

C. I. L. I, p. 461 (cf. p. 478):

CN · DOMITIVS · M · F · M · N · CALVINVS · AN · DCCXVII
PROCOS · EX · HISPANIA · XVI · K · SEXTIL

718—719. C. Norbanus Flaccus procos.

C. I. L. I, p. 461 (cf. p. 478):

C · NORBANVS · C · F · FLACCVS · PROCOS · AN · DCCXIX
EX · HISPANIA IIII IDVS OCTOBR

C. Norbanus Flaccus ad Philippos contra Brutum et Cassium pugnaverat[1]), postea a. 716 consul factus est.

720. L. Marcius Philippus procos.

fast. tr. Barb. C. I. L. I, 478:

L · MARCIVS · PHILIPPVS · EX · HISPAniA · V · K
MAI · TRIVMPHAVIT · PALMAm · dEDIT ·

Philippus, praetor a. 710[2]), Augusti vitrici consulis a. 698 filius erat.

721. Ap. Claudius Pulcher procos.

fast. tr. Barb. C. I. L. I, 478:

AP · CLAVDIVS · PVLCER · EX · HISPANia · K · IVN
TPIVMPHAVIT PALMAM · DedIT

Reliquorum duorum annorum proconsules ignoti sunt.

---

1) App. b. c. 4, 87. Dio 47, 35. 2) Cic. Phil. 3, 10, 25.

TABULA

PRAESIDES*)

a. u.	citerioris	Hispaniae et	ulterioris.
536—543 (?)		P. Cornelius Scipio procos. †	
		Cn. Cornelius Scipio legat. (*imperat.*) †	
543—544 (?)		C. Claudius Nero propr.	
544—548		P. Cornelius P. f. Scipio procos.	
		M. Iunius Silanus propr.	
549—553	L. Cornelius Lentulus procos.		L. Manlius Acidinus procos.
554	C. Cornelius Cethegus procos.		- - - -
555—556	Cn. Cornelius Blasio procos.		L. Stertinius procos.
557	C. Sempronius Tuditanus praet. (*procos.*) †		M. Helvius praet. procos. (—559)
558	Q. Minucius Thermus praet.		Q. Fabius Buteo praet.
559	M. Porcius Cato cos.		
	P. Manlius praet.		Ap. Claudius Nero praet.
560	Sex. Digitius praet.		P. Cornelius Scipio Nasica praet.
561—562	C. Flaminius praet.		M. Fulvius Nobilior praet. (*procos.*)
563—564	- - propr.		L. Aemilius Paulus praet. procos.
565	L. Plautius Hypsaeus praet.		P. Iunius Brutus propr.
566—567	L. Manlius Acidinus Fulvianus praet. (*procos.*)		C. Atinius praet. †
568—569	L. Quinctius Crispinus praet.		L. Calpurnius Piso praet.
570—571	A. Terentius Varro praet. (*procos.*)		P. Sempronius Longus praet. (*procos.*) †
572—573	Q. Fulvius Flaccus praet. (*procos.*)		P. Manlius praet. II.
574—575	Ti. Sempronius Gracchus praet. (*procos.*)		L. Postumius Albinus praet. (*procos.*)
576—578	M. Titinius (Curvus?) praet. (*procos.*)		T. Fonteius Capito praet. (*procos.*)
579	Ap. Claudius Centho praet. (*procos.*)		— —
580	P. Furius Philus praet.		Cn. Servilius Caepio praet.
581	- - - propr.		M. Matienus praet.
582	M. Iunius Pennus praet.		Sp. Lucretius praet.
583 (—584?)		L. Canuleius Dives praet.	
585		M. Claudius Marcellus praet.	
586		P. Fonteius Balbus praet.	

587	Cn. Fulvius Gillo praet.	C. Licinius Nerva praet.
588	? A. Licinius Nerva praet.	? P. Rutilius Calvus praet.
589—598 (?)	Q. Fabius Labeo (*praet.*) procos. [cit.?]	— —
	M'. Sergius (*praet.*) procos. [cit.?]	— —
599?	— —	M'. Manilius praet.
600	— —	L. Calpurnius Piso praet. [ult.?]
601	Q. Fulvius Nobilior cos.	L. Mummius praet.
602	M. Claudius Marcellus cos. III.	M. Atilius Serranus praet.
603—604	L. Licinius Lucullus cos.	Ser. Sulpicius Galba praet.
605?	— —	C. Vetilius praet. †
606?	— —	C. Plautius Hypsaeus praet. [ult.?]
607?	— —	Claudius Unimanus praet.
608	— —	C. Nigidius Figulus praet.
609—610	C. Laelius Sapiens [610?]	Q. Fabius Maximus Aemilianus cos.
611	Q. Caecilius Metellus cos.	Quinctius praet.
612	Q. Caecilius Metellus procos.	Q. Fabius Maximus Servilianus cos.
613	Q. Pompeius A. f. cos.	- - - - procos.
614	- - procos.	Q. Servilius Caepio cos.
615	M. Popilius Laenas cos.	- - - procos.
616	- - - procos.	D. Iunius Brutus cos.
617	C. Hostilius Mancinus cos.	- - - procos. (—621?)
618	M. Aemilius Lepidus cos.	
	L. Furius Philus cos.	
619	Q. Calpurnius Piso cos.	
620—621	P. Cornelius Scipio Africanus cos. II.	
630?	Q. Fabius Maximus (Allobrogicus) praet. [cit.?]	— —
640?	— —	C. Marius praet (?)
642	— —	L. Calpurnius Piso Frugi praet. †
643	— —	Ser. Sulpicius Galba praet.
645	— —	Q. Servilius Caepio praet.
652	M. Marius praet.	— —
653	— —	D. Iunius Silanus praet.
654	— —	L. Cornelius Dolabella (*praet.*) procos.
655	C. Caelius Caldus praet.	— —

*) Hac tabula qui uti vult ut recte utatur, is conferat p. 69 adn. 2. Simul moneo eos viros, quibus crucem addidi, aut in itinere aut in ipsa provincia mortem occubuisse.

PRAESIDES

a. u.	citerioris	Hispaniae et	ulterioris.
656	T. Didius cos.		— —
657—660	- · - procos.		P. Licinius Crassus Dives cos.
661	C. Valerius Flaccus cos.		P. Cornelius Scipio Nasica praet.
672?	(C. Valerius Flaccus (*propr.*) imper. (Gall.)		Q. Sertorius propr. (—681).
673		C. Annius Luscus (*propr.*) procos. [cit.?]	
674	M. Domitius Calvinus (*propr.*) procos.		L. Fufidius propr.
675—682	—		Q. Caecilius Metellus Pius procos.
676	Q. Calidius propr.		- - - - -
677—682	Cn. Pompeius Magnus procos.		- - - - -
684	— —		M. Pupius Piso Calpurnianus propr. procos. [ult.?]
686	— —		× Antistius Vetus propr.
689	Cn. Calpurnius Piso qu. propr. †		— —
692	— —		C. Cosconius propr. (*procos.*)
693	— —		C. Iulius Caesar propr.
695	P. Cornelius Lentulus Spinther propr.		— —
698	Q. Caecilius Metellus Nepos procos.		Sex. Quinctilius Varus propr. (*procos.*)
699	- - - - -		— —
700—705		Cn. Pompeius Magnus procos. (L. Afranius consularis M. Petreius praetorius M. Terentius Varro legati.)	
706	M. Aemilius Lepidus propr.		Q. Cassius Longinus propr. (ab 705.)
707 (—708)	? Q. Pedius propr. procos.		C. Trebonius propr. (*procos.*)
709	— —		C. Albius Carrinas propr. [ult.?]
710 (—711)	M. Aemilius Lepidus procos.		C. Asinius Pollio propr.
712		M. Aemilius Lepidus IIIvir cos.	
713—723		C. Iulius Caesar Octavianus IIIvir procos.	
713		C. Albius Carrinas procos.	
714	{ Sex. Peducaeus [cit.?]	L. Antonius procos.	Lucius ? [ult.?]
715—717		Cn. Domitius Calvinus procos.	
718—719		C. Norbanus Flaccus procos.	
720		L. Marcius Philippus procos.?	
721		Ap. Claudius Pulcher procos.?	

ΝΟΣΤΟΣ

VON

GEORG CURTIUS

Der wesentliche Inhalt der hier folgenden Erörterung ist in italienischer Uebersetzung schon im Juliheft der Rivista di Filologia ed Istruzione classica, Turin 1873, erschienen. Da diese Zeitschrift in Deutschland nicht sehr verbreitet ist, schien es mir nicht unpassend, hier in völlig andrer Fassung und mit Hinzufügung verschiedener Zusätze auf dieselbe Frage zurückzukommen.

C.

Wer unsere Lexika als untrügliche Orakel für die Wörterbedeutungen zu verehren gewohnt ist — wie mir dies bei angehenden Philologen in einer für unsere skeptische Zeit verwunderlichen Weise oft entgegen getreten ist — hat bei dem Worte *νόστος* und seinen Ableitungen einen schweren Stand. Dass *νόστος* in der Regel Rückkehr, aber auch, wie es bei Passow heisst „überhaupt“ Gang, Fahrt, Reise bedeute, wird manchen Lehrer — obgleich sich schon hiergegen Bedenken erheben — vielleicht weniger befremden. Auch wenn für das Adjectiv *νόστιμος* in erster Reihe die seltsamen Sprachgebilde „rückkehrlich“, „rückkehrbar“ zur Uebersetzung empfohlen werden, so kann man das der Kürze wegen dem Lexikographen allenfalls hingehen lassen. Anders aber steht es mit dem was folgt. Es wird nämlich für das Adjectiv eine zweite Bedeutung hinzugefügt „zur Rückkehr geschickt“ „daher“ von Feldfrüchten zur Einfuhr reif, „daher“ *reif, saftig, süss,* b) „fruchtbar machend“ (*ὕδωρ* Joseph.). Diese curiose Bedeutungsentwicklung wird doch niemand, der einen Augenblick nachdenkt, ohne die ernstesten Zweifel hinnehmen. In Stephanus Thesaurus ist es nicht besser bestellt. Dort fehlt zwar der Versuch den Begriff der Süssigkeit aus dem der Einfuhr zu erklären, dafür wird aber dem Eustathius nachgesprochen ‘*διὰ τὸ ἡδὺ τοῦ νόστου καὶ νόστιμον ἔδεσμα ἡδὺ λέγεται*’ und an die homerischen Beiwörter von *νόστος* im gewöhnlichen Sinne *γλυκερός* und *μελιηδής* erinnert. Dem Sprüchwort nach ist auch die Rache süss, aber ich glaube nicht, dass deshalb jemand die Süssigkeit selbst oder etwa den Honig Rache genannt hat.

Es handelt sich aber hiebei nicht bloss um die Leistungen unsrer Lexikographen, sondern auch um die unabweislichste Aufgabe der Philologie, das Verständniss der Texte, hier zunächst des homerischen, welchem zwar jene allerseltsamste Bedeutung Süssigkeit fremd ist, für den sich aber eine andre Controverse erhebt. Jeder Irrthum rächt sich gelegentlich, so auch der, in den fast alle Erklärer des Wortes gerathen sind, die häufigste Bedeutung von *νόστος* müsse auch nothwendigerweise die älteste, die eigentliche*), folglich die bei Vater Homer allein zu erwartende sein. Durch diesen Irrthum ward Nitzsch in seinen trefflichen „Anmerkungen zur Odyssee" zu einer höchst befremdlichen Erklärung von *ε* 344 geführt. Es handelt sich um die Worte, welche Ino Leukothea dem Odysseus zuruft

ἀτὰρ χείρεσσι νέων ἐπιμαίεο νόστου
γαίης Φαιήκων

über die Nitzsch folgendes sagt: „*γαίης Φαιήκων* steht im ächten Appositionsverhältniss, wo mit wiederholter Beziehung des regierenden Zeitworts etwas im vorangegangenen Hauptbegriff Enthaltenes hinzugefügt wird." Wir erhalten so etwa folgenden Gedanken: schwimmend strebe nach Heimkehr, [nämlich zunächst] nach dem Phaeakerlande. Ohne die in Klammern beigefügten Worte hinzuzudenken, wird die Stelle sinnlos. *γαῖα Φαιήκων* kann in keinem Sinne Apposition zu dem nomen actionis *νόστος* sein. Die als Beleg solcher Construction beigebrachte Stelle *K* 401 *δώρων ἐπεμαίετο θυμός, ἵππων Αἰακίδαο* ist offenbar sehr verschieden. Auch bei andern Versuchen neuerer Erklärer, welche von einem „prägnanten" Gebrauche von *νόστος* und *νοστεῖν* reden, brauchen wir nicht zu verweilen. Denn kein Mensch wäre auf diese künstlichen Deutungen gerathen, wenn es nicht unmöglich erschienen wäre, *νόστος* auch bei Homer in dem Sinne zu nehmen, welchen *νόστος* nach Homer, wie allerseits anerkannt ist, und den

*) So schon Suidas s. v. *περινοστοῦντας. νόστος κυρίως μὲν ἡ ἀπ' ἀλλοδαπῆς οἴκαδε ἄφιξις, καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἡ ἀπὸ τόπου εἰς τόπον.*

das Stammverbum νέεσθαι nebst dem verwandten νίσσεσθαι sogar auch bei Homer, wie allbekannt, nicht selten hat, nämlich im Sinne des Fahrens, Kommens, Gehens überhaupt. „Schwimmend strebe nach Erreichung des Phäakenlandes“ ist ein sehr einfacher Gedanke. Der vielleicht in dieser Anwendung nicht allzu häufige, so genannte objective Genitiv hat in νόστος Ἀχαιίδος ψ 68, wo νόστος die gewöhnliche Bedeutung hat, seine Parallele. So, wie es uns natürlich schien, deutete der Scholiast (H T): ἐφίεσο τοῦ νόστου τῆς γῆς τῶν Φαιήκων und glücklicherweise ist diese richtige Auffassung, die unter anderm Ernesti's Uebersetzung 'Quaere accessum terrae Phaeacum' zu Grunde liegt, nur vorübergehend durch jene verfehlten Versuche verdrängt worden.*) Wahr ist, dass für νόστος diese weitere Bedeutung an keiner andern homerischen Stelle so entschieden hervortritt. Indess gibt es Verse, für welche die Uebersetzung Fahrt mindestens natürlicher ist, als Rückfahrt z. B. δ 517

ἀλλ' ὅτε δὴ καὶ κεῖθεν ἐφαίνετο νόστος ἀπήμων

und vor allem ι 37, wo Odysseus zum Alkinoos sagt

εἰ δ' ἄγε τοι καὶ νόστον ἐμὸν πολυκηδέ' ἐνίσπω,
ὅν μοι Ζεὺς ἐφέηκεν ἀπὸ Τροίηθεν ἰόντι.

Von wirklicher Rückkehr war O. damals weit entfernt. Das abgeleitete νοστεῖν hat die allgemeinere Bedeutung nur einmal in einer zweimal wiederholten Wendung (δ 619, ο 119) κεῖσέ με νοστήσαντα, wobei der Zusammenhang jeden Gedanken an Rückkehr ausschliesst. Dass die Anwendung auf Heimkehr

*) Bei der Abneigung der meisten Homerinterpreten, diese Deutung zuzulassen, ist es beinahe verwunderlich, dass nicht jemand v. 279 f. benutzt hat zu Gunsten solcher Tendenz. Denn dort heisst es, Odysseus sei mit seinem Flosse schon ganz nahe beim Phaeakenlande gewesen (vgl. v. 288). Es könnte also leicht jemand der Gedanke kommen, ἐπιμαίεο νόστου γαίης Φ. hiesse, trachte das Phaeakenland wieder zu erreichen. Solcher Erklärung würde aber der Gebrauch des Worts entschieden widersprechen, denn νόστος heisst nie schlechtweg das wiederholte Gelangen an einen schon früher berührten Ort, sondern, wo sich nicht diese allgemeinere Bedeutung Fahrt erhalten hat, stets das glückliche Gelangen in's Vaterland.

keineswegs von Anfang an fest ausgeprägt war, beweisen auch die vielfachen Zusätze *οἰκόνδε, οἴκαδε, ὅνδε δόμονδε, φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν* im homerischen Sprachgebrauch, denen ähnliche bei späteren Schriftstellern zur Seite stehen wie *ὀπίσω ἐνόστησαν* (Herod. III, 26), *νοστήσει πάλιν* (Aristoph. Av. 1270). Dass *νόστος* im Drama keineswegs immer Heimkehr, sondern auch öfter Fahrt, Zug, Ausfahrt bedeutet ist allgemein anerkannt. Am klarsten wird dies aus Eurip. Iph. Aul. 1261

οἷς νόστος οὐκ ἔστ' Ἰλίου πύργους ἔπι,
εἰ μή σε θύσω

Für das Verbum *νοστεῖν* genügt es auf Eurip. Helena 474 und Aristoph. Acharn. 29 zu verweisen. In *περινοστεῖν* ist überhaupt nirgends eine Spur von rückläufiger Bewegung zu finden.

Eine umstrittene Stelle ist Soph. Philoct. 43, wo es vom Helden des Stückes heisst

ἀλλ' ἢ 'πὶ φορβῆς νόστον ἐξελήλυθεν
ἢ φύλλον εἴ τι νώδυνον κατεῖδέ που.

Der Scholiast erklärt *νόστον* mit *ὁδόν*. Die verschiedenen kritischen Versuche der neueren findet man in Blaydes Ausgabe beisammen. Nachdem man sich vielfach bei Gottfr. Hermann's Erklärung *'in viam qua victum quaereret exiit'* beruhigt hatte, sind neuerdings die Zweifel wieder mehr hervorgetreten, die in Wecklein's Worten (Ars Sophoclis emendandi p. 76) 'nullo modo potest non falsum videri' ihren entschiedensten Ausdruck finden. Man hat an zweierlei Anstoss genommen. Zunächst pflegt *ἐπί* m. Acc. bei Verben am häufigsten den Gegenstand zu bezeichnen, welcher das Ziel der Bewegung ist: *ἐπὶ τὰ ἐπιτήδεια ἐξιέναι* (Xen.), *ἐπί λείαν ἐλθεῖν* (Isocr.), während in der Wendung *ἐπὶ νόστον ἐξελήλυθεν* die beabsichtigte Handlung selbst durch *ἐπί* mit dem Verbum verbunden ist; sodann ist der Genitiv bei *νόστος* an dieser Stelle allerdings von andrer Art als in der vorhin besprochenen Odysseestelle *νόστου γαίης Φαιήκων*. Beide Anstösse sucht Blaydes durch die leichte Aenderung

ἀλλ' ἢ 'πὶ φορβὴν νόστον ἐξελήλυθεν

zu heben. Es fragt sich aber, ob die Aenderung nothwendig

ist. *ἐξιέναι ἐπὶ θήραν* ist in attischer Prosa geläufig und jenes *φορβῆς νόστος* ist nichts andres als die für Philoktet zum Gewinn der Nahrung dienende Jagd. Ich sehe also keinen wesentlichen Unterschied zwischen der Anwendung von *ἐπί* m. Acc. in dem einen und in dem andern Falle. Aehnlich heisst es bei Thuc. III, 111 *πρόφασιν ἐπὶ λαχανισμὸν καὶ φρυγάνων ξυλλογὴν ἐξελθόντες.* Es kann also kein Zweifel darüber bestehen, dass *ἐπί* mit dem Acc. wirklich nicht nur den erstrebten Gegenstand, sondern auch eine beabsichtigte Handlung bezeichnen kann. Für unsere Stelle gewinnen wir so den Sinn „er ist fort (hat seine Höhle verlassen) auf einen Proviantzug". Denn ich glaube, dass auch der kühnere Gebrauch des Genitivs bei dem Dichter unangefochten bleiben kann, wenn wir ihn nicht mit Krüger (Poet. Syntax § 47, 7, Anm. 7) als objectiven, sondern als den bei Dichtern weiter als in Prosa verbreiteten Genitiv der Eigenschaft oder, wenn man will, als genetivus definitivus auffassen. *φορβῆς νόστος* ist gesagt, wie ohne Zweifel *θήρας νόστος*, *θήρας ἔξοδος* dichterisch gesagt werden konnte, ein „Nahrungszug, Jagdzug", oder wie *διπλῆς μερίμνης διπτύχους ἰὼν ὁδούς* von Eurip. Or. 633 gesagt ist. Man vergleiche *κηλὶς συμφορᾶς* Soph. OR 833 und andere von Krüger § 47, 5, A. 2 zusammengetragene Stellen.

Die auf diese Weise gesicherte Thatsache, dass *νόστος* bei Dichtern aller Zeiten nicht bloss Heimkehr, sondern Fahrt, Zug überhaupt bedeutet, steht, wie schon angedeutet ward, in unverkennbarster Parallele zu dem Gebrauche des Verbums *νεῖσθαι.* Aber während unsre Lexika für das Substantiv *νόστος* den engeren Gebrauch als den eigentlichen betrachten, und, wie wir sahen, nur durch das Hinterpförtchen „dann *überhaupt*" zu dem weiteren gelangen, heisst es bei Passow unter *νέομαι* „gehn, kommen, *besonders* mit näherer Bestimmung weggehn oder zurückgehn". Es wird hier also das geradezu entgegengesetzte Verfahren eingeschlagen, obgleich am Schlusse von '*νόστος*' der Zusammenhang dieses Substantivs mit dem Verbum anerkannt wird. Nun dürfte aber der Weg

vom Zurückkommen zum Kommen überhaupt kaum durch sprachliche Analogien gestützt werden können. Es bedarf keiner weiteren Ausführung, dass der umgekehrte Weg der einzig natürliche ist, der vom Kommen zum Zurückkommen, zur Heimkehr. *„Er kommt,“ „ich hoffe auf sein Kommen“* kann der auf den heimkehrenden wartende sagen, ohne dass es eines Zusatzes bedarf. Im Stammverbum *νέεσθαι*, *ἀπο-νέεσθαι* hat sich diese Anwendung in weitem Umfange mit und ohne Hinzufügung von *οἴκαδε, οἶκόνδε* ausgeprägt (z. B. *Γ* 229 *νηυσὶ νεέσθω*), nur mit dem Unterschied, dass hier der weitere Gebrauch durch viel mehr Stellen (z. B. *Φ* 48, *χ* 432) belegt ist, als bei dem entsprechenden Substantiv. Solche Beschränkungen der Begriffssphäre pflegen überhaupt in Substantiven festere Gestalt zu gewinnen als in den bieg- und schmiegsamen Verbalformen. So bewahrt unser *können* als Verbum beständig seine, wenn auch keineswegs ursprüngliche — denn es gehört bekanntlich zu *γνῶ-ναι* — so doch für das Deutsche feste, allgemeine Bedeutung von posse; aber für das Substantiv *Kunst* blickt diese nur etwa in Wendungen wie „das ist keine *Kunst*“ noch durch, während in allen andern Fällen das Substantiv auf eine viel speciellere Anwendung beschränkt ist, deren allmähliches Aufkommen man in Hildebrand's Artikel „Kunst“ im Grimmschen Wörterbuch schön übersehen kann. Es wäre ein leichtes, denselben Vorgang durch griechische Beispiele in Fülle zu belegen. Man denke nur an *ποίησις, βάσις, σκέψις, νέμεσις, θεσμός, οἶτος* (W. *ἰ*) in ihrer von den entsprechenden Verben recht verschiedenen Gebrauchssphäre. Hiess also *νόστος* gewiss früher Kommen, Fahrt, Zug als Rückfahrt, Heimkehr, so wird es sogar erlaubt sein zu fragen, ob jene epischen *νόστοι,* die einen so wesentlichen Bestandtheil der Heldensage bildeten, nicht vielleicht von Haus aus eher als Fahrten, Irrfahrten, denn als Rückfahrten gefasst wurden. Wer weiss, ob sich nicht die letztere Bedeutung erst zu der Zeit einstellte, da eine Menge von alten Schiffersagen in die troischen Abenteuer verflochten wurden, wo sie dann allerdings ihren Platz nur als Irrfahrten

auf der Rückkehr von Troja finden konnten? Wie dem sein mag, wir haben schon des griechischen Gebrauchs wegen nicht den geringsten Grund die Bedeutung Heimkehr als die ursprüngliche dieser Wörter zu betrachten.

Für *νόστος* und seine Ableitungen werden aber, wie wir sahen, noch ganz andere Bedeutungen von den alten Lexikographen verzeichnet. Es muss unsere Aufgabe sein, diese mit den bisher erörterten wo möglich zusammen zu bringen, was auf den ersten Blick schwierig zu sein scheint. Bei Hesych. lesen wir: *νόστος· ἡ ἐς οἶκον ἀνακομιδή, ἢ ἐπάνοδος. καὶ ἡ ἀνάδοσις τῆς γεύσεως*, dem entsprechend im Lexikon des Photius *νόστος· ἡ οἴκαδε ἐπάνοδος· ἢ ἡ ἀνάδοσις τῆς γεύσεως. γεῦσις* ist der technische Ausdruck vom Saft der Pflanzen, der sonst *χυλός* heisst, *ἀνάδοσις* für das Aufsteigen des Saftes in den Pflanzen. Diese Anwendung entwickelt sich leicht aus dem Begriff des *Kommens*. Wir sagen auch „*die Pflanze kommt*“ im Sinne von „*geht auf*“. Vieles dem entsprechende findet man in Grimm's Wörterbuch von Hildebrand in seinem überaus reichen und anziehenden Artikel „*kommen*“, manches auch von Jac. Grimm unter „*bekommen*“ zusammengetragen. Das entsprechende englische *to become* ist ja vorzugsweise in der dem Wachsen nahe liegenden Bedeutung „*werden*“ ausgeprägt.

Hieran nun schliesst sich am natürlichsten der schon vorhin erwähnte, am meisten befremdende Gebrauch von *νόστος* für *γλυκασμός* Süssigkeit an. Er vermittelt sich mit ihm durch den Begriff des saftigen. Diesen Gebrauch bezeugen als der Vulgärsprache (*συνήθεια*) angehörig Suidas, das Etymologicum Magnum und Eustathius (p. 1383, 41), indem sie *νόστος* mit *γλυκασμός* oder *ἡδύτης* wiedergeben. Wir haben keinen Grund, diese Anwendung für eine besonders alterthümliche zu halten. Doch lässt sie sich bis in die Ausläufe der attischen Periode zurück nachweisen. *νόστιμος* (*πρὸς τὸ νοστιμώτερον ποιεῖν* hist. plant. IV, 14) ist bei Teophrast synonym mit *πολύνοστος* (*πολυνοστότερα σπέρματα* hist. plant. VIII, 8, 1) und das Gegentheil von *ἄνοστος*, unergiebig, *τὰ ἄνοστα* stellt der-

selbe Schriftsteller de causis plant. IV, 13, 2 den *ἰσχυρότερα* und *εὐχυλότερα* entgegen. Das letztere Wort ist ein Stützpunkt für unsre Auffassung, dass *Saft* der Mittelbegriff zwischen dem Kommen einerseits und der Frische und Süsse andrerseits ist. Aber nicht bloss von Pflanzen war *νόστιμος* üblich, sondern in bildlichem Sinne auch von Menschen. Bei Lucian de mercede conductis cap. 39 heisst es: *ὅπερ ἦν νοστιμώτατον ἐν σοὶ ἀπανθισάμενος καὶ τὸ ἐγκαρπότατον τῆς ἡλικίας καὶ τὸ ἀκμαιότατον τοῦ σώματος ἐπιτρίψας.* Hier kann man das Wort kaum anders als mit *gesund* oder *lebensfrisch* übersetzen. Man sieht aus diesen Zusammenstellungen, dass Passow ganz in die Irre ging, wenn er die Anwendung unsers Wortes auf Pflanze durch den Mittelbegriff „*zur Rückkehr, daher zur Einfuhr, zur Ernte geschickt*" mit dem geläufigsten Gebrauch von *νόστος* zu vermitteln suchte. Ebenso irrte er, wie aus dem angeführten hervorgeht — man denke nur an *ἄνοστος* und *πολύνοστος* —, indem er in Folge dieses Wahnes jenen Gebrauch nur für *νόστιμος*, nicht für *νόστος* zugeben wollte. Passow erkannte das nichtige des Geredes der alten Etymologen, wonach *νόστος* „Süssigkeit" hiesse, weil die Heimkehr süss sei; aber er ging zu weit, wenn er das was die Lexikographen factisches über *νόστος* überliefern für einen blossen Ausfluss jener thörichten Deutung hielt. Hier wie anderswo werden wir die echte Ueberlieferung über das factische des Gebrauches aus der Spreu verkehrter Deuteleien desselben auszuscheiden haben. An den Begriff frisch, gesund und zwar ohne jeden Nebengedanken an das saftige schliesst sich die Anwendung auf das Wasser im activen oder causativen Sinne von *saluber*, dem wir bei Josephus begegnen (bellum Iudaic. IV, 8, 3. 24) *τοσαύτην γοῦν ἐν ταῖς ἀρδείαις ἔχει δύναμιν, ὡς εἰ καὶ μόνον ἐφάψαιτο τῆς χώρας, νοστιμώτερον εἶναι τῶν μέχρι κόρου χρονιζόντων.* Wenn es bei Callimachus in Cerer. 136 heisst *φέρε δ' ἀγρόθι νόστιμα πάντα,* so ist zwar so viel klar, dass O. Schneider den Sinn mit 'omnia bona' im ganzen richtig trifft, ob aber dabei mehr an die saftige Frische oder an die heilsame, nahrungspendende

Kraft der Pflanze gedacht ist, kann zweifelhaft sein. Dagegen heisst *ἐνόστησε τὸ ὕδωρ* bei Pausan. VII, 2, 11 das Wasser *genas* oder wurde wieder geniessbar, es *„kam sich“*, wie man in ähnlichem Sinne, wenn auch nicht gerade vom Wasser, in Holstein sagt. Das ist offenbar eine andre, direct aus der Grundbedeutung hervorgegangene Gebrauchsweise, für welche wir bald anderweitige Parallelen finden werden.

Ein andres Kommen, nämlich nicht sowohl das Emporkommen, als das Herauskommen, der proventus im Sinne des Ertrages begegnet uns in einer noch entlegneren Anwendung von *νόστος*. Das Stammverbum und zwar in activer Form findet sich vom Ertrage des Meeres ('frutti di mare') bei Sophron (Athen. III, 156): *παρὰ Σώφρονι δ' οἱ κόγχοι μελαινίδες λέγονται· μελαινίδες γάρ τοι ν η σ ο ῦ ν τ ι ἐμὶν ἐκ τοῦ μικροῦ λιμένος.* Die Müller stellten als Schutzpatron ihrer Mühlen den Gott, oder, wie es scheint, die Göttin *Εὔνοστος*, *Gutkomm*, *Gutertrag* auf, wie am deutlichsten Hesychius lehrt: *Εὔνοστος· ἀγαλμάτιον εὐτελὲς ἐν τοῖς μύλωσιν, ὃ δοκεῖ ἐφορᾶν τὸ ἐπίμετρον τῶν ἀλεύρων, ὅπερ λέγεται νόστος* (vgl. Photius s. v. *θεὸς ἐπιμύλιος, ἡ δοκοῦσα ἐφορᾶν τὸ ἐπίμετρον τῶν ἀλεύρων*). Wir sehen aus dieser Stelle wie aus Athen. XIV, 618 d, dass das Simplex *νόστος* den guten Ertrag, die Ausgiebigkeit der Mühle bedeutete. Das lateinische *emolumentum* bezeichnete — wie die Etymologie lehrt — ursprünglich den unter den Schutz der *Εὔνοστος* gestellten Mahlgewinn, worüber Bréal, Rivista di Filologia 1874, p. 454 handelt.

Bis hieher bewegten wir uns ganz auf griechischem Sprachgebiet, wo sich die verschiedenen Gebrauchsweisen alle ohne Zwang aus dem Grundbegriff *kommen* entwickeln liessen. Als ein eigenthümlicher Grundzug in der ganzen Reihe der Bedeutungen tritt dabei hervor die fast ausschliessliche Anwendung i m g u t e n S i n n e, die auch dem von uns so oft verglichenen deutschen *kommen* in weitem Umfang eigen ist. Blicken wir aber über das Griechische hinaus und suchen durch Vergleichung des in verwandten Sprachen entsprechenden

noch ältere geschichtliche Grundlagen zu gewinnen, so bestätigt sich dieser Grundzug in reichster Weise. Adalb. Kuhn hat das Verdienst, zuerst das vedische *nasa-tē* er kommt, naht, in seiner Identität mit dem gr. *νέεται* erkannt zu haben (Ztschr. f. vgl. Sprachf. II, 137). Das nicht eben häufige und nur im Medium übliche Verbum *nas* heisst nach dem Petersb. Wtb. „sich an jemand machen, sich zusammenthun (namentlich von Mann und Weib)“ und kommt ausser im Simplex noch in der Zusammensetzung mit der Präposition *sam* (mit) vor im Sinne von „*zusammen kommen, sich vereinigen*“. Grassmann im Wörterbuch zum Rigveda stellt „*mit Lust herangehn*“ als Hauptbedeutung auf und weist darauf hin, wie kurz von da der Schritt zur Einkehr und Heimkehr ist. Die Vergleichung des indischen *nas* (vgl. meine Grundz.[4] S. 315) gewährt uns für die ursprüngliche Lautgestalt des griechischen *νέομαι* den sichern Gewinn, zu wissen, dass auch in ihm ein wurzelhaftes, vor Consonanten (*Νέσ-τωρ* (?), *νόσ-το-ς*, *νίσ-σο-μαι* für *νέσ-jo-μαι**) erhaltenes, zwischen Vocalen verschwundenes *σ* ursprünglich vorhanden war. In begrifflicher Beziehung ist das Sanskritwort besonders für *ναίω* wichtig, dessen Entstehung aus *νασ-jω* (vgl. *ἐ-νάσ-θη-ν*, *νάσ-τη-ς· οἰκιστής* Hesych., *μετα-νάσ-τη-ς* nicht zweifelhaft sein kann. Vielleicht weist *ναίω* mit seinem *α*-Laut auf eine gesteigerte Wurzelform *nās*, wie *Ϝάστυ* (Grundz.[4] S. 206) dem sk. *vāstu* entspricht. Die Glosse des Hesychius *νάσθαι· σκευάσαι, οἰκῆσαι, κτίσαι* bezieht sich offenbar auf ein hieher gehöriges Wort, kann aber in dieser Fassung nicht richtig überliefert sein. Vielleicht trifft M. Schmidt das richtige, indem er Verschreibung für *νάσασθαι* — besser wohl *νάσσασθαι* (vgl. *νάσσατο*) — annimmt.

Ganz andre und viel merkwürdigere Perspectiven eröffnen

*) Es ist mir nicht unbekannt, dass gegen diese Deutung von *νίσσομαι* Einwendungen erhoben sind. Allein ich halte mit Ascoli (Studj Critici II p. 430) daran fest, dass die Lautgruppe *σj* (vgl. *πτίσσω* neben sk. *pish*, lat. *pinso*) in einzelnen Fällen sich in *σσ* verwandelt hat, worauf ich hier nicht näher eingehen kann.

sich uns, sobald wir die auf eine W. *nas* zurückführbaren deutschen Wörter betrachten.*) Den Zusammenhang dieser mit den bisher von uns erörterten hat zuerst Fick mit scharfem Blicke erkannt. Ich muss seine Worte, wie sie jetzt in der dritten Auflage seines vergleichenden Wörterbuchs der indogermanischen Sprachen I, 129 stehen, unverkürzt anführen, damit ich nicht in den Schein verfalle, als wolle ich mir aneignen, was diesem an neuen und glücklichen Gedanken so ungemein reichen Forscher gebührt:

„Goth. *nisan nas* genesen (= heim, zurechtkommen), ags. *nesan* etwas glücklich überstehen, heil aus etwas hervorgehen, goth. *nasjan* caus. heilen, retten (= heimführen), as. ahd. *nara* f. Nahrung, vgl. ags. *nest* ahd. *nist, nest* viaticum. An der Zusammengehörigkeit aller dieser Wörter ist nicht wohl zu zweifeln, obgleich besonders die Bedeutung der deutschen Wörter sehr originell entwickelt ist. Siehe jetzt über diese Wörtergruppe Curtius Rivista etc.“

Ehe wir untersuchen, ob diese Zusammenstellung von dem richtigen Ausgangspunkt ausgeht, mag auf einige merkwürdige von Fick nicht hervorgehobene Uebereinstimmungen zwischen den griechischen und deutschen Wörtern hingewiesen werden. Der Begriff des *Heils*, der Genesung, wie er uns in unsern deutschen Wörtern vertraut ist, zeigt sich ebenso im gr. *νόστιμος*, das im Lexikon des Apollonios (und nach einer wahrscheinlichen Emendation auch des Hesychius) mit *σωτήριος* wiedergegeben wird — während goth. *ganisan* zur Ueber-

*) Ausserhalb des Indischen, Griechischen und Deutschen sind die Spuren unsrer Wurzel gering. Vom lat. *nī-du-s* = d. *Nest*, das man verglichen hat, wird am Schlusse die Rede sein. *Prae-nes-te* deutet Fröhde in Bezzenb. Beitr. I, 296 als „die hoch bewohnte“, indem er zunächst *ναίω* für *νασ-jω* vergleicht. Beides halte ich nicht für sicher. Windisch's freundlicher Mittheilung verdanke ich folgende Bemerkung über eine wahrscheinliche Vertretung der W. *nas* im keltischen Sprachgebiet: „Zu W. *nas* gehört wahrscheinlich altir. *tóniud* kommen, bei Zeuss[2] 802 mit discessio glossirt. *tó-* ist die bekannte Contraction der Präpositionen *do-fo* (*ad* und *sub*), *-niud* wäre demnach aus *nas-ia-tu* (vgl. goth. *nas-jan*) entstanden.“

setzung von *σώζεσθαι, ga-nist-s* von *σωτηρία, nasjand-s* von *σωτήρ*, Heiland dient. *ἐνόστησε τὸ ὕδωρ* übersetzten wir schon vorhin: das Wasser *genas*. Im Angelsächsischen*) heisst *brim-nesen* (Fem.) das glückliche Bestehen der Brandung, der Seefahrt, *sîd-nes-e* (Fem.) das glückliche Ueberstehen einer Fahrt (*νόστος*). Im Hochdeutschen wird bis in's späte Mittelalter „gerettet werden" als Grundbegriff des Wortes gefühlt, das erst später auf das Ueberstehen einer Krankheit beschränkt wird. Ahd. *ar-nes-an* wird mit evasisse, *un-ar-nes-ant-lich* mit inevitabile übersetzt (Graff, Althochd. Sprachschatz II, 1098). Man sieht, die Uebereinstimmung mit dem homerischen Gebrauch ist eine sehr enge. Das mhd. Wort von Kriegern vor dem Kampfe

herre, wir wellen hiute mit iu sterben oder *genesen*

streift hart an *K* 247 *καὶ ἐκ πυρὸς αἰθομένοιο ἄμφω νοστήσαιμεν*, wo jedenfalls die Hauptsache nicht das Zurück- sondern das mit heiler Haut Davonkommen ist. Auch Eurip. Alc. 1153

ἀλλ' εὐτυχοίης, νόστιμον δ' ἔλθοις ὁδὸν

würde der auf blosse Heimkehr gerichtete Wunsch des Admet dem Herakles gegenüber sich sehr flau ausnehmen. Und wenn auch im vorherrschenden Sprachgebrauch der Griechen nach und nach die Anwendung auf die Heimkehr die vorwiegende ward, so erhielt sich doch in diesen Wörtern immer wesentlich der Sinn des glücklichen, wohlbehaltenen Durchkommens, wie in der Klage *τοῦ δ' ὤλετο νόστιμον ἦμαρ* am deutlichsten hervortritt. Es würde sich vielleicht lohnen, darauf hin die einzelnen Stellen noch genauer zu prüfen. Vielleicht ist der Name *Νέστωρ* in diesem Sinne also nicht als Führer oder Fahrer, sondern als Retter zu fassen (goth. *nas-*

---

*) Diese näheren Mittheilungen aus dem deutschen Sprachgebiet verdanke ich grösstentheils der Güte meines Collegen Zarncke, der auf meine Bitte mir eine Fülle von Belegstellen freundlichst zur Verfügung stellte. Die noch in unsrer Zeit gangbare Wendung „*eines Kindes genesen*" erklärt Z. im Sinne von liberari (entbunden werden), wie denn ags. mit *ge-ner-ian* eripere, liberare übersetzt wird.

jand-s). — *νόστιμος* von gesunden und frischen Pflanzen erinnert an ahd. *nara* Nahrung, unser nahrhaft, ahd. *nerjan* sustentare, alere neben alts. *nerian* salvare, *wega-nest* Wegzehrung, viaticum. Freilich ist die ähnliche Beziehung in beiden Sprachen wahrscheinlich auf verschiedenen Wegen erwachsen, im Griechischen aus dem intransitiven kommen, im Deutschen aus dem causativen aufkommen, durchkommen lassen. Von der *Εὔνοστος* erwartete der Müller, dass sie aus seinem Gewerbe ihm gute *Nahrung* verschaffen werde (vgl. „das Amt *nährt* den Mann"). Hier zeigen sich überall die mannichfaltigsten Berührungen. Nur ist es für manche Bedeutung schwer, den Weg bestimmt nachzuweisen, auf dem sie sich gebildet hat. Fick hat also gewiss Recht mit seiner Zusammenstellung. Ich stimme ihm auch darin bei, dass er „zurechtkommen, heil aus etwas hervorgehen" als Hauptbedeutung der deutschen Wörter aufstellt. Nur glaube ich, dass er, wahrscheinlich verleitet durch den vorherrschenden Gebrauch von *νόστος*, *νοστεῖν*, den Begriff „heim" zu sehr betont, den ich nur als einen sich beiläufig entwickelnden betrachten kann. Dass diese Nebenbedeutung ursprünglich weder in *νεῖσθαι* noch in *νόστος* liegt, haben wir gesehen. Vielmehr glaube ich, dass wir auch für die Gesammtheit der verwandten Sprachen von dem Begriffe ausgehen können, der sich uns vorhin aus einer Musterung des griechischen Sprachguts allein ergab. Die Composita *aufkommen*, *durchkommen* genügen, den Uebergang zur Heimkehr zu bilden. Das Causativ zum *Aufkommen* und *Durchkommen* ist das *Aufkommenlassen*, *Durchkommenlassen* oder *Durchbringen*, daher sowohl *retten*, *heilen*, als andrerseits sustentare, *unterhalten*, *nähren*, woraus der auf den ersten Blick überraschende, aber auf deutschem Sprachgebiet ganz unverkennbare Zusammenhang des für unser Gefühl sehr äusserlichen Gebrauchs von Nahrung, nähren mit den viel innerlicheren Anwendungen auf Heil, Rettung, Erlösung vollkommen begreiflich wird. Für den Zusammenhang unsrer Wörter mit *kommen* ist unser Compositum *bekommen* (*wohl bekomm's!* = „*zur Genesung*", wie man in Oesterreich den niesenden zuruft) in-

structiv, während das zu demselben Verbum gehörige *bequem* zwar in der Regel ganz andre Bedeutungswege einschlägt, doch aber auch im Sinne von *bekommlich*, heilsam gebraucht wird. So dient in Luthers Uebersetzung des Hebräerbriefes 6, 7 „die Erde, die *bequemes* Kraut trägt" zur Wiedergabe von *βοτάνην εὔθετον*, was sehr an *νόστιμος* in seiner Anwendung auf Pflanzen besonders in der vorhin angeführten Stelle des Kallimachos erinnert. Parallelen zu dem hier vorzugsweise in Betracht kommenden Bedeutungsübergang vom *Durchkommen* zum *Durchbringen* und *Retten* bietet die Sanskritwurzel *tar*, die von Haus aus zu lat. *in-trā-re, ter-minu-s* gehört. Aber das Causativum *tārájati* heisst „er *rettet*". Fick zieht auch das deutsche '*Nest*' = lat. *nīdu-s* zu unsrer W. *nas*, das sich allerdings an die in *ναίειν* vorliegende Bedeutungsschattirung gut anschliesst. Aber da das gleichbedeutende skr. *nīḍa-s* und lat. *nīdu-s* Schwierigkeiten bieten, die mir noch nicht ganz gelöst zu sein scheinen, mag diese Vergleichung dahin gestellt bleiben. Wer aber trotz der hier gegebenen näheren Nachweise an der Mannichfaltigkeit der nach unsrer Darstellung aus einem Keim erwachsenen Bedeutungen Anstoss nehmen sollte, dem empfehle ich das Studium des öfter erwähnten Artikels *kommen* in Grimm's Wörterbuch. Von der Fähigkeit der Sprache denselben Bedeutungskern nach den verschiedensten Seiten hin zu entfalten, kann man sich gerade an unsrer deutschen Sprache, die eine so reiche, lange und viel verzweigte Geschichte hat, am leichtesten überzeugen, zumal seitdem Werke wie das eben genannte zu bequemem Gebrauch vorliegen, als unerreichte Muster einer liebevoll eingehenden, sinnigen Wortforschung, wie sie hoffentlich mit der Zeit in höherem Grade als bisher auch dem Griechischen zu Theil werden wird. Denn unsere jetzigen griechischen Lexika erheben sich, so dankbar man den Fleiss der Sammler anerkennen muss, wesentlich nicht über den Charakter nothdürftiger Compilationen für praktische Zwecke. Zu tieferen Forschungen liegen nur Anfänge vor.

ΕΠΩΝΥΜΟΣ ΑΡΧΩΝ

VON

LUDWIG LANGE

Es ist allgemein bekannt, dass der oberste des athenischen Archontencollegiums officiell nicht *ἐπώνυμος ἄρχων* oder *ἄρχων ἐπώνυμος*, sondern im Gegensatze zum *βασιλεύς*, *πολέμαρχος* und den sechs *θεσμοθέται* schlechthin *ἄρχων*, gleichsam als der Archon *κατ' ἐξοχήν* hiess.[1]) Indess steht nicht minder fest, dass er auch *ὁ ἐπώνυμος* genannt werden konnte. Es folgt diess schon aus der Art, wie Philo Iudaeus in einer Stelle, in der er den Gebrauch des Appellativum *Ἔνως* zur Bezeichnung des Sohnes des Seth als des *Ἔνως κατ' ἐξοχήν* erläutern will, die Bezeichnung des ersten der neun Archonten durch *ἄρχων* als Beispiel verwendet. Er sagt nämlich de Abraham cap. 2 *καθάπερ γὰρ ὁ ποιητὴς Ὅμηρος μυρίων ὄντων ποιητῶν κατ' ἐξοχὴν λέγεται . . . καὶ ἄρχων Ἀθήνησιν ὁ ἐπώνυμος καὶ τῶν ἐννέα ἀρχόντων ὁ ἄριστος, ἀφ' οὗ οἱ χρόνοι καταριθμοῦνται· τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὸν ἐλπίδι χρώμενον „ἄνθρωπον"* (das bedeutet nämlich nach Philos Meinung *Ἔνως*) *κατ' ἐξοχὴν ὠνόμασε, τὰ πλήθη τῶν ἄλλων ἐφησυχάσας ὡς οὐκ ἀξίων τῆς αὐτῆς προσρήσεως ἐπιλαχεῖν*. Hier ist offenbar *ὁ ἐπώνυμος* Subject, *ἄρχων* Prädicat; Philo sagt also nicht (was ja auch gar nicht zu seiner Absicht stimmen würde): „der Archon hiess *ἐπώνυμος*", sondern: „der Eponymos hiess *ἄρχων*". So aber konnte er sich nur ausdrücken, wenn *ὁ ἐπώνυμος* eine an sich verständliche Bezeichnung des ersten Archonten war. Und dass sie diess wirklich und zwar schon in classischer Zeit war, folgt aus der

1) Meier und Schoemann, attischer Process S. 41 f. Schoemann, antiquitates iuris publici Graecorum S. 243. Griechische Alterthümer Bd. 1^3, S. 435. Hermann, Lehrbuch der griech. Staatsalterthümer § 138, 5.

auf das attische Heereswesen der besseren Zeit bezüglichen Wendung *ἐν τοῖς ἐπωνύμοις ἐξελθεῖν*, die zugleich zeigt, dass schon in der Zeit, in der sie gebräuchlich war, in welcher, wie wir wissen, die ersten Archonten *officiell ἄρχοντες* hiessen, sie doch auch, nicht bloss in einer überhaupt verständlichen Weise, sondern geradezu nicht minder *officiell*, durch *οἱ ἐπώνυμοι* bezeichnet werden konnten. Jene Wendung lässt sich freilich nur durch eine Stelle des Aeschines belegen, in der dieser nach Erwähnung der von ihm mitgemachten *στρατεία ἐν τοῖς μέρεσι καλουμένη*[2]) sagt de fals. leg. 168 *καὶ τὰς*

---

2) Trotz der klar vorliegenden Unterscheidung der beiden Arten der *στρατεῖαι* werden sie in Folge der im Texte des Aeschines hinter *ἐπωνύμοις* fälschlich hinzugefügten Worte (*καὶ*) *τοῖς μέρεσιν* confundirt in den beiden Scholien: *ἐν τοῖς ἐπωνύμοις καὶ τοῖς μέρεσιν*] *ἐν τοῖς ἐπωνομασμένοις ὀρθῶς, οἷον τοῖς ἀξιοχρέοις πρὸς τὴν μάχην καὶ διὰ τοῦτο ἐπωνομασμένοις μέρεσιν. — τὴν ἐν τοῖς μέρεσι καλουμένην*] *τὴν ἐκ διαδοχῆς πεμπομένην ἀπὸ τῶν φυλῶν· οὐ γὰρ ἀεὶ οἱ αὐτοὶ ἐστράτευον. τὴν αὐτὴν δὲ λέγει καὶ τὴν ἐκ διαδοχῆς τὴν ἐν τοῖς ἐπωνύμοις.* — Falsch wird die *στρατεία ἐν τοῖς μέρεσιν* erklärt in dem lexikographischen Artikel *τὴν ἐπὶ* (l. *ἐν*) *τοῖς μέρεσι καλουμένην μάχην τίνα λέγει;* bei Bekker, anecd. S. 308: *οἱ μὲν χωρίον τί φασιν οὕτω καλεῖσθαι περὶ τὰ μέρη, ἐν οἷς ἡ μάχη ἐγένετο. οἱ δέ, ὅτι ἔθος ἦν τοὺς ἐφήβους μετὰ τὸ γενέσθαι περιπόλους τῆς χώρας στρατεύεσθαι μέν, εἰ συμβαίη πόλεμος, μὴ μέντοι μετὰ τῶν ἄλλων, ἀλλ' ἰδίᾳ ἐν μέρεσι τοῖς ἀκινδύνοις τῆς μάχης· διὰ τοῦτο τὴν στρατείαν καλεῖσθαι τὴν ἐν τοῖς μέρεσιν.* Derselbe Artikel ist in verschiedenen Abstufungen verstümmelt und corrumpirt hineingerathen in den Artikel *τερθρεία* bei Photius, Suidas, Zonaras und im Etym. M. — Richtiger wenn auch nicht vollständig klar wird die *στρατεία ἐν τοῖς μέρεσι* erklärt in dem Scholion zu Aesch. l. c. *Ἄλλως. ὅτε κατὰ μέρη ἐξῆλθον Ἀθηναῖοι καὶ κατ' ἐναλλαγὴν πάλιν ἀνέστρεφον. ἦν δ' ὁ πόλεμος πρὸς Λακεδαιμονίους. ἐξ ἑκάστης δὲ φυλῆς ἀνὰ μέρος ἐξήρχοντο διάδοχοι ἀντὶ τῶν πρώτων στρατευσόμενοι, ὅταν μὴ ᾖ χρεία πανδημεὶ στρατεύειν ἀλλ' ἀριθμόν τινα μερῶν. αἱ δὲ τοιαῦται ἔξοδοι ἐκαλοῦντο ἐν τοῖς μέρεσιν.* Richtig ist hierbei, dass *μέρος* als Detachement verstanden wird (vgl. Plat. Leg. 12, 943 A. Aen. Tact. 15, 4; Lys. 16, 16); aber unvollständig ist die Beschreibung, weil sie das charakteristische Merkmal gegenüber der *στρατεία ἐν τοῖς ἐπωνύμοις ἐκ διαδοχῆς* nicht erkennen lässt, welches darin bestanden haben wird, dass bei der *στρατεία ἐν τοῖς μέρεσι* überhaupt kein Aufgebot nach Jahrgängen stattfand. Uebrigens vgl. Boeckh, de ephebia Attica diss. II, im Ind. lect. Berol. 1819/20 (Kl. Schr. Bd. 4, S. 156). Köchly,

ἄλλας τὰς ἐκ διαδοχῆς ἐξόδους τὰς ἐν τοῖς ἐπωνύμοις ἐξῆλθον καὶ τὴν ἐν Μαντινείᾳ μάχην συνεμαχεσάμην. Aber der Natur der Sache nach muss jene Wendung in der Praxis des Staatslebens sehr oft angewendet worden sein.

Was der Ausdruck ἐν τοῖς ἐπωνύμοις in jener Wendung bedeutet, erfahren wir nicht aus den confusen Scholien zu Aeschines (Anm. 2), wohl aber aus zwei Fragmenten des Aristoteles, welche Harpokration, Photius und Suidas s. v. στρατεία ἐν τοῖς ἐπωνύμοις zur Erklärung der Stelle des Aeschines anführen. Der Artikel lautet in der vollständigsten und reinsten Fassung bei Harpokration: Αἰσχίνης ἐν τῷ περὶ παραπρεσβείας. τίς ἦν ἡ ἐν τοῖς ἐπωνύμοις στρατεία δεδήλωκεν Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθηναίων πολιτείᾳ λέγων· „εἰσὶ γὰρ ἐπώνυμοι δέκα μὲν οἱ τῶν φυλῶν, δύο δὲ καὶ τεσσαράκοντα οἱ τῶν ἡλικιῶν. οἱ δὲ ἔφηβοι ἐγγραφόμενοι πρότερον μὲν εἰς λελευκωμένα γραμματεῖα ἐνεγράφοντο, καὶ ἐπεγράφοντο αὐτοῖς ὅ τε ἄρχων, ἐφ' οὗ ἐνεγράφησαν καὶ [ἐπώνυμος] 3) ὁ τῷ προτέρῳ ἔτει 4) δεδιῳκηκώς 5). νῦν δὲ εἰς τὴν

Gesch. des griech. Kriegswesens. Aarau 1852. S. 96. H. Schwartz, ad Atheniensium rem militarem studia Thucydidea. Kiliae 1877. S. 20.

3) Das Wort ἐπώνυμος hinter καί habe ich eingeklammert, weil es offenbar eher bei dem Archon des Jahres der Einschreibung als bei dem des Vorjahres berechtigt war. Es wird als Glossem vom Rande aus an verkehrter Stelle in den Text gerathen sein. Ebenso ist ἐπώνυμος im argum. II zu Dem. Androt. und bei Bekker anecd. S. 450, 9 (s. Anm. 50 und S. 175), ἄρχοντες bei Bekker anecd. S. 245 (s. Anm. 8) interpolirt.

4) Der Archon des Vorjahres wurde dem Archon des Jahres der Einschreibung beigefügt, um Missverständnissen vorzubeugen, die aus etwaiger Namensgleichheit des Archon des laufenden Jahres mit einem früheren oder auch späteren Archon entstehen konnten (vgl. Boeckh C. I. G. Bd. 1, S. 156 und de ephebia a. a. O. S. 155). Dass es in den Epheben-inschriften der späteren Zeit nur heisst z. B. οἱ ἐφηβεύσαντες ἐπὶ Ἱππάρχου ἄρχοντος ohne Hinzufügung des Archon des Vorjahres (Dumont, essai sur l'éphébie Attique. Bd. 2. Paris 1875. S. 148. 164. 172. 178. 188. 202. 222. 233. 419) beweist selbstverständlich Nichts gegen die Richtigkeit der Behauptung des Aristoteles bezüglich der früheren, in seiner Zeit schon nicht mehr üblichen γραμματεῖα λελευκωμένα. Vereinzelt findet sich das μετά übrigens auch in den späteren Inschriften, z. B. in n. 74ᵃ (vgl. 71ᵃ). 93.

5) δεδιῳκηκώς ist Conjectur von Rose, Aristotel. pseudepigr. S. 456

βουλὴν ἀναγράφονται.“ καὶ μετ' ὀλίγα· „χρῶνται δὲ τοῖς ἐπωνύμοις καὶ πρὸς τὰς στρατείας, καὶ ὅταν ἡλικίαν ἐκπέμπωσι, προςγράφουσι ἀπὸ τίνος ἄρχοντος ἐπωνύμου μέχρι τίνος δεῖ στρατεύεσθαι.“[6]) *διείλεκται περὶ τούτων καὶ Φιλόχορος ἐν τῇ τετάρτῃ τῆς Ἀτθίδος.* Dem Inhalte nach stimmt mit der Erklärung des Aristoteles und seiner Unterscheidung der zwei Arten von *ἐπώνυμοι* überein der zur Erklärung des Ausdrucks *ἐκθεῖναι πρόσθεν τῶν ἐπωνύμων* bei Dem. Timocr. 18 bestimmte Artikel des Harpokration, Photius (1), Suidas (1) s. v. *ἐπώνυμοι,* welcher in Harpokrations Fassung lautet: *Δημοσθένης ἐν τῷ κατὰ Τιμοκράτους. διττοί εἰσιν οἱ ἐπώνυμοι, οἱ μὲν δέκα τὸν ἀριθμὸν ἀφ' ὧν αἱ φυλαί, ἕτεροι δὲ δύο καὶ τεσσαράκοντα ἀφ' ὧν αἱ ἡλικίαι προςαγορεύονται τῶν πολιτῶν καθ' ἕκαστον ἔτος, ἀπὸ ὀκτωκαίδεκα ἐτῶν μέχρις ἑξήκοντα.* Wir haben damit wahrscheinlich eine vollständigere Fassung des ersten Aristotelischen Fragments[7]). Zur weiteren Vervollständigung aber dessen, was Aristoteles über die *ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν* gesagt hat, dient auch der zweite Artikel des Etym. M. s. v. *ἐπώνυμοι,* der die beiden Arten der *ἐπώνυμοι* in umgekehrter Reihenfolge behandelt: *διττοί εἰσιν οὗτοι, οἱ μὲν λεγόμενοι τῶν ἡλικιῶν, καί εἰσι δύο καὶ τεσσαράκοντα, οἳ καλοῦνται καὶ λήξεων ἐπώνυμοι· οἱ δὲ δέκα ἀφ' ὧν αἱ φυλαὶ προςηγορεύθησαν, οἷον Ἐρεχθεύς, Αἰγεύς, Πανδίων, Λεώς, Ἀκάμας, Οἰνεύς,*

---

für das bei Harpokration überlieferte *δεδεικτικως*; bei Photius und Suidas steht *ἐπιδεδημηκώς* für *ἔτει δεδεικτικως.* H. Schwartz l. c. p. 8 vermuthet *εἰληχώς.* Portus hatte vermuthet *δεδιῃτηκώς*, Kayser *λελειτουργηκώς.*

6) Vgl. Aeschin. de fals. leg. 133 *ψηφισαμένων δ' ὑμῶν . . . καὶ τοὺς μέχρι τριάκοντ' ἔτη γεγονότας ἐξιέναι.* Dem. Olynth. 3, 4 *ἐψηφίσασθε . . . καὶ τοὺς μέχρι πέντε καὶ τετταράκοντα ἐτῶν αὐτοὺς ἐμβαίνειν.* Lycurg. Leocr. 39 *αἱ δ' ἐλπίδες τῆς σωτηρίας τῷ δήμῳ ἐν τοῖς ὑπὲρ πεντήκοντα ἔτη γεγονόσι καθειστήκεσαν* (alle *μέχρι πεντήκοντα ἐτῶν* waren also im Felde). Plut. Phoc. 24 *ἐκέλευσε τὸν κήρυκα ἀνειπεῖν Ἀθηναίων τοὺς ἄχρι ἑξήκοντα ἐτῶν ἀφ' ἥβης πέντε ἡμερῶν σιτία λαβόντας εὐθὺς ἀκολουθεῖν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας.*

7) So Rose l. c. S. 456. Doch ist es auch möglich, dass diese Fassung aus Philochoros stammt.

Κέκροψ, Ἱπποθόων, Αἴας, Ἀντίοχος. ταῦτα δὲ τὰ δέκα ὀνόματα, ἅπερ ὁ Πύθιος εἵλετο, Κλεισθένους οὕτω διαταξαμένου τὸ πᾶν πλῆθος εἰς δέκα φυλάς [8]).

Aus diesen auf Aristoteles zurückgehenden Zeugnissen, mit denen auch das übereingestimmt haben muss, was Philochoros im vierten Buche der Atthis wahrscheinlich bei Gelegenheit des Beginns des peloponnesischen Kriegs [9]) über die ἐπώνυμοι gesagt hat, erfahren wir also, dass in der Wendung ἐν τοῖς ἐπωνύμοις ἐξελθεῖν und in dem Ausdrucke στρατεία ἐν τοῖς ἐπωνύμοις zu verstehen sind: nicht die 10 ἐπώνυμοι τῶν φυλῶν [10]), sondern die 42 Archonten der letzten 42 Jahre, das laufende Jahr mitgerechnet, unter denen die sämmtlichen im laufenden Jahre kriegsdienstpflichtigen Athe-

8) Abgekürzt bei Bekker anecd. S. 245 ἐπώνυμοι [ἄρχοντες] διττοί εἰσιν, οἱ μὲν τεσσαράκοντα δύο τῶν ἡλικιῶν, οἱ δὲ δέκα τὸν ἀριθμόν, ἀφ' ὧν αἱ φυλαὶ προσηγορεύθησαν. Das Wort ἄρχοντες habe ich eingeklammert, weil es offenbar vom Rande, wo es sich auf die 42 bezog, an eine verkehrte Stelle des Textes gerathen ist (vgl. Anm. 3). — Die δέκα ἐπώνυμοι werden in anderer Reihenfolge als im Etym. M., dessen Text ich mit den Berichtigungen von Rose l. c. gegeben habe, aufgezählt bei Pollux 8, 110. Paus. 1, 5. 10, 10.

9) Boeckh, über den Plan der Atthis des Philochoros, Kl. Schr. Bd. 5, S. 414.

10) Und doch will Bernhardy zu Suid. s. v. στρατεία ἐν τοῖς ἐπωνύμοις (Bd. 2, S. 914) diese verstanden wissen; denn er sagt: *mireris istam verborum obscuritatem in re minime perplexa, quam diserte tradit vel Schol. Arist. Pac. 1183.* Die Scholien zu Arist. Pac. 1183 εἶτα προστὰς πρὸς τὸν ἀνδριάντα τὸν Πανδίονος | εἶδεν αὐτόν, κἀπορῶν θεῖ τῷ κακῷ βλέπων ὀπόν sagen aber nur, dass bei den Bildsäulen der ἐπώνυμοι τῶν φυλῶν publicirt seien οἱ στρατιωτικοὶ κατάλογοι oder τὰ ὀνόματα τῶν ἐπ' ἐξόδῳ καταλελεγμένων oder τὰ ὀνόματα τῶν καταλεγομένων. Und diess kann wahr sein, vielleicht für die στρατεία ἐν τοῖς μέρεσιν, sicher für die στρατεία ἐκ καταλόγου (Aristoph. eq. 1369 mit den Schol. und Suid. s. v. κατάλογος), während es für die στρατεία ἐν τοῖς ἐπωνύμοις gewiss falsch ist, da es bei dieser genügte in dem κήρυγμα, das allerdings auch bei den Statuen der eponymen Heroen publicirt worden sein wird, zu bezeichnen, ἀπὸ τίνος ἄρχοντος ἐπωνύμου μέχρι τίνος δεῖ στρατεύεσθαι, um jeden Betheiligten sofort erkennen zu lassen, ob er mit aufgeboten sei. Da Aristophanes sagt εἶδεν αὐτόν, nicht εἶδε τὸ αὐτοῦ ὄνομα, so kann man nicht wissen, an welche Art der στρατεία er gedacht hat.

ner, von denen die jüngsten 18, die ältesten 60 Jahre alt waren[11]), nach einer in Aristoteles Zeit bereits abgekommenen Sitte als Epheben in *λελευκωμένα γραμματεῖα* waren eingetragen worden. Daraus folgt aber, dass alle Archonten seit der gesetzlichen Fixirung der 42jährigen Dienstpflichtigkeit, d. h. mindestens seit Solons Gesetzgebung[12]), *ἐπώνυμοι* genannt werden konnten, oder wenigstens ihrer Zeit als zu den zeitweiligen 42 gehörig hatten genannt werden können.

Wir erfahren ferner von Aristoteles selbst, dass die *ἐπώνυμοι* nicht bloss für die *στρατεῖαι* benutzt wurden (*χρῶνται δὲ τοῖς ἐπωνύμοις καὶ πρὸς τὰς στρατείας*). Damit aber hängt es offenbar zusammen, dass nach der sei es auf Aristoteles sei es auf Philochoros zurückgehenden Notiz des Etym. M. die *ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν* auch *ἐπώνυμοι λήξεων* genannt wurden. Da dieser letztere Ausdruck aber offenbar mit dem *ληξιαρχικὸν γραμματεῖον* im Zusammenhange steht, so folgt, dass die Archonten auch auf Grund irgend einer Beziehung zu diesem *ἐπώνυμοι* genannt wurden.

Dass wir nämlich das Ephebenregister und das *ληξιαρχικὸν γραμματεῖον*, in welches die Epheben freilich auch eingetragen wurden[13]), unterscheiden müssen, folgt schon aus

---

11) Die beiden jüngsten Jahrgänge waren bekanntlich nur zum Dienst als *περίπολοι* verpflichtet. Aesch. de fals. leg. 167 *ἐκ παίδων μὲν γὰρ ἀπαλλαγεὶς περίπολος τῆς χώρας ταύτης ἐγενόμην δύ' ἔτη, καὶ τούτων ὑμῖν τοὺς συνεφήβους καὶ τοὺς ἄρχοντας ἡμῶν μάρτυρας παρέξομαι.* Pollux 8, 105. Vgl. auch Schol. zu Aesch. Tim. 18 und Harpokration s. v. *ἐπιδιετὲς ἡβῆσαι.* Dass die Epheben erst im zweiten Jahre zum Dienst als *περίπολοι* herangezogen worden wären, wie Aristoteles nach Harpokration, Photius und Suidas s. v. *περίπολος* und nach den Schol. zu Aesch. de fals. leg. 167 zu sagen scheint, bezieht Arnold Schaefer, der Eintritt der Mündigkeit nach attischem Recht, Demosthenes Bd. 3, 2, S. 33 wahrscheinlich richtig auf die *ὀρφανοί* unter den Epheben (vgl. Lys. 32, 24).

12) Vgl. Dionys. Hal. 2, 26 (unten Anm. 26).

13) Lyc. Leocr. 76 *πάντες οἱ πολῖται, ἐπειδὰν εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον ἐγγραφῶσι καὶ ἔφηβοι γένωνται.* Aesch. Tim. 18. 103. Schol. zu Aesch. Tim. 18 bes. die Worte: *ἐνεγράφοντο δὲ ἀπὸ ἐτῶν ιη' καὶ δύο ἔτη εἰς τοὺς ἐφήβους ἐτέλουν.* zu Aesch. Ctes. 122 *πολλάκις ἔγνωμεν ὅτι ἀπὸ ὀκτωκαίδεκα ἐτῶν ἐνεγράφοντο εἰς τὸ ληξιαρχικὸν οἱ Ἀθηναῖοι καὶ*

dem von Aristoteles gebrauchten Ausdruck λελευκωμένα γραμματεῖα [14]), der schwerlich auf das ληξιαρχικὸν γραμματεῖον passt, und den Aristoteles gewiss nicht gebraucht haben würde, wenn er dieses gemeint hätte. Auch liegen die praktischen Gründe für eine doppelte Eintragung nahe genug. In das ληξιαρχικὸν γραμματεῖον wurden nicht bloss die Epheben, sondern auch adoptirte [15]) und natürlich auch ältere Neubürger eingetragen, so dass es nicht ohne Weiteres als Verzeichniss der Jahrgänge der dienstpflichtigen Mannschaft dienen konnte. Ausserdem zerfiel es in so viele getrennte Abtheilungen, als es Demen gab [16]), so dass es sehr mühsam gewesen wäre, jedesmal erst im Falle des Bedarfs aus dem ληξιαρχικὸν γραμματεῖον die Dienstpflichtigen zusammenzustellen. Ein besonderes γραμματεῖον τῶν ἐφήβων, dessen 42 letzten Jahrgänge dann zugleich ein vollständiges Verzeichniss aller zeitweilig Dienstpflichtigen, aller σρατεύσιμοι [17]) war, mit anderen Worten ein besonderer, natürlich auch nach Phylen und Demen geordneter πίναξ ἐφηβικός [18]) war neben dem ληξιαρχικὸν γραμματεῖον für die Kriegsbereitschaft mindestens ebenso nothwendig, wie der davon verschiedene gleichfalls nach Phylen

---

ἐφύλαττον δύο ἔτη τὰ πλησίον τῆς πόλεως. Harpokration s. v. ληξιαρχικὸν γραμματεῖον. Schol. zu Lucian. *Ζεὺς τραγ.* 26.

14) Vgl. [Dem.] adv. Steph. II, 11. Poll. 8, 104.

15) Isaeus 7, 27 f.; vgl. [Dem.] Leoch. 39 ff.

16) Dem. Eubul. 26 (vgl. 60. 62). [Dem.] Leoch. 37. Harpokration s. v. κοινὸν γραμματεῖον καὶ ληξιαρχικόν und s. v. δήμαρχος (= Suidas s. v. δήμαρχος). Schol. zu Ar. Nub. 37.

17) Nicht zu verwechseln mit dem daraus aufgestellten κατάλογος der im concreten Falle Ausgehobenen (Aristoph. Eq. 1369. Pac. 1179. Lys. 15, 5. 16, 13), bei dem ἱππεῖς und ὁπλῖται unterschieden wurden. Vgl. oben Anm. 10.

18) Die Ephebenverzeichnisse in den Inschriften bei Dumont, essai sur l'éphébie Attique. Bd. 2. 1875, sind natürlich nicht ein treues Nachbild der γραμματεῖα λελευκωμένα des Aristoteles; aber auch sie sind nach Phylen geordnet und innerhalb der Phylen zum Theil wenigstens nach den Demen. Verschieden von dem alten πίναξ ἐφηβικός ist selbstverständlich der πίναξ, ἐφ' οὗ ἐνέγραφον τῶν ἐκστρατευομένων τὰ ὀνόματα bei Suidas s. v. κατάλογος und Schol. zu Arist. Equit. 1369.

und Demen geordnete πίναξ ἐκκλησιαστικός [19]) für die Controle der Volksversammlungen, welche bekanntlich die sechs ληξίαρχοι genannten Beamten führten [20]). Natürlich war das ληξιαρχικὸν γραμματεῖον wie für den πίναξ ἐκκλησιαστικός, so für den πίναξ ἐφηβικός die authentische Grundlage [21]). Daher erklärt es sich, dass auch mit Rücksicht auf die στρατεία bisweilen die Einschreibung bei den Demoten oder das ληξιαρχικὸν γραμματεῖον erwähnt wird [22]). Keineswegs aber sind wir, eben weil das Ephebenregister auf dem ληξιαρχικὸν γραμματεῖον beruhte, durch solche Stellen genöthigt, anzunehmen, dass die Epheben nur in das ληξιαρχικὸν γραμματεῖον eingetragen worden seien [23]).

Da nun die Anlegung des ληξιαρχικὸν γραμματεῖον der Demen spätestens mit den Staatseinrichtungen des Kleisthenes zusammenfällt, wahrscheinlich aber schon in die Zeit der Einrichtung der ναυκραρίαι gehört — denn die ναύκραροι hatten dieselben Functionen, wie später die Demarchen [24]), denen be-

---

19) [Dem.] Leoch. 35 καὶ πρῶτον μὲν ἐλθὼν οἷός τ' ἦν εἰς τὸν 'Οτρυνέων πίνακα τὸν ἐκκλησιαστικὸν ἐγγράφειν αὐτὸν Ἐλευσίνιος ὤν, . . . ἔπειτα πρὶν ἐγγραφῆναι καὶ ἐν τῷ ληξιαρχικῷ γραμματείῳ τῷ τῶν 'Οτρυνέων, μετέχειν τῶν κοινῶν. Auch dieser πίναξ war ein γραμματεῖον λελευκωμένον nach Pollux 8, 104.

20) Pollux 8, 104 ληξίαρχοι ἓξ καθίσταντο τῶν πολιτῶν ἐγγεγραμμένων ἐν λευκώματι καὶ τριάκοντα ἀνδρῶν αὐτοῖς προσαιρεθέντων τοὺς μὴ ἐκκλησιάζοντας ἐζημίουν καὶ τοὺς ἐκκλησιάζοντας ἐξήταζον.

21) Irrthümlich lassen die Eintragung ins ληξιαρχικὸν γραμματεῖον erst beim Austritt aus den Epheben im 20. Jahre stattfinden Pollux 8, 105 εἰκοστῷ δὲ ἐνεγράφοντο τῷ ληξιαρχικῷ γραμματείῳ. Schol. zu Plat. Alc. 105 A. Harpokration, Suidas und Etym. M. s. v. ἐπιδιετὲς ἡβῆσαι. Vgl. auch Schol. zu Aesch. Ctes. 122. de fals. leg. 99. Der Irrthum beruht auf Verwechslung des ληξιαρχικὸν γραμματεῖον mit dem πίναξ ἐκκλησιαστικός.

22) Dem. adv. Boeot. de nom. 8 (vgl. mit 5). Lyc. Leocr. 76. Pollux 8, 105.

23) Wie z. B. trotz Dittenberger, de ephebia S. 23, der das Richtige kurz angegeben hat, Schwartz a. a. O. S. 8 f. annimmt. Dumont, essai sur l'éphébie Attique. Bd. 1. 1876. S. 24 scheint zwei verschiedene Register anzunehmen.

24) Aristoteles bei Harpokration s. v. ναυκραρικά und s. v. δήμαρχος.

kanntlich die Führung des ληξιαρχικὸν γραμματεῖον oblag, und von den Naukraren geführte Listen waren auf jeden Fall geeigneter zur Aufstellung des πίναξ ἐφηβικός, als es das φρατερικὸν γραμματεῖον[25]) gewesen sein würde —: so folgt auch aus der Beziehung der Archonten als λήξεων ἐπώνυμοι zum ληξιαρχικὸν γραμματεῖον, dass die Bezeichnung derselben als ἐπώνυμοι mindestens in die Zeit des Kleisthenes, wahrscheinlich in die des Solon[26]), ja in die vorsolonische Zeit zurückgeht[27]), und vielleicht so alt ist wie die Einsetzung der neun Archonten im J. 683 vor Chr.

Ganz im Gegensatze zu der herrschenden Ansicht, nach welcher der Archon „nur bei Späteren“ oder bei „nicht attischen Schriftstellern“ ἐπώνυμος genannt worden sein soll[28]),

---

Photius s. v. ναυκραρία. Suid. s. v. δήμαρχος. Poll. 8, 108. Hesych. s. v. ναύκλαροι. Schol. zu Ar. Nub. 37.

25) Isaeus 7, 16 f. Schol. zu Lucian. *Ζεὺς τραγ.* 26 *δύο ἦσαν γραμματεῖα παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, καὶ ἐν τῷ ἑνὶ ἐνεγράφοντο ἅμα τῷ γεννηθῆναι, ἐν δὲ τῷ ἑτέρῳ, ἡνίκα τῆς ἐννόμου ἡλικίας ἐγένοντο· τοῦτο δὲ ἐκαλεῖτο ληξιαρχικόν.* Harpokration s. v. *κοινὸν γραμματεῖον καὶ ληξιαρχικόν. τὸ μὲν κοινὸν γραμματεῖόν ἐστιν εἰς ὃ ἐνεγράφοντο οἱ εἰσαγόμενοι εἰς τοὺς φράτορας καὶ γεννητάς, τὸ δὲ ληξιαρχικὸν εἰς ὃ ἐνεγράφοντο οἱ εἰς τοὺς δήμους ἐγγραφόμενοι, ὡς δεικνύουσιν ἄλλοι τε ῥήτορες καὶ Ἰσαῖος ἐν τῷ περὶ Ἀπολλοδώρου κλήρου.* Der Ausdruck *κοινόν* ist übrigens nicht der officielle; denn auch vom *ληξιαρχικὸν γρ.* gebraucht den Ausdruck *κοινόν* Dem. Eubulid. 60. Die officielle Bezeichnung für das von Isaeus *κοινόν* genannte *γραμματεῖον* war *φρατερικόν*, s. [Dem.] Leoch. 41.

26) Dionys. Hal. 2, 26 *οἱ μὲν γὰρ τὰς Ἑλληνικὰς καταστησάμενοι πολιτείας βραχύν τινα κομιδῇ χρόνον ἔταξαν ἄρχεσθαι τοὺς παῖδας ὑπὸ τῶν πατέρων, οἱ μὲν ... οἱ δὲ ... οἱ δὲ μέχρι τῆς εἰς τὰ ἀρχεῖα τὰ δημόσια ἐγγραφῆς, ὡς ἐκ τῆς Σόλωνος νομοθεσίας καὶ Πιττακοῦ καὶ Χαρώνδου ἔμαθον.* Mit der *ἐγγραφὴ εἰς τὰ ἀρχεῖα τὰ δημόσια* kann doch wohl nur die Einschreibung in das *ληξιαρχικὸν γραμματεῖον* gemeint sein.

27) Warum ich die Naukrarieneintheilung für älter als Solon halte, frühestens aber in die Zeit von 683 setze, habe ich in der Abh.: die Epheten und der Areopag vor Solon (Abh. d. phil. hist. Cl. d. Kgl. Sächs. Ges. d. Wiss. Bd. 7) S. 198 auseinandergesetzt.

28) Schoemann, Gr. Alt. Bd. 1³, S. 435. antiq. iuris publ. Gr. S. 243 *nam ἐπώνυμος dici non solet nisi a scriptoribus non Atticis praecipue a grammaticis, ut ab aliis magistratibus, qui omnes ἄρχοντες sunt,*

haben wir also constatirt, dass er zwar nicht den Titel *ἐπώνυμος* hatte, aber doch schon seit ältester Zeit in seiner Beziehung zum Ephebenregister und zum *ληξιαρχικὸν γραμματεῖον* durchaus officiell als *ὁ ἐπώνυμος* bezeichnet wurde.

Vielleicht lässt sich neben den *ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν* und den *ἐπώνυμοι τῶν λήξεων* noch eine dritte officielle Gebrauchsweise der Bezeichnung des Archon als *ἐπώνυμος* nachweisen. Hesychius sagt nämlich s. v. *ἄρχων· ἡγεμών. πρύτανις Ἀθήνησιν ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων*, und Philo nennt den Archon an der oben angeführten Stelle *ὁ ἐπώνυμος καὶ τῶν ἐννέα ἀρχόντων ὁ ἄριστος*, woraus man schliessen kann, dass auch er ihn als *ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων* auffasste. Das Wort *πρύτανις*, das Hesych. s. v. *πρύτανις* durch *βασιλεύς, ἄρχων, χορηγός, ταμίας, διοικητής* erklärt, gestattet die Vermuthung, dass die Glosse des Hesychius in letzter Instanz auf eine gute Quelle zurückgeht. Denn *πρύτανις* war wahrscheinlich in Athen, bevor dieses Wort auf die Solonischen und Kleisthenischen *πρυτάνεις τῆς βουλῆς* angewendet wurde, die Bezeichnung des lebenslänglichen und des zehnjährigen Archon, *πρυτάνεις* seit 683 die der neun jährigen Archonten. Aus der Bezeichnung des Staatshauses durch *πρυτανεῖον*, der Gerichtsgelder durch *πρυτανεῖα* glaube ich diess trotz der Herodoteischen *πρυτάνιες τῶν ναυκράρων* bewiesen zu haben [29]. Der erste der neun Archonten hiess also wahrscheinlich in vorsolonischer Zeit, obwohl auch seine Collegen *πρυτάνεις* waren, gerade so *πρύτανις κατ' ἐξοχήν*, wie er in nachsolonischer Zeit *ἄρχων κατ' ἐξοχήν* hiess [30]. Wenn ihn nun die Quelle des

facilius distinguatur. Und doch war Schoemann die Stelle des Aeschines und der Artikel *στρατεία ἐν τοῖς ἐπωνύμοις* sehr wohl bekannt (ant. iur. publ. S. 254. Griech. Alt. 1³, S. 448).

29) A. a. O. S. 247 ff. — Herod. 5, 71.

30) Dass auch ausserhalb Athens der Titel *πρύτανις* für den obersten Beamten vorkommt, dafür habe ich a. a. O. S. 249 f. Nachweise gegeben. Damals habe ich nicht berücksichtigt die Inschrift aus Mitylene C. I. G. n. 2189 (= 3486 aus Thyatira), welche dem ersten oder zweiten Jahrh. n. Chr. angehört, und in der es heisst (vgl. Cauer, delectus n. 120): *πεπληρώκοντα δὲ καὶ τὰν ἐν τᾷ πρώτᾳ πατρίδι καὶ νεωκόρῳ Περγαμηνῶν*

Hesychius um von ihm auszusagen, dass er *ἄρχων* geheissen habe, durch den Ausdruck *πρύτανις ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων* bezeichnete, so müssen wir folgern, dass der Archon seit 683 auf Grund irgend einer Beziehung zu seinen Collegen officiell auch als *ὁ ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων* bezeichnet werden konnte.

Trotz des hohen Alters der Ausdrücke *οἱ ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν* und *οἱ ἐπώνυμοι τῶν λήξεων* und trotz des vielleicht gleichfalls sehr alten Ausdruckes *ὁ ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων* finde ich nicht, dass irgend Jemand von diesen Ausdrücken oder auch nur von einem derselben ausgegangen sei, um die Frage zu beantworten, was denn eigentlich *ἐπώνυμος* vom Archon gesagt bedeute. Und doch wäre diess methodisch der einzig richtige Weg gewesen. Zwar wird der Ausdruck *ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων* von Budaeus[31]) erwähnt; auch Ubbo Emmius scheint bei einer den *ἄρχων* betreffenden Aeusserung an diesen Ausdruck gedacht zu haben[32]); aber beide

---

τῶν συγγενέων πόλει τὰν ἐπώνυμον ἀπὺ βασιλέων πρυτανηΐα[*ν*] *ἂν ἐκ γένεος διαδεξάμενος τοῖς τᾶς ἀξίας βασμοῖς ἀνελόγησε* (in n. 3486 fehlen die eine Zeile bildenden Worte *ἀπὺ βασιλέων πρυτανηΐαν*). Obwohl Boeckh (C. I. G. Bd. 2, S. 196), der den Schlusspassus übersetzt: *quam prytaniam ex regibus derivatam, quum iure hereditario obtinuisset, dignitatis suae gradibus similis et par fuit*, bei *ἐπώνυμος* an die aus späteren Inschriften bekannte Bezeichnung des Jahresamtes (Anm. 63. 64) denkt, so glaube ich doch, dass sowohl der Erblichkeit wegen, als auch weil der Gefeierte in Mitylene gleichfalls *ἱερεύς* und *ἀρχιερεύς* war, an ein Priesteramt zu denken ist, das seinen Namen von den römischen Kaisern, denn die werden unter *βασιλέων* zu verstehen sein, hatte. Das Wort *ἐπώνυμος* ist also hier im Sinne von *qui nomen accepit* gemeint, diese *ἐπώνυμος πρυτανηΐα* also als Beleg für den *πρύτανις ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων* in keiner Weise zu gebrauchen.

31) Vgl. die Ausg. Basil. 1556. S. 205 *Porro autem quod ἄρχων dicitur ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων, hunc habet intellectum, quod ab eo annus in fastis denotabatur, ὅτι ἐξ αὐτοῦ ὁ ἐνιαυτὸς ἐπώνυμος ἦν, ut Romae a Consulibus et ab eorum nomine alii ἄρχοντες in actis perscribebantur, ut si diceres Metellum Celerem et Pompejum Rufum praetores fuisse consulibus Cicerone et Antonio.*

32) de rep. Atheniensium (Gronov. thes. Bd. 4, S. 438) *Nam eorum primus proprie ἄρχων, velut collegii princeps idemque ἐπώνυμος, quod*

setzen dabei voraus, dass der Archon ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων in demselben Sinne sei, in dem er ihrer Meinung nach ἐπώνυμος τοῦ ἐνιαυτοῦ ist. Der Ausdruck ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν wird zwar von Sigonius[33]) mit einigen Missverständnissen besprochen; aber gleichfalls von der Meinung beherrscht, dass der Archon ἐπώνυμος τοῦ ἐνιαυτοῦ sei, bezeichnet er diese *eponymi 42* als *eorum annorum archontes singuli, unde non solum anni sed etiam stipendia civium nomina invenerunt, qui se quotannis in horum tabulas referendos curarunt.* Und ebenso scheinen auch die Verfasser der jetzt üblichen Handbücher sich mit den ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν abgefunden zu haben[34]). Die Beziehung der ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν und der ἐπώνυμοι τῶν λήξεων auf einander haben Boeckh und Dumont zwar erkannt, offenbar aber gleichfalls beide Ausdrücke als Consequenzen des ἐπώνυμος τοῦ ἐνιαυτοῦ angesehen und keiner näheren Erörterung für bedürftig gehalten[35]).

Dass nämlich der Archon ἐπώνυμος heisse als ἐπώνυμος τοῦ ἐνιαυτοῦ, lehren in der Sache übereinstimmend, in den Ausdrücken variirend die Antiquare von Sigonius[36]), Ubbo

annum, quo magistratum gerebat, in fastis publicis nomine suo signaret, nuncupabatur (vgl. de rep. Lac. das. S. 490).

33) de rep. Ath. 4, 5.

34) Hermann § 152, 19 *der Gegensatz zu den ἐπωνύμοις oder Archonten der einzelnen Jahresclassen.* Schoemann Bd. 1³, S. 448 *Jede Altersclasse war unter dem Namen des Archon Eponymos, unter dem sie das dienstpflichtige Alter erreicht hatte, zusammengestellt.*

35) Boeckh, de ephebia Attica diss. I (Kl. Schr. Bd. 4, S. 143) *quod eponymi aetatum (ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν), qui ab anno duodevigesimo incipiunt, etiam τῶν λήξεων ἐπώνυμοι vocati sunt.* Dumont, sur l'éphébie Attique Bd. 1, S. 24 *Il faut remarquer, que les deux expressions οἱ τῶν ἡλικιῶν ἐπώνυμοι et οἱ τῶν λήξεων ἐπώνυμοι sont parfois mises l'une pour l'autre; l'eponyme de l'âge indique l'année, où un citoyen devient soldat; or si l'eponyme τῶν ἡλικιῶν et celui τῶν λήξεων ne sont qu'un même personnage, il est clair, que l'Athénien est inscrit sur les rôles des citoyens en même temps, que sur les registres de l'armée.*

36) de rep. Athen. 1, 5 *archonti vero cum aliarum rerum cognitionem permissam esse suspicari licet, tum certe honos ille habitus est, ut ab eo tempora atque anni nominarentur, quemadmodum ante receptam etiam libertatem observabatur, unde ille Eponymus dictus est.*

Emmius[37]), Meursius[38]) und Corsini[39]) bis auf Ideler[40]), Schoemann[41]) und Hermann[42]), die Lexikographen von Budaeus[43]) und Stephanus[44]) bis auf Passow[45]) und Vaniček[46]). Diese Erklärung des Ausdrucks, nach welcher der Archon desshalb ἐπώνυμος genannt worden sein soll, weil er „*dem Jahre den Namen gegeben habe*", von deren Richtigkeit

37) de rep. Laced. (Gronov. thes. Bd. 4, S. 490) *fuere ephori numero quinque, annuum munus habentes, quorum unus ἐπώνυμος hanc ob causam dicebatur, quod nomine suo annum signaret, pari modo ac Athenis archon.* Vgl. Anm. 32.

38) de archontibus 1, 9 *primus horum ἄρχων proprie et per excellentiam dictus, dignitate octo ceteros anteibat, signatique in fastis anni eius nomine.* Lect. Att. 4, 5 *ex novem archontibus maxime insignis unus erat, qui ἐπώνυμος dicebatur et ἄρχων per excellentiam appellabatur .... Et ab hoc nomen anno datum.*

39) Fasti attici, diss. I, cap. 40 *nec alia certe de causa Archon ille Eponymus appellabatur, nisi quod anno nomen imponeret.*

40) Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie Bd. 1, S. 369 *der vornehmste hiess vorzugsweise ἄρχων und nach ihm wurde das jedesmalige Jahr benannt, daher er auch, jedoch, wie es scheint, erst späterhin, den Beinamen ἐπώνυμος erhielt.*

41) Antiq. iuris publ. Gr. S. 243 *qui nomen anno dabat.* Griech. Alt. Bd. 1³, S. 435 *weil sein Name zur Bezeichnung des bürgerlichen Jahres diente.*

42) Griech. Staatsalt. § 135, 5 *dessen Name zur Bezeichnung des jedesmaligen bürgerlichen Jahres diente, daher ἐπώνυμος.* Die Wendung *dem Jahre den Namen geben* gebraucht Hermann bei den spartanischen Ephoren § 45, 4 und bei dem kretischen Protokosmos § 21, 15.

43) *quod ab eo annus in fastis denotabatur* (Anm. 31).

44) Thesaur. s. v. ἐπώνυμος: *Quod autem attinet ad illud ἄρχων ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων, additi huius genitivi exemplum desidero, ac existimo Budaeum non tanquam a se usquam inventum protulisse, sed tanquam qui subaudiri debeat* (diess ist falsch, Budaeus kannte ohne Zweifel die Stelle des Hesychius). *Verum et istud observandum hic est, ἐπώνυμος esse non Qui nomen accipit, sed potius Qui dat, alioqui enim dicendi forent versa vice ἄρχοντες ἐπώνυμοι τοῦ ἄρχοντος.*

45) s. v. ἐπώνυμος: 2) *seinen Namen einer Sache gebend ... ἄρχων ἐπ. Bezeichnung des ersten Archon in Athen, nach dem das laufende Jahr benannt wurde.*

46) Griechisch-lateinisches etymologisches Wörterbuch Bd. 1, S. 197 *später der 1. Archon, nach dem das Jahr benannt wird.*

jetzt Jedermann wie es scheint überzeugt ist, konnte in der That um so unbedenklicher erscheinen, als selbst Autoritäten wie Hemsterhuys[47]), Wesseling[48]) und Schweighäuser[49]) auseinandersetzen und mit Beispielen belegen, dass das Wort *ἐπώνυμος* überhaupt zwei Bedeutungen habe, indem es bezeichne nicht bloss den, *qui nomen accepit*, sondern auch den, *qui nomen dat*.

Aber ist denn die communis opinio doctorum über den Grund der Benennung des Archon mit dem Worte *ἐπώνυμος* auch wirklich begründet?

Die äussern Zeugnisse, auf welche sie sich stützt, stellen Meursius und Corsini am Vollständigsten zusammen. Es sind:

1) das fälschlich dem Libanius beigelegte zweite Argument zu Dem. Androt., in dem es heisst: *ἦσαν δὲ καὶ ἄλλοι τρεῖς, εἷς ἐπώνυμος, ἐξ οὗ καὶ ὁ ἐνιαυτὸς [ἐπώνυμος]*[50]) *ὠνομάζετο, δεύτερος ὁ βασιλεύς κ. τ. λ.* 2) Etym. M. s. v. *ἄρχων: ἔστιν οὖν ὁ τὴν ἐπώνυμον ἄρχων ἀρχήν, ἀφ' οὗ καὶ ὁ ἐνιαυτὸς ἐμετρεῖτο. ἦν δὲ εἷς τῶν ἐννέα.* 3) Pollux 8, 85 *ἀρχόντων δὲ τῶν Ἀθήνησιν ὀνόματα οἱ ἐννέα ἄρχοντες. εἰσὶ δὲ ὁ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐπώνυμος ἄρχων, βασιλεύς, πολέμαρχος καὶ θεσμοθέται ἕξ.* 4) Pollux 8, 89 *ὁ*

47) zu Luc. dial. marini 9, 1 (ed. Bip. Bd. 2, S. 373): *ἐπώνυμος praeditum duplici potestate, eo magis observanda, quod saepe deluserit eruditos interpretes, vel qui nomen ab alio trahit vel qui nomen alteri tribuit.* (S. 374) *non secus Archontes Athenis ἐπώνυμοι vel ἐπώνυμοι τοῦ ἐνιαυτοῦ* (Poll. 8, 85. 89) *eorumque ἀρχὴ ἐπώνυμος aut simpliciter ἡ ἐπώνυμος.*

48) zu Diod. 1, 20 *ceteroquin et ἐπώνυμος is est, qui nomen dat atque imponit.*

49) zu App. Mithr. 1 (Bd. 3, S. 591) *ἐπωνύμους ἑκατέρᾳ γῇ γενέσθαι, utrique regioni nomen dedisse. ἐπώνυμός τινος qui nomen ab aliquo accepit, ἐπώνυμόν τινι γίγνεσθαι, nomen alicui dare vel communicare.* Dass die Verschiedenheit der Bedeutung an die verschiedene Casusrection geknüpft sei, widerlegt Schaefer zu Apoll. Rhod. Argon. ed. Brunck. Bd. 2, S. 168. Vgl. unten Anm. 100 (S. 190).

50) Das Wort *ἐπώνυμος* ist schon von Dindorf als interpolirt erkannt und bezeichnet. Vgl. Anm. 3. Aus diesem Argum. entnahm Budaeus seinen Satz: *ὅτι ἐξ αὐτοῦ ὁ ἐνιαυτὸς ἐπώνυμος ἦν* (Anm. 31).

δὲ ἄρχων διατίθησι μὲν Διονύσια ...... καὶ τοὺς οἴκους ἐκμισθοῖ τῶν ὀρφανῶν. ἔστι δ' ἐπώνυμος οὗτος, καὶ ἀπ' αὐτοῦ ὁ χρόνος ἀριθμεῖται. 5) Philo de Abr. c. 2 καὶ ἄρχων Ἀθήνησιν ὁ ἐπώνυμος καὶ τῶν ἐννέα ἀρχόντων ὁ ἄριστος, ἀφ' οὗ οἱ χρόνοι καταριθμοῦνται (s. oben S. 159). 6) Paus. 3, 11, 2 ἔφοροι δὲ τά τε ἄλλα διοικοῦσι τὰ σπουδῆς μάλιστα ἄξια καὶ παρέχονται τὸν ἐπώνυμον, καθὰ δὴ καὶ Ἀθηναίοις τῶν καλουμένων ἐννέα ἐπώνυμός ἐστιν εἷς ἄρχων.

Von diesen Stellen würde von Bedeutung sein nur Pollux 8, 85, insofern der Ausdruck ὁ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐπώνυμος, wenn man annähme, dass er auf alten und guten Quellen beruhte, als gleichberechtigt zur Seite treten würde dem Ausdrucke ὁ ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων und den Ausdrücken οἱ ἐπώνυμοι τῶν λήξεων und οἱ ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν. Aber leider beruht er nicht nur nicht auf guten Quellen, sondern er rührt nicht einmal von Pollux her; denn er fehlt nicht bloss im codex Palatinus, wie Jungermann eingesteht[51]), sondern auch in den beiden ausserdem von Bekker verglichenen Parisienses, wesshalb Bekker denn auch die noch von Dindorf conservirte Interpolation mit Fug und Recht stillschweigend beseitigt hat. Damit fällt aber die einzige Stelle, in der der Archon geradezu als ἐπώνυμος τοῦ ἐνιαυτοῦ bezeichnet zu werden schien. Die andere Stelle des Pollux beweist Nichts für die herrschende Ansicht; denn sie berichtet nur zwei an sich richtige Thatsachen und verbindet sie durch καί ohne im Entferntesten den Causalnexus zwischen beiden Thatsachen anzudeuten, den die herrschende Ansicht durch ihr „weil" hineinträgt. Ebenso knüpfen Philo, das Argum. zu Dem. Androt. und das Etym. M. die Thatsache, dass die Zeiten nach dem Archon gezählt, das Jahr nach ihm benannt oder gemessen werde, relativisch an, ohne einen Causalnexus auszusprechen. Die Stelle des Pausanias beweist aber nur, dass der Archon ἐπώνυμος war; sie kann neben der des Philo als Zeugniss dafür angeführt werden, dass der von

51) Naiv genug sagt er: *desunt in MS. ὁ. τ. ἐ. ἐπώνυμος, sed non recte, vide infra segm. 89.*

Pausanias auf den spartanischen Ephoren übertragene Ausdruck *ὁ ἐπώνυμος* ein gebräuchlicher war.

Mehr als Pausanias beweisen auch nicht die Stellen des Plutarch im Leben des Demetr. 10 *μόνοι δὲ σωτῆρας ἀνέγραψαν θεοὺς* (den Antigonus und den Demetrius) *καὶ τὸν ἐπώνυμον καὶ πάτριον ἄρχοντα καταπαύσαντες ἱερέα Σωτήρων ἐχειροτόνουν καθ' ἕκαστον ἐνιαυτόν. καὶ τοῦτον ἐπὶ τῶν ψηφισμάτων καὶ συμβολαίων προέγραφον.* 46 *καὶ τόν τε Δίφιλον, ὃς ἦν ἱερεὺς τῶν Σωτήρων ἀναγεγραμμένος, ἐκ τῶν ἐπωνύμων ἀνεῖλον, ἄρχοντας αἱρεῖσθαι πάλιν ὥςπερ ἦν πάτριον ψηφισάμενοι*[52]. Dagegen geht aus der alleinigen Hervorhebung des Bezeichnens der *ψηφίσματα* und *συμβόλαια* durch den Namen des Archon hervor, dass Plutarch von den *ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν, τῶν λήξεων, τῶν ἀρχόντων* kaum Etwas wusste. Nichts beweisen auch die im Vorhergehenden noch nicht erwähnten Grammatikerzeugnisse, deren ich noch zwei kenne: 1) Lexicon Cantabrig. S. 670 (ed. Lips. 1823. S. 580) s. v. *ἐπώνυμος ἄρχων: ἀφ' οὗ ἡ πόλις χρηματίζει*, was wahrscheinlich heissen soll, dass der Staat in seinen öffentlichen Angelegenheiten mit seinem Namen, z. B. auf Urkunden (vgl. Plut. Demetr. 10), zeichnet[53]. 2) Zonar. s. v. *ἐπώνυμοι* (S. 796) am Schluss: *ἐπώνυμον δ' ἄρχοντα οὐχ εὑρίσκω λεγόμενον*, nämlich bei den Attikern, von denen er vorher gesprochen hat[54]. Ausserdem findet sich der Artikel des Etym. M. s. v.

52) Die Unrichtigkeit der Behauptung des Plutarch, der den von den Heroen gebrauchten Ausdruck *ἐπώνυμοι* seiner Quelle fälschlich auf die Archonten bezogen hat, weist übrigens nach Kirchhoff, Priester der Soteren, Hermes Bd. 2, S. 161.

53) Polyb. 5, 57, 5 *καὶ βασιλεὺς τότε πρῶτον ἐτόλμησε χρηματίζειν καὶ γράφειν πρὸς τὰς πόλεις* (sich zu unterzeichnen, zu nennen). Plut. mulier. virt. 9 (Mor. 248 D) *διὸ καὶ νόμος ἦν τοῖς Ξανθίοις μὴ πατρόθεν ἀλλ' ἀπὸ μητρὸς χρηματίζειν* („sich nach der Mutter schreiben oder benennen"). Plut. Anton. 54 *Κλεοπάτρα μὲν γὰρ καὶ τότε καὶ τὸν ἄλλον χρόνον εἰς πλῆθος ἐξιοῦσα στολὴν ἑτέραν, ἱερὰν Ἴσιδος, ἐλάμβανε καὶ νέα Ἶσις ἐχρημάτιζε.* Mehr bei Dindorf in Steph. thes. s. v. S. 1656 f.

54) Worüber er also nicht den Tadel Tittmanns verdiente: *haec*

ἄρχων wiederholt in Bekk. Anecd. 199, 10 und 450, 9, an letzterer Stelle in der Fassung *ἀφ' οὗ ὁ ἐνιαυτὸς ἐπώνυμος γενόμενος ἐμετρεῖτο*, wo die Worte *ἐπώνυμος γενόμενος* ebenso, wie das Wort *ἐπώνυμος* im Argum. II zu Dem. Androt. und bei Harpokration s. v. *στρατεία ἐν τοῖς ἐπωνύμοις*, offenbar ein späterer Zusatz sind.[55]) Nichts beweisen endlich auch die, übrigens wenigen und sehr späten, Inschriften, in denen der Archon als *ἄρχων ἐπώνυμος* bezeichnet wird[56]); denn wesshalb er so bezeichnet wurde, erfahren wir daraus nicht. Dass er in keiner Inschrift *ἐπώνυμος τοῦ ἐνιαυτοῦ* heisst, wohl aber in einer *ἐπώνυμος τῆς πόλεως*[57]), was an den Ausdruck des Lexicon Cantabrigiense erinnert und wohl ganz im Sinne desselben zu verstehen sein wird, spricht eher gegen die herrschende Ansicht. Ebenso wenig beweist endlich das Vorkommen von *ἄρχων ἐπώνυμος* auf nicht attischen Inschriften[58]) und die Bezeichnung des römischen Consuls als *ἐπώνυμος* in einer Inschrift[59]),

---

quid sibi velint non perspicio, quum satis frequenter occurrat ἄρχων ἐπώνυμος. Vgl. Anm. 61. 55) S. Anm. 50 und 3.

56) Bei Rangabé, antiquités helléniques n. 1238 steht nur *ἄρχων*; dagegen ist n. 1239 allerdings *ἄρχων [ἐπώνυμος]* gedruckt, die Ergänzung ist jedoch nicht motivirt und von Sauppe, de creatione archontum S. 16 bei dem Abdruck der Inschrift mit Recht weggelassen. Die ausserdem von Hermann citirte n. 397 enthält gar nichts zur Frage Gehöriges. Im C. I. G. n. 281 (= Dumont, sur l'éphébie Bd. 2. n. 55) ist nur *πω* und *ος* zu lesen, alles übrige ergänzt: *[ἐ]πώ[νυμ]ος [ἄρχων]*. Es bleibt also nur übrig n. 353 aus der Zeit des Septimius Severus: *τῶν ἀρχόντων τοῦ τ[ε] ἐπωνύμου ἄρχοντος Φλ. Διογένους [Μαραθων]ίου κα[ὶ τ]οῦ ἐπὶ τὰ ὅπλα στρατηγοῦ.* Ferner n. 378 vielleicht aus Hadrians Zeit: *τὸν λαμπρότατον ὑπατικὸν καὶ ἐπώνυμον ἄρχοντα Μ. Οὔλπ. Εὐβίοτον.* Dazu kommt aus der Zeit der Antonine bei Dumont, sur l'éphébie Bd. 2. n. 61, 16 *ἐπώ]νυμος ἄρχων* und S. 461 *ὁ ἐπώνυμος ἄρχω[ν] καὶ ἀγωνοθέτης τῶν Σεβαστῶν Αὐρ[ή]λιος [Σ]ωκράτης.*

57) C. I. G. n. 376 aus Trajans oder Hadrians Zeit: *Οὐιβούλλιον Ἵππαρχον Μαραθώνιον τὸν ἐπώνυμον τῆς πόλεως.*

58) C. I. G. n. 2339 aus Tenos: *ἄρχων ἐπώνυμος Γέμελλος Νεικίου.* n. 2347 k (Bd. 2, S. 1059) aus Syros: *Ἐλεύθερος β̄ στεφανηφό[ρο]ς καὶ ἐπών[υ]μος ἄρχων κλήρῳ καὶ χειροτονίᾳ προγραφε[ίς].*

59) C. I. G. n. 6280 B, 34 *τοὔνεκα τιμήεις καὶ ἐπώνυμος.* Franz

da die obersten jährigen Magistrate aller Staaten, also z. B. auch die ersten spartanischen Ephoren und die römischen Consuln als ἐπώνυμοι ihrer Collegen aus demselben Grunde so heissen konnten, aus welchem der Archon als ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων so hiess.

Dennoch will ich nicht leugnen, dass im spätern Alterthum und im Mittelalter geglaubt wurde, der Archon heisse desshalb ἐπώνυμος, weil das Jahr seinen Namen von ihm habe. Dafür spricht nämlich der Ausdruck ἐξ οὗ καὶ ὁ ἐνιαυτὸς [ἐπώνυμος] ὠνομάζετο im Argum. zu Dem. Androt., ferner die Interpolation in der Fassung des Artikels in Bekk. anecd. 450, 9 ἀφ' οὗ ὁ ἐνιαυτὸς ἐπώνυμος γενόμενος ἐμετρεῖτο, sodann die Interpolation in der Stelle des Pollux 8, 85, namentlich aber das mehrfache Vorkommen des abstracten Ausdrucks ἐπώνυμος ἀρχή, den wir schon aus dem Etym. M. und aus Bekk. anecd. 199, 10. 450, 9 kennen. Denn dieser Ausdruck lässt darauf schliessen, dass denen, die ihn gebrauchten, die Gründe nicht geläufig waren, in Folge deren der Archon in guter Zeit nicht ἄρχων ἐπώνυμος[60]) schlechthin, sondern mit einem Genetiv ὁ ἐπώνυμος τῶν ἡλικιῶν, τῶν λήξεων, τῶν ἀρχόντων war; dass sie daher meinten, er heisse schlechthin ἄρχων ἐπώνυμος[61]), und zwar wegen einer dem Amte als solchen anhaftenden Eigenschaft, wegen eines dem Amte als solchen zustehenden Rechtes, wobei es dann freilich nahe lag, bei dem Umstande, dass das Jahr öffentlicher Urkunden mit dem Namen des Archon bezeichnet

---

(C. I. G. Bd. 3, S. 924) bezieht den Ausdruck darauf, dass Herodes 143 nach Chr. Consul war.

60) Wenn Aristoteles in dem zweiten der oben angeführten Fragmente sagt: ἀπὸ τίνος ἄρχοντος ἐπωνύμου μέχρι τίνος δεῖ στρατεύεσθαι, so folgt daraus gewiss nicht, dass man schon damals, als man οἱ ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν, τῶν λήξεων, τῶν ἀρχόντων sagte, auch schlechthin ἄρχων ἐπώνυμος gesagt habe.

61) Diese Verbindung mit und ohne Artikel findet sich, wenn wir die interpolirten Stellen des Pollux (S. 172) und in Bekk. anecd. (A. 8) abziehen, nur bei Plut. Demetr. 10 (S. 174), bei Zonaras (aber als nicht vorkommend notirt), im Lex. Cant. (S. 174) und in den wenigen Inschriften.

wurde[62]), an die Eigenschaft oder an das Recht, „*dem Jahre den Namen zu geben*“, zu denken. Der Ausdruck ἡ ἐπώνυμος ἀρχή oder ἡ ἐπώνυμος findet sich nun aber erst in Inschriften der Kaiserzeit, und zwar sowohl in attischen[63]), als auch, was für die Verbreitung dieser Anschauungsweise zeugt, in nicht attischen.[64]) Von den Schriftstellern aber gebraucht ihn zuerst Plutarch, dessen muthmassliche Unbekanntschaft mit den ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν und τῶν λήξεων wir bereits hervorhoben, Aristid. 1 ὁ Φαληρεὺς Δημήτριος . . . . . τεκμήρια τῆς περὶ τὸν οἶκον εὐπορίας ἓν μὲν ἡγεῖται τὴν ἐπώνυμον ἀρχήν, ἣν ἦρξε τῷ κυάμῳ λαχὼν ἐκ τῶν γενῶν τῶν τὰ μέγιστα τιμήματα κεκτημένων. 5 Ἀριστείδης δὲ τὴν ἐπώνυμον εὐθὺς ἀρχὴν ἦρξε. So auch vom Archontat zu Chaeronea: Sympos. 2, 10, 1 ὅτε τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν ἦρχον, οἴκοι τὰ πλεῖστα τῶν δείπνων δαῖτες ἦσαν, ἐν ταῖς θυσίαις ἑκάστῳ μερίδος ἀποκληρουμένης. Appian aber wendet den Ausdruck auf das römische Consulat an: bell. civ. 2, 19 ὤφθη δέ που καὶ μεσεγγύημα ταλάντων ὀκτακοσίων ὑπὲρ τῆς ἐπωνύμου γενόμενον ἀρχῆς. 4, 49 ἦρξαν γὰρ τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν ἐν ἄστει οἱ δύο ὁμοῦ. Auch sagt Appian noch abstracter τὰ ἐπώνυμα: Syr. 51 καὶ τοῦδε χάριν ἐς τὸ ἔπειτα ἐγένοντο Συρίας στρατηγοὶ τῶν τὰ ἐπώνυμα ἀρξάντων ἐν ἄστει, ἵνα ἔχοιεν ἐξουσίαν καταλόγου τε στρατιᾶς καὶ πολέμου οἷα ὕπατοι. Den concreten

---

62) Daran allein dachte Plutarch Demetr. 10 (oben S. 174) und der Verf. des Artikels im Lexicon Cantabrigiense (S. 174) sowie der Concipient der Inschrift mit dem ἐπώνυμος τῆς πόλεως (Anm. 57).

63) C. I. G. n. 380 aus dem dritten Jahrh. nach Chr.: τὸν ἄρξαντα τὴν τοῦ βασιλέως ἐν θεσμοθέταις ἀρχὴν καὶ ἄρξαντα τὴν ἐπώνυμον ἀρχήν. n. 402 aus später Zeit: ἄρξαντ' Ἀθηναίοις δὲ τὴν ἐπ[ώνυμον]. n. 423 wahrscheinlich aus der Zeit des M. Aurelius: ἄρξαντος τὴν ἐπώ[νυμον ἀρχήν]. Dumont l. c. Bd. 2, n. 69: Γέλωτος τοῦ ἄρξαντος τὴν ἐπώνυμον ἀρχήν.

64) C. I. G. n. 2154 und 2154ᵇ (Bd. 2, S. 1020) aus Sciathos der Zeit des Septimius Severus zugehörig: ἀνθ' ἧς ἦρξεν ἐπωνύμου ἀρχῆς. — Die aeolische Inschrift mit der ἐπώνυμος ἀπὸ βασιλέων πρυτανηία gehört nicht hierher, s. Anm. 30.

Plural des abstracten Ausdrucks wendet Herodian an 1, 16, 3 *ἀρχαί τε ἐπώνυμοι τότε πρῶτον* (Kal. Ian.) *τὴν ἔνδοξον καὶ ἐνιαύσιον πορφύραν περιτίθενται.* Wie es sich mit diesem Gebrauche des Ausdrucks *ἐπώνυμος ἀρχή* verträgt, dass der Scholiast zu Ar. Nub. 37 sagt: *ἔστι δὲ δήμαρχος ὁ τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν ἄρχων,* kann erst später erklärt werden.

Trotzdem ist der in dem Gebrauche des Ausdrucks *ἐπώνυμος ἀρχή* sich kundgebende Glaube ein irriger. Wenn die Eponymie, um diesen in neuerer Zeit üblich gewordenen Ausdruck, der sich auf keine Schriftstelle des Alterthums stützen kann, zu gebrauchen, eine dem Amte als solchen anhaftende Eigenschaft wäre oder auch nur dafür gegolten hätte, so würde der Ausdruck *ἀρχὴ ἐπώνυμος* sich viel früher entwickelt haben. Da er nun ebenso wenig, wie der concrete Ausdruck *ἄρχων ἐπώνυμος* selbst, bei Herodot, Thucydides und Xenophon, auch nicht bei Aristophanes oder irgend einem der attischen Redner vorkommt, so ist schon diess meiner Meinung nach ein starker Beweis dafür, dass die ihm zu Grunde liegende Anschauung dem fünften und vierten Jahrhundert vor Christus völlig fremd war, also irrig ist.

Gegen jenen Glauben der Späteren und gegen die herrschende Ansicht der Neueren über den Grund der Bezeichnung des *ἄρχων* durch *ἐπώνυμος,* die sich eben nur auf das Argum. II zu Dem. Androt., den interpolirten Artikel in Bekkers anecdota, den interpolirten Text des Pollux und auf jenen Sprachgebrauch des Plutarch und der noch späteren Zeit, in Wahrheit also nur auf jenen Glauben der späteren Zeit, stützen kann, sprechen nun aber folgende Gründe.

Erstens ist schon das auffallend, dass Aristoteles bei seiner Erklärung der *στρατεία ἐν τοῖς ἐπωνύμοις* den doch so nahe liegenden Ausdruck *ἐπώνυμος τοῦ ἐνιαυτοῦ* nicht gebraucht hat, und dass dieser Ausdruck, nachdem die Interpolation bei Pollux beseitigt ist, überhaupt niemals vorkommt. — Zweitens ist ebenso auffallend, dass der Ausdruck *ἐνιαυτὸς ἐπώνυμος τοῦ ἄρχοντος,* abgesehen von den Interpolationen in dem Argum. II zu Dem. Androt. und in Bekk. anecdota nie vorkommt, zumal

da bei den andern *ἐπώνυμοι*, den *ἐπώνυμοι τῶν φυλῶν* 65), es ganz gewöhnlich ist, dass vice versa die *φυλαί* und die *φυλέται* ihrerseits als *ἐπώνυμοι τῶν ἡρώων* 66) bezeichnet

65) Ausser Harpokration, Photius und Suidas s. v. *στρατεία ἐν τοῖς ἐπωνύμοις* und s. v. *ἐπώνυμοι*, Etym. M. s. v. *ἐπώνυμοι* (2) (oben S. 161 f.), Bekk. anecd. S. 245. Paus. 1, 5. 10, 10 (Anm. 9), vgl. noch [Dem.] Theocr. 14 *καὶ ἐάν τις ὀφείλῃ τῇ Ἀθηνᾷ ἢ τῶν ἄλλων θεῶν ἢ τῶν ἐπωνύμων τῳ. ὃ φανήσεται οὗτος ὀφείλων καὶ οὐκ ἐκτετικὼς ἑπτακοσίας δραχμάς, ἃς ὤφλεν ἐν ταῖς εὐθύναις τῷ ἐπωνύμῳ τῆς αὐτοῦ φυλῆς.* [Dem.] epitaph. 27 *ᾔδεσαν πάντες Ἐρεχθεῖδαι τὸν ἐπώνυμον αὐτῶν Ἐρεχθέα ἕνεκα τοῦ σῶσαι τὴν χώραν τὰς αὐτοῦ παῖδας, ἃς Ὑακινθίδας καλοῦσιν, εἰς προῦπτον θάνατον δόντα ἀναλῶσαι.* Plut. symp. 1, 10, 3 *παραμύθιον τοῦ ἐπωνύμου τῆς φυλῆς.* Schol. zu Ar. Av. 645 *ἀναγράφει δὲ τοὺς ἐπωνύμους τῶν δήμων καὶ φυλῶν Πολέμων.* Hesychius s. v. *ἐπώνυμοι· οἱ τῶν φυλῶν ἐπώνυμοι ἥρωες, οἵπερ ἦσαν δέκα.* Zonaras s. v. *ἐπώνυμοι* S. 796 *ἐπώνυμοι οὐχὶ οἱ καλούμενοι ὑπό τινων, ὅτι μὴ σπανίως παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς, ἀλλ' ἀφ' ὧν ὀνομάζονταί τινες. οὕτω τῶν φυλῶν ἐπωνύμους καλοῦσιν.* Bekker anecd. S. 449 *ἀρχηγέται· ἡγεμόνες οἱ ἐπώνυμοι τῶν φυλῶν.* Dumont, sur l'éphébie Bd. 2, n. 52 S. 252 (vgl. Kaibel epigr. n. 957) *τῶν δ' ἄρ' ὁ μὲν Πτολεμαῖον ἐπώνυμον ἔλλαχε φυλᾶς, | ὁ δὲ τὸν Ἡρακλέους ἔγγονον Ἀντίοχον.* — Mit Auslassung des selbstverständlichen Genetivs *τῶν φυλῶν* Dem. Timocr. 8. [Dem.] Macart. 58. Polyb. 16, 25, 9. Paus. 1, 5. 1, 8, 6. 10, 10. Photius (2), Suidas (2), Etym. M. (1) s. v. *ἐπώνυμοι.* Von den *εἰκόνες* oder *ἀνδριάντες* derselben in der Redensart *ἐκθεῖναι πρὸς τοὺς ἐπωνύμους* im Pseph. des Tisamenos bei Andoc. de myst. 83; *ἐκθεῖναι πρόσθε τῶν ἐπωνύμων* Dem. Timocr. 18. 23. Lept 94. Isocr. Callim. 61. Isaeus 5, 38. Aesch. Ctes. 39; *ἐκκεῖσθαι πρὸ τῶν ἐπωνύμων* Dem. Mid. 103. Vgl. auch Schol. zu Arist. Pac. 1183 (Anm. 10). Schol. zu Dem. Tim 8. 18. Lept. 94. Suid. s. v. *ἄρχων.* Lucian. Anach. de gymn. 17 *καὶ χαλκοῦν αὐτὸν ἀναστήσατε παρὰ τοὺς ἐπωνύμους ἐν πόλει παρὰ τὴν Ἀθηνᾶν.*

66) Polyb. 16, 25, 9 *πρὸς γὰρ τοῖς ἄλλοις καὶ φυλὴν ἐπώνυμον ἐποίησαν Ἀττάλῳ καὶ κατένειμαν αὐτὸν εἰς τοὺς ἐπωνύμους τῶν ἀρχηγετῶν* (also beide Anwendungen des Wortes in einem Satze; *τῶν ἀρχηγετῶν* ist natürlich gen. partitivus). [Dem.] Macart. 66 in einer *μαντεία*: *ἥρῳ ἀρχηγέτᾳ, οὗ ἐπώνυμοί ἐστε, θύειν καὶ δωροτελεῖν καττὰ πάτρια.* Epigramm. gr. n. 928 Kaibel *Νίκαν μὲν Πτολεμαίου ἐπώνυμοι Ἀτταλίδας τε | λαὸς ἕλεν φυλᾶς τ' ἐκγόνοι Ἀδριανοῦ.* n. 968 (= Dumont n. 91) *Ἐλευσείνιον γόνῳ με παῖδα Μακαρέως | στήσαντο παῖδες εὐκλεᾶ κοσμήτορα, | Φοῖβον προφήτην, Οἰνέως ἐπώνυμον.* — So auch von den Phylen seines Staats Plato leg. 8, 828 C *ὁ μὲν γὰρ δὴ νόμος ἐρεῖ δώδεκα μὲν ἑορτὰς εἶναι τοῖς δώδεκα θεοῖς, ὧν ἂν ἡ φυλὴ ἑκάστη ἐπώνυμος ᾖ.* Von

werden. Der Begriff des *ἐνιαυτός* kann dem nicht entgegengestanden haben, da es an Beispielen für *χρόνος ἐπώνυμος*[67]), *μῆνες ἐπώνυμοι*[68]), *ἡμέραι ἐπώνυμοι*[69]) nicht fehlt. — Drittens kann, abgesehen von dem *ὀνομάζεσθαι* im Argum. II zu Dem. Androt. kein Beleg dafür angeführt werden, dass die Bezeichnung des Jahres auf Urkunden und in Geschichtsbüchern durch

---

einer *φυλή* in Orchomenos Paus. 9, 34, 5 *οὗτος ὡς ἐβασίλευσεν ὁ Ἐτεοκλῆς τὴν μὲν χώραν ἀπὸ Ἀνδρέως ἔχειν τὸ ὄνομα εἴασεν, φυλὰς δὲ Κηφισιάδα, τὴν δὲ ἑτέραν ἐπώνυμον αὑτῷ κατεστήσατο.* Von der tribus Claudia in Rom Appian. de reg. 11 Bekker *τὸν δὲ Κλαύδιον καὶ ἐς τὸ βουλευτήριον κατέλεξαν, ἀποδεικνύμενον ἔργα λαμπρὰ κατὰ τῶν Σαβίνων· καὶ φυλὴν ἐπώνυμον αὐτοῦ κατέστησαν.* Von den römischen Curien Dion. Hal. 2, 47 *καὶ τὰς φράτρας τριάκοντα οὔσας, ὥσπερ ἔφην, ἐπωνύμους τῶν γυναικῶν ποιῆσαι.* Plut. Rom. 20 *ἑκάστη δὲ φυλὴ δέκα φρατρίας εἶχεν, ἃς ἔνιοι λέγουσιν ἐπωνύμους εἶναι ἐκείνων τῶν γυναικῶν.*

67) Plut. Phoc. 28. *νῦν δὲ τοῖς αὐτοῖς ἱεροῖς* (die Eleusinien sind gemeint) *τὰ δυσχερέστατα πάθη τῆς Ἑλλάδος ἐπισκοπεῖν τοὺς θεοὺς καὶ καθυβρίζεσθαι τὸν ἁγιώτατον τοῦ χρόνου καὶ ἥδιστον αὐτοῖς ἐπώνυμον τῶν μεγίστων κακῶν γενόμενον* (insofern die Zeit der Mysterien fortan genannt werden wird die Zeit des Verlustes der Freiheit).

68) Plut. Num. 19 *δεύτερον δὲ τὸν Ἀπρίλλιον, ἐπώνυμον ὄντα τῆς Ἀφροδίτης.* Das. *εἰσὶ δέ τινες οἱ τούτους* (scil. *Μάιον καὶ Ἰούνιον*) *ἡλικίας ἐπωνύμους εἶναι λέγοντες πρεσβυτέρας καὶ νεωτέρας* (ganz anders also als die *ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν;* denn Plut. meint die *ἡλικίαι* der *maiores* und *iuniores*, nach denen der *Maius* und *Iunius* heisse, so wie auch Aesch. Tim. 180 die *γερουσία* umschreibt durch *τὴν τῆς ἡλικίας αὐτῶν ἐπωνυμίαν ἀρχὴν μεγίστην εἶναι νομίζουσι.* vgl. auch Philo in Flaccum cap. 10 *τὴν γερουσίαν, οἳ καὶ γήρως καὶ τιμῆς εἰσιν ἐπώνυμοι*). Das. *δοκεῖ δέ μοι τὸν Μάρτιον ὁ Νομᾶς ἐπώνυμον ὄντα τοῦ Ἄρεος ἐκ τῆς προεδρίας μεταστῆσαι βουλόμενος κτλ.* C. I. G. n. 2954 A *καὶ τοῦτο δὲ μέγιστον τοῦ περὶ αὐτὴν σεβασμοῦ ἐστιν τεκμήριον τὸ ἐπώνυμον αὐτῆς εἶναι μῆνα καλούμενον παρ' ἡμῖν μὲν Ἀρτεμισιῶνα κτλ.* n. 2954 B *εἰς ὅλον τὸν ἐπώνυμον τῆς θεοῦ μῆνα τυχόντα.*

69) Ioseph. ant. Iud. 13, 5, 8 *ἐν ταῖς ἱεραῖς καὶ ἐπωνύμοις ἡμέραις θυσίας τῷ θεῷ προσφέροντες καὶ ὑπὲρ τῆς ὑμετέρας σωτηρίας τε καὶ νίκης αὐτὸν παρακαλοῦμεν.* C. I. G. n. 3069 *ἐπωνύμους ἡμέρας Κράτωνος.* n. 4717, 29 *καὶ νομίζειν ἐ]πώνυμον τὴν αὐτὴν ἡμέραν.* n. 4893, 13 *κατὰ τὰς πρώτας ἐνάτας τοῦ μηνὸς ἑκάστου καὶ τὰς ἄλλας ἐπωνύμους ἡμέρας.* n. 4697, 46 *καὶ ἐπεὶ τὴν τριακάδα τοῦ Μεσορῆ . . . ὁμοίως δὲ καὶ τὴν ἑπτακαιδεκάτην τοῦ Μεχείρ . . . ἐπωνύμους νενομίκασιν ἐν τοῖς ἱεροῖς.* Vgl. Boeckh Bd. 2, S. 662; dazu Bd. 3, S. 419.

Formeln wie ἐπὶ τοῦ δεῖνα ἄρχοντος als ein ὄνομα des Jahres aufgefasst worden sei, wie diess doch die herrschende Ansicht als selbstverständlich voraussetzt.[70]) Und diess ist um so beachtenswerther, als die Alten sehr wohl wussten, dass gerade des Namens wegen[71]) die ἥρωες z. B. ἐπώνυμοι τῶν φυλῶν und vice versa[72]) die φυλαὶ ἐπώνυμοι τῶν ἡρώων sind. Von

70) So sagt z. B Mommsen, Staatsrecht, Bd. 1², S. 580, Anm. 2, bei Gelegenheit des seiner Meinung nach für die Jahresbezeichnung durch die römischen Consuln technischen Ausdrucks „eponym": „Die Römer scheinen einen technischen Ausdruck für diese ihre Institution, der einzelnen Amtsfrist die ablativisch gefassten *Namen* der Oberbeamten *gleichsam als Individualnamen* beizulegen, nicht gehabt zu haben."

71) Paus. 1, 5, 1 ἀνωτέρω δὲ ἀνδριάντες ἑστήκασιν ἡρώων, ἀφ' ὧν Ἀθηναίοις ὕστερον τὰ ὀνόματα ἔσχον αἱ φυλαί. 10, 10, 1 οὗτοι μὲν καὶ φυλαῖς Ἀθήνησιν ὀνόματα κατὰ μάντευμα ἔδοσαν τὸ ἐκ Δελφῶν. Pollux 8, 110 ἐπὶ δὲ Ἀλκμαίωνος (i. e. Κλεισθένους) δέκα ἐγένοντο, ἐκ πολλῶν ὀνομάτων ἑλομένου τὰ παλαιὰ τοῦ Πυθίου, Ἐρεχθηὶς κτλ. Etym. M. s. v. ἐπώνυμοι (Art. 2 oben S. 163): . . . ταῦτα δὲ τὰ δέκα ὀνόματα, ἅπερ ὁ Πύθιος εἵλετο, Κλεισθένους οὕτω διαταξαμένου τὸ πᾶν πλῆθος εἰς δέκα φυλάς. Photius (2), Suidas (2), Etym. M. (1) s. v. ἐπώνυμοι nach der Lesung des Photius in Nabers Ausgabe: οἱ κατ' ἀρετὴν διαπρέποντες ἀστοὶ καὶ ξένοι χαλκαῖς εἰκόσιν ἐτιμῶντο, ὑφ' ὧν ἐνίων καὶ ταῖς φυλαῖς ἐτέθη ὀνόματα· φασὶ δὲ ἐκεῖθεν πρῶτον δόξαι τὰς φυλὰς ἐξηγήσασθαι, ἀπορούντων γὰρ αὐτῶν ὀνόματα ταῖς φυλαῖς θέσθαι, ἀπὸ τῶν ἐνδοξοτάτων τοῦτο ποιῆσαι καὶ ἕκαστον ὀνόματα δέκα διαγραψάμενον κληρῶσαι. Woraus Bekker anecd. 189, 7 abgekürzt ist. Ganz hergestellt ist der Wortlaut freilich durch die unzweifelhaft richtige Auflösung des überlieferten ἴδια oder ἰδίᾳ in δέκα δια- noch nicht. In ἐκεῖθεν scheint der Name des Κλεισθένης zu stecken (vgl. die eben angeführten Worte des Etym. M. s. v. ἐπώνυμοι Art. 2 und Pollux 8, 110) und ausserdem die Erwähnung des Orakels (Paus. 10, 10, 1) oder des Pythios (Pollux 8, 110. Etym. M. s. v. ἐπώνυμοι Art. 2) ausgefallen, dadurch aber die ganze Construction so verwirrt worden zu sein, dass eine sichere Herstellung des Textes kaum möglich ist.

72) Auf dieses Reciprocitätsverhältniss, das sich ebenso bei ὁμώνυμος findet (Lyc. Leocr. 26), macht aufmerksam Zonaras s. v. ἐπώνυμοι S. 796 ἐπώνυμοι οὐχὶ οἱ καλούμενοι ὑπό τινων, ὅτι μὴ σπανίως παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς (das ist ganz richtig, s. Anm. 99), ἀλλ' ἀφ' ὧν ὀνομάζονται τινες. οὕτω τῶν φυλῶν ἐπωνύμους καλοῦσιν. οἱ δὲ Ἴωνες καὶ ἔμπαλιν χρῶνται. Ἡρόδοτος [7, 11]· αὐτοί τε οἱ ἄνθρωποι καὶ ἡ γῆ αὐτέων ἐπώνυμοι τοῦ καταστρεψαμένου καλέονται (vgl. Anm. 87). Vgl. auch Stephanus in der Anm. 44 cit. Stelle.

einem Namen des Jahres könnte allenfalls dann die Rede sein, wenn das Jahr des Eukleides z. B. als *ὁ ἐνιαυτὸς ὁ Εὐκλείδειος*[73]) oder auch nur als *ὁ τοῦ Εὐκλείδου*[74]) *ἐνιαυτὸς*

73) Denn in der That kommt es vor, dass z. B. Götter wegen eines adjectivischen Attributs zu ihrem Namen als *ἐπώνυμοι* des Begriffs bezeichnet werden, von dem das Adjectivum abgeleitet ist, z. B. Aesch. Sept. 8 *οἰμώγμασίν θ' ὧν Ζεὺς ἀλεξητήριος | ἐπώνυμος γένοιτο Καδμείων πόλει* (scil. *τοῦ ἀλέξασθαι*). Eum. 90 *Ἑρμῆ, φύλασσε· κάρτα δ' ὢν ἐπώνυμος | πομπαῖος ἴσθι τόνδε ποιμαίνων ἐμόν | ἱκέτην* (scil. *τοῦ πέμπειν*). Soph. Oed. R. 209 *τὸν χρυσομίτραν τε κικλήσκω, | τᾶς δ' ἐπώνυμον γᾶς, | οἰνῶπα Βάκχον εὔϊον, | Μαινάδων ὁμόστολον* (d. i. als *Θηβαῖος ἐπώνυμος Θήβης*, wie Schol. ant. und rec. nebst Triclin. richtig erklären). Herod. 5, 45 *νηὸν ἐόντα παρὰ τὸν ξηρὸν Κρᾶθιν, τὸν ἱδρύσασθαι συνελόντα τὴν πόλιν Δωριέα λέγουσι Ἀθηναίῃ ἐπωνύμῳ Κραθίῃ*. Aristot. de mundo 7 zählt die Beinamen des Zeus wie z. B. *οὐράνιος, χθόνιος*, auf und fügt hinzu, Zeus führe sie *πάσης ἐπώνυμος ὢν φύσεώς τε καὶ τύχης ἅτε πάντων αἴτιος ὤν*. Vgl. ausserdem Eurip. Orest. 1007 *τῶνδέ τ' ἀμείβει ἀεὶ θανάτους θανάτων τά τ' ἐπώνυμα δεῖπνα Θυέστου* (d. i. *Θυέστεια*). Lycophr. Alex. 1030 *τοῦ Σισυφείου παιδὸς ὀχθηρὰν ἄκραν | ἐπώνυμον* (gemeint ist das *promontorium Ulixeum*). Herodian. 4, 9, 4 *διὰ προγράμματος πᾶσαν τὴν νεολαίαν ἔς τι πεδίον κελεύει συνελθεῖν, φήσας ἐς τὴν Ἀλεξάνδρου τιμὴν φάλαγγα βούλεσθαι συστήσασθαι, ὥσπερ Μακεδονικὴν καὶ Σπαρτιᾶτιν, οὕτω καὶ τοῦ ἥρωος ἐπωνύμους* (also *Ἀλεξανδρείους*). Aelian. hist. anim. 5, 1 *οὐκοῦν τοὺς ὄρνιθας τοὺς ἐπωνύμους τοῦ ἥρωος τοῦ προειρημένου ἀφικνεῖσθαι κατὰ πᾶν ἔτος* (gemeint sind die *ὄρνιθες Μεμνόνιοι* als *ἐπώνυμοι τοῦ Μέμνονος*). Plut. Anton. 34 *τὸν Οὐεντίδιον οὐκ εἴα σπένδεσθαι τῷ Ἀντιόχῳ, βουλόμενος ἕν γε τοῦτο τῶν ἔργων ἐπώνυμον αὐτοῦ γενέσθαι* (also eine *pax Antoniana*). So ist auch vice versa Nikias *ἐπώνυμος* der *εἰρήνη Νικίειος* Plut. Nic. 9 und Salamis *ἐπώνυμος* der *νίκη Σαλαμινία* Plut. Them. 10.

74) Wegen eines im attributiven Genetiv stehenden Namens heissen Dinge, die mit diesem attributiven Genetiv charakterisirt werden, *ἐπώνυμα* der im Genetiv stehenden Person: Aesch. Prom. 732 *ἔσται δὲ θνητοῖς εἰσαεὶ λόγος μέγας | τῆς σῆς πορείας, Βόσπορος δ' ἐπώνυμος | κεκλήσεται* (scil. *τῆς βοός*). Plut. de Her. mal. 42 *καίτοι Κλεάδας ὁ Πλαταιεὺς ἔτεσι δέκα ὕστερον τῶν Μηδικῶν Αἰγινήταις χαριζόμενος (ὥς φησιν Ἡρόδοτος) ἐπώνυμον ἔχωσεν αὐτῶν πολυάνδριον* (scil. *Αἰγινητῶν*, vgl. Herod. 9, 85). Luc. dial. marini 9, 1 *ἀλλ' ἐνταῦθα ἐν τῷ ἐπωνύμῳ πελάγει τεθάφθω* (nämlich *Ἕλλη* im *Ἑλλήσποντος*). Paus. 1, 18, 9 *καὶ γυμνάσιόν ἐστιν ἐπώνυμον Ἀδριανοῦ*. Aelian. var. hist. 12, 44 *τὸ δὲ κάλλιστον τῶν ἐκεῖ σπηλαίων ἐπώνυμον ἦν Φιλοξένου τοῦ ποιητοῦ*. Dio Cass. 54, 29 *καὶ τότε γοῦν κήπους τέ σφισι καὶ τὸ βαλανεῖον τὸ ἐπώνυμον αὐτοῦ κατέλιπεν*,

bezeichnet würde [75]); aber das ist nicht allein nicht der Fall, sondern das Jahr wird einfach durch die temporalen präpositionellen Zeitbestimmungen *ἐπ' Εὐκλείδου ἄρχοντος, ἀπ' Εὐκλείδου ἄρχοντος, μετ' Εὐκλείδην ἄρχοντα* bezeichnet, und wenn, was aber auch erst in späterer Zeit vorzukommen scheint, dem Namen des Archonten *ἐνιαυτός* hinzugesetzt wird, so ist die Formel stehend: *ὁ ἐπὶ τοῦ δεῖνα ἄρχοντος ἐνιαυτός.* [76]) — Viertens hat noch Niemand nachgewiesen, dass die *ἡλικίαι*, die *λήξεις*, die *ἄρχοντες* einen Namen führen, wesswegen die Archonten als *ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν, τῶν λήξεων, τῶν ἀρχόντων* hätten bezeichnet werden können. Ja wären die Epheben, die unter dem Archon Eukleides eingeschrieben wurden, etwa *Εὐκλείδειοι* genannt worden, so würde man wenigstens den *ἐπώνυμος τῶν ἡλικιῶν* unter diesem Gesichtspunkte begreifen [77]); aber davon ist bekanntlich nirgends die Rede, sondern sie heissen ganz officiell *οἱ ἐφηβεύσαντες ἐπὶ Εὐκλείδου ἄρχοντος* [78]). — Fünftens endlich ist auch die grammatische Anschauung, dass *ἐπώνυμος* bedeuten könne *qui nomen alicui dat*, von der die herrschende Ansicht wie von einem zweifellosen Axiom ausgeht, entschieden irrig. Um diess

---

ὥστε προῖκα αὐτοὺς λοῦσθαι (die Thermen des Agrippa). 66, 25 *τὸ δὲ δὴ θέατρον τὸ κυνηγετικὸν τό τε βαλανεῖον τὸ ἐπώνυμον αὐτοῦ ἱερώσας πολλὰ καὶ θαυμαστὰ ἐποίησεν* (die Thermen des Titus). [Plut.] vitae X orat. Andoc. *τούτου δ' ἐπώνυμός ἐστι καὶ Ἑρμῆς, ὁ Ἀνδοκίδου καλούμενος.* So sind vice versa auch die Götter *ἐπώνυμοι* der nach ihnen benannten *ἔργα*, *Δημήτηρ* z. B. der *Δήμητρος ἔργα* bei Oppian. halieut. 2, 17 *ἄλλος δ' ἀλλοίοισιν ἐπώνυμος ἔπλετο δαίμων | ἔργοις.*

75) Auch die Römer scheinen Ausdrücke wie *annus Opimianus* nicht zu gebrauchen; das *Falernum Opimianum* bei Petron. 34 (vgl. Martial. 3, 82, 24. 9, 87, 1. 10, 49, 2) hätte allerdings von Griechen als *ἐπώνυμον τοῦ Ὀπιμίου*, Opimius aber als *ἐπώνυμος τοῦ οἴνου* benannt werden können.

76) Dumont, sur l'éphébie Attique Bd. 2, n. 5, 53 *εἰς τὸν ἐπὶ Ἱππάρχου ἄρχοντος ἐνιαυτόν.* 6, 57 *εἰς τὸν ἐνιαυτὸν τὸν ἐπὶ Δημητρίου ἄρχοντος*; vgl. 7, 33. 8, 34. 9, 70. 32, 4. 33, 3; auch *ἐπὶ τοῦ μετὰ Γάιον Κύιντον Ἵμερτον ἄρχοντα ἐνιαυτοῦ* n. 93; ferner *ἐν τῷ ἐπὶ Ἡρώδου ἄρχοντος ἐνιαυτῷ* n. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20, 17 und öfter; auch 36. 48, 4. 52^{b} (S. 429).

77) Vgl. die *Ἀλεξάνδρειοι* bei Herodian. 4, 9, 4 in Anm. 73.

78) Dumont a. a. O. (s. oben Anm. 4).

zu beweisen, muss ich näher auf den Gebrauch des Adjectivums *ἐπώνυμος* überhaupt eingehen.

Allerdings ist es richtig, dass im Gebrauche von *ἐπώνυμος* zwei Gebrauchsarten zu unterscheiden sind, von denen die eine, häufigere, sich verdeutlichen lässt durch die Umschreibung: *seinen Namen von etwas habend*, die andere, etwas weniger häufige, durch die Umschreibung: *seinen Namen einem Andern gebend.* In Folge dieser doppelten Möglichkeit das Wort zu gebrauchen haben wir häufig die schon berührte Erscheinung, dass *ἐπώνυμος*, ähnlich wie *ὁμώνυμος*[79]) und *συνώνυμος*, jedem der beiden Begriffe beigelegt wird, die bezüglich ihres **Namens** in dem angedeuteten Reciprocitätsverhältnisse stehen. So giebt es z. B. nicht bloss *τῶν φυλῶν*, sondern auch *τῶν δήμων ἐπώνυμοι ἥρωες*[80]), und dem entsprechend sind auch die nach ihnen benannten Demoten *ἐπώνυμοι* ihres Heros.[81]) Ebenso sind Städtegründer *ἐπώνυμοι τῶν πόλεων*[82]); die nach ihnen benannten Städte aber *ἐπώνυμοι*

---

79) Ein Beispiel für beide Fälle zugleich Lyc. Leocr. 26 *καὶ οἱ μὲν πατέρες ὑμῶν τῇ Ἀθηνᾷ ὡς τὴν χώραν εἰληχυίᾳ ὁμώνυμον αὐτὴν τὴν πατρίδα προσηγόρευον Ἀθήνας, ἵν' οἱ τιμῶντες τὴν θεὸν τὴν ὁμώνυμον αὐτῇ πόλιν μὴ ἐγκαταλίπωσι.*

80) Schol. zu Arist. Av. 645 *Κριὸς δῆμος τῆς Ἀντιοχίδος φυλῆς, ἀπὸ Κριοῦ τινος ὠνομασμένος. ἀναγράφει δὲ τοὺς ἐπωνύμους τῶν δήμων καὶ φυλῶν Πολέμων.* Einer derselben war *Ἀραφήν*, über den zu vgl. Herodian. Bd. 1, S. 16, 8 Lentz: *Ἀραφὴν εἷς τῶν ἑκατὸν ἡρώων καὶ δῆμος τῆς Αἰγηίδος φυλῆς.* Vgl. *περὶ μον. λέξ.* 17. Bd. 2, S. 923, 11 Lentz. Vgl. auch [Dem.] Macart. 58 und überhaupt **Sauppe**, de demis urbanis Athenarum. Lips. 1846.

81) Soph. Oed. Col. 58 *οἱ δὲ πλησίοι γύαι | τόνδ' ἱππότην Κολωνὸν εὔχονται σφίσιν | ἀρχηγὸν εἶναι, καὶ φέρουσι τοὔνομα | τὸ τοῦδε κοινὸν πάντες ὠνομασμένοι.* 64 *Οἰδ. ἦ γάρ τινες ναίουσι τούσδε τοὺς τόπους; Ξεν. καὶ κάρτα τοῦδε τοῦ θεοῦ γ' ἐπώνυμοι.* Dazu Schol. *ἐπώνυμοι, Κολωνιᾶται καλούμενοι.* Schol. zu Arist. Ran. 477 *εἰσὶ δὲ οὗτοι ἀπὸ Τιθραντος τοῦ Πανδίονος παιδὸς ἐπώνυμοι.* Plut. Solon. 10 *καὶ δῆμον ἐπώνυμον Φιλαίου τῶν Φιλαιδῶν ἔχουσιν.*

82) Athen. 1, 2 C *λέγει δ' αὐτὸν καὶ ἔμπειρον εἶναι ἱερουργιῶν τῶν νομισθεισῶν ὑπό τε τοῦ τῆς πόλεως ἐπωνύμου Ῥωμύλου καὶ Πομπιλίου Νουμᾶ καὶ ἐπιστήμονα νόμων πολιτικῶν.*

ihrer Gründer.[83]) Es giebt auch ἐπώνυμοι τῶν πόλεων, die es nicht der Gründung wegen, sondern wegen irgend einer andern Beziehung sind[84]); natürlich sind die nach ihnen benannten Städte und deren Bewohner auch dieser Wesen ἐπώνυμοι[85]).

---

83) Dion. Hal. 1, 9 *Ῥωμύλου δὲ τὴν ἐπώνυμον αὐτοῦ πόλιν οἰκίσαντος.* Vgl. Aesch. Sept. 135 *σύ τ' Ἄρης Κάδμου πόλιν ἐπώνυμον | φύλαξον κήδεσαί τ' ἐναργῶς.* Lycophron Alex. 1002 *Κροτωνιᾶται δ' ἄστυ πέρσουσίν ποτε | Ἀμαζόνος, φθέρσαντες ἄτρομον κόρην | Κλήτην ἄνασσαν τῆς ἐπωνύμου πάτρας*, d. i. der Stadt *Κλειτή*, welche die Amazone gegründet haben sollte (Etym. M. 517, 54). Dionys. Per. 917 *ἧχί περ Ἀντιόχοιο ἐπώνυμος Ἀντιόχεια.* Diodor. 1, 20 *Μάρωνα δὲ γηραιὸν ἤδη καθεστῶτα καταλιπεῖν ἐπιμελητὴν τῶν ἐν ταύτῃ τῇ χώρᾳ φυτευομένων καὶ κτίστην αὐτὸν ποιῆσαι τῆς ἐπωνύμου πόλεως, ἣν ὀνομάσαι Μαρώνειαν.* 1, 23 *ἕως τῆς Ἀλεξάνδρου βασιλείας, τοῦ κτίσαντος ἐν Αἰγύπτῳ τὴν ἐπώνυμον αὐτοῦ πόλιν.* Plut. Alex. 26 *τῆς Αἰγύπτου κρατήσας ἐβούλετο πόλιν μεγάλην καὶ πολυάνθρωπον Ἑλληνίδα συνοικίσας ἐπώνυμον ἑαυτοῦ καταλιπεῖν.* Lucull. 31 *μέγα τι καὶ πάγκαλον χρῆμα πόλεως ἀναστῆναι καὶ γενομένην ἐπώνυμον τοῦ βασιλέως* (des Artaxas) *μητρόπολιν ἀποδειχθῆναι τῆς Ἀρμενίας* (scil. *Ἀρτάξατα*). Comp. Thes. et Rom. 4 *καθάπερ ἦν ὁ Θησεὺς ἐκ πολλῶν συντιθεὶς καὶ συνοικοδομῶν ἓν οἰκητήριον, ἀναιρῶν δὲ πολλὰς πόλεις ἐπωνύμους βασιλέων καὶ ἡρώων παλαιῶν.* Lucian. navig. 38 *ἐπὶ τούτοις ἄρα ἐννοεῖτε, ὅσας μὲν πόλεις ἐπωνύμους ἐμαυτοῦ οἰκιῶ.* Theodor. Metochita de politia Cyrenaeorum et Carthaginiensium (hinter Nicol. Damasc. ed. Orelli. Lips. 1811) cap. 1. S. 93 *πρὶν ἢ τὴν κατ' Αἴγυπτον Ἀλέξανδρος ἐκεῖνος ἐξ Ἑλλήνων παράλιον συνεστήσατο πόλιν ἐπώνυμον ἑαυτῷ μεγίστην.*

84) So Götter: Dio Chrysost. or. 64 S. 687 Emp. (*Ἀθηναίους*) *μητέρα μὲν τὴν γῆν αὐχοῦντας, τροφὸν δὲ τὴν Δήμητραν, ἐπώνυμον δὲ καὶ σύμμαχον τὴν Ἀθηνᾶν.* C. I. G. n. 2743 (aus Aphrodisias) *εἰκὸς ἦν ὑμᾶς καὶ διὰ τὴν ἐπώνυμον τῆς πόλεως θεόν κτλ.* Ein Flussgott: Aelian. var. hist. 2, 33 *Ἀκραγαντῖνοι δὲ τὸν ἐπώνυμον τῆς πόλεως ποταμὸν παιδὶ ὡραίῳ εἰκάσαντες θύουσιν* Ganz anders Anm. 57.

85) Aristid. I 12 (ed. Jebb) *οἱ δὲ ἐπώνυμοι τῆς θεοῦ τῆς ἐπὶ τῆς Εὐρώπης πρῶτοι προβαλλόμενοι τὴν ἀσπίδα* (scil. *Ἀθηναῖοι*). Diod. 1, 15 *κτίσαι δέ φασι τοὺς περὶ τὸν Ὄσιριν πόλιν ἐν τῇ Θηβαΐδι τῇ κατ' Αἴγυπτον ἑκατόμπυλον, ἣν ἐκείνους μὲν ἐπώνυμον ποιῆσαι τῆς μητρός, τοὺς δὲ μεταγενεστέρους αὐτὴν ὀνομάζειν Διὸς πόλιν, ἐνίους δὲ Θήβας.* C. I. G. n. 5984 C, 12 *πόλιν τε Ἄβδηρα ἐπὶ Θρᾴκας Ἡρακλῆς ᾤκισε τοῦ Θρονικοῦ υἱοῦ ἐπώνυμον Ἀβδήρου.* Dionys. Per. 260 *τὴν δὲ μέτ' ἀντολίηνδε παραὶ Κασιώτιδα πέτρην | Πηλῆος πτολίεθρον ἐπώνυμον ἄνδρες ἔχουσιν* (nämlich *Πηλούσιον*). 779 *ἐκ τῆς* (nämlich der Heroine *Σινώπη*) *καὶ πτολίεθρον ἐπώνυμον ἄνδρες ἔχουσιν.* Plut. Sert. 9 *Σόφακα δ' ἐξ αὐ-*

Ferner sind Götter und Heroen ἐπώνυμοι von Ländern und ihren Bewohnern[86]), die Länder aber und ihre Bewohner hinwiederum ἐπώνυμοι jener[87]). Auch sind Heroen ἐπώνυμοι

τῶν (von Herakles und Tinge) γενόμενον βασιλεῦσαι...καὶ πόλιν ἐπώνυμον τῆς μητρὸς ἀποδεῖξαι. Plato leg. 12, 969 A σὺ γὰρ τὴν Μαγνήτων πόλιν ἢ ᾧ ἂν θεὸς ἐπώνυμον αὐτὴν ποιήσῃ, κλέος ἀρεῖ μέγιστον κατασκευάσας αὐτὴν ὀρθῶς. Plut. Demetr. 53 εἰς Δημητριάδα κομίσας ἔθηκε τὰ λείψανα (τοῦ Δημητρίου), πόλιν ἐπώνυμον ἐκείνου. Plut. Arat. 45 καὶ δοκεῖ δι' ἐκεῖνον ἡ μὲν ἐρατεινὴ Μαντίνεια παντάπασιν ἐξαληλίφθαι, διαμένει δὲ ἡ πόλις (welche Ἀντιγόνεια genannt war) ἐπώνυμος τῶν ἀπολεσάντων καὶ ἀνελόντων τοὺς πολίτας. Alexander nannte Städte sogar nach Thieren: Plut. Alex. 61 καὶ πόλιν οἰκίσας ἐπ' αὐτῷ παρὰ τὸν Ὑδάσπην Βουκεφαλίαν προσηγόρευσε. λέγεται δὲ καὶ κύνα Περίταν ὄνομα τεθραμμένον ὑπ' αὐτοῦ καὶ στεργόμενον ἀποβαλὼν κτίσαι πόλιν ἐπώνυμον.

86) Dio Cass. 36, 48 Bekk. ὁ οὖν Μιθριδάτης, ἐπειδὴ ταῦτά τε ἀσφαλῶς ἐπορίζετο καὶ τὴν Ἀναῖτιν χώραν τῆς τε Ἀρμενίας οὖσαν καὶ θεῷ τινὶ ἐπωνύμῳ ἀνακειμένην διά τινων ἐχειρώσατο. App. Mithr. 1 ἕτεροι δὲ Βίθυν ἄρξαι πρῶτον αὐτῶν, παῖδα Διός τε καὶ Θρᾴκης, οὓς ἐπωνύμους ἑκατέρᾳ γῇ γενέσθαι. Paus. 10, 17, 1 βαρβάρων δὲ τῶν πρὸς τῇ ἑσπέρᾳ οἱ ἔχοντες Σαρδὼ εἰκόνα οὗτοι χαλκῆν τῷ ἐπωνύμῳ σφίσιν ἀπέστειλαν. Vgl. auch Thuc. 1, 9, 2 Πέλοπα . . . τὴν ἐπωνυμίαν τῆς χώρας ἐπηλύτην ὄντα ὅμως σχεῖν.

87) Hesiod. fr. III Göttl. aus Steph. Byz. s. v. Ἀβαντὶς ἡ Εὔβοια, ὡς Ἡσίοδος ἐν Αἰγιμίου δευτέρῳ περὶ Ἰοῦς· νήσῳ ἐν Ἀβαντίδι δίῃ· | τὴν πρὶν Ἀβαντίδα κίκλησκον θεοὶ αἰὲν ἐόντες, | τὴν τότ' ἐπώνυμον Εὔβοιαν βοὸς ὠνόμασεν Ζεύς. Scymnus Chius 543 πρώτους δὲ Κρῆτάς φασι τῆς Ἑλληνικῆς | ἄρξαι θαλάττης τάς τε νησιώτιδας | πόλεις κατασχεῖν, ἃς δὲ καὶ συνοικίσαι | αὐτῶν Ἔφορος εἴρηκεν, εἶναί φησί τε | ἐπώνυμον τὴν νῆσον ἀπὸ Κρητός τινος | τοῦ δὴ γενομένου βασιλέως αὐτόχθονος. Aesch. Suppl. 250 τοῦ γηγενοῦς γάρ εἰμ' ἐγὼ Παλαίχθονος | ἶνις Πελασγὸς τῆσδε γῆς ἀρχηγέτης. | ἐμοῦ δ' ἄνακτος εὐλόγως ἐπώνυμον | γένος Πελασγῶν τήνδε καρποῦται χθόνα. Eurip. Ion 1591 κατ' αἶαν Πελοπίαν δ' ὁ δεύτερος | Ἀχαιός, ὃς γῆς παραλίας Ῥίου πέλας | τύραννος ἔσται, κἀπισημανθήσεται | κείνου κεκλῆσθαι λαὸς ὄνομ' ἐπώνυμος. Arrian. Ind. 6, 2 ἐπεὶ καὶ τόδε λέγει Μεγασθένης ὑπὲρ ποταμοῦ Ἰνδικοῦ, Σίλαν μὲν εἶναί οἱ οὔνομα, ῥέειν δὲ ἀπὸ κρήνης ἐπωνύμου τοῦ ποταμοῦ διὰ τῆς χώρης τῆς Σιλέων, καὶ τούτων ἐπωνύμων τοῦ ποταμοῦ τε καὶ τῆς κρήνης. So wird ein Land und seine Bewohner auch ἐπώνυμοι des Eroberers genannt (vgl. Plut. Arat. 45 in Anm. 85) bei Herod. 7, 11 τούς γε καὶ Πέλοψ ὁ Φρύξ, ἐὼν πατέρων τῶν ἐμῶν δοῦλος, κατεστρέψατο οὕτω ὡς καὶ ἐς τόδε

von Flüssen[88]), die Flüsse aber und auch Quellen ἐπώνυμοι der Heroen[89]). Und wie der Fluss Saron ἐπώνυμος des nach ihm benannten Meerbusens ist[90]), so sind Meere ἐπώνυμοι der zu ihnen in Beziehung getretenen Personen[91]). Ebenso sind Menschen ἐπώνυμοι der von ihnen verrichteten und nach ihnen benannten Thaten[92]), diese Thaten aber ἐπώνυμοι der

---

αὐτοί τε ὤνθρωποι καὶ ἡ γῆ αὐτῶν ἐπώνυμοι τοῦ καταστρεψαμένου καλέονται.

88) Diod. 4, 69 Ὠκεανοῦ καὶ Τηθύος κατὰ τοὺς μύθους παῖδες ἐγένοντο πλείους ποταμῶν ἐπώνυμοι. 4, 72 Ὠκεανοῦ καὶ Τηθύος κατὰ τοὺς μύθους ἐγένοντο παῖδες ἄλλοι τε πλείους ἐπώνυμοι ποταμῶν, ἐν οἷς ὑπάρξαι Πηνειὸν καὶ Ἄσωπον.

89) Aeschyl. Prom. 299 πῶς ἐτόλμησας, λιπὼν | ἐπώνυμόν τε ῥεῦμα καὶ πετρηρεφῆ | αὐτόκτιτ' ἄντρα, τὴν σιδηρομήτορα | ἐλθεῖν ἐς αἶαν; Antiphanes (Meineke Bd. 3, S. 65) bei Athen. 7, 300 C ὅτι δὲ καὶ αἱ στρυμόνιαι ἐγχέλεις δι' ὀνόματος ἦσαν, φησὶν ἐν Θαμύρᾳ Ἀντιφάνης· καὶ σοῦ γ' ἐπώνυμός τις ἐν φήμαις βροτῶν | Θρῄκην κατάρδων ποταμὸς ὠνομασμένος | Στρυμὼν μεγίστας ἐγχέλεις κεκτημένος. Der Fluss war also ἐπώνυμος des Heros Strymon. Dion. Hal. 1, 71 (Τιβερῖνος) παρενεχθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ ῥεύματος ἐπώνυμον ἑαυτοῦ κατέλιπε τὸν ποταμὸν Ἄλβουλαν καλούμενον πρότερον. Luc. dial. marini 6, 3 (Poseidon zu Amymone) θάρρει, οὐδὲν δεινὸν πάθῃς· ἀλλὰ καὶ πηγὴν ἐπώνυμόν σοι ἀναδοθῆναι ἐάσω ἐνταῦθα, πατάξας τῇ τριαίνῃ τὴν πέτραν πλησίον τοῦ κλύσματος (vgl. Strabo 8, 6, 8). Arrian. Ind. 6, 2 (Anm. 87).

90) Aristid. II 208 (Jebb) οὐδ' ἵνα τὸν πάντα χρόνον τὴν θάλατταν οἰκῶσιν, ὥσπερ τὸν Γλαῦκόν φασι τὸν Ἀνθηδόνιον ἢ τὸν Σάρωνα τὸν ἐπώνυμον τοῦ πελάγους. So kann ein Fluss auch ἐπώνυμος einer Stadt sein: App. b. c. 5, 93 μέσον ἔχων ποταμὸν τὸν ἐπώνυμον (Τάραντα).

91) Lucian. dial. marini 9, 1 ἀλλ' ἐνταῦθα ἐν τῷ ἐπωνύμῳ πελάγει τεθάφθω (Ἕλλη). Aesch. Prom. 733 Βόσπορος δ' ἐπώνυμος κεκλήσεται. App. b. c. 2, 39 φασὶ δ' ἐν τῇ μάχῃ τῇδε Δυρράχου παῖδα Ἰόνιον ὑφ' Ἡρακλέους . . . ἀποθανεῖν καὶ τὸν Ἡρακλέα τὸ σῶμα θάψαντα ἐμβαλεῖν ἐς τὸ πέλαγος, ἵνα ἐπώνυμον αὐτοῦ γένοιτο. Vgl. Thuc. 1, 46 Ἀχέρων ποταμὸς . . ., ἀφ' οὗ καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἔχει (ἡ Ἀχερουσία λίμνη).

92) Plut Nic. 9 καὶ τὸν Νικίαν διὰ στόματος εἶχον, ὡς ἀνὴρ εἴη θεοφιλὴς καὶ τὸ δαιμόνιον αὐτῷ δι' εὐσέβειαν ἐπωνύμῳ γενέσθαι τοῦ μεγίστου καὶ καλλίστου τῶν ἀγαθῶν δέδωκε (nämlich der εἰρήνη Νικίειος). Plut. Tit. 21 οὐκ ὀλίγοις ἐπαχθὴς ἔδοξεν ὁ Τίτος . . . τὸν Ἀννίβαν ἀποκτείνας, οὐδενὸς ἐπείγοντος, ἀλλὰ διὰ δόξαν, ὡς ἐπώνυμος τοῦ θανάτου γένοιτο (insofern als die Ermordung des Hannibal als ein *facinus Quinctianum* bezeichnet

Menschen[93]). Wie ferner Isis *ἐπώνυμος* eines nach ihr benannten Schiffes ist[94]), so sind Gebäude *ἐπώνυμα* ihrer Erbauer[95]). So ist endlich auch das *εὐρὺ σάκος* des Ajax *ἐπώνυμον* des Eurysakes[96]), wie umgekehrt Personen *ἐπώνυμοι* sind ihrer Schicksale oder Thaten.[97]) In allen diesen Fällen aber beruht die wechselseitige Beziehung stets auf der Gleichheit oder Verwandtschaft des N a m e n s.

Die eine dieser Gebrauchsweisen, die wir der Kürze wegen die passive nennen können (nach Etwas *benannt*), erklärt sich grammatisch leicht; sie ordnet sich dem von B o p p possessiv, von C u r t i u s attributiv genannten Gebrauche der Nominalcomposita unter, der für die mit der Präposition *ἐπί* zusammengesetzten Nominalcomposita belegt werden kann durch: *ἐπίσημος, ἐπάργυρος, ἐπίχαλκος, ἐπίχρυσος, ἐπίχαρις, ἐπαφρόδιτος, ἐπίμοχθος, ἐπίπονος, ἐπώδυνος.* Man kann also mit Recht *ἐπώνυμος*[98]),

---

werden konnte). Vgl. auch von einer Localität Plut. Them. 10 *διὸ καὶ τὴν Σαλαμῖνα θείαν, οὐχὶ δειλὴν οὐδὲ σχετλίαν καλεῖν τὸν θεόν, ὡς εὐτυχήματος μεγάλου τοῖς Ἕλλησιν ἐπώνυμον ἐσομένην.*

93) Eurip. Orest. 1007 und Plut. Anton. 34 in Anm. 73.

94) Lucian. navig. 5 *ἡ πρώρα ὑπερβέβηκεν, ἐς τὸ πρόσω ἀπομηκυνομένη, τὴν ἐπώνυμον τῆς νεὼς θεὸν ἔχουσα τὴν Ἶσιν ἑκατέρωθεν.*

95) Paus. 1, 18, 9. Dio Cass. 54, 29. 66, 25 in Anm. 74. C. I. G. n. 8610 [*τὸ τετρά*]*πυλον ἐπώνυμον τοῦ θειοτάτου βασιλέως ἡμῶν Οὐάλεντος ἐκ θεμελίων ἐκτίσθη.*

96) Soph. Ai. 574 *ἀλλ᾽ αὐτό μοι σύ, παῖ, λαβὼν ἐπώνυμον, | Εὐρύσακες, ἴσχε διὰ πολυρράφου στρέφων | πόρπακος, ἑπτάβοιον ἄρρηκτον σάκος* (Schol. recent. *τὸ ἐπώνυμον, σοῦ δηλονότι*).

97) Aesch. Prom. 850 *ἐπώνυμον δὲ τῶν Διὸς γέννημ᾽ ἀφῶν | τέξεις κελαινὸν Ἔπαφον* (nach W i e s e l e r s Conjectur für *γεννημάτων*; vgl. auch Suppl. 312). Sept. 658 (von Polyneikes) *ἐπωνύμῳ δε κάρτα, Πολυνείκη λέγω, | τάχ᾽ εἰσόμεσθα τοὐπίσημ᾽ ὅπῃ τελεῖ, | εἴ νιν κατάξει χρυσότευκτα γράμματα | ἐπ᾽ ἀσπίδος φλύοντα σὺν φοίτῳ φρενῶν.* Chaeremon fr. 4 N. aus Aristot. rhet. 2, 23 *ὡς Χαιρήμων· Πενθεὺς ἐσομένης συμφορᾶς ἐπώνυμος* (d. i. *τοῦ πένθους*).

98) Neben *ἐπώνυμος* in diesem Sinne findet sich auch *ἐπωνύμιος*, wie neben *ἐπίδημος ἐπιδήμιος*, z. B. Pind. Ol. 10, 95. Pyth. 1, 58. Herod. 2, 112 (nach codd. A B). Daher auch als Substantivum *ἐπωνυμία* in diesem Sinne bei Aesch. Sept. 41. 829. Aesch. Tim. 180 (oben Anm. 68). Lyc. Leocr. 25; über *ἐπωνυμία* in anderem Sinne s. Anm. 103. Auch das Ad-

wenn es passiv gebraucht wird[99]), auflösen durch[100]) ἐπί (τινος τὸ) ὄνομα (ἔχων), gerade so wie παρώνυμος ist παρά (τινος τὸ) ὄνομα (ἔχων) und συνώνυμος ist σύν (τινι τὸ) ὄνομα (ἔχων).

verbium ἐπωνύμως findet sich bei Dioscorides 3, 28 ὃ ἐπιχωρίως Σαντόνιον καλοῦσιν ἐπωνύμως τῇ γεννώσῃ αὐτὸ Σαντονίδι χώρᾳ. Athen. 3, 121 A τὴν Καινὴν πόλιν εἶναι Σαξιτανίαν, ἐξ ἧς καὶ τὰ ταρίχη ἐπωνύμως λέγεσθαι.

99) Mit der Zahl der bisher unter verschiedenen Gesichtspunkten für diesen Gebrauch angeführten Beispiele ist die Zahl der von mir gesammelten nicht erschöpft, obwohl die Attiker, abgesehen von den Tragikern, ihn im Ganzen vermeiden (Zonar. in Anm. 72). Denn während von Attikern nur eine Stelle des Antiphanes (Anm. 89), zwei des Plato (A. 66 u. 85) und zwei aus pseudodemosthenischen Reden (Anm. 66 und adv. Aristog. 1, 11), angeführt werden können, ist der Gebrauch bei Herodot, namentlich aber bei Dichtern und Prosaikern der nachclassischen Zeit überaus häufig. Um wenigstens eine Uebersicht über die Ausdehnung des Gebrauchs zu geben, führe ich an, dass Phylen und Phyleten (A. 66), Demen und Demoten (A. 81), Städte und ihre Bewohner (A. 83. 85; dazu Soph. fr. 830 N. Nonn. 18, 294. Philo de mundo cap. 20. Aristid. I 513 Jebb), Länder und ihre Bewohner (A. 87 und Dionys. Per. 465. Polyb. 5, 21, 7. Apoll. Rhod. Arg. 2, 1015. Herod. 4, 184), Flüsse, Quellen und Meere (A. 74. 89. 91), Berge, Vorgebirge und Hügel (Aesch. Eum. 692. Lycophr. Alex. 722. 1030. Polyb. 5, 21, 7. Dion. Hal. 1, 71. Appian. Iber. 64), Vögel (Aelian. hist. anim. 5, 1), Bäume (Callim. fr. 139) und Steine (Plut. symp. 3, 1, 3), Götter (A. 73; dazu Soph. fr. 856 N. Plut. symp. 9, 14, 4), Heroen (A. 97 und Pind. Isthm. 5, 76. Aesch. Sept. 536. Soph. fr. 301 N. Oed. Col. 1321. fr. 877 N.) und Menschen (Lucian. Hermot. 13. pisc. 32. 51), Tempel (Herod. 2, 112. Polyb. 5, 21, 7. Antonin. Liberalis 1), Grabhügel (Plut. de Her. mal. 42 in A. 74), andere Bauwerke (Aristid. I 509 Jebb u. A. 74. 95) und Statuen ([Plut.] vitae X orat. Andoc. in A. 74), Feste (Diod. 5, 4. 5, 66. Plut. Rom. 12), Zeiten (A. 67), Monate (A. 68) und Tage (A. 69), Thaten (A. 73. 93) und Krankheiten (Aretaeus ed. Ermerius 14, 5. 58, 4), das Wahrzeichen des Schildes (Aesch. Sept. 403) und eine Kriegerschaar (Herodian. 4, 9, 4), Eigenschaften und abstracte Begriffe (Aesch. Choeph. 190. Aristot. de mundo 5. Plut. symp. 2, 10, 2. Gryll. 4. Aristides I 506 Jebb), Amtstitel (A. 30. 68 u. [Dem.] adv. Aristogit. 1, 11) und beliebige Wörter (Et. M. s. v. πόντος· καὶ πόνων ἐπώνυμος πόντος) als ἐπώνυμοι, benannt nach den verschiedenartigsten Gegenständen und aus den mannigfaltigsten Rücksichten, sich finden.

100) Herod. 4, 45 ἤδη γὰρ Λιβύη μὲν ἐπὶ Λιβύης λέγεται ὑπὸ τῶν πολλῶν Ἑλλήνων ἔχειν τὸ οὔνομα γυναικὸς αὐτόχθονος, ἡ δὲ Ἀσίη ἐπὶ τῆς Προμηθέος γυναικὸς τὴν ἐπωνυμίην. Die Wendung ἐπω-

Die andere Gebrauchsweise, die scheinbar active (Etwas *benennend* mit seinem Namen), von der ich im Obigen sämmtliche mir bekannten Beispiele angeführt habe, könnte man diesem attributiven Gebrauche gleichfalls unterordnen, wenn man die *ἥρωες ἐπώνυμοι* z. B. auffasste als *ἐπὶ* (*τῶν φυλῶν τὸ*) *ὄνομα* (*ἔχοντες*). Der Unterschied der Bedeutung bei grammatisch gleicher Auffassung des Compositums würde dann darauf beruhen, dass die Redensart *ὄνομα ἔχειν ἐπί τινος* eben zweier-

---

νυμίην ἔχειν ἐπί τινος, die gerade so beweisend ist, wie *ὄνομα ἔχειν ἐπί τινος*, sofern *ἐπωνυμία* gleich *ὄνομα* ist, findet sich ausserdem 7, 58 *τὸν ποταμὸν . . . ἐπ᾽ οὗ καὶ ὁ κόλπος οὗτος τὴν ἐπωνυμίην ἔχει* und 4, 107. 7, 74. 7, 178. So findet sich auch mit *ἐπί* c. gen. 4, 148 *τῇ δὲ νήσῳ ἐπὶ τοῦ οἰκιστέω Θήρα ἡ ἐπωνυμίη ἐγένετο.* Diese Wendungen, verglichen mit Herod. 4, 184 *ἐπὶ τούτου τοῦ ὄρεος οἱ ἄνθρωποι οὗτοι ἐπώνυμοι ἐγένοντο· καλέονται γὰρ δὴ Ἄτλαντες* beweisen, dass Herodot wenigstens *ἐπώνυμός τινος* auffasste als *ἐπί* (*τινος τὸ*) *ὄνομα* (*ἔχων*). Gerade Herodot aber ist für die Auffassung massgebend, weil er nächst Hesiod, Pindar und den Tragikern der älteste Schriftsteller ist, der *ἐπώνυμος* in attributivem Sinne gebraucht. Auch der Genetiv, den *ἐπώνυμος* (wenn es nicht etwa absolut, d. h. ohne den als selbstverständlich zu ergänzenden Genetiv steht) bei sich hat, ist natürlich von dem (nur nicht wiederholten) *ἐπί* des Compositums abhängig. Nur bei Soph. fr. 856 N. *ὦ παῖδες, ἥ τοι Κύπρις οὐ Κύπρις μόνον, | ἀλλ᾽ ἐστὶ πολλῶν ὀνομάτων ἐπώνυμος* ist der Genetiv anderer Art. Diess und dass Aesch. Eum. 692 sagt *ἔνθεν ἔστ᾽ ἐπώνυμος* (vgl. Apoll. Rhod. 2, 1017), Dionys. Per. 779 *ἐκ τῆς ἐπώνυμον* (vgl. Athen. 3, 121 A), Scymnus Chius 548 *ἐπώνυμος ἀπὸ Κρητός* (vgl. Dion. Hal. 1, 71. Schol. zu Ar. Ran. 477. C. I. G. n. 2189), kann gegen Herodots Auffassung Nichts beweisen. Mit Dativ findet sich *ἐπώνυμος*, weil es für synonym mit *ὁμώνυμος* (Anm. 79), *συνώνυμος* gehalten wurde, erst bei Nonn. 18, 294. Aretaeus S. 14, 5. Theodor. Metochita c. 1 (vgl. *ἐπωνύμως τινί* bei Dioscorid. 3, 28). Denn bei Soph. Ai. 430 gehört *κακοῖς* nur zu *ξυνοίσειν*, trotzdem dass die Scholien den Dativ auf beide Begriffe beziehen, fr. 877 N. ist *κακοῖς* wahrscheinlich instrumental zu verstehen; bei Plat. leg. 12, 969 A. Polyb. 16, 25, 9. Diod. 5, 4. Paus. 9, 34, 5. Luc. dial. marini 6, 3 ist der Dativ ein dativus commodi. Damit ist die oben (Anm. 49) angeführte Ansicht Schäfers, dass *ἐπώνυμος* im Sinne von *qui nomen accepit* promiscue mit gen. u. dat. construirt werden könne, auf ihr richtiges Mass zurückgeführt. Auch für *ἐπώνυμος* im activen Sinne ist übrigens der Genetiv die Regel, der Dativ als dativus commodi die Ausnahme (z. B. Paus. 1, 5, 5. 3, 11, 2. 10, 17, 1. App. Mithr. 1. Oppian. hal. 2, 17; gen. neben dat. comm. Plut. Them. 10 in Anm. 92).

lei bedeuten könnte. Diese Auffassung indess ist unmöglich; denn erstens lässt sich die Redensart *ὄνομα ἔχειν ἐπί τινος* [101]) in dem vorausgesetzten Sinne nicht nachweisen; zweitens würden bei dieser Auffassung die *ἐπώνυμοι ἡλικιῶν, λήξεων, ἀρχόντων* unerklärt bleiben, weil die *ἡλικίαι, λήξεις, ἄρχοντες* von ihren *ἐπώνυμοι* den Namen nicht haben; drittens würde auf diese Weise weder das Homerische *ὄνομα ἐπώνυμον* [102]), d. i. „der mit Bezug auf Etwas significant beigelegte Name", noch das substantivirte *ἐπώνυμον* in der Bedeutung „Beiname" [103]) erklärt werden.

Demnach werden wir den activen (d. i. scheinbar activen)

---

101) Die Redensart *ὄνομα καλεῖν ἐπί τινι*, einem Dinge einen Namen geben (Plat. Parmen. 147 D), kann selbstverständlich nicht in Betracht kommen.

102) Hom. *η* 53 *δέσποιναν μὲν πρῶτα κιχήσεαι ἐν μεγάροισιν· | Ἀρήτη δ' ὄνομ' ἐστὶν ἐπώνυμον. τ* 409 *τῷ δ' Ὀδυσεὺς ὄνομ' ἔστω ἐπώνυμον.* Hesiod. theog. 144 *Κύκλωπες δ' ὄνομ' ἦσαν ἐπώνυμον, οὕνεκ' ἄρα σφέων | κυκλοτερὴς ὀφθαλμὸς ἕεις ἐνέκειτο μετώπῳ.* Soph. Ai. 430 *αἰαῖ· τίς ἄν ποτ' ᾤεθ' ὧδ' ἐπώνυμον | τοὐμὸν ξυνοίσειν ὄνομα τοῖς ἐμοῖς κακοῖς;* Eurip. Phoen. 636 *ἀληθῶς δ' ὄνομα Πολυνείκην πατὴρ | ἔθετό σοι θείᾳ προνοίᾳ νεικέων ἐπώνυμον.* In diesem Sinne sagt Aesch. Eum. 418 *γένος μὲν οἶδα κληδόνας τ' ἐπωνύμους.* Aehnlich Agathon fr. 3 N. *ἐπώνυμον γοῦν εὐθὺς ἔσχομεν κλέος, | Κούρητες εἶναι, κουρίμου χάριν τριχός.* Name, und zwar significant gewählter Name, nicht Beiname, bedeutet das substantivirte *ἐπώνυμον* Hesiod. theog. 282 *τῷ μὲν ἐπώνυμον ἦν* (*Πηγάσῳ*), *ὅτ' ἄρ' Ὠκεανοῦ περὶ πηγάς | γένθ'*. Orac. Delph. bei Aelian. v. h. 2, 32 *Ἡρακλῆ δέ σε Φοῖβος ἐπώνυμον* (mit Namen) *ἐξονομάζει· | ἦρα γὰρ ἀνθρώποισι φέρων κλέος ἄφθιτον ἕξεις.* Ebenso Name bei Aretaeus 41, 1 *χορδὴ δὲ ἐντέρων ἐπώνυμον* und C. I. G. n. 1973 (= Kaibel n. 520) *τοῦτο γὰρ ἐν ζωοῖσιν ἐπώνυμον ἔσκε γυναικὶ | εἵνεκεν ἧς ἀρετῆς καὶ σωφροσύνης μάλ' ἀρίστης.*

103) Hom. *I* 562 *Ἀλκυόνην καλέεσκον ἐπώνυμον* (mit Beinamen), *οὕνεκ' ἄρ' αὐτῆς | μήτηρ ἀλκυόνος πολυπενθέος οἶτον ἔχουσα | κλαῖ', ὅτε μιν ἑκάεργος ἀνήρπασε Φοῖβος Ἀπόλλων.* Eigentlich hiess sie *Κλεοπάτρα.* Hymn. Ap. Pyth. 194 *οἱ δὲ ἄνακτα | Πύθιον καλέουσιν ἐπώνυμον, οὕνεκα κεῖθι | αὐτοῦ πῦσε πέλωρ μένος ὀξέος Ἠελίοιο.* Dionys. Per. 899 (*Συρία*) *ἣν Κοίλην καλέουσιν ἐπώνυμον.* Sonst findet sich *ἐπώνυμον* Beiname auch bei Plut. Coriol. 11. Athen. 13, 586 F. Orph. Lith. 18, 86. Suid. s. v. Zonar. s. v. S. 818. Philoxen. gloss. s. v. cognomen. C. I. G. n. 5724 (= Kaibel n. 685). Die Form *ἐπωνύμιον* Plut. Pyrrh. 1. de sera num. vind. 17. Dion. Hal. 5, 19. 25. Auch *ἐπωνυμία* ist in dieser Bedeutung üblich, z. B. Herod. 2, 44.

Gebrauch unterordnen derjenigen Gebrauchsweise der Nominalcomposita, welche Bopp durch den Ausdruck Abhängigkeitscomposita, Curtius als objective, Andere als casuale bezeichnen [104]), und für welche es charakteristisch ist, dass der zweite Bestandtheil gleichsam vom ersten regirt wird. Diese Gebrauchsweise kann bei den mit der Präposition *ἐπί* zusammengesetzten Nominalcomposita belegt werden durch: *ἐπαίτιος, ἔπακμος, ἐπάρουρος, ἔπαυλος, ἐπίγαμος, ἐπίδημος, ἐπίδικος, ἐπίδοξος, ἐπιθάνατος, ἐπίκαιρος, ἐπικίνδυνος, ἐπίκληρος, ἐπίνικος, ἐπίπεδος, ἐπίσκηνος, ἐπίσκιος, ἐπίτιμος, ἐπίφρων, ἔποικος, ἔφαλος, ἔφεδρος, ἐφέστιος, ἔφηβος, ἐφήμερος, ἐφίμερος, ἔφιππος, ἔφορμος*, und nach meiner Etymologie auch durch *ἐφέται* [105]). Man kann also *ἐπώνυμος* in diesem Sinne auflösen durch [106]) *ἐπ' ὀνόματος* (scil. *τινὸς ὤν*), gerade so wie das für *ἀντωνυμία* vorauszusetzende *ἀντώνυμος* und das für

104) Vgl. Fügner, de nominibus Graecis cum praepositione copulatis. Lips. 1878.

105) Lange, de ephetarum Atheniensium nomine. Lips. 1873. S. 11. Vgl. die Epheten und der Areopag vor Solon. Leipz. 1874. (a. a. O.) S. 199. Die von R. Schöll in der Neuen Jen. Lit. Z. 1874. Art. 703. dagegen geäusserten grammatischen Bedenken sind hinfällig. Neben dem vorauszusetzenden *ἐπιϝέτης* konnte *ἐφέτης* gerade so gut aufkommen, wie bei Homer neben einander stehen *ἐπιανδάνειν* und *ἐφανδάνειν*. Die von mir postulirte Bedeutung des Wortes *ἔτης* (civis optimo iure, eupatrida) lässt sich allerdings für den attischen Sprachgebrauch, wie mein College Lipsius (in Bursians Jahresber. 1873. S. 1349) betont, nicht direct erweisen; allein sie folgt aus dem sonst bekannten Gebrauche des Worts *ἔτης* mit innerer Nothwendigkeit, eben desshalb aber ist die Nichterweisbarkeit kein zwingender Grund, um sie dem attischen Sprachgebrauche der älteren Zeit abzusprechen.

106) Dass sich die Wendung *ἐπ' ὀνόματι* oder *ὀνόματος εἶναι* nicht belegen lässt, liegt daran, dass die z. B. von den *ἥρωες ἐπώνυμοι* sprechenden Schriftsteller sich anderer deutlicherer Wendungen bedienen, um die Beziehung zum Namen des benannten Gegenstandes auszudrücken, wie z. B. *ἀφ' ὧν προσηγορεύθησαν* oder *ἀφ' ὧν ὄνομα ἔσχον* (oben S. 162 und Anm. 71). Die Redensart *ἐπὶ τοῦ ὀνόματος εἶναι* (berechtigt sein zum Führen des Namens) bei Dem. adv. Boeot. de nom. 21 gehört natürlich nicht hieher. Zu vergleichen ist aber für den postulirten Begriff von *ἐπί*: *οἱ ἐπὶ τῶν πραγμάτων, ὁ ἐπὶ τῆς διοικήσεως* u. dgl.

μετωνυμία vorauszusetzende μετώνυμος, vielleicht auch das oben anders gedeutete παρώνυμος[107]), ist ἀντὶ, μετὰ, παρὰ ὀνόματος (scil. τινὸς ὤν).

Dass in einem und demselben Compositum beide Gebrauchsweisen, die attributive und die casuale, nebeneinander vorkommen, ist aus leicht begreiflichen Gründen zwar verhältnissmässig selten, aber keineswegs unerhört. So ist z. B. das Homerische ἐπήρετμος von Schiffen gebraucht attributiv, von Ruderern gebraucht casual zu verstehen; dessgleichen haben, um mich auf Composita mit ἐπί zu beschränken, ἐπίκωπος, ἐπίτοκος, ἐπίφθονος, ἔφυδρος beide Gebrauchsweisen.

In unserem Compositum ist sogar die dritte Gebrauchsweise, die determinative, gleichfalls anzunehmen[108]), für welche von den Compositis mit ἐπί als Beispiele gelten können: ἐπιμάρτυρος, ἐπιίστωρ, ἐπιβώτωρ, ἐπιβούκολος, ἐπιποιμήν, ἐπίουρος, ἐπιστράτηγος, ἐπίκουροι, ἔπαινος, ἔφοδος[109]); denn das vorhin erwähnte ὄνομ' ἐπώνυμον nebst ἐπώνυμον in der Bedeutung „Name" lässt sich nicht anders auffassen, als ἐπί (τινος) ὄνομα (ὄν)[110]), sowie ἐπίσημος z. B. ἐπί (τινος oder τινι) σῆμα (ὤν)[111]), und das substantivirte ἐπίσημον[112]) gleichbedeutend mit σῆμα selbst ist.

---

107) So fasst es Fügner S. 35 f., der übrigens selbst eingesteht (S. 62), dass bei manchen Compositis der Art eine doppelte Auffassung gleich möglich ist.

108) Als Beispiele solcher in allen drei Gebrauchsweisen vertretener Composita führt Fügner S. 61 an ἔκλογος, πάριππος, περίμετρος.

109) Vgl. de ephetarum nomine S. 12.

110) So ist also Ὀδυσσεύς (Anm. 102) ein ὄνομα ἐπώνυμον, weil es ein ὄνομα ἐπὶ (τοῦ ὀδύσσασθαι) ist.

111) So heisst z. B. bei Steph. Byz. s. v. Φρέαρροι, δῆμος Ἀθήνησι τῆς Λεοντίδος φυλῆς, ἀπὸ Φρεάρρου Ἀθήνησιν ἐπισήμου ἥρωος der ἥρως ἐπώνυμος des Demos ἐπίσημος, weil er gleichsam das σῆμα (Wahrzeichen) für den Demos ist. ἐπίσημος also vereinigt in sich den determinativen und attributiven Gebrauch, wie z. B. ἀπόξενος (*exul* und *inhospitalis*) und einige andere bei Fügner S. 60.

112) Herod. 8, 88 τὸ ἐπίσημον τῆς νεός.

Das scheinbar active *ἐπώνυμος* aber als casuales Compositum zu fassen, sind wir um so zweifelloser berechtigt, als bei dieser Auffassung sich nicht bloss die *ἥρωες ἐπώνυμοι τῶν φυλῶν* (als *ἐπὶ τῶν ὀνομάτων τῶν φυλῶν ὄντες*) und alle andern als *ἐπώνυμοι* im activen Sinne bezeichneten Wesen, das *εὐρὺ σάκος Εὐρυσάκους ἐπώνυμον* des Sophokles nicht ausgeschlossen, sich leicht und einfach, auf jeden Fall grammatisch correcter, als durch die Hineintragung des Begriffes „geben", sondern auch *ἐπώνυμον* in der vorhin noch nicht erklärten Bedeutung „Beiname"[113]), d. i. *ἐπὶ τοῦ ὀνόματος (ὄν)*[114]), und namentlich auch die *ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν, τῶν λήξεων, τῶν ἀρχόντων* ganz ungezwungen und in Einklang mit dem, was über dieselben überliefert ist, erklären.

Was zunächst die *ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν* betrifft, so sagt ja Aristoteles ausdrücklich, dass die Epheben in früherer Zeit auf *λελευκωμένα γραμματεῖα ἐνεγράφοντο*, und dass ihnen *ἐπεγράφοντο ὅ τε ἄρχων, ἐφ᾽ οὗ ἐνεγράφησαν, καὶ ὁ τῷ προτέρῳ ἔτει δεδιῳκηκώς*. Die Archonten waren also *ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν*, weil ihre Namen an der Spitze der zu den einzelnen *ἡλικίαι* gehörenden Namen der Epheben standen, als *ἐπὶ τῶν ὀνομάτων (τῶν καθ᾽ ἡλικίαν ἐγγραφέντων ἐφήβων ὄντες)*.

Was ferner die *ἐπώνυμοι τῶν λήξεων* betrifft, so ist es klar, dass das *γραμματεῖον ληξιαρχικόν* in Bezug auf die äussere Anordnung dem Ephebenregister muss ähnlich gewesen sein, da auch in ihm die *δοκιμασθέντες* oder *εἰς ἄνδρας, εἰς δημότας ἐγγραφέντες* oder *ἐκ παίδων ἐξελθόντες* als nunmehr sofort oder eventuell berechtigt zur selbständigen Vermögensverwaltung eingetragen wurden. Also ist der Schluss

---

113) Wie in *ἐπώνυμον*, Name und Beiname, der determinative und casuale Gebrauch vereinigt ist, so in *ἀντιστράτηγος*, Gegenfeldherr und Stellvertreter des Feldherrn, *πρόθυρον*, Vorthür und Raum vor der Thür.

114) Ebenso *ἔπαθλον*, Kampfpreis, als *ἐπὶ τῷ ἄθλῳ (ὄν)* und *ἐπίσωτρον*, eiserner Beschlag der Radfelge, als *ἐπὶ τῷ σώτρῳ (ὄν)*.

berechtigt, dass auch ihnen ἐπεγράφοντο ὅ τε ἄρχων, ἐφ' οὗ ἐνεγράφησαν, καὶ ὁ τῷ προτέρῳ ἔτει δεδιῳκηκώς, umsomehr als der Archon die Oberaufsicht über das Familienrecht und was damit zusammenhing hatte.[115]) Daraus würde nun freilich zunächst nur folgen, dass die Archonten hätten genannt werden können ἐπώνυμοι τῶν ληξιάρχων. Denn ληξίαρχοι hiessen ohne Zweifel diese δοκιμασθέντες. Wie nämlich der πολέμαρχος der Kriegsherr, der δήμαρχος der Herr des Demos ist, so waren die δοκιμασθέντες nunmehr Herren ihrer λῆξις, d. i. ihres κλῆρος und ihrer οὐσία. Wenn das Wort ληξίαρχος in dieser Bedeutung auch nicht durch eine Stelle direct belegt werden kann, so folgt die Nothwendigkeit seiner einstmaligen Existenz doch indirect aus den Angaben, die wir über die bürgerliche Bedeutung des ληξιαρχικὸν γραμματεῖον besitzen, und aus dem Namen dieses γραμματεῖον selbst[116]);

---

115) Pollux 8, 89 δίκαι δὲ πρὸς αὐτὸν λαγχάνονται κακώσεως, παρανοίας, εἰς διαιτητῶν αἵρεσιν, ἐπιτροπῆς ὀρφανῶν, ἐπιτρόπων καταστάσεις, κλήρων καὶ ἐπικλήρων ἐπιδικασίαι. ἐπιμελεῖται δὲ καὶ τῶν γυναικῶν, αἳ ἂν φῶσιν ἐπ' ἀνδρὸς τελευτῇ κύειν, καὶ τοὺς οἴκους ἐκμισθοῖ τῶν ὀρφανῶν. Meier und Schoemann, attischer Process S. 41 ff.

116) Dass ληξιαρχικόν nur durch das Mittelglied ληξίαρχος von λῆξις abgeleitet werden kann, versteht sich von selbst; dass aber die δοκιμασθέντες selbst ληξίαρχοι heissen, sagen unsere Quellen allerdings nicht direct, aber sie sagen es doch deutlich genug indirect. Schol. zu Lucian. Ζεὺς τραγ. 26 δύο ἦσαν γραμματεῖα παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, καὶ ἐν τῷ ἑνὶ ἐνεγράφοντο ἅμα τῷ γεννηθῆναι, ἐν δὲ τῷ ἑτέρῳ ἡνίκα τῆς ἐννόμου ἡλικίας ἐγένοντο. τοῦτο δὲ ἐκαλεῖτο ληξιαρχικόν, ἐπειδὴ (so ist ohne Zweifel zu lesen statt des überlieferten ἐπεὶ δὲ) οἱ ἐγγραφόμενοι ἐν αὐτῷ κύριοι ἐγίνοντο τότε τῆς πατρῴας λήξεως, τοῦτ' ἐστὶ τοῦ κλήρου καὶ τῆς ὑποστάσεως. λῆξις γὰρ ἐκαλεῖτο ἡ πατρῴα κληρονομία. ἐπὶ οὖν τῶν ὀρφανῶν καταλειπομένων ὑπὸ ἐπιτρόπους παρεπέμπετο τὰ πατρῷα, ὡς ἂν αὐτῶν διεπόντων μὴ φθείροιτο τὰ τῶν ὀρφανῶν, εἶτα ἐπειδὴ (so wiederum für ἐπεὶ δὲ) [ἂν] ἐπιδιετὲς οἱ ὀρφανοὶ ἥβησαν, ἐξῆν αὐτοῖς ἀπὸ τῶν νόμων εἰς τὸ ληξιαρχικὸν ἐγγραφέντας ἀναλαμβάνειν τὰ πατρῷα. τὸ δὲ ἦν τὸ τῆς λήξεως ἤτοι τῆς ἑαυτοῦ ἄρχειν κληρονομίας. Harpokration (nebst Suid. Art. 2) s. v. ληξιαρχικὸν γραμματεῖον. Αἰσχίνης ἐν τῷ κατὰ Τιμάρχου, εἰς ὃ ἐνεγράφοντο οἱ τελεωθέντες τῶν παίδων, οἷς ἐξῆν ἤδη τὰ πατρῷα οἰκονομεῖν, παρ' ὃ καὶ τοὔνομα γεγονέναι,

denn dass dasselbe nicht benannt sein kann von den sechs die Volksversammlungen controlirenden *ληξίαρχοι* [117]), liegt auf der Hand. Dass die Archonten aber *ἐπώνυμοι τῶν λήξεων* und nicht *τῶν ληξιάρχων* genannt wurden, ist durchaus analog der Benennung als *ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν* (nicht *τῶν ἐφήβων*). Nämlich *λῆξις* als Nomen actionis [118]) bezeichnet den *κλῆρος* und die *οὐσία*, oder vielmehr eigentlich die Erlangung des *κλῆρος* und der *οὐσία*; diese Erlangungen aber eines sofort oder später zu realisirenden Vermögensrechts auf ein bestimmtes Vermögen konnten nicht eingetragen werden ohne die Namen derer, denen die *κλῆροι* früher gehört hatten [119]),

---

διὰ τὸ τῶν λήξεων ἄρχειν. λήξεις δέ εἰσιν οἵ τε κλῆροι καὶ αἱ οὐσίαι, ὡς καὶ Δείναρχος ἐν τῇ πρώτῃ καθ' Ἡγελόχου συνηγορίᾳ ὑπὲρ ἐπικλήρου. Schol. zu Aesch. Tim. 18 *τὴν ἐφημερίδα λέγει τὴν δημοσίαν, εἰς ἣν ἐνεγράφοντο οἱ τελειωθέντες τῶν παίδων, οἷς ἐξῆν ἤδη τὰ πατρῷα οἰκονομεῖν καὶ τῶν λήξεων ἄρχειν.* Ebendas. *ἐκλήθη δὲ τὸ ληξιαρχικὸν . . . ἡ ἀπὸ τοῦ τοὺς ἐν αὐτῷ γραφομένους ἄρχειν τῆς λήξεως, ὅπερ ἐστὶ τοῦ κλήρου.* Aeschin. Tim. 103 *ἐπειδὴ δ' ἐνεγράφη Τίμαρχος εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον καὶ κύριος ἐγένετο τῆς οὐσίας.* Hyperides bei Harpokr. s. v. *ἐπιδιετὲς ἡβῆσαι· . . . ὁ νόμος . . . ὃς κελεύει κυρίους εἶναι τῆς ἐπικλήρου καὶ τῆς οὐσίας ἁπάσης τοὺς παῖδας, ἐπειδὰν ἐπιδιετὲς ἡβῶσιν.* Dazu der technische Ausdruck *κρατεῖν τῶν χρημάτων* Isaeus 10, 12 und bei Suid. s. v. *τέως*. [Dem.] adv. Steph. II 20.

117) Pollux 8, 104 *ληξίαρχοι ἓξ καθίσταντο τῶν πολιτῶν ἐγγεγραμμένων ἐν λευκώματι, καὶ τριάκοντα ἀνδρῶν αὐτοῖς προσαιρεθέντων τοὺς μὴ ἐκκλησιάζοντας ἐζημίουν καὶ τοὺς ἐκκλησιάζοντας ἐξήταζον, καὶ σχοινίον μιλτώσαντες διὰ τῶν τοξοτῶν συνήλαυνον τοὺς ἐκ τῆς ἀγορᾶς εἰς τὴν ἐκκλησίαν. ὁ δὲ εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον ἐγγραφεὶς ἤδη τὰ πατρῷα παρελάμβανεν· ἡ δὲ πατρῴα οὐσία καὶ λῆξις ἐκαλεῖτο.* Womit Pollux natürlich nicht sagt, dass das *ληξιαρχικόν* von diesen *ληξίαρχοι* benannt worden sei. Diese Beamten mochten den Titel *ληξίαρχοι* daher haben, dass sie, sowie jeder einzelne *δοκιμασθείς* für sich *τῆς ἑαυτοῦ λήξεως ἄρχων* war, so sie ihrerseits in gewissem Sinne *ἁπασῶν τῶν εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν πίνακα ἐγγραφεισῶν λήξεων ἄρχοντες* waren.

118) Vgl. Meier und Schoemann, attischer Process S. 594, über *λῆξις δίκης*.

119) Vgl. die Titel der Reden des Isaeus: *περὶ τοῦ Κλεωνύμου κλήρου* u. s. w., in denen bekanntlich der im Genetiv stehende Name den früheren Eigenthümer bezeichnet.

und die Namen derer, denen sie, sei es sofort, sei es nach dem Tode ihrer Väter, gehören sollten. Die Namen der *ληξίαρχοι* waren also zugleich die Namen der *λήξεις*, wie die Namen der *ἔφηβοι* zugleich die Namen der *ἡλικίαι* waren. Mag nun das *ληξιαρχικόν* so eingerichtet gewesen sein, dass zuerst die *κλῆροι*, auf welche sich die *λήξεις* bezogen, mit dem Namen der früheren Besitzer bezeichnet, registrirt[120]), und dann die Namen der *ληξίαρχοι*[121]) hinzugefügt wurden, oder so, dass die Namen dieser neuen *ληξίαρχοι* voranstanden und hinter jedem die Bezeichnung des *κλῆρος*, auf den sich seine *λῆξις* erstreckte, durch den Namen des früheren Besitzers, erst folgte: immer waren es *ὀνόματα τῶν λήξεων*, welche das *ληξιαρχικὸν γραμματεῖον* enthielt, und so konnten die an der Spitze dieser *ὀνόματα* stehenden Archonten (als *ἐπὶ τῶν ὀνομάτων τῶν λήξεων ὄντες*) mit vollem Recht genannt werden *ἐπώνυμοι τῶν λήξεων*.

Zugleich wird nunmehr klar, inwiefern der Schol. zu Arist. Nub. 37 sagen konnte: *ἔστι δὲ δήμαρχος τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν ἄρχων* (oben S. 178). Denn da das *ληξιαρχικὸν γραμματεῖον* in den einzelnen Demen von den Demarchen geführt wurde, so versteht es sich auch ohne weiteres Zeugniss von selbst, dass den Namen der übergeschriebenen Archonten auch der Name des eintragenden *δήμαρχος* hinzugefügt wurde. Auch die *δήμαρχοι* konnten also neben den Archonten als *ἐπώνυμοι τῶν λήξεων* bezeichnet werden. Das Scholion zu Arist. Nub. 37, das vollständiger ist, als die seinem Inhalte entsprechenden Artikel bei Harpokration und Suidas, ist also wegen des Ausdrucks *δήμαρχος ὁ τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν ἄρχων* nicht etwa

120) Dass im *ληξιαρχικὸν γραμματεῖον* die einzelnen Grundstücke, die innerhalb des *δῆμος* lagen, verzeichnet waren, scheint aus den Stellen über *δήμαρχος* hervorzugehen. Schol. zu Ar. Nub. 37 (Harpokration u. Suidas s. v. *δήμαρχος*) *οἱ δὲ δήμαρχοι οὗτοι τὰς ἀπογραφὰς ἐποιοῦντο τῶν ἐν ἑκάστῳ δήμῳ χωρίων.*

121) Suidas s. v. *ληξιαρχικὸν γραμματεῖον* (Art. 1). *Ἀθηναίων τῶν ἀστῶν, τῶν ἐχόντων ἡλικίαν ἄρχειν, ἀναγράφεται τὸ ὄνομα, προστιθεμένων τῶν δήμων αὐτοῖς. καὶ ἐξ ἐκείνων τῶν γραμματείων κληροῦσι τὰς ἀρχάς.*

anzuklagen einer unverzeihlichen Verwechslung des Demarchen mit dem Archonten, sondern in dieser Beziehung als ein schätzenswerther Rest älterer Ueberlieferung anzusehen, wenn auch der abstracte Ausdruck *ἐπώνυμος ἀρχή* nach dem Obigen (S. 176 f.) auf Rechnung der Redaction der Notizen, frühestens durch einen Zeitgenossen des Plutarch, zu bringen ist.

Was endlich den *ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων* betrifft, so gehören die erhaltenen Verzeichnisse der Mitglieder des Archontencollegiums in mehreren aufeinander folgenden Jahren allerdings erst der Zeit des zweiten Jahrhunderts v. Chr. und der nachfolgenden Jahrhunderte an [122]; auch ist mir nicht bekannt, dass eine Notiz darüber vorliegt, dass in classischer Zeit solche Archontenlisten amtlich geführt worden seien. Aber es liegt in der Natur der Sache, dass Athen seit 683 v. Chr. etwas den römischen Fasti oder Libri magistratuum Analoges gehabt haben muss, und von dieser Voraussetzung gehen auch Budaeus (A. 31), Ubbo Emmius (A. 32), Meursius (A. 38), als von einer selbstverständlichen aus, wenngleich sie die wahre Bedeutung des Ausdrucks *ἐπώνυμος* trotzdem verfehlen. Natürlich hiess der Archon eben desshalb *ἐπώνυμος*, wenn er in den Verzeichnissen selbst auch nicht so genannt wurde, weil sein Name vor den Namen des *βασιλεύς*, des *πολέμαρχος* und der *ἕξ θεσμοθέται* stand.

Für diese Erklärung der Entstehung und Bedeutung des Ausdrucks *ἐπώνυμος* vom Archon spricht nun noch der Umstand, dass man bei derselben begreift, wie die Bezeichnung der Archonten als *ἐπώνυμοι ἡλικιῶν, λήξεων, ἀρχόντων* uralt und in gewissen Wendungen officiell sein konnte, und *ἐπώνυμος* doch nicht als Amtstitel erscheint. Der rein äusserliche Umstand, dass der Name des Archon bei allen Namensverzeichnissen obenan stand, war zur Bildung eines Amtstitels ebenso wenig geeignet wie die Datirung der Urkunden durch

122) Sauppe, de creatione archontum atticorum. Gotting. 1864. Dumont in der Revue archéol. Bd. 25. 1873. S. 246. Vgl. oben Anm. 56.

ἐπὶ τοῦ δεῖνα ἄρχοντος, welche Plutarch (oben S. 174) mit dem Ausdruck ἐπώνυμος in demselben Zusammenhange erwähnt[123]). Zugleich ergiebt sich aus meiner Deutung des Wortes ἐπώνυμος sehr leicht, wie die falsche Auffassung, dass der Archon ἐπώνυμος τοῦ ἐνιαυτοῦ sei, entstehen konnte. Die ἐπώνυμοι τῶν ἀρχόντων wurden gerade als ἐπώνυμοι τῶν ἡλικιῶν und τῶν λήξεων im Kriegswesen und im Gerichtswesen häufig zur Bestimmung der Jahre benutzt; ebenso dienten sie zur Datirung der Urkunden; da sie jährlich wechselten, so war Nichts natürlicher, als dass man schliesslich glaubte, die Benennung ἐπώνυμος hänge damit zusammen, dass nach ihnen die Jahre gezählt würden, dass das Jahr nach ihnen bezeichnet werde.

Dabei muss man sich jedoch eigentlich wundern, dass diese missverständliche Auffassung selbst bei den Grammatikern der späteren Zeit so unsicher und gleichsam zaghaft auftritt. Aber auch diess erklärt sich aus dem Umstande, dass die wahre Bedeutung des Ausdrucks ἐπώνυμος den Athenern selbst noch im zweiten und dritten Jahrhundert gegenwärtig gehalten wurde durch die ἐπώνυμοι τῶν πρυτάνεων, die ich, zugleich als letzten Beweis für die Richtigkeit meiner Deutung, noch anzuführen habe.

Es war nämlich in jener Zeit Sitte, dass die Rathsmitglieder aus den einzelnen φυλαί, welche zusammen πρυτάνεις τῆς βουλῆς waren, neben ihrem ἐπιστάτης und γραμματεύς auch einen ἐπώνυμος bestellten, der, wie Boeckh C. I. G. Bd. 1, S. 323 nachgewiesen hat, mit dem ἄρχων ἐπώνυμος nicht verwechselt werden, und auf den natürlich auch die Glosse des Hesychius ἄρχων· πρύτανις Ἀθήνησιν ἐπώνυμος τῶν ἀρχόντων (oben S. 168) nicht bezogen werden darf. In den Inschriften der Zeit nach Trajan, in welchen Verzeichnisse der Prytanen erhalten

123) Aus dieser Datirung der Urkunden übrigens konnte der Ausdruck ἐπώνυμος nicht entstehen; wenigstens geben dazu die auch in den Urkunden etwa vorkommenden Namen weit weniger Veranlassung als die Namensregister der Epheben, der Lexiarchen und der Archonten.

und die zum Theil verstümmelt sind[124]), steht in der Regel der ἐπώνυμος an der Spitze der Namen. So z. B. C. I. G. n. 190 *Ἀγαθῇ τύχῃ. Ἐπὶ ἄρχοντος Μ. Βαλερίου Μαμερτίνου Μαραθωνίου πρυτανείας η' οἱ πρυτάνεις τῆς Πανδειονίδος φυλῆς τειμήσαντες ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἀϊσίτους ἀνέγραψαν. Ἐπώνυμος Φλ. Εὐθυκόμας* u. s. w. Es folgen die übrigen Prytanen nach den Demen geordnet und zuletzt die *ἀΐσιτοι.* Ebenso n. 186. 193. 194. 195 und wohl auch 201. In n. 184 steht der *αὐτοκράτωρ* [*Καῖσαρ Ι. Αἴλι*]*ος Ἀδριανός* voran, so dass Boeckh vor ihm [*ἐπώνυμος*] ergänzt. Ich halte diese Ergänzung für irrig, weil auch in n. 189 *Πολιὰς Ἀθηνᾶ* voransteht, und dann erst der *ἐπώνυμος Αἴλιος Ἀπολλώνιος Παλλη.* folgt. In keinem Falle hat Boeckh Recht, wenn er im Zusammenhang mit jener Ergänzung zu n. 184 (S. 315) meint: *is videtur eponymi herois loco esse, qui Adrianidi ipse est Hadrianus vel eius successor eodem nomine utens.* Der ἐπώνυμος der Prytanen hat mit dem ἥρως ἐπώνυμος der Phyle Nichts zu schaffen; er heisst so, weil ihm durch Beschluss seiner Collegen die Ehre erwiesen ist, an der Spitze ihrer Namen zu stehen. Wenn er trotz dieser Benennung in zwei Inschriften nicht an der Spitze der Namen steht, nämlich in n. 191, wo er in der Mitte der Namen da steht, wohin er seinem Demos nach gehört, und in n. 192, wo er ganz am Ende steht, so liegt darin kein Gegenargument gegen meine Deutung dieses Titels; denn auch bei Aufzählung der Archonten kommt es vor, dass die sechs Thesmotheten voran stehen[125]), und bei Archontenverzeichnissen kommt es vor, dass der *ἄρχων ἐπώνυμος* nicht voransteht[126]), ohne dass darum der *ἄρχων* aufhörte *ἐπώνυμος* desshalb zu heissen,

---

124) C. I. G. n. 183 ff.

125) Suidas s. v. *ἄρχων. θεσμοθέται ἕξ, ἄρχων, βασιλεύς, πολέμαρχος.* Ebenso Bekker anecd. 449, 17; vgl. auch 450, 11. Argum. II zu Dem. Androt. nennt die Thesmotheten vor den *ἄλλοι τρεῖς.*

126) Bei Sauppe, de creatione archontum, enthalten n. 3 und 7 nur die Namen der Thesmotheten.

weil er an der Spitze der Namen stand und eigentlich immer stehen sollte.

Diese ἐπώνυμοι der Prytanen zeigen zugleich deutlich, dass Jemand, selbst ein Jahresbeamter, ἐπώνυμος sein kann, ohne dass nach ihm die Jahre gezählt werden, wie z. B. in Athen auch die Demarchen ἐπώνυμοι waren, und wie jetzt die Rectoren der Universitäten, obwohl die Jahre nicht nach ihnen gezählt werden, mit Recht ἐπώνυμοι genannt werden könnten, da sie an der Spitze des Personalbestandes stehen.

Die ἄρχοντες also — das ist das Resultat unserer Untersuchung — hiessen ἐπώνυμοι nicht, weil sie Jahresbeamten waren, geschweige denn, weil sie ἐπώνυμοι τοῦ ἐνιαυτοῦ waren, sondern weil sie aus Gründen, die in ihrer amtlichen Stellung beruhten, an der Spitze verschiedener officieller Namensverzeichnisse standen.

Eine praktische Nutzanwendung der gegebenen Auseinandersetzung ist aber die, dass wenn Boeckh, Schoemann, Hermann und viele Andere nicht bloss die spartanischen Ephoren, auf welche Pausanias den Ausdruck wirklich anwendet, sondern auch die delphischen Archonten und die kretischen Protokosmen ohne antiken Vorgang als eponyme Magistrate bezeichnen, diess nur insofern gerechtfertigt ist, als nachgewiesen oder mit Wahrscheinlichkeit angenommen werden kann, dass auch sie an der Spitze irgend welcher Namensverzeichnisse standen, was ja in der That bei ihnen, ebenso wie bei den ausserattischen ἐπώνυμοι ἄρχοντες der Inschriften recht gut möglich ist. Die römischen Consuln also darf man anknüpfend an den Sprachgebrauch des Appian allerdings eponyme Magistrate nennen, aber nur desshalb, weil sie in den Libri magistratuum an der Spitze der Namen der andern Magistrate standen, nicht etwa desshalb, weil die Urkunden nach ihnen datirt wurden. Wenn man aber in Anknüpfung an den spätern Sprachgebrauch der griechischen Schriftsteller von eponymen Aemtern in dem Sinne spricht, als ob damit Aemter gemeint seien, deren Träger dem Jahre den Namen gegeben hätten, oder wenn man gar hinausgehend über den Sprach-

gebrauch der Alten das Substantivum Eponymie anwendet als Ausdruck für das „Recht“ oder die „Ehre“ dem Jahre den Namen zu geben, so befindet man sich in einem Irrthum ähnlich dem, in welchem die lateinischen Grammatiker sich befanden, als sie die *πτῶσις αἰτιατική* ihrer griechischen Vorgänger mit *casus accusativus* übersetzten.

DE

SCRIBIS ATHENIENSIUM PUBLICIS

SCRIPSIT

CAROLUS ANTONIUS HILLE

De scribis Atheniensium publicis disputaturus omnes hinc segregandos esse statui qui singulis magistratibus aliisque qui in aliquo imperio vel potestate sunt adiungi solent, ut archontibus [1]), thesmothetis [2]), praetoribus, undecimviris [3]), iudiciorum praesidibus [4]), isagogis [5]), operum publicorum curatoribus [6]), rei frumentariae praefectis [7]), empori magistris [8]), templorum quaestoribus [9]), Hellenotamiis [10]), logistis [11]), epheborum cosmetis [12]), aliis [13]). Quorum et provincia minuta et auctoritas nulla est.

---

1) Poll. VIII, 92: *προσαιροῦνται δὲ* (sc. *ἄρχων καὶ βασιλεὺς καὶ πολέμαρχος*) *καὶ γραμματέα.* Schol. ad Aristoph. Vesp. 775. Cf. Schoemann. antiqu. Gr. I^3 p. 456.

2) Titulus apud Koehlerum Mitth. des deutschen archaeol. Instit. in Athen III p. 144.

3) *Γραμματεὺς τῶν ἕνδεκα* Boeckh, Urkunden über das Seewesen p. 535. Poll. VIII, 102. Cf. von Stojentin, de Juli Pollucis in publicis Atheniensium antiquitatibus enarrandis auctoritate p. 30. Rud. Schoell. diurn. litter. Jen. a. 1876 p. 598.

4) *Γραμματεῖς τῶν ἐπιμελητῶν τῶν δικαστηρίων*, CIA III, 1017. 1018.

5) *Γραμματεὺς τῶν εἰσαγωγέων* CIA I, 37. Cf. Koehler. Urkunden und Untersuch. p. 68.

6) *Γραμματεὺς τῶν ἐπιστατῶν* sc. *τῶν ἔργων* s. *ἀγαλμάτων* CIA I, 285—322. Hos falso Rangabis Antiqu. Hell. I p. 167 et p. 320 senatus principes esse duxit, quorum scribae nulli fuerunt.

7) *Γραμματεὺς τῶν σιτωνῶν* CIA II, 335.

8) *Γραμματεὺς τῶν τοῦ ἐμπορίου ἐπιμελητῶν* (Demosth.) LVIII, 8.

9) *Γραμματεὺς τῶν ταμιῶν τῶν ἱερῶν χρημάτων τῆς Ἀθηναίας* CIA I, 117—167, *τῶν ταμιῶν τῶν ἄλλων θεῶν* CIA I, 318.

10) *Γραμματεὺς τῶν Ἑλληνοταμιῶν* CIA I, 260. 315.

11) *Γραμματεὺς τῶν τριάκοντα* CIA I, 226—259.

12) CIA II, 469. 470. 478. III, 1082 et saepius. Cf. Grasberger. act. soc. phil. Wirceb. a. 1862 p. 26. Neubauer. commentt. epigraph. p. 45.

13) Velut eis etiam *γραμματέας* fuisse suspicari licet, quorum tantum

Equidem eos tractavi, qui senatus aut civitatis sunt, quorum notitia ad omnem magistratuum Atheniensium scientiam non parvi momenti est. De quibus ut certiora quam ei, qui adhuc hac de re scripserunt, exponere potuerim, factum est Kirchhoffi Koehleri Dittenbergeri operis, quibus inscriptionum Atticarum eas, quae hanc ad quaestionem profligandam quam maxime necessariae sunt, nunc collectas digestas ex parte etiam enarratas habemus Corporis inscriptionum Atticarum volumine primo et secundi tertiique voluminis partibus prioribus, quibus accedit quarti fasciculus primus.

Recentiorum [14]) qui de his scribis exposuerunt duo quasi greges distingui possunt, quorum prior nullis titulis adhibitis satis habebat veterum testimonia iterum et denuo prolata digerere, cum scriptorum locis conferre, siquid discrepare videretur commutare. Inter hos nominandi sunt Sigonius de rep. Ath. IV, 3, Petitus de leg. Att. III, 2, Kuehnius animadvers. ad Poll. onom., Meursius lect. Att. VI, 25, Valesius ad Harpocrat. p. 29 et p. 70, Antonius van Dale dissertationum novem etc. V p. 424, Spanhemius de praestantia et usu numism. antiqu. p. 705 ss., Barthelemyus Mémoir. de l'académ. des inscript. tom. 48 p. 345, Siebelis ad Philochorum p. 43.

Alterius gregis dux est is, qui huius omnis quae in Graecorum legibus et institutis cognoscendis versatur disciplinae et auctor et princeps iure fertur, Augustus Boeckhius, qui etsi fere nunquam data opera hac de re scripsit sed *ἐν παρέργῳ* potius aliis quaestionibus implicitus eam curavit, tamen, ut aliter fieri non poterat, tam plena tamque elaborata dedit, ut sicut omnes qui postea rem attigerunt ab eo pendent, ita nostra

---

ὑπογραμματεῖς commemorantur (vide § 10 a. 1). Omnino nullus certe Athenis tam vilis magistratus fuit, cui non *γραμματεὺς* vel praeter hunc etiam *ὑπογραμματεὺς* adiunctus esset.

14) Omitto veteres Aristotelem (Harpocr. s. vv. *γραμματεὺς* et *ἀντιγραφεύς*) Philochorum (id. s. v. *ἀντιγραφεύς*) grammaticos, quorum de nexu et fontibus disputare longum et a consilio meo alienum est. Scripserunt ea de re Valent. Rose, Aristotelis Pseudepigraph. p. 439 s. et von Stojentin l. s. s. p. 19 ss.

etiam ubique oratio ab hoc potissimum proficisci debeat. Et primum quidem a. 1817 in priore editione libri illius clarissimi de oeconomia civitatis Atheniensium scripti cum de contrarotulatoribus publicis, quos non raro servos publicos fuisse demonstravit, dixisset, cum his ne confunderentur, de reliquis scribis publicis, quos penes multo maior auctoritas fuisset, verba fecit vol. I p. 199—203. Post a. 1828 cum iussu academiae litter. reg. Boruss. ederet Corporis inscriptionum Graecarum volumen primum permultis in titulis singillatim occasione data de illis scribis exposuit. Quae ibi invenerat, eorum summam argumentis plerumque omissis cum denuo (a. 1851) ederet librum de oeconomia repetivit: quamquam hic quoque, ut iam in proecdosi, non omnia plana et expedita esse non negavit (p. 253 adn. d). Postquam autem nemo inventus est qui ei repugnaret, ipse cum quartum de scribis publicis verba faceret a. 1856 in Studiis epigraphicis et chronologicis (Fleckeisen. annal. suppl. vol. II p. 32—44 et p. 85 s.) haud pauca retractavit addidit correxit.

Huius igitur auctoritatem secuti sunt quicunque postea vel in universum de Graecis antiquitatibus scripserunt (Wachsmuth. II¹, 1, 436 s., Schoemann. de comitiis p. 318—321, antiquitat. iuris publ. Graec. p. 218, antiquit. Graec. I³, 401, C. F. Hermann. antiquit. Graec. I⁵ p. 491) vel singillatim scribentes occasione data hanc in quaestionem inciderunt. Quos quantum mihi innotuerunt omnes, sicubi novi quid dignum quod commemoretur attulerunt, infra suo loco recensitos videbis. Multa autem etiam post quartas Boeckhi curas ceterorumque virorum doctorum supplementa remansisse obscura dubia retractanda, praesertim cum nunc titulorum copia mirum quantum aucta sit, Koehlerus monuit Herm. vol. V p. 18 adn. Quod recte monitum esse ea quam instituimus disputatione probabitur, in qua si quid profecerimus, eius rei laus omnis ad eos, quos initio nominavi, viros deferenda est Corporis inscriptionum Atticarum editores.

Iam ipsam rem adgrediamur.

§. 1.

Omnium scribarum publicorum praestantissimus is est, qui plene adpellatur ὁ κατὰ πρυτανείαν γραμματεὺς τῆς βουλῆς (CIA I, 61 ex probabili supplemento Koehleri).[1]) Est is, ut nomen indicat, scriba senatus, qui per singulas prytanias mutatur. Huius nomen in praescriptis decretorum tribui praesidenti additur: ἡ δεῖνα ἐπρυτάνευεν ὁ δεῖνα ἐγραμμάτευεν (I, 32 et saepius)[2]) vel post Euclidis annum ἐπὶ τῆς δεῖνος . . . (addito quota prytania fuerit) πρυτανείας ὁ δεῖνα ἐγραμμάτευεν (II, 50. 17) vel quod posterioribus temporibus solum in usu est ἐπὶ τῆς δεῖνος . . . πρυτανείας ἧ ὁ δεῖνα ἐγραμμάτευεν (ut praetermittam II, 49, ubi est coniectura Koehleri satis incerta, primum reperitur II, 51, ol. 102, 4).[3])

Totus autem annus designatur primae prytaniae scriba cum archonte nominato ἐπὶ τοῦ δεῖνος ἄρχοντος ἐπὶ τῆς βουλῆς ἧ ὁ δεῖνα πρῶτος ἐγραμμάτευεν.[4]) Singulorum vero decretorum tempus plerumque non (ut Boeckhius statuit CIG 81) ita designatur, ut primum annus archonte et scriba primae prytaniae nominatis notetur, tum cum suo scriba ea prytania, qua decretum fit, sed haec sola prytania eiusque scriba eo quem supra diximus modo subiuncto epistatae interdum etiam

---

1) Vide epimetrum.

2) Semel in tanta veterum titulorum (nam recentiores inde ab Augusto quibus eius nomen saepius deest prorsus hinc segregandi sunt) copia scribae nomen simul cum archontis omittitur IV fasc. 1, 27a, ut iure inde cum Kumanude et Kirchhoffio conicere liceat alterum decretum huic adiunctum fuisse, quod utroque nomine insigne esset.

3) Omisi praescriptum prorsus singulare ἐπὶ τῆς Πανδιονίδος ἕκτης πρυτανευούσης ἧ Πλάτων Νικοχάρους Φλυεὺς ἐγραμμάτευε II, 8, ol. 96, 3. Quamquam ne id quidem omni analogia caret, velut in quaestorum tabulis persaepe invenies ἐπὶ τῆς δεῖνος . . . πρυτανευούσης . . . ἡμέρᾳ τῆς πρυτανείας.

4) Semel CIA I, 322 legitur ἐγραμμάτευσεν: quo in titulo temporis significatio etiam eo mira est, quod nomen tribus, quae primam prytaniam habuit, additur.

archontis nomine inscribuntur. Duo tantum exempla [5]) illius plenioris, ut ita dicam, temporis significationis nisi in gravissimis scriptis publicis ut videtur non adhibitae in populiscitis extant CIA IV, fasc. 1, 33 et 33a, eiusdem prytaniae ol. 84, 4: *Ἐπ' Ἀψεύδους ἄρχοντος καὶ τῆς βουλῆς ᾗ Κριτιάδης (πρῶτος) ἐγραμμάτευε. ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ. Ἀκαμαντὶς ἐπρυτάνευε Χαρίας ἐγραμμάτευε Τιμόξενος ἐπεστάτει Καλλίας εἶπε κτλ.*

§. 2.

Iam de tempore, quo quisque hoc munere fungitur, pauca monenda sunt. Quod minime inutile est. Nam etsi per se id constare videtur, alias per prytanias alios scribas fuisse, non semper res ita se habebat. Extant exempla quibus eundem scribam pluribus eiusdem anni prytaniis fuisse probetur. E quibus Boeckhius oec. civ. Ath. I² p. 255 unum illud (CIA II, 311. 312), quod ei tum notum erat, inde explicabat, quod quo quis libentius hoc munus suscepisset, eo saepius ad sortitionem se praebuisset. Postea vero (stud. p. 37 s.) cum plura exempla ei innotuissent [1]), hoc statuit, ante Euclidem scribam per singulas prytanias mutatum, ipso Euclidis anno vel paullo post annuum factum esse. Sed nunc iam accuratius annus definiri potest. Ipso enim Euclide archonte Pandionidi Agyrrhius Erechtheidi Cephisophon scribae fuerunt. Post eum archonte Eubulide ol. 96, 3 Aristocrates Aegeidi Plato Nicocharis f. Pandionidi, archonte Nausinico ol. 100, 3 Callibius Cephisophontis f. Hippothontidi Aristoteles Euphileti f. Leontidi, archonte Callia ol. 100, 4 Aeschylus et Sotio Eleusinius scribae nominantur. Quibus, postquam Koehlerus (ad CIA II, 52c) titulum II, 50 recte ad ol. 103, 1 rettulisse videtur, quintum exemplum accedit quo terminum, ad quem diversi prytaniarum scribae fuerint, longius etiam promovere cogamur. Nunc

5) Id, quod Boeckhius habere sibi videbatur (= CIA II, 23), nunc, cum titulus plenius lectus est, contra eum facit.

1) Et haec et reliqua, quotquot inde usque ad hoc tempus inventa sunt, facili negotio unus quisque ex indice quem adiecimus colligere poterit.

enim Nausigene archonte ol. 103, 1 Mnesibulus Cecropidi et Moschus Aeantidi scribae fuisse perhibentur. Annui vero prytaniae scribae antiquissimum exemplum nunc est ol. 104, 2, quo anno Nicostratum Acamantidi secundae et Oeneidi tertiae et Aeantidi scribam fuisse probatur CIA II, 54. 55. *Ἀϑήν.* V p. 516. Itaque inter ol. 103, 1 et 104, 2 scribam prytaniae, etsi nomen maneret, annuum factum esse statuendum est.[2]) Neque repugnat quod ol. 115, 1 duo diversi scribae exhibentur Erechtheidi secundae *Θηραμένης Κηφισιεύς*, Antiochidi quintae *Νικόδημος Ἀναφλύστιος*. Est nimirum alter in alterius locum suffectus, ubi hic provinciam suam diutius administrare vel morbo vel alio casu vel etiam morte prohibitus est. Quae quidem causa mihi ita rerum humanarum naturae convenire videtur, prope ut mirer in tanta multitudine non plura eiusmodi exempla usu venire. Neque desunt profecto, si quid video. Namque ol. 101, 2 in eadem etiam prytania diversos scribas deprehendere nobis contingit: CIA II, 49 prytaniae secundae (quae est satis certa coniectura Koehleri) *Φιλοκλῆς Ω — —* scriba est. Sed in titulo nuper edito *Ἀϑήν.* VI p. 269 eiusdem prytaniae, quam nunc Antiochidem fuisse discimus, scriba est [*Φύ*]*λακος* quidam *Οἰναῖος*. Vix quemquam haec ita expedire posse puto, ut unus ex duobus efficiatur.

§. 3.

Pergo ad quaestionem multum tractatam nec dum ad liquidum perductam, quae est de tribu huius scribae. Et Boeckhius quidem ab eo profectus, quod *ὁ γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν* in catalogis prytanum (CIG 188 b. 191) inter aisitos

---

2) Verbo monendum videtur hoc iam refelli opinionem Boeckhi, quam olim protulit de archontibus Atticis qui volgo nominantur pseudeponymi (act. acad. Berol. a. 1827 = opusc. IV, 266 ss.) Cum enim hos scribas secundum prytaniam esse coniecisset, post ol. 104, 2 plures eodem anno posuit, quod fieri nequit. Ceterum non nulla ex istis nominibus scribis prytaniae sed aliorum annorum indita videmus, id quod nimirum casui tribendum est. Demonicus est vit. Antiph. p. 233, 76 Westerm., Mnesiphilus CIA II, 230.

commemoratur non inter prytanes, huius rei causam inde repetit, quod hic scriba non fuerit φυλῆς τῆς πρυτανευούσης, sed alius tribus. Immo hoc necessarium fuisse dicit ad CIG 81 idque non nullis exemplis probare videtur. Unum CIG 124 = CIA II, 475 quod obstabat, quia ibi Aeantidis scriba est quidam Rhamnusius, qui est demus illius tribus, ita expediebat, ut eius decreti aetate Rhamnuntem in aliquam ex novis tribubus relatum esse diceret. Quod tamen probari nequit. Nec mutavit sententiam (CIG v. I p. 907 a in Addendis) postquam aliud accedere vidit decretum contra Antiphontem (vit. Antiph. p. 233, 75 Westerm.). Cum enim ibi epistates esset *Φιλόστρατος Παλληνεύς*, scriba autem *Δημόνικος Ἀλωπεκῆθεν*, qui est demus eiusdem tribus Antiochidis, pro *Παλληνεύς*, quae est coniectura Taylori, librorum scripturam *Πελληνεὺς* retinuit, ut *Πελλήνη* esset demus aliunde non cognitus. Sed causa illa, qua maxime ut in sententia sua perseveraret motus est, quod ὁ *γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν* in catalogis prytanum nunquam his, sed aisitis adnumeretur, ut ipse postea concessit (stud. p. 41), nulla est. Nam cum ipse statueret hunc scribam per singulas prytanias mutatum esse, id simul statuere coactus est, eum non annuum parasitum (id autem est aisitus) esse sed parasitum in ea sola prytania, cuius scriba est. Itaque eum in aisitis referri non eam ob causam, quod revera aisitus, sed tantum quod non prytanis esset. Et Schoemanno quidem (antiqu. iur. publ. p. 218 et adn. 14) non persuasit, qui duobus illis exemplis, quae contra Boeckhium sunt, tertium addidit Diurn. litt. Hal. 1834 Intell. n. 31 = CIA II, 312. Postremo ipse Boeckhius (oec. civ. Ath. I² p. 255 et stud. p. 32) sententiam ita mutavit, ut scribam prytaniae etiam tribus praesidentis esse potuisse concederet.

Attamen eius sententia, ut mox videbimus, ex parte vera est. Quando enim quidem nunc constat scribam secundum prytaniam primum per prytanias mutari tum annuum esse, quaestio sine dubio duplex instituenda est. Et primum quidem cum annuus esset, certe fieri non potuit, ut, quoniam unius ex decem vel duodecim tribubus esse debebat, non aliqua

prytania tribus praesidentis esset. Cuius rei exempla praeter CIA II, 312 (ol. 123, 3) et 475 (ultimi ante Ch. n. saeculi) supra commemorata haec adfero. Ol. 104, 3 scriba *Ὀῆθεν* Oeneidis Oeneidi scriba est II, 57 b, cum antea fuerit Erechtheidi. Item ol. 106, 2 *Πάνδιος ἐξ Οἴου* Hippothontidis eidem scriba est II, 68, cum alias sit Pandionidi quintae, Acamantidi nonae, denique sextae cuius nomen nescimus. Plura exempla qui desideraverit indicis ope quem adiecimus sibi comparare poterit.

Illud tamen non minus certum videtur, antequam scriba prytaniae annuus factus sit, ex tribu praesidente eum eligi non licuisse. Iam exempla enumerabo quibus et demoticum scribae et nomen prytaniae sciamus.

Ol. 88, 3 Hippothontidi *Λευκονοιεὺς* Leontidis
89, 4 eidem *Εὐωνυμεὺς* Erechtheidis
92, 3 Aeantidi *Ἁλαιεὺς* Aegeidis
eod. a. Hippothontidi *ἐκ Κηδῶν* Erechtheidis[1])
92, 4 Cecropidi *Μαραθώνιος* Aeantidis
eod. a. Acamantidi *Φρεάρριος* Leontidis
94, 2 Pandionidi *Κολλυτεὺς* Aegeidis
eod. a. Erechtheidi *Παιανιεὺς* Pandionidis
96, 3 Pandionidi *Φλυεὺς* Cecropidis
98, 2 Cecropidi *Ἐρχιεὺς* Aegeidis
100, 3 Hippothontidi *Παιανιεὺς* Pandionidis
eod. a. Leontidi *Ἀχαρνεὺς* Oeneidis
ante ol. 101 Pandionidi *Ἀχερδούσιος* Hippothontidis
101, 2 Antiochidi *Οἰναῖος* Hippothontidis
103, 1 Aeantidi *Κυδαθηναιεὺς* Pandionidis.

Ex his exemplis omnibus — nec extant alia ante ol. 104, 2 — id elucet, scribam prytaniae alius ac praesidentis tribus esse debuisse. Unus tantum locus obstat nec vero is quidem in

1) Omisi CIA I, 58 [*Φ*]*ίλιππος . . . εοδ* — — [*ἐ*]*γραμμάτευεν Οι* — —, ubi *Οι* num sit demoticum propter verborum collocationem dubitari potest. Non displicet Schoelli (comm. phil. in hon. Mommsenii p. 458) [*Φ*]*ίλιππος . . . έου Δ*[*ιομεεὺς* Aegeidis (vel *Δ*[*εκελεεὺς* Hippothontidis) *ἐ*]*γραμμάτευεν Οἰ*[*νηίδι*] quamquam hic rursum *Οἰνηίδι* offensione non caret.

titulo sed in vita Antiphontis, idem in quo Boeckhius offendit. Quo tamen eo minus sententiam meam infringi posse existimo, quod ipsum illud *Παλληνεὺς* ex coniectura scriptum est pro eo, quod libri praebent *Πελληνεύς*. Itaque in eo haud scio an cum Boeckhio faciendum sit, ut *Πελληνεύς* scripturam retineamus, cuius autem tribus *Πελλήνη* pagus fuerit nescire nos profiteamur: Antiochidis certe non fuit. Quamquam etiam aliam corruptelam hoc loco latere posse non negaverim.

§. 4.

Hunc prytaniae quem dicimus scribam, de quo adhuc sermo fuit, eundem esse Boeckhius censebat atque scribam senatus idque ipsis nominibus quodam modo probari videtur, cum hic sit *ὁ κατὰ πρυτανείαν γραμματεὺς τῆς βουλῆς*, ille simpliciter *ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς*. Sed iam accuratius num stare possit coniectura viri gravissimi quaerere placet.

Profectus est Boeckhius inde, quod, quantum quidem ipsius temporibus ex titulis disci potuit, usque ad ol. 114, 3 *ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς*, inde ab hoc anno *ὁ γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν*, quod nomen ante hunc annum omnino non inveniebatur, decreta publica inscribere iubetur. Inde Boeckhius coniecit (CIG I, p. 148a, id quod repetivit oec. civ. Ath. I^2 p. 257) nomen eius scribae, cui officium illud mandaretur, ita mutatum esse, ut qui ante illum annum dictus esset scriba senatus postea scriba prytaniae diceretur. Cum enim id temporis alius scriba senatus novus institutus esset, cum hoc ne confunderetur, ei scribae, qui adhuc solus fuisset, aliud nomen inditum esse. Duos autem locos, qui soli obstare videbantur, hunc in modum expediebat. Primum quod in populiscito de munimentis Athenarum reficiendis CIA II, 167, quod ol. 113 recentius esse nequit, *ὁ γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν* munere illo fungeretur, id inde factum esse, quod ille usus non statim tam firmus fuisset, ut non aliquamdiu utrumque nomen adhiberetur. Alterum autem decretum apud Demosthenem XXIV, 63 ante ol. 106, 4 factum, in quo idem nomen scribae prytaniae legitur aut genuinum non esse aut ex repetita recensione

nomen illud in textum recepisse.[1]) Nec mutavit sententiam vir doctissimus (stud. p. 32), cum titulus inventus esset quo iam ol. 110, 4 scribam secundum prytaniam fuisse probatur (CIA II, 124), neque von Velsen (act. acad. Berol. a. 1856 p. 120), cum idem vidisset, de veritate illius coniecturae dubitavit, Koehlerus vero, cum Herm. II, 29 titulum ederet quo iam ol. 92, 4 nomen illud usu venire monstratur, hac de re verba non fecit.

Atqui illud haud scio an ab initio iustam suspicionem movere debuisse videatur, quod in scriptis publicis eiusmodi inconstantia parum veri similis est. Accedit quod novum scribam senatus ol. 114, 3 creatum esse probari non potest. Quod etiam si posset in eo tamen offendere non desineremus, non novi nomen ita inventum, ut cum vetere confundi nequiret, sed huius nomen mutatum esse. Magis etiam mirandum erat scribae nomen *γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν* inditum esse, quod id temporis notione sua carere coepisset. Nam cum, ut §. 2 expositum est, iam multis annis ante ol. 113 vel 114 scriba prytaniae annuus factus esset, quo modo tum hoc nomen inane inveniri potuerit non intellego.

Sed novis titulis inventis meliora edocti sumus. Ut enim nunc res se habet iam ol. 109, 4 scriba prytaniae decreta inscribenda curat CIA II, 114[2]): idemque quamvis aliis muneribus fungens commemoratur ol. $105\frac{3}{4}$ s. $106\frac{3}{4}$ (II, 61) atque adeo, ut Koehlerus primus vidit, iam ol. 92, 4 (CIA I, 61).

Cum igitur omnino illa inconstantia in nomine magistratus non multum probabilitatis habeat atque etiam in ipsa nominis et creatione et significatione insit non nulla difficultas, eo certe suspicio quam maxime augetur, quod nomina illa per 22 olym-

1) Unus Boehneckius (Forschungen auf dem Gebiete der attischen Redner 1843 p. 617) propter hanc solam Timocratis rogationem, quam ol. 96, 4 factam esse statuit, Boeckhio oblocutus est. Attamen qui nullo alio argumento utitur quam quod ex decreto cuius de integritate et fide minime constat repetit, is hanc litem dirimere non potest.

2) Item Riedenauerum ad hunc titulum (act. soc. phil. Wirceb. a. 1862 p. 85) de Boeckhi coniectura dubitasse nunc video.

piadum spatium perinde in usu fuisse videmus. Accedit argumentum gravissimum quod uno eodemque titulo CIA II, 61 utrumque nomen alterum alteri muneri additum iuxta deprehendere nobis contingit, id quo etiam Kirchhoffio (Philol. XV p. 407), qui primus fragmenta huius tituli composuit, Boeckhi coniectura vana fieri videtur. Quae cum ita sint, hoc credo extra omnem dubitationem positum est, quin nominibus illis diversi scribae notentur. Neque profecto ipse Boeckhius coniecturam suam abicere nunc dubitaret, cum iam in Addendis CIG I p. 907b, ubi inconstantiam illam nominis per decem olympiades (inter ol. 96, 4, quo anno legem Timocrateam factam tum statuit, et ol. 106, 2) statuere cogebatur, hoc sententiam suam non magnopere commendari libere confiteretur.

§. 5.

Restat argumentum Boeckhi idque quod ipse existimat gravissimum.

Haud raro supra titulos quaedam scripta sunt quorum de notione paucis monebo. Aut enim, ut omittam formulam usitatissimam *θεοί*[1]), significatur de quo decretum sit, velut *συμμαχία Βοιωτῶν καὶ Ἀθηναίων ἐς τὸν ἀεὶ χρόνον* II, 6 vel *ἰσοτέλεια* II, 279 vel *πολιτεία* II, 280[2]) vel *προξενία καὶ εὐεργεσία* cum nominibus eorum, quibus illa beneficia decernuntur, plerumque casu dativo positis II, 69. 70. 111. 133. 198(?), ter etiam genetivo I, 62. II, 183. 199. Aut nominatur is, qui honoratur, simul cum eo, qui honorem rogavit: II, 403. 482, vel simplex nomen scribitur eius, cuius in honorem decretum fit, aut casu dativo II, 262 aut genetivo I, 40. IV fasc. 1, 51. I, 65 (additis verbis *προξένου καὶ εὐεργέτου Ἀθηναίων*). 74. II, 3. 21. 29. 52c. 53. 71. 122. 176 aut etiam nominativo I, 16 (additis *πρόξενοι καὶ εὐεργέται*). IV fasc. 1, 76a. Sunt etiam tituli supra quos quo archonte decretum factum sit scriptum est velut

1) Semper casu nominativo, ut Koehlerus (Herm. V, 335 adn.) contra Boeckhium (stud. p. 66) monuit, nunquam dativo ponitur. Similiter *Θεοὶ Ἀθηνᾶ Τύχη* CIA I, 298 et *Μοῦσαι* CIA II, 307.

2) Non dubito, quin ibi solus nominativus recte se habeat.

II, 57 b. Denique vel cum archonte (ut I, 59. II, 17. 17 b) vel quod saepius fit solus scriba nominatur apposito plerumque verbo ἐγραμμάτευεν.[3]) Quem cum olim Boeckhius (ad CIG 78 = CIA IV fasc. 1, 71 fragm. b) scribam primae prytaniae esse coniecisset, Sauppius (inscript. Maced. quattuor 1847 p. 10) eum scribam senatus esse dixit, quoniam huius fuisset decreta lapidi inscribenda curare. Huic postea Boeckhius (oec. civ. Ath. II[2] p. 764), cum eundem in contextu tituli Rang. 259 = CIA I, 61 re vera scribae prytaniae locum obtinere vidisset[4]), ita assensus est, ut inde argumentum ad suam coniecturam confirmandam repeteret. Si enim scriba prytaniae cuius nomen supra titulum scribitur decretum inscripsit, is autem, qui id inscribere iubetur, disertis verbis γραμματεὺς τῆς βουλῆς dicitur, magnum profecto argumentum est eundem fuisse scribam senatus et prytaniae. Sed id imprimis quaerendum est, num is, qui supra titulum scribitur, re vera is sit, qui decretum inscribendum curaverit, an potius is, qui decretum recte inscriptum esse nomine suo testetur. Nam hoc scribae prytaniae officium esse disertis verbis dicit Harpocratio gravissimum auctorem secutus Aristotelem — καὶ τὰ ἄλλα πάντα ἀντιγράφεται καὶ παρακάθηται τῇ βουλῇ.[5]) Quo de ἀντιγραφῆς munere iniuria Boeckhius (oec. civ. Ath. I[2] p. 254 c) dubitabat,

3) De ἀναγραφεῖ qui tribus titulis superscriptus est diximus §. 8.

4) Boeckhio praeter haec duo exempla soli noti erant tituli de Methonaeis CIA I, 40, quibus postea (stud. p. 42) accessit Rang. 375 A cum 284 = CIA I, 59. Nunc praeter hos novimus IV fasc. 1, 22 c. I, 45. 58. IV fasc. 1, 71. II, 23. 78. Quorum ad exemplum etiam supra reliquos titulos prytaniae scribam vel restituere ut Rangabis probatus Boeckhio 382 = CIA II, 49, Kirchhoffius I, 46, Koehlerus II, 27, vel ubi hoc fieri nequit cogitare possumus. — Notandum est scribam non esse primae prytaniae, ut Boeckhius opinabatur, sed eius, qua decretum inscriptum est. Sic I, 40 Phaenippus est scriba Acamantidis (Thuc. IV, 118) non primae, cuius scriba fuit . . . ι . χος (I, 273). I, 58 Philippus Oeneidis tertiae et I, 59 Lobo Hippothontidis octavae, ut ex I, 188 apparet. I, 61 Diognetus Acamantidis, quae quota fuerit dici nequit, certe non prima fuit, quae erat Cecropis (I, 322). De reliquis certum nil dici potest.

5) De toto hoc loco plura exposuimus §. 6.

contra quem apte Koehlerus Herm. II, 29 adn. 2[6]) adfert populiscitum II, 61, ubi l. 15 s. legitur: *ἀντιγράφεσθαι δὲ τὸγ-γραμματέα τὸγκατὰ πρυτανείαν καὶ τοὺς ἄλλους γραμματέας τοὺς ἐπὶ τοῖς δημοσίοις γράμμασιν.*[7]) Omninoque hanc in nomine supra scripto vim inesse docemur titulo II, 334, ubi *ταμίας στρατιωτικῶν* qui scribae munere fungi nequit nomine suo supra titulum scripto numerum stipendiorum quae subscripta sunt recte se habere testatur: scriba est *γραμματεὺς τοῦ δήμου* qui illo tempore decreta publica lapidi incidenda curabat.

Ad tria decreta de Methonaeis facta (I, 40) unius Phaenippi nomen supra positum pertinet. Est autem Phaenippus scriba Acamantidis ol. 89, 1, decreta autem illa facta primum 88, 1, secundum 88, 3 prytania prima, tertium eiusdem anni prytania secunda. Quam rem ita facillime explicabimus, ut quartum secutum sit ol. 89, 1, cum tribus Acamantis prytaniam gereret, factum quo *ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς* (nam hic tum decreta inscribebat) illa simul cum novo in eorundem honorem facto una publicanda curare iuberetur. Illa autem decreta cum ei hunc ad usum tradidisset Phaenippus *ὁ γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν*, qui publicis tabulis praeerat (Harpocratio: *τῶν γραμμάτων τ' ἐστὶ κύριος καὶ τὰ ψηφίσματα τὰ γενόμενα φυλάττει*), postea ea recte descripta esse nomine suo testatus est.

Boeckhius cum hunc Phaenippum ipsum decreta inscripsisse statueret (stud. p. 42), suo iure saepius evenire suspicabatur, ut aliud nomen supra titulum quam in textu legeretur, quoniam ipse prytaniae scriba ubi omnia scripsisset, eius testificatione opus non esset. Quae spes eum fefellit. Hoc enim exemplum solum mansit. Reliqua vero quae habere sibi videbatur vir optimus certa non sunt. Nam titulo II, 123 nihil probatur: ipse ambigit num *ΛΛΚΙΜΛ* nomen scribae sit an potius eius, cuius in honorem decretum factum (velut *ΛΛΚΙ-*

6) Quamquam ibi typographi vitio legitur *ἀναγραφή*.

7) Fallitur inde von Stojentin. de Iuli Pollucis — auctoritate p. 20 Harpocrationis locum corrigens.

ΜΑΧΟΣ ΠΡΟΞΕΝΟΣ vel etiam *ΑΛΚΙΜΑΧΟΣ ΜΑΚΕΔΩΝ* spatiis aptum est). Item in altero decreto probari nequit nomen supra scriptum scribae esse, non eius, qui honoratur. Nominativum offensione carere exemplis supra adlatis apparet.[8])

Praeter hoc igitur exemplum semper scriba supra scriptus, ubi quidem extat, idem est atque is, qui in contextu tituli prytaniae tribuitur, nec invenitur eius nomen supra scriptum nisi ubi scriba senatus decretum inscribere iubetur vel certe eis temporibus, quibus hanc huius provinciam fuisse scimus, nunquam eis in titulis, quos ipse inscripsit. Quod nostram in sententiam optime convenit. Ubi enim ipse scripserat, testificatione opus non fuit, ubi scriba senatus scripserat, opus fuit.

§. 6.

Quoniam igitur seiungendi videntur scriba prytaniae et scriba senatus, nunc quae cuiusque provincia fuerit uno conspectu (nam plurima eorum, quae huc pertinent, iam in eis, quae adhuc disputata sunt, singillatim tetigimus) proponere simulque veterum de illis testimonia, si qua sunt, examinare placet. Et ut ab his, quos posteriore loco dixi, incipiam Pollux VIII, 98 Bekk. haec tradit: *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν κληρωθεὶς ὑπὸ τῆς βουλῆς ἐπὶ τῷ τὰ γράμματα φυλάττειν καὶ τὰ ψηφίσματα καὶ ἕτερος ἐπὶ τοὺς νόμους ὑπὸ τῆς βουλῆς χειροτονούμενος. ὁ δὲ ὑπὸ τοῦ δήμου αἱρεθεὶς γραμματεὺς ἀναγινώσκει τῷ τε δήμῳ καὶ τῇ βουλῇ.* Unum igitur scribam populi, de quo infra dicetur, duos autem senatus scribas novit, quorum unus est *ὁ γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν*, alter simpliciter *ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς*. Quod nostram de scribis illis sententiam non mediocriter commendat. Boeckhius vero (oec. civ. Ath. I² p. 258) cum scribam senatus a scriba prytaniae non diversum esse credat valde laborat quid faciat ei, qui Pollucis verbis fertur *ἕτερος*, cui ne nomen quidem unde det habet. Quod autem Pollux scribam prytaniae creatum esse

8) In eo quoque falsus videtur vir doctissimus, plura decreta iuxta non infra scripta usu venire. Quod in tanta decretorum multitudine quanta nunc extat nullo certo exemplo demonstrari potest.

dicit ἐπὶ τῷ τὰ γράμματα φυλάττειν καὶ τὰ ψηφίσματα, id probatur atque etiam quodam modo accuratius definitur verbis Harpocrationis quae ex parte iam supra attulimus p. 216 et 217. Is enim s. v. γραμματεύς haec habet: Δημοσθένης ὑπὲρ Κτησιφῶντος· ὁ γραμματεὺς πῶς τε καθίστατο καὶ τί ἔπραττεν, ὡς τῶν γραμμάτων τ' ἐστὶ κύριος καὶ τὰ ψηφίσματα τὰ γενόμενα φυλάττει καὶ τὰ ἄλλα πάντα ἀντιγράφεται καὶ παρακάθηται τῇ βουλῇ δεδήλωκεν Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθηναίων πολιτείᾳ. Respicit grammaticus sine dubio ad XVIII, 38, p. 238: ὃς ἂν δ' ἀπειθήσῃ τῷδε τῷ ψηφίσματι ἔνοχος ἔστω τοῖς τῆς προδοσίας ἐπιτιμίοις, ἐὰν μή τι ἀδύνατον ἐπιδεικνύῃ περὶ ἑαυτόν· περὶ δὲ τοῦ ἀδυνάτου ἐπικρινέτω ὁ ἐπὶ τῶν ὅπλων στρατηγὸς καὶ ὁ ἐπὶ τῆς διοικήσεως καὶ ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς. Et Boeckhio quidem, cum τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς eundem esse censeret atque τὸν γραμματέα κατὰ πρυτανείαν, nihil obstare videbatur, quo minus verba Harpocrationis, etsi apud Demosthenem legeretur ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς, de eo intellegeret, quem Pollux κατὰ πρυτανείαν dixisset. Idem ego non dubito, quin de prytaniae scriba quid Aristoteles docuerit in Harpocrationis verbis insit. Tanta enim est similitudo inter haec et Pollucis de illo scriba tantoque opere probata esse vidimus Harpocrationis verba eis, quae adhuc de muneribus scribae prytaniae cognovimus, ut quis ille sit γραμματεὺς Harpocrationis dubitari nequeat. Quam ob rem Harpocrationem confudisse duos scribas statuendum est. Quod autem alteram illam scribae secundum prytaniam provinciam decretorum inscribendorum non commemorat, id si quidem, quod parum veri simile est, plene Aristotelis argumenta rettulisse existimandus est, inde factum statuere possumus, quod cum Aristoteles scriberet provincia illius scribae nondum tam late patuerit. Quamquam, ut iam significavi, certi nihil dici potest.

Est igitur ὁ κατὰ πρυτανείαν γραμματεὺς τῆς βουλῆς ex senatorum numero (παρακάθηται τῇ βουλῇ Harpocr.) sorte[1])

1) Hoc est cur Boeckhius (stud. p. 40) idque iure ut videtur Palle-

creatus (*κληρωθείς* Poll.) publico tabulario praefectus[2]), qui legum decretorum aliorum id genus exempla (*αὐτόγραφα ψηφίσματα* Athen. VI p. 214 e) in indices refert itemque, si usus est, depromit (*τῶν γραμμάτων τ' ἐστὶ κύριος καὶ τὰ ψηφίσματα τὰ γενόμενα φυλάττει* Harpocr., *ἐπὶ τῷ τὰ γράμματα φυλάττειν καὶ τὰ ψηφίσματα* Poll.). Nomine suo contra scripto decreta recte descripta esse testatur, posteriore tempore ipse decreta describit (primum ol. 109, 4). Omnino senatui ita adiunctus est, ut quasi media quaedam manus sit inter hunc et reliquos magistratus. Velut in decreto illo in Demosthenis Timocratea §. 63: *Τιμοκράτης εἶπεν· ὁπόσοι Ἀθηναίων κατ' εἰσαγγελίαν ἐκ τῆς βουλῆς ἢ νῦν εἰσιν ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ ἢ τὸ λοιπὸν κατατεθῶσι καὶ μὴ παραδοθῇ ἡ κατάγνωσις αὐτῶν τοῖς θεσμοθέταις ὑπὸ τοῦ γραμματέως τοῦ κατὰ πρυτανείαν κατὰ τὸν εἰσαγγελτικὸν νόμον κτλ.*

Hunc *γραμματέα κατὰ πρυτανείαν* Boeckhius CIG vol. I p. 326 b eundem esse statuit atque *τὸν περὶ τὸ βῆμα* qui in aisitorum catalogis imperatorum temporibus exaratis inter scribas nominatur (CIA III, 10. 1020. 1029. 1031. 1032. 1034. 1040. 1041. 1042. 1048. 1051. 1064. 1073)[3]). Primum enim neutrum eorum prytanum tribulem esse. Quod certe casu factum est, ut nullus titulus extet quo contrarium edoceamur. Tum nunquam utrumque ne in plenissimo quidem titulo CIG 353 (= CIA III, 10) iuxta commemorari. Tertium argumentum idque gravissimum est, quod in titulo modo laudato *ὁ*

---

nensem quendam (CIA III, 87 [*ὁ δεῖνα Π*]*αλληνεὺς λαχὼν γραμματεὺς* [. . . . *εἰς τὸν ἐπὶ Ἀπολήξι*]*δος ἄρχοντος ἐνιαυτὸν ἀνέθηκεν*) scribam prytaniae esse autumaverit, postquam eum antea (oec. civ. I², 259 adn. a) non admodum probabiliter eundem esse statuit, qui est apud Pollucem *ἕτερος* ille *χειροτονούμενος*.

2) Schoemannus de comitiis p. 319 adn. 40 huic scribae servum publicum subiectum fuisse iure conclusisse videtur ex Demosth. XIX, 129: *ἐν τοῖς κοινοῖς τοῖς ὑμετέροις γράμμασιν ἐν τῷ μητρῴῳ ταῦτ' ἐστὶν ἐφ' οἷς ὁ δημόσιος τέτακται.* Clavem tabulari habet *ὁ ἐπιστάτης* Poll. VIII, 96. Cf. Car. Curtius Philol. XXIV p. 113.

3) Eisdem temporibus inter aisitos, aliis semper in titulis atque *ὁ περὶ τὸ βῆμα*, legitur *γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν* III, 1030. 1038 (= CIG 191. 188b. Cf. §. 3 ineunt.).

περὶ τὸ βῆμα sit *Ῥό[δ]ων Καλλίστου Μαραθ.*, idem cuius nomen in praescriptis legatur: *ἐπὶ τῆς Πανδιονί[δος . . . . . πρυ]τανείας ἧς ἐγραμμάτευε Ῥόδων Καλλίστου Μαρα[θώνιος]*. Quae cum ita sint, Boeckhius verum vidisse existimandus est. In eo tamen corrigendus videtur, quod statim addit scribam prytaniae, quoniam per singulas prytanias mutetur, non aisitum esse, sed parasitum in ea sola prytania, cuius scriba sit, et ideo tantum in aisitis referri, quia non prytanis sit. Nam, ut §. 2 vidimus, id temporis annuus fuit eamque ob rem optimo iure inter aisitos numeratus est.

§. 7.

Venimus ad eum scribam, qui apud Pollucem fertur *ἕτερος ἐπὶ τοὺς νόμους ὑπὸ τῆς βουλῆς χειροτονούμενος*[1]. Hunc ut supra eum esse significavimus, qui audiat *γραμματεὺς τῆς βουλῆς*, ita nunc idem dicimus, quamquam in Pollucis verbis offensionem quandam inesse negari non potest. Etenim pro *ἐπὶ τοὺς νόμους* expectatur *ἐπὶ τὰ ψηφίσματα*. Haec enim lapidi incidenda curare proprium eius officium est, ut formula docemur quae sexcenties invenitur *ἀναγράψαι τόδε τὸ ψήφισμα τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς ἐν στήλῃ λιθίνῃ*. Accedit quod Pollucis illo loco paullo ante de scriba prytaniae dicitur *ἐπὶ τῷ τὰ γράμματα φυλάττειν καὶ τὰ ψηφίσματα*. Atqui in hunc cura legum non minus, ne dicam etiam magis (cf. CIA I, 61) convenit quam populiscitorum. Quibus de causis facile quis adducatur, ut verbis inter se commutatis locum sic emendasse sibi videatur: *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν κληρωθεὶς ὑπὸ τῆς βουλῆς ἐπὶ τῷ τὰ γράμματα φυλάττειν καὶ τοὺς νόμους καὶ ἕτερος ἐπὶ τὰ ψηφίσματα ὑπὸ τῆς βουλῆς χειροτονούμενος*. Quae mutatio etiam titulo quodam modo probari videatur CIA II, 114

[γραμματ]ε[ὺ]ς κατὰ π[ρυτα]νείαν·
Κλεόστρατος Τιμοσθένους Αἰγιλιεύς

---

1) Boeckhius hunc olim in proecdosi p. 201 *γραμματέα τῶν βουλευτῶν* quo iure dixerit §. 12 videbimus. Postea ei nomen nullum dedit.

ἐπὶ τὰ ψηφίσματα·
Δημόφιλος Πανταλέοντος Ἀγρυλῆθεν
ἐπὶ τὸ θεωρικόν·
Κηφισοφῶν Κεφαλίωνος Ἀφιδναῖος
βουλῆς ταμίαι·
Ἀντικλῆς Ἀριστοκράτους Κυδαθηναιεύς
Δρομοκλείδης Θρασυμήδους Ἁγνούσιος.

In his Riedenauer (act. p. 86), qui item in Pollucis verbis haeret, *τὸν ἐπὶ τὰ ψηφίσματα* alterum senatus scribam esse sibi persuasit. Sed primum quidem id minime certum est, *τὸν ἐπὶ τὰ ψηφίσματα* ipsum scribam esse, non omnino senatorem hanc ad provinciam delegatum, ut *τὸν ἐπὶ τὸ θεωρικόν*: vehementer enim desideratur notio *γραμματέως*, quae in scriba secundum prytaniam non deest. Tum eo quam maxime ne transponamus verba prohibemur, quod Harpocratio disertis verbis scribam secundum prytaniam testatur *τὰ ψηφίσματα τὰ γενόμενα φυλάττειν*. Quae cum ita sint, Pollux neglegentius scripsisse putandus est. Nam alium magistratum velut *τὸν ἀναγραφέα τῶν νόμων* (§. 8), in quem sane verba illa convenirent, intellegendum esse non crediderim: grammaticus enim de ordinariis magistratibus dicere videtur, inter quos ille referendus non est.

Vix opus est monere hunc senatus scribam non ipsum decreta lapidi inscribere, quod est lapicidarum, sed auctorem tantummodo huius rei et curatorem esse similiter ac scribam secundum prytaniam, quode supra vidimus. Quae vero horum, qui ab ol. 109, 4 usque ad 114, 3 eodem munere funguntur, cuique potissimum decretorum genera curanda tradita essent, etsi in rem inquisivi invenire non potui [2]).

Praeter decreta scriba senatus semel etiam rationes earum rerum, quae *ἐν χαλκοθήκῃ* inventae sunt, conficere earumque

2) Riedenauer (p. 85) eum, qui rogationem tulisset, eligere potuisse putat, utri decretum inscribendum mandaret. Idem iure Rangabem redarguit qui honorum decreta inscribere scribae prytaniae fuisse coniecit Ant. Hell. II, 98. Immo fere omnia sunt honorum decreta eaque aut senatusconsulta aut populiscita. Et illorum quidem CIA II, 114 scriba

exempla (ἀντίγραφα) describere iubetur CIA II, 61. Quid CIA I, 51 facere iubeatur parum liquet[3]).

Videtur autem etiam ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς ex ipso senatorum numero fuisse. Deinde per totius anni spatium provincia eum functum esse inde veri simile fit, quod alter senatus scriba, cum hoc ne confunderetur, ὁ κατὰ πρυτανείαν dictus est[4]).

Invenitur autem scriba senatus inde ab antiquissimis temporibus usque ad ol. 114, 3, post hunc autem annum, ut iam Boeckhius oec. civ. I² p. 257 significaverat et Velsenus act. menstr. acad. Berol. a. 1856 p. 120 iterum affirmavit, nullum exemplum certum extat quo alia edoceamur[5]). Quod enim Koehlerus Herm. V, 18 etiam ol. 123, 2 scribam senatus in titulo inveniri dixit, id nunc tacitus correxit CIA II, 309 iure ut videtur supplens τὸν γραμματέα τῆς β[ουλῆς καὶ τοῦ δήμου].

§. 8.

Iam de munere eius, qui ἀναγραφεὺς audit, dicendum videtur, de quo post Schoemannum antiqu. Graec. I³ p. 582 ss. nuperrime egit Rudolfus Schoellius de extraordinariis quibusdam magistratibus Atheniensium (in commentationibus in ho-

---

prytaniae, CIA II, 154. 186. Ἀθήν. VI p. 270. 482 scriba senatus, horum CIA II, 119. 124. 165. 183. 187 scriba prytaniae, CIA II, 115. 121. 136. 137. 147. 150. 159b. 171. 176. 181 scriba senatus inscribenda curat. Unum quod non honorum decretum sed populiscitum est de munimentis Athenarum reficiendis CIA II, 167 scriba prytaniae inscribere iubetur. Incerti argumenti est CIA II, 152 quo scriba senatus legitur.

3) Riedenauer (p. 86) inductus Pollucis illis verbis ἐπὶ τοὺς νόμους scribam senatus tabulario praefectum, scribam prytaniae decretorum scriptorem autumat.

4) Ultimo ut videtur a. Chr. saec. γρ. τ. β. simul cum aliis magistratibus ad senos menses institutus legitur CIG 202—206. De re prorsus singulari quid iudicandum sit Boeckhius recte exposuisse videtur ad CIG 202.

5) Hoc argumento Kumanudis uti poterat ad firmandam coniecturam titulum Ἀθήν. VI p. 482 a. 322 recentiorem non esse. Item praeter alias quas adfert etiam hanc ob causam, quod γρ. τ. β. in titulo Ἀθήν. VI p. 270 commemoratur, sequitur eum non eiusdem aetatis ac CIA II, 230 sed antiquiorem esse quam ol. 114, 3.

norem Th. Mommseni p. 461 ss.). Namque ubi post magnas rei publicae turbas quibus haec vel illa lex utilis antiquata, contra aliae perniciosae latae essent, necessarium videbatur legum corpus examinare, ut noxiae tollerentur salubres redintegrarentur, collegium *νομοθετῶν* (Thucyd. VIII, 97) instituebatur, quibus viri legum experientia insignes earumque dictionis periti adiungi solebant. Hi *ἀναγραφεῖς τῶν νόμων* dicti minimeque cum illis nomothetis confundendi sunt. Qui num ex senatorum numero creati sint, quod Boeckhius olim (oec. civ. I² p. 263) de perscriptoribus *τῶν γραμμάτων* suspicatus erat, nescimus. Necessarium non fuisse Nicomachi exemplo probatur. Laudatur et corona frondea honoratur Euchares quidam CIA II, 258, quem legum perscriptorem fuisse primus vidit Meier comment. epigraph. I p. 18, *ἐπειδὴ ἐπεμελήθη τῆς ἀναγραφῆς τῶν νόμων ὅπως ἂν ἐκτεθῶσι πάντες οἱ νενομοθετημένοι ἐπὶ Φερεκλέους ἄρχοντος σκοπεῖν τῷ βουλομένῳ καὶ μηδὲ εἷς ἀγνοεῖν τοὺς τῆς πόλεως νόμους.* Nam sine dubio huius scribae provincia difficultatum laborisque plena erat. Ut Nicomachus, contra quem Lysiae oratio trigesima est, primo in quattuor mensium spatium creatus per sex annos munere suo functus est. Quod etsi non sine fraude viri factum videtur, tamen quod nec ante dimissus et post aliquod tempus idem ad munus electus est, inde iure cum Schoemanno l. s. s. p. 584 concludere possumus provinciae diutius administratae ex laborum multitudine cum illa coniuncta excusationem aliquam paratam fuisse. Tradebantur perscriptoribus leges a scriba prytaniae, qui eas servabat. Cuius rei luculento exemplo est titulus CIA I, 61 (ad quem cf. Koehler. Herm. II p. 29), quo *οἱ ἀναγραφῆς τῶν νόμων* Dracontis de caede legem, ut eam describendam curent, repetere iubentur a scriba prytaniae.

Quantum nunc quidem historia Attica nota est, ter horum perscriptorum mentio fit. Primum ol. 92, 4, 409/8 a. Chr. post imperium quadringentorum, ad quod tempus referenda sunt CIA I, 61 et Nicomachi ministerium (*ὑπηρεσία*) prius. Secundum post triginta viros, quo pertinet rogatio Tisameni Andoc. I, 83 s. et Nicomachi ministerium posterius, quod

propter accusatus est. Tertium post imperium Demetri Phalerei ol. 119, 1, quo anno Eucharem perscriptorem fuisse testatur CIA II, 258.

Ab his *ἀναγραφεῦσι τῶν νόμων* Schoellius (l. s. s. p. 462 adn. 23) *ἀναγραφέας τῶν γραμμάτων* seiunxit ex senatorum numero ut videtur electos, qui inde ab ol. 115 [1]) in titulis non nullis usu veniunt. Ante hanc olympiadem Koehlerus posuit II, 190, quo Callicratidae perscriptori corona aurea ducentarum drachmarum decernitur, *ἐπειδὴ καλῶς καὶ δικαίως ἐπιμεμέληται τῆς ἀναγραφῆς τῶν γραμμάτων καὶ αἱ πρυτανεῖαι αὐτὸν ἐστεφανώκασιν καὶ τἆλλα ἄρχει καλῶς καὶ δικαίως.* Primum autem annum ol. 115 spectant II, 191. 192. *Ἀθήν.* VI p. 158 quos supra titulos *ἀναγραφεὺς Ἀρχένικος Νουκρίτου Λαμπτρεὺς* scriptus est. Quos in honorem huius factos non esse de primo et tertio certum est, ut hic quoque testificandi gratia nomen additum esse appareat. Ad secundum annum referendus est titulus II, 226 incipiens verbis *ἐπὶ ἀναγραφέως.* Sextus titulus accedit II, 299 b [*ἐπὶ —ι*]*οδώρου ἄρχοντος δεύτερον ἀναγραφέως δὲ Ἐπικούρου τοῦ . . . . σίου.*

Praeterea quattuor fragmentis CIA II, 227. 228. 229. *Ἀθήν.* VI p. 133 ipse *ἀναγραφεὺς* decretum inscribere iubetur. Nova sane haec nec antea cognita scribae istius provincia. Nec enim eiusmodi sunt decreta, quae olim facta tum repetere iussus sit perscriptor a nomothetis, sed recens facta videntur. Nec tamen hac de causa Schoellio adstipulor, qui duos diversos magistratus esse statuit. Quod enim ait *τὸν ἀναγραφέα τῶν γραμμάτων* ex numero senatorum fuisse, id quamquam veri est simile, coniecturam tamen quam prolaturus sum non pervertit. Ut enim §. 7 vidimus novissimum scribae senatus exemplum est ol. 114, 3. Huius partes postea agit *ὁ γραμματεὺς τοῦ δήμου,* qui primum ol. 118, 2, 307/6 in decreto Stratocli (vit. Lycurg. p. 280, 210 Westerm. quod cum CIA II, 240 composuit Car. Curtius Philol. XXIV p. 83 ss.)

1) Eodem tempore nomotheta quidam corona aurea honoratus videtur II, 217. Koehlerus ibi supplet [*θεσμο*]*θέτης.*

reperitur. Iam ego his annis, qui sunt inter ol. 114, 3 et ol. 118, 2 (potest autem etiam ante hunc annum scriba populi institutus esse), perscriptorem praeter suum ipsius munus scribae senatus provinciam curasse suspicor. Quod etsi proprium eius non erat, tamen turbulentis temporibus quae tum erant facile fieri potuit, ut qui modo suam ad provinciam administrandam institutus esset, ei munus consimile ad aliquod tempus deferretur. Id eo probari videtur, quod, cum alias nominetur *ἀναγραφεὺς τῶν νόμων*, hoc tempore audit *ἀναγραφεὺς τῶν γραμμάτων* (II, 190): rursus ubi scriba populi institutus est, adpellatur *ἀναγραφεὺς τῶν νόμων* II, 258. Argumento meae coniecturae etiam hoc est, quod, cum antea semper de pluribus perscriptoribus sermo sit, his temporibus ubique unus commemoratur (*ἀναγράψαι τόδε τὸ ψήφισμα τὸν ἀναγραφέα*)[2]. Quare eo adducor, ut perscriptorem id temporis perinde ut olim erat scriba senatus annuum fuisse dicam. Id praeter titulos de Archenico supra adlatos inde sequi videtur, quod duobus illis titulis *ἀναγραφεὺς* ultimis anni diebus propter bonam et iustam administrationem publice laudatur, primum a senatu, quale est decretum II, 258, tum ultimo anni die ab universo popŭlo ut II, 190.

Primus igitur annuus perscriptor fuit *Καλλικρατίδης Καλλικράτους Στειριεύς* II, 190, ol. 114, 4. Nam hunc ad annum titulum eo confidentius refero, quo magis Koehlerus eum sequentis olympiadis anno vel secundo vel primo tribuere dubitat. Secundus fuit *Ἀρχένικος Νουκρίτου Λαμπτρεύς*, ol. 115, 1. Qui annis post hunc proximis fuerunt, eorum nomina nescimus. Ol. 119, 1 perscriptor fuit *Εὐχάρης Εὐάρχου Κονδυλῆθεν*, aliquot annis post *Ἐπίκουρος ὁ — — σιος*. Et hi quidem non iam decreta nova (nam ad haec tum *ὁ γραμματεὺς τοῦ δήμου* institutus erat), sed vetera tantum denuo promulgasse videntur. Qua ex causa fortasse etiam praemiorum differentia nata est, ut Euchares honoraretur corona frondea, Callicratides ille aurea.

---

2) Ne quis in eiusmodi sententia numerum singularem necessarium putet, adfero II, 600 *ἀναγράψαι — τοὺς φρατριάρχους* (contra II, 599).

§. 9.

Priusquam de scriba populi dicamus, paucis monendum videtur de eo scriba, quode Pollux l. s. s. haec habet: *ὁ δὲ ὑπ τοῦ δήμου αἱρεθεὶς ἀναγινώσκει τῷ τε δήμῳ καὶ τῇ βουλῇ.* His Suidae testimonium adiungi potest: *ὑπανεγίνωσκε δὲ τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ.* Addo etiam Bekk. anecd. p. 185, 44: *γραμματεύς· ὁ ἀναγινώσκων τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ τὰ προστεταγμένα κατὰ χρόνους ἠλλάσσετο* et p. 226, 30: *γραμματεύς· καὶ τὸν γραμματέα ὁ δῆμος χειροτονεῖ ἀναγνωσόμενον αὐτῷ καὶ τῇ βουλῇ. καὶ οὗτος οὐδενὸς τὸ σύνολον ἄλλου ἐστὶ κύριος ἢ τοῦ ἀναγνῶναι· ἔστιν οὖν ὁ ἀναγνώστης.* Hunc eum scribam esse dico, qui apud Thucydidem vocatur *γραμματεὺς ὁ τῆς πόλεως* VII, 10: *καὶ τὴν ἐπιστολὴν ἀπέδοσαν. ὁ δὲ γραμματεὺς ὁ τῆς πόλεως παρελθὼν ἀνέγνω τοῖς Ἀθηναίοις δηλοῦσαν τοιάδε.* Idem memoratur in vita Lycurgi quae in Plutarchi scriptis fertur p. 272, 46 Westerm.: *εἰσήνεγκε δὲ καὶ νόμους τὸν μέν — τὸν δὲ ὡς χαλκᾶς εἰκόνας ἀναθεῖναι τῶν ποιητῶν Αἰσχύλου Σοφοκλέους Εὐριπίδου καὶ τὰς τραγῳδίας αὐτῶν ἐν κοινῷ γραψαμένους φυλάττειν καὶ τὸν τῆς πόλεως γραμματέα παραναγινώσκειν τοῖς ὑποκρινομένοις· οὐκ ἐξεῖναι γὰρ αὐτὰς ὑποκρίνεσθαι.* Multa et varia huius loci et interpretandi et emendandi virorum doctorum conamina via et ratione exposita et quoad necessarium erat reiecta invenies in Korni libello de publico Aeschyli Sophoclis Euripidis fabularum exemplari Lycurgo auctore confecto, p. 2 ss [1]). Scriba civitatis autem quid hac lege facere iubeatur Welckerus (Die griechischen Tragoedien mit Rücksicht auf den epischen Cyclus geordnet III p. 908) perspexit, qui ita institutum esse docuit, ut qui Aeschyli vel Sophoclis vel Euripidis aliquam fabulam agere vellet, ei scriba civitatis adeundus esset: hunc ei

1) Locum corruptum esse nemo non videt: primum enim *παραναγινώσκειν* verbum aptum non est, nec enim conferre debet scriba civitatis publicum exemplum cum exemplo actoris (immo hoc cum illo conferendum est), sed legere (*ἀναγινώσκειν*): tum, id quod maiorem etiam offensionem praebet, *οὐκ ἐξεῖναι αὐτὰς ὑποκρίνεσθαι* vero prorsus contrarium

fabulam de publico exemplo praeisse, ut si quid in alterius libello discrepare videretur corrigi posset. De tertio quodam loco, quo ὁ γραμματεὺς τῆς πόλεως reperitur, monuimus p. 231 a. 3. In titulis scribae civitatis nomen non extat, sed eundem intellegendum esse censeo cum Riedenauero (act. p. 84) in decreto CIA II, 114 ἀναγνῶναι τόδε τὸ ψήφισμα τὸγγραμματέα τῷ δήμῳ.

Boeckhius oec. civ. I² p. 259 hunc γραμματέα τῆς πόλεως eundem esse statuit atque eum, qui audiat ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου. Sed quamquam civitatem senatu et populo constare negari non potest (id enim est argumentum Boeckhi), tamen non video cur Thucydides et auctor vitae Lycurgi hunc scribam aliter nominaverint atque in usu esset. Accedit quod hoc nomen ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου primum invenitur non multo post ol. 123, 2 (CIA II, 309 ex probabili coniectura Koehleri, nam II, 146 καὶ τοῦ δήμου supplementum est incertissimum). Quam ob rem ego hunc scribam, qui antiquis temporibus audiebat civitatis, postea denominatum esse conicio scribam senatus et populi. Nam hoc ipsum nomen aperte respicere videntur veterum testimonia quae modo exscripsi.

Eodem tempore, quo nomen mutatum est, alia ei etiam provincia iniuncta videtur decretorum inscribendorum, quam olim scribae senatus fuisse constat, postea autem a perscriptore per aliquod tempus administratam esse supra demonstrasse nobis videmur. Nec enim iniuria Boeckhius oec. civ. I² p. 260 hunc eundem esse dixit atque τὸν γραμματέα τοῦ δήμου, qui, ut p. 225 monuimus, ab initio saeculi tertii decreta inscribenda curat. In adhibendis enim his nominibus haec regula fuisse videtur, ut, ubi scribae omnis dignitas significanda esset (velut CIA II, 488 itemque in decretis quae in honorem pry-

---

est: adito enim publico exemplo fabulas agere profecto licebat, aliter agere (παρυποκρίνεσθαι) non licebat. Quare quam maxime adducor ut Sommerbrodti coniecturam probem, qui post Kornium Mus. Rhen. XIX p. 130 ss. hunc locum elegantissime ita emendavit, ut pro παραναγινώσκειν et ὑποκρίνεσθαι scriberet ἀναγινώσκειν et παρυποκρίνεσθαι.

tanum et aisitorum, inter quos ille est, facta sunt CIA II, 394. 431. 441 inque eorundem catalogis CIA III, 1029. 1030. 1031. 1032. 1034. 1040. 1041. 1042. 1044. 1048), plenius illud nomen poneretur, ubi autem in fine decretorum decretum inscribere iuberetur, simpliciter adpellaretur *γραμματεὺς τοῦ δήμου*. Quam regulam si recte statuisse videmur, exceptionem novi, quae mea quidem sententia non mediocri argumento est eundem fuisse scribam populi et scribam senatus et populi, ut mirer Boeckhium ea usum non esse. Etenim in decreto quodam in prytanum eorumque magistratuum honorem facto CIG 115 = CIA II, 329, ubi pleniore nominatione opus erat, simpliciter adpellatur *ὁ γραμματεὺς τοῦ δήμου*[2]). Huc altera accedit exceptio, qua idem probatur II, 309: ibi ex Koehleri supplemento probabili (cf. p. 223 et 228) pro scriba populi, qui expectatur, *γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου* legitur.

Hunc igitur scribam ex senatorum numero fuisse Boeckhius CIG vol. I p. 326a probabiliter coniecit neque repugnat, ut Schoemannus antiqu. Gr. I³ p. 401 adn. 4 censebat, quod a populo creabatur (Poll. et Bekker. anecd. ll. s. ss.). Quo autem tempore quis hoc munere fungatur loco illo Bekk. anecd. p. 185, 44 modo adlato *κατὰ χρόνους ἠλλάσσετο* in dubio relinquitur, quo accedit quod ne id quidem scimus, num forte alio tempore aliter institutum fuerit, ut in scriba prytaniae factum esse vidimus. Boeckhius CIG I p. 326b hunc scribam, ne nimium onus uni senatori imponeretur, per singulas prytanias mutatum esse dixit. Unde simul (ad CIG 81) eum ideo tantum inter aisitos numerari dicere cogebatur, quia non esset prytanis. Sed ista causa, si reputaverimus quot et quanta negotia scribae prytaniae mandata fuerint, leviuscula videbitur. Itaque, ut supra de scriba prytaniae vidimus, sic etiam scriba senatus et populi nimirum propterea inter aisitos numeratur, quod annuus est. Id inde probatur, quod idem scriba eodem anno in catalogis et Pandionidis et Antiochidis

2) Item neglegentia lapicidae factum est ut bis (III, 1038 et 1045) nominetur *γραμματεὺς τῆς βουλῆς*.

exhibetur CIA 1032. 1034. Qua re quod omnibus in titulis quibus eius demoticum exstat alius tribus est atque quae praesidet, id in tanta titulorum paucitate sine dubio casui tribuendum erit.

De provincia autem id cognovimus, praeter legendi munus alterum ei negotium esse decretorum inscribendorum. Ut autem iuxta scribam senatus, sic eodem tempore ac scriba populi [3]) scriba secundum prytaniam [4]) idem facere iubetur, ut ne hic quidem certa decretorum genera quae potissimum cuique tradantur distingui possint.

§. 10.

Devenimus iam ad ὑπογραμματέα qui fertur (CIA II, 329. 393. 431. 441. III, 10. 1029—1032. 1034. 1040. 1041. 1048. 1064), nam plenius nomen quo distinguatur ab reliquis ὑπογραμματεῦσι, quos constat Athenis permultos fuisse [1]), non traditur. Sine dubio diversus fuit ab ὑπηρέταις τῆς βουλῆς, quos plures fuisse colligi potest ex CIA I, 499 (alias quantum scio non commemorantur). Quamquam hanc subscribae provinciam cum ὑπηρεσίᾳ quadam coniunctam fuisse mihi persuasi ex loco qui extat apud Demosthenem XIX, 70: ὑπογραμματεύων ὑμῖν καὶ ὑπηρετῶν τῇ βουλῇ αὐτὸς ἐξηγεῖτο τὸν νόμον τοῦτον τῷ κήρυκι [2]). Unde illud quoque cum aliqua

---

3) Vit. Lyc. p. 280, 210 Westerm. CIA II, 273. 275. 282. 286. 293. 310. 329. 334. Laert. Diog. VII, 11. CIA II, 367. 368. 415. 469. 470. 520.

4) CIA II, 274. 276. 277. 289. 294. 297. 298. 300. 305. 307. 311. 315. 316. 320. 325—328. 331. 332. 335. 338. 369. 370. 374. 375. 380. 390. 393—396. 398. 400. 414. 417. 420. 423. 425—427. 429. 444—446. 451. 453. 455. 464. 465. 467—472. 490. 529.

1) In universum conferatur Aristoph. Ran. 1084. Alii sunt ὁ ὑπογραμματεὺς τῶν θεσμοθετῶν Antiph. VI, 35, οἱ ὑπογραμματεῖς τῶν ποριστῶν, τῶν πωλητῶν, τῶν πρακτόρων ibid. 49. ὁ ὑπογραμματεὺς qui in gymnasiis munere fungitur CIA III, 1128. Cf. Schoemann. de comit. p. 318 et adn. 37, antiqu. Gr. I³ p. 455.

2) Schoemannus (de comit. p. 92 a. 8) cur hoc loco scribam senatus (antiqu. Gr. I³ p. 405 'der Staatsschreiber') intellexerit non video.

probabilitate concludere possumus, hunc scribam mercedem accepisse. Idem disertis verbis testatur Demosthenes in eiusdem orationis §. 249, ubi eadem verba iunguntur: *ὑπογραμματεύοντες δ' οὗτοι καὶ ὑπηρετοῦντες ἁπάσαις ταῖς ἀρχαῖς ἀργύριον εἰλήφεσαν*[3]). Quamquam hic praeter eum, quem senatus sive populi (*ὑπογραμματεύων ὑμῖν*) subscribam dicere licet, qui fuit Aeschines, de altero quodam sermo est. Sed utut hoc est, id certum videtur, eum etsi non senatorem, quod iam Boeckhius negavit, sed civem fuisse[4]). Idem enim, qui CIA II, 393 *ὑπογραμματεὺς* fertur, Rang. 1238 (= *Ἐπιγρ. ἀνέκδ.* II, 1852, p. 21, Meier comment. epigr. II p. 70) polemarchus est, ut Koehlerus vidit Herm. V p. 336. Tum cum *ὁ ὑπογραμματεὺς* inter aisitos referatur, in eo etiam non vereor ne fallamur, si hunc perinde ac reliquos scribas, qui in aisitis numerantur, annuum esse dicimus. Duos autem per annos continuos ne quis *ὑπογραμματεὺς* esset lege cautum videtur, si quidem recte cum Boeckhio Lysiam interpretati sumus, qui XXX, 29 haec habet: *ὑπογραμματεῦσαι οὐκ ἔξεστι δὶς τὸν αὐτὸν τῇ ἀρχῇ τῇ αὐτῇ.* Nam quoniam *ἡ βουλὴ* inter *ἀρχὰς* referri potest, huius legis vim non solum ad magistratuum quorundam, sed etiam ad eum, quode nunc agimus, *ὑπογραμματέα* pertinuisse non alienum est. Imperatorum temporibus aliter institutum fuit, si quidem Dittenberger titulos diversis annis factos 1030 et 1031, 1032. 1034 et 1040. 1041 recte continuasse videtur.

---

3) In eis quae statim secuntur *καὶ τὸ τελευταῖον ὑφ' ὑμῶν γραμματεῖς χειροτονηθέντες δύο ἔτη διετράφησαν ἐν τῇ θόλῳ* qui scribae intellegendi sint parum liquet. Pertinere huc aliquis dicat quod Libanius tradit in argumento huius orationis: *παραδέδοται δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Αἰσχίνης τραγῳδιῶν τε ὑποκριτὴς γενόμενος καὶ γραμματεὺς τῆς πόλεως ἥτις ἦν εὐτελὴς ὑπηρεσία.* Sed haud scio an potius grammaticus priora verba *ὑπογραμματεύοντες ὑμῖν κτλ.* respexisse et scribam civitatis cum *ὑπογραμματεῖ*, cuius revera *εὐτελὴς ὑπηρεσία* est, commutasse putandus sit.

4) Reliquorum magistratuum *ὑπογραμματεῖς* non nulli servi publici fuerunt. Attamen etiam cives pauperes id munus suscepisse videntur, velut Nicomachus et Tisamenus (Lys. XXX, 28). Item *ὁ ὑπογραμματεὺς τῶν ἐπιστατῶν* CIA I, 324 civis est.

De munere τοῦ ὑπογραμματέως hoc unum ex Demosthene (XIX, 70) cognovimus, eum iuris iurandi verba, quibus contionum et senatus initium fieri solebat, praeconi publico praeisse. Praeter hoc nihil fertur neque in animo est plura ex vana coniectura repetere.

§. 11.

In prytanum catalogis imperatorum temporibus exaratis inter aisitos nominatur ὁ ἀντιγραφεύς CIA III, 10. 1029—1032. 1034. 1040—1042. 1045? 1048. 1051. 1064, ante Augustum semel invenitur in praescriptis tituli CIA II, 408. His marmoribus statim subiungo Harpocrationis testimonium, qui s. v. ἀντιγραφεύς haec habet: ὁ καθιστάμενος ἐπὶ τῶν καταβαλλόντων τινὰ τῇ πόλει χρήματα ὥστε ἀντιγράφεσθαι ταῦτα. Δημοσθένης ἐν τῷ κατὰ Ἀνδροτίωνος καὶ Αἰσχίνης ἐν τῷ κατὰ Κτησιφῶντος. διττοὶ δὲ ἦσαν ἀντιγραφεῖς ὁ μὲν τῆς διοικήσεως, ὥς φησι Φιλόχορος, ὁ δὲ τῆς βουλῆς, ὡς Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθηναίων πολιτείᾳ. In his verbis extremis difficultas quaedam inest. Etenim cum dicat ὁ μὲν τῆς διοικήσεως, ὥς φησι Φιλόχορος, ὁ δὲ τῆς βουλῆς, ὡς Ἀριστοτέλης, suspicio in promptu est ἀντιγραφέα nullum novisse Philochorum nisi τῆς διοικήσεως, Aristotelem nullum nisi τῆς βουλῆς: unum igitur fuisse contrascriptorem, quem tamen aliter nominaverit Philochorus, aliter Aristoteles. Inde, ni fallor, Schoemannus (antiqu. Gr. I³ p. 401 adn. 5) num diversus fuisset ἀντιγραφεὺς τῆς διοικήσεως ab ἀντιγραφεῖ τῆς βουλῆς diiudicare ausus non est. Equidem, quamquam hoc loco Harpocrationem non admodum diligenter distincteque scripsisse negari nequit, tamen de diversitate horum scribarum non dubitaverim, praesertim cum, ut ex eis, quae infra disputata sunt, apparebit, non magno negotio uter quoque loco intellegendus sit definiri possit.

Et primum quidem in eo non vereor ne quis obloquatur, quod eum contrascriptorem, qui in prytanum catalogis inter aisitos simul cum ceteris senatus magistratibus numeratur, senatus esse dico. Idem Androtioneae illo loco quem Harpocratio respicit intellegendus videtur §. 38: ἴσως ἀναβήσεται καὶ

συνεϱεῖ τῇ βουλῇ Φίλιππος καὶ Ἀντιγένης καὶ ὁ ἀντιγϱαφεὺς καί τινες ἄλλοι, οἵπεϱ ἐκεῖ δι᾽ ἑαυτῶν εἶχον μετὰ τούτου τὸ βουλευτήϱιον καὶ τούτων τῶν κακῶν εἰσιν αἴτιοι [1]). Ubi de nullis aliis nisi senatus magistratibus sermo esse potest. Nam cur Boeckhius (oec. civ. I² p. 261 adn. b) inferioris ordinis contrascriptorem hoc loco significari putaverit, causam non video.

Alter autem locus, quem Harpocratio adfert ex Aeschini Ctesiphontea, hic est §. 25: *πϱῶτον μὲν ἀντιγϱαφεὺς ἦν χειϱοτονητὸς τῇ πόλει, ὃς καθ᾽ ἑκάστην πϱυτανείαν ἀπελογίζετο τὰς πϱοσόδους τῷ δήμῳ.* Recte hunc *ἀντιγϱαφέα τῆς διοικήσεως* Boeckhius statuit, cum hic non senatus magistratus sit, sed civitatis (*ἦν τῇ πόλει*). Eundem Harpocratio respicit, cum dicit: *ὁ καθιστάμενος ἐπὶ τῶν καταβαλλόντων τινὰ τῇ πόλει χϱήματα ὥστε ἀντιγϱάφεσθαι ταῦτα* [2]). Videtur igitur *τῷ ἐπιμελητῇ τῆς διοικήσεως* custodiendi gratia adpositus fuisse, quale institutum per se veri simillimum est, velut etiam pagi cuiusdam quaestori contrascriptorem additum videmus CIG 100 [3]). Ex eis autem, quae apud Aeschinem secuntur *διὰ δὲ τὴν πϱὸς Εὔβουλον πίστιν ὑμῶν οἱ ἐπὶ τὸ θεωϱικὸν κεχειϱοτονημένοι ἦϱχον μὲν πϱὶν ἢ τὸν Ἡγήμονος νόμον γενέσθαι τὴν τοῦ ἀντιγϱαφέως ἀϱχήν, ἦϱχον δὲ τὴν τῶν ἀποδεκτῶν κτλ.*, id cognoscimus, huius contrascriptoris provinciam Aeschini tempore theorici quaestoribus iniunctam fuisse; postea vero, cum Hegemonis lege [4]) res ad anticum ordinem redissent, num etiam *ὁ*

---

1) C. F. Hermanno (antiqu. Gr. I, §. 125 n. 2), qui *καὶ* particulam ante *ἀντιγϱαφεὺς* deleri vult, adstipulari non possum, maxime quod omissa particula concinnitas enuntiati tollitur.

2) Notandum est Harpocrationem verba facere de *ἀντιγϱαφεῖ τῆς διοικήσεως*, exempla autem mixta et huius et alterius (senatus) contrascriptoris adferre.

3) Idem iure, ut mihi videtur, monet Mueller-Struebing: quae autem praeterea (p. 268 ss.) ipsius de huius magistratus muneribus et creandi ratione disputat, eorum argumenta adhuc desiderantur. Cf. I. H. Lipsius, Jahresbericht über die Fortschritte der cl. A.-W. v. I (1873) p. 1361 ss.

4) Boehneckius (Forschungen p. 574 n. 2) si sequendus est, intra ol. 111, 2 et 112, 3 lata.

ἀντιγραφεὺς τῆς διοικήσεως restitutus sit dubium est; immo ex Aeschini verbis (*πρῶτον ἦν*) contrarium sequi videtur.

Sed ut iam ad senatus contrascriptorem revertamur, hunc significare Pollux videtur, cuius haec sunt §. 98: *ἀντιγραφεὺς πρότερον μὲν αἱρετός, αὖθις δὲ κληρωτὸς ἦν, καὶ πάντα ἀντεγράφετο παρακαθήμενος τῇ βουλῇ.* Quae secuntur aperte corrupta sunt. Cod. A habet *λογισταὶ δύο ἦσαν ὁ μὲν τῆς βουλῆς ὁ δὲ τῆς διοικήσεως. καὶ τούτους ἡ βουλὴ κληροῖ κατ' ἀρχὴν ὡς παρακολουθεῖν τοῖς διοικοῦσιν.* Nec enim duos logistas sed decem fuisse idem Pollux testatur §. 45. Varias huic loco viri docti attulerunt medelas. Bekkerus scripsit *δύο δὲ ἦσαν ὁ μέν — — διοικήσεως. λογισταί· καὶ τούτους κτλ.* Sed restat, ut Schoemannus (de reddendis magistratuum gestorum rationibus p. 8 = opusc. acad. I, 298) vidit, altera difficultas, quod logistarum mentio ab hoc loco aliena videtur. Quare coniecit *δύο δ' ἦσαν ὁ μὲν τῆς βουλῆς, ὁ δὲ τῆς διοικήσεως λογιστής*, novam quandam v. *λογιστής* notionem statuens, ut *λογιστὴς* omnino is esset, qui administrationem pecuniariam magistratuum examinaret. Hanc coniecturam iure refutavit von Stojentin (l. s. s. p. 21 s.), quamquam idem verba *καὶ τούτους ἡ βουλὴ κληροῖ κατ' ἀρχὴν* ad logistas, qui volgentur, referri posse negavit. Reliqua tamen *ὡς παρακολουθεῖν τοῖς διοικοῦσιν*, etsi admodum mire dicta essent, ad logistas rettulit. Oblocutus est Rud. Schoell. (diurn. litt. Ienens. a. 1876 p. 599), qui *ὡς παρακολουθεῖν τοῖς διοικοῦσιν* non posse non *ἀντιγραφέα τῆς διοικήσεως* respicere monuit[5]). Quare *λογισταὶ* in §. 100 *οἱ δὲ εὔθυνοι ὥσπερ οἱ [λογισταὶ καὶ] πάρεδροι* reposuit, pro *τούτους* autem scripsit *τοῦτον*: *καὶ τοῦτον* (sc. *τὸν ἀντιγραφέα τῆς διοικήσεως*) *ἡ βουλὴ κληροῖ κατ' ἀρχὴν ὡς παρακολουθεῖν τοῖς διοικοῦσιν.* Huic mutationi aperte repugnat testimonium Aeschini, qui *ἀντιγραφέα τῆς διοικήσεως χειροτονητὸν* fuisse dicit. Quare aliam corruptelam in tradita

5) Minus accurate G. Hermannus (Ueber H. Prof. Boeckh's Behandl. der gr. Inschr. L. 1826 p. 232) haec verba *καὶ τούτους — τοῖς διοικοῦσιν* ad utrumque contrascriptorem rettulit.

scriptura latere statuendum est (velut excidisse nomen magistratus, ad quod *καὶ τούτους* referendum sit), illud tamen certum videtur, Pollucem de alio contrascriptore verba facere atque quem Harpocratio respicit, utrumque autem grammaticum duorum contrascriptorum eorumque diversorum vestigia retinuisse, quamquam vel temporum invidia vel ipsorum imprudentia plus minusve obscurata et confusa.

Praeter titulos quos initio posui *ὁ ἀντιγραφεὺς τῆς βουλῆς* in inscriptionibus non invenitur, sed eundem Riedenauer (act. p. 89) intellegendum esse dixit CIA II, 114 fragm. B et C, quae in honorem eius facta essent. Ibi legitur fr. B v. 10 ss.: *ἐπειδὴ Εὔδοξος Θεαγγέλου Συπαλήττιος καλῶς καὶ δικαίως ἐπεμελήθη τῆς διοικήσεως ὑπὸ τῆς βουλῆς ἐφ' ἣν εἱρέθη καὶ τῆς ἄλλης εὐκοσμίας μετὰ τῶν πρυτάνεων τῶν ἀεὶ πρυτανευόντων, ἐπαινέσαι κτλ.* et fr. C v. 9 ss.: *ἐπειδὴ Εὔδοξος καλῶς καὶ δικαίως ἐπεμελήθη ὧν αὐτῷ ἡ βουλὴ προσέταξεν τῆς τε διοικήσεως τῇ βουλῇ καὶ τῆς εὐκοσμίας μετὰ τῶν πρυτάνεων τῶν ἀεὶ πρυτανευόντων καὶ διετέλεσεν τὰ βέλτιστα συμβουλεύων, δεδόχθαι κτλ.* Quae coniectura satis apta mihi videtur esse nec habeo quod opponam.

Iam de creandi ratione deque provincia contrascriptoris senatus pauca monenda sunt. Et Boeckhius quidem (oec. civ. I² p. 262) eum magna cum probabilitate ex senatorum numero creari solitum coniecit, quamquam non a populo[6]), ut Schoemannus (de comit. p. 321) opinabatur, sed ab ipsis senatoribus, id quod titulo illo, de quo modo vidimus, docemur (*ὑπὸ τῆς βουλῆς ἐφ' ἣν εἱρέθη*, Poll. *αἱρετός*). Tum quod in catalogis magistratuum inter aisitos refertur, inde eum annuum fuisse veri simile est (cf. *μετὰ τῶν πρυτάνεων τῶν ἀεὶ πρυτανευόντων*). De munere eius quod Pollux habet *πάντα ἀντεγράφετο παρακαθήμενος τῇ βουλῇ*, id Boeckhius interpretatur: er hat die Controle aller Verhandlungen geführt. Equidem illud addiderim, eum senatus quaestori eodem modo adpositum

6) *ὁ ἀντιγραφεὺς τῆς διοικήσεως* sine dubio a populo creabatur (Boeckh. et Schoemann. ll. s. ss.), id quod etiam in v. *χειροτονητός* inesse videtur.

fuisse, ut *τὸν ἀντιγραφέα τῆς διοικήσεως τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς διοικήσεως* custodem fuisse supra vidimus. Id mihi respicere videtur *ἡ διοίκησις καὶ ἡ ἄλλη εὐκοσμία,* propter quam *ὁ ἀντιγραφεὺς* in titulo quem commemoravimus laudatur, quia nimirum eius cura factum est, ut omnia, quae usui essent, pro dignitate senatus (*εὐκόσμως*) compararentur. Nam quod Riedenauer l. s. s. de morum quadam censura cogitat parum veri simile est.

Denique duo veterum testimonia numquid gravius nobis obstent videamus. Bekk. anecd. p. 185, 15: *ὁ δὲ καταγραφόμενος τὰ ἐν τῇ βουλῇ γενόμενα ἀντιγραφεὺς ἐλέγετο.* Ibi aut *καταγραφόμενος* in *ἀντιγραφόμενος* mutandum est, aut, id quod ego probo, grammaticus iste quisquis fuit *ἀντιγραφέα* et *ὑπογραμματέα* inter se confudisse putandus est. Quod eo facilius fieri poterat, quod etiam in titulis *ἀντι* et *ὑπο* commutari solent, ut Neubauer monuit commentt. epigr. p. 49: pro *ὑπογραμματεύς,* inquit, alibi scribitur *ἀντιγραμματεὺς* pariter ac pro *ὑποκοσμητὴς* occurrit *ἀντικοσμητὴς* utrumque plane eodem sensu [7]). Eadem fortasse ratione scholion ad Aristoph. equit. 1256 (*ὑπογραφεὺς δικῶν*) explicandum est: *ἐπὶ δήμου δὲ ὑπογραφεὺς ἐλέγετο, ὁ δὲ τοῦ βουλευτηρίου ἀντιγραφεύς. δημοσίου δὲ γενομένου ἔγραφον ἀμφότεροι τὰ λεγόμενα.* Quamquam hic aliud praeterea mendum latere videtur. De Kuehni invento *δημοσίου [παρα]γενομένου ἔγραφον ἀμφότεροι τὰ λεγόμενα,* quod interpretatur: praesente scriba publico (in senatu) scribebant ambo (*δημόσιος* et *ἀντιγραφεύς*) ea quae dicebantur, verba facere opus non est.

§. 12.

Restat ut de *γραμματεῖ τῶν βουλευτῶν* dicamus. Et Boeckhius quidem cum hos *βουλευτὰς* pro ipso senatu positos esse censeret, *τὸν γραμματέα τῶν βουλευτῶν* eundem esse statuit atque *ἕτερον* illum *χειροτονούμενον ὑπὸ τῆς βουλῆς* (Poll.). Postquam autem in decreto quodam Rang. 2293 =

7) In epheborum catalogo CIA III, 1121 *ἀντιγραμματεὺς* adpellatur qui alias (e. c. 1128. 1132) *ὑπογραμματεὺς* est.

CIA II, 567 invenit οἱ βουλευταὶ τῆς Αἰγεῖδος φυλῆς, sententiam suam ita mutavit (stud. p. 40), ut eum scribam prytanum unius tribus esse diceret [1]). Quod verum esse eo probatur, quod iste scriba nunquam [2]) inter aisitos refertur, sed ipsis prytanibus adnumeratur (CIA III, 10. 1029—1032. 1035. 1036. 1040. 1043. 1044. 1046. 1054. 1057. 1063), ipse autem hos suos συνάρχοντας vocat (CIA III, 1031. 1065).

Hic prytanum scriba idem est, qui in decretis in honorem prytanum eorumque magistratuum provincia bene administrata factis [3]) iuxta ταμίαν (intellege ταμίαν τῶν βουλευτῶν) simpliciter nominatur γραμματεύς (CIA II, 329 ubi eiusdem nomen in prytanum numero repetitur, 431. 454. 456), nimirum quoniam alio de scriba nisi ipsorum prytanum cogitari non poterat. Item in prytanum catalogo CIA III, 1062 simplex γραμματεύς legitur.

De tribu huius scribae miro quodam modo dubitatio fuit. Nam cum quaestor prytanum disertis verbis dicatur ex prytanum numero esse (ὃν εἵλοντο ἐξ ἑαυτῶν CIA II, 431. 454), de scriba Boeckhius (ad CIG 81) idem conclusit, praesertim cum in catalogis prytanibus accensitus esset, idque exemplis omnibus quae ei innotuerunt probari visum est. Contra eum Rangabis duo exempla attulit (Rang. 467 cum 468 compositum et 469), quibus contrarium evincere videbatur. Quo cum effecisset, ut ipse Boeckhius (stud. p. 41) dubius fieret, nuper huius sententiam Koehlerus Herm. V p. 334 s. veram esse probavit, cum demonstraret eorum exemplorum quae Rangabis attulisset prius inde natum, quod iniuria ista fragmenta sae-

1) Idem docemur titulo CIG 192, cui praescriptus est ὁ γραμματεὺς τῶν βουλευτῶν τῆς Ἀκαμαντίδος φυλῆς Φιλούμενος Ἔρωτος Κεφαλῆθεν. Hoc olim Boeckhius CIG vol. I p. 323b artificiosius ita interpretabatur ὁ γραμματεὺς τῶν βουλευτῶν ὅς ἐστι τῆς Ἀκαμαντίδος φυλῆς γραμματεὺς βουλευτῶν i. e. scriba senatorum in tribus Acamantidis prytania.

2) Nam quod CIA III, 1042 [γραμματεὺς] βουλευτῶ[ν] inter aisitos legitur simili errore lapicidae factum est quo III, 1051 ἐπιστάτης πρυτάνεων in aisitis est.

3) Quo de decretorum genere Koehlerus nuper disseruit Herm. V p. 331 ss.

culo dimidio inter se distantia CIA II, 390 fragm. b et 454 composuisset, in altero autem titulo scriptura expedita *Κήττιος* quod Boeckhius coniecerat pro *Σφήττιος* clare apparuisse (CIA II, 431).

Animum advertendum videtur non nulla huic prytanum scribae cum scriba secundum prytaniam ut olim fuit communia esse. Primum ad idem unius prytaniae tempus instituuntur, quamquam hic eiusdem quae praesidet tribus esse, ille non esse debet. Accedit modus creandi. Boeckhius sane (ad CIG 81) suo iure hunc prytanum scribam *χειροτονίᾳ* creari dixit. Ego autem etiam hunc sorte creatum esse mihi persuasi maxime ob eam rem, quod quaestori, ut supra significavimus, additur eum electum esse, scribae huic nihil eiusmodi additur. Quare, nisi me coniectura fallit, eo facile progredior, ut prytanum scribam eo tempore primum institutum esse dicam, quo scriba prytaniae annuus factus sit (inter ol. 103, 1 et 104, 2). Nam etsi, ut nunc res se habet, prytanum scriba primum usu venit CIA II, 329 circa ol. 126, tamen dubitari non potest, quin iam multo ante institutus sit. Idem Boeckhius CIG vol. I p. 327 b sensit, cum hos scribas, qui in prytanum catalogis commemorantur, ex vetere re publica retentos esse dixit. Forsitan quispiam meam ad sententiam confirmandam titulos tres illos CIA II, 39. 146. 296 attulerit, quorum in fine *ὁ γραμματεὺς* nude positus decretum inscribere iubetur, ut hic sit *ὁ γραμματεὺς τῶν βουλευτῶν*. Non credo: mihi enim illic neglegentius pro *γραμματεῖ τῆς βουλῆς* sive *κατὰ πρυτανείαν γραμματεὺς* videtur exaratum esse.

Pensum absolvimus. Relicum est ut quae per varias disputandi opportunitates repperimus, ea iam uno conspectu proponamus.

Senatus scribae tres sunt. Horum princeps est *ὁ κατὰ πρυτανείαν* sive, ut imperatorum temporibus non nunquam fertur, *ὁ περὶ τὸ βῆμα*. Ex senatorum numero sorte creatus senatus ipsius quasi personam gerens (ipse senatus cuiusque anni eius nomine designatur) decreta nomine supra scripto

testatur, tabulario publico praeest: ipse decreta inscribenda curat ab ol. 109, 4 usque ad Augusti tempora. Primo per singulas prytanias mutatur, inter ol. 103, 1 et 104, 2 annuus factus ideoque aisitus est. Usque ad id tempus semper alia ex tribu est atque quae praesidet.

Secundus simpliciter *ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς* dictus inde ab antiquissimis temporibus usque ad ol. 114, 3, quem post annum non reperitur, decreta senatus et populi inscribenda curat. Senator esse et annuus videtur. Electione creatur. Eodem fere tempore, quo scriba senatus usu venire desinit, collegium nomothetarum legibus recensendis fuit, cuius *ἀναγραφεῖ* provincia decretorum inscribendorum delata est ol. 114, 4. Iam *ὁ ἀναγραφεὺς* annuus factus ea fungitur, donec scriba populi (*ὁ γραμματεὺς τοῦ δήμου*) eam administrare coepit circa ol. 118, 2.

Tertius scriba est *ὁ γραμματεὺς τῆς πόλεως* a populo ex senatorum numero, ut videtur, electus, cuius est litteras publice missas cetera id genus in contione et in senatu legere. Primum commemoratur ol. 91, 3. Et huius scribae munus et scribae senatus, quo interim *ἀναγραφέα* functum esse vidimus, circa ol. 118, 2 suscipit *ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου* sive *ὁ γραμματεὺς τοῦ δήμου*. Senator est, annuus, aisitus.

Praeter hos scribas extat *ὁ ὑπογραμματεὺς* (*τῆς βουλῆς*) et ipse fortasse senator, certe civis, annuus, aisitus.

Ὁ ἀντιγραφεὺς τῆς βουλῆς, qui seiungendus est ab *ἀντιγραφεῖ τῆς διοικήσεως*, ex senatorum numero primum electione tum sorte creatus, aisitus et annuus est, *πάντα ἀντιγράφεται*.

Ὁ ἀντιγραφεὺς τῆς διοικήσεως a populo creatur cui redituum rationes quaque prytania proponit. Huius provincia theorici quaestoribus tradita postea non restituta esse videtur.

Ὁ γραμματεὺς τῶν βουλευτῶν est scriba prytanum unius tribus, ipse prytanis: per singulas prytanias mutatur. Sorte creatur. Eodem fortasse tempore primum institutus, quo *ὁ γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν* annuus factus est. Parasitus prytanum est.

INDEX
scribarum secundum prytaniam.

ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	CIA
		Δι —		I 16
		[Ἀριστοκ]ράτης	Λεωντίς	21
82,3—83,2		[Εὔκ]λῆς		IV fasc. 1, 22 a
ante ol. 84		Αἰ[. . . . . . .]	Αἰαντίς v. Λε-[ωντίς	22 b
		— κλῆς		22 c
inter ol. 81 et 83		— οκλῆς Φι —		22 g
84,1—85,3		. . ονι . ος Ἀλωπεκῆθεν	I. prytania	I 299
86, 1 s. 2				
85, 4	Εὐθυμένης	— δη[ς]	I.	314
86, 2	Ἀντιοχίδης	Μνησίθεος	Κεκροπίς	32
circa id. temp.		Τιμόθ[εος — — —]ος	I.	309
86, 3	Κράτης	Μεταγένης	I.	301 315
86, 4	Ἀψεύδης	Κριτιάδης Φαείνου Τειθράσιος	I.	IV fasc. 1, 33 33 a I 179
	—	Χαρίας	Ἀκαμαντίς	IV fasc. 1, 33 33 a 179 a
87, 1	Πυθόδωρος	Διότιμος Ἐγγ — —	I.	I, 195
87, 4	Ἐπαμείνων	Κ[α]λλίστρατο[ς]	I.	40
88, 1	Διότιμος	Σκόπας	Ἐρεχθηίς	40 176 273
88, 3	Εὔθυνος	Μεγακλείδης Λευκονοιεύς	Ἱπποθωντίς I.	40
	—	. . . . ης	Κεκροπίς II.	37 273
88, 4	Στρατοκλῆς	Πλειστίας	I.	37
	—	— — ων	Αἰγηίς	273
89, 1	Ἴσαρχος	. . . ∟ χος	I.	40 Thuc. IV 118.
	—	Φαίνιππος Φρυνίχου	Ἀκαμαντίς	
2	Ἀμυνίας	Δημήτριος Κολλυτεύς	I.	273
4	Ἀριστίων	Προκλέης Ἀτάρβου Εὐωνυμεύς	Ἱπποθωντίς	45 46
non post ol. 90		Φαντοκλῆς		47
91, 2	Χαβρίας	— ίδης	I.	183
92, 2	Θεόπομπος	Δημόνικος Ἀλωπεκῆθεν [1]	Ἀντιοχίς	vit. Ant. p. 233, 76 Westerm.
92, 3	Γλαύκιππος	Κλειγένης Ἁλαιεύς	Αἰαντίς I.	188 Andoc. I 96

1) Vide pag. 211 ss.

ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	CIA
92, 3	Γλαύκιππος	[Φ]ίλιππος . . . εοδ — — Οἰ[2]) — — —	Οἰνηΐς III.	I 58 188
	—	Σιβυρτιάδης	Λεωντίς VI.	188 IV fasc. 1, 51
	—	Λόβων ἐκ Κηδῶν	Ἱπποθωντίς VIII	I 59 188
	—	. . . θ . ων	Ἐρεχθηΐς IX.	II 128 I 188
4	Διοκλῆς	Νικοφάνης Μαραθώνιος	Κεκροπίς I.	322
	—	Διόγνητος Φρεάρριος	Ἀκαμαντίς	61
93, 2	Ἀντιγένης	Λυσικλῆς		63
		Νε - ? = Νεοκλείδης IV fasc. 1, 71		65
		— — ύλυκος	Αἰγηΐς	67
		Αἰσχύλος		69
		— — — ς		IV fasc. 1, 76b
		Φι — —		I 84
94, 2	Εὐκλείδης	Ἀγύρριος Κολλυτεύς	Πανδιονίς	II 1b Demosth. XXIV 134
	—	Κηφισοφῶν Παιανιεύς	Ἐρεχθηΐς	1b
		Δεξίθεος	Οἰνηΐς	3 5
96, 3	Εὐβουλίδης	Ἀριστοκράτης	Αἰγηΐς II.	25 compos. cum Ussing inscr. 1, cf. Foucart rev. archéol. 1878 I p. 118 ss.
	—	Πλάτων Νικοχάρους Φλυεύς	Πανδιονίς VI.	8
96,3—98,2		Ὀνάσιππος	Ἀκαμαντίς	11
98, 2	Θεόδοτος	Παράμυθος Φιλάγρου Ἐρχιεύς	Κεκροπίς	14b
100, 3	Ναυσίνικος	Καλλίβιος Κηφισοφῶντος Παιανιεύς	Ἱπποθωντίς VII.	17
	—	Ἀριστοτέλης Εὐφιλήτου Ἀχαρνεύς	Λεωντίς (post VII.)	17b
4	Καλλίας	Αἰσχύλος	Ἱπποθωντίς	21
	—	[Σ]ωτίων Ἐ[λευσίν]ιος		22
		Εὐδράμων Ἀχερδούσιος	Πανδιονίς	23a
		[Ὑπέρβ]ολος	Αἰαντίς	24
ante ol. 101		Ἀμφικράτης		26
		Ἀμεινίας Σφήττιος		27 28
		Πιστόξενος	Ἐρεχθηΐς	29
		— ς Δημοφίλου Φ[ηγούσιος?]		30
101, 2	Ἱππόδαμας	Φιλοκλῆς Ω — — —	II.	49[3])
	—	[Φύ]λακος Οἰναῖος	Ἀντιοχίς II.	Ἀθήν. VI p. 269
102, 4	Λυσίστρατος	Ἐ[ξ]η[κ . . . . πα]ι[. . . . ω] Ἀζηνιεύς	X.	51
103, 1	Ναυσιγένης	Μνησίβουλος	Κεκροπίς I.	52b
	—	Μόσχος Θεστίου Κυδαθηναιεύς	Αἰαντίς X.	50 52c

2) Vide pag. 212 adn. 3) Vide pag. 210.

ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	CIA
103, 3	Κηφισόδωρος	— Δημαινέτου	— ντίς V.	II 53
104, 2	Χαρικλείδης	Νικόστρατος Φ.......... Παλ-	Ἀκαμαντίς II.	54
—		— [ληνεύς	Οἰνηίς VI.	55
—		—	Αἰαντίς	Ἀθήν. V
				p. 516
3	Μόλων	Ἀγάθαρχος Ἀγαθάρχου Ὀῆθεν	Ἐρεχθηίς	56 57
—		—	Οἰνηίς	57 b
4	Νικόφημος	Χαιρίων Χαριναύτου Φαληρεύς	Αἰαντίς	Ἀθήν. V
				p. 424
105, 1 s. 2		Φανοκλῆς		60
105, 4	Ἀγαθοκλῆς	Διόδοτος Διοκλέους Ἀγγελῆθεν	VI.	63
—		—	Αἰγηίς IX.	62
106, 1	Ἐλπῖνος	Λυσίας Λ[υ]σ — — — εύς	Ἱπποθωντίς I.	66 b
—		—	Ἀντιοχίς IX.	66
2	Καλλίστρατος	Πάνδιος Σωκλέους ἐξ Οἴου	Πανδιονίς V.	70
—		—	VI.	67
—		—	Ἱπποθωντίς VII.	68
—		—	Ἀκαμαντίς IX.	69
3	Διότιμος	— ων Ἀχαρνεύς	Ἀντιοχίς	71
4	Θούδημος	— — ήδης Δωροθέου Παλληνεύς		72
		19 sp. tum εύς	Ἐρεχθηίς	73
		.... Οἰναῖος	Λεωντίς	73
		...δωρος Ἀθηνοφάνους	VIII.	75
		Φρύνων Λευκονοεύς	Ἀκαμαντίς	76
non post		— φῶντος	Πανδιονίς	78
ol. 106		— — ς Ἐ[τε — —		79
		— ισίου —		80
		— Γλαυκίππου Ἀτηνεύς		81
		Νικόξενος Νικοκλέους Χολλήδης		82
		Ἱε]ρο[κλεί]δης [......... Λαμ]-		82 b
107, 2	Θέελλος	Καλλιάδης Εὐω[νυμεύς?] [πτρ[εύς		105 105 b
4	Καλλίμαχος	— ς [Ἀ]ν[τιό]χου? Φλυεύς	Πανδιονίς	107 108
108, 2	Θεμιστοκλῆς	Λυσίμαχος Σωσιδήμου Ἀχαρνεύς	Αἰγηίς VIII.	109 Ἀθήν.
				VI p. 152
—		—	— — ντίς	110
4	Εὔβουλος	Χρέμης Φ...........δης	Λεωντίς	111
109, 2	Πυθόδοτος	Κλεόστρατος Τιμοσθένους Αἰγι-		114
4	Νικόμαχος	Ὀνήσιππος Ἀραφήνιος [λιεύς[4])	Πανδιονίς VII.	116
110, 3	Χαιρώνδας	Φίλιππος Ἀντιφ.............	Πανδιονίς X.	121 122
4	Φρύνιχος	Χαιρέστρατος Ἀμεινίου Ἀχαρνεύς	Ἀκαμαντίς VI.	123
—		—	Πανδιονίς X.	124 125
				126 127
		Εἰ]τεαῖος		130
111, 4	Νικοκράτης	............ι.ίου Π.......ς	Πανδιονίς II.	169

4) Vide quae de familia huius scribae quem sine causa primae prytaniae tribuit (nimirum annuus fuit) coniecit Riedenauer act. p. 86.

ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	CIA
non ante ol. 111		Μνησίφιλος Μνήσωνος		II 230
112, 1	Νικήτας	Ἀριστόνους Ἀριστόνου Ἀναγυράσιος	— ντίς II.	183
	—	—	Ἀντιοχίς VIII.	173 174 Ἀθήν. VI p. 131
112, 2?		— — ε]ύς		175
112, 3	Ἀριστοφῶν	Ἀντίδωρος Ἀντίνου Παιανιεύς	Λεωντίς IX.	176 177
4	Κηφισοφῶν	. . . . φάντου Εὐπυρίδης	Αἰγηίς IV.	178
113, 4	Ἀντικλείδης	Ἀντιφ — Κοροίβου Ἐλευσίνιος	Ἀκαμαντίς X.	179
non post ol. 113		spatia 19	Ἀκαμαντίς	180
114, 2	Κηφισόδωρος	— Πυθοδώρου Ἀλωπεκῆθεν	Ἱπποθωντίς I.	181
	—	—	III.	182
	—	—	V.	183
114, 3	Φιλοκλῆς	Εὐθυγένης Ἡφαιστοδήμου Κηφισιεύς	VII.	185
	—	—	Οἰνηίς IX.	186
	—	—	Ἐρεχθηίς X.	188
115, 1	Νέαιχμος	Θηραμένης Κηφισιεύς	Ἐρεχθηίς II.	Ἀθήν. VI p. 158
	—	Νικόδημος Ἀναφλύστιος	Ἀντιοχίς V.	191
post 115, 1		— — — Λαμπτρεύς		222
115, 3	Ἄρχιππος	— ωνος Ἐλευσίνιος		231
non post ol. 115		Φαῖδρος	Ἀκαμαντίς	221 [5])
		— — νεύς		230
116, 1 s. 2 s. 117, 3		— ί]δης Ν[α . . . ο]ς . ι[—		231
116, 4	Θεόφραστος	— ου Ἀγνούσιος	Ἀκαμαντίς VI.	236
118, 2	Ἀναξικράτης	— α]σανοπου[πο]υ Παιανιεύς	V.	238 241
	—	—	IX.	238 b
non post 118, 2		ο]ς Ῥαμνούσιος		244
		ο]υς Θοραιεύς		245
118, 3	Κόροιβος	Πάμφιλος Θεογείτονος Ῥαμνούσιος	Δημητριάς VII.	246 247 248
	—	—	Οἰνηίς X.	249 b
118, 4	Εὐξένιππος	— ος Λύκου Ἀλωπεκῆθεν	Δημητριάς	252 b
	—	—	Ἐρεχθηίς II.	Ἀθήν. VI p. 386
119, 1	Φερεκλῆς	Ἐπιχαρῖνος Δημοχάρους Γαργήττιος	Αἰγηίς IV.	255
	—	—	— ντίς VI.	256
	—	—	Οἰνηίς VII.	256 b
	—	—	— ίς XI.	257
2	Λεώστρατος	Διόφαντος Διονυσοδώρου Φηγούσιος	VIII.	259 260
	—	—	X.	261
	—	—	XII.	262—264

5) Cf. Koehler ad hunc titulum.

ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	CIA
119, 3	Νικοκλῆς	Νίκων Θεοδώρου Πλωθεύς	VIII. XII.	II 269 | 270
saec. IV		Ἡγησ —		278
		— — σοδώρου Ι	Κεκροπίς	280
120, 2	Εὐκτήμων	Θεόφιλος Ξενοφῶντος Κεφαλῆθεν	II.	297
121, 1?	Νικίας ὕστερον	Ἀντικράτης Κρατίνου . . . . ιεύς	IV.	299
121, 3 s. 4	Ὀλυμπιόδωρος	— φόρου Μελιτεύς		302
121, 4 s. 122, 2 s. 3	Ἀντίμαχος	Χαιριγένης Χαιριγένου Μυρρινούσιος	III. IV.	303 | 304
saec. IV		ΠυθόδηλοςΠυθοδήλου [Αἰθαλίδης]	Ἀντιοχίς VIII.	Ἀθήν. VI p. 135
122, 2	Γλαύκιππος	Εὔθωνο[ς . . . . κ]ρίτου Μυρρινούσιος		305
4	Καλλιμήδης	Καλλίας Καλλιάδου Πλωθεύς	IX. X. s. XI.	307 | 306
123, 1	Θερσίλοχος	Διόδοτος Διογνήτου Φρεάρριος	II. IX.	308 | 307
2	Διοκλῆς	— ου Ἁλαιεύς	Ἱπποθωντίς I.	Ἀθήν. VI p. 271
3	Διότιμος	Λυσίστρατος Ἀριστομάχου Παιανιεύς	VII. XII.	311 | 312
124, 1	Εὐθίας	Ναυσιμένης Ναυσικύδου Χολαργεύς	III.	314
2	Μενεκλῆς	Θεόδωρος Λυσιθέου Τρικορύσιος	VIII.	315
3	Νικίας	Ἰσοκράτης Ἰσοκράτου Ἀλωπεκῆθεν	III. VI.	316 | 317
125, 2	Ἀναξικράτης	Λυσίας [Π]οθ[είν]ου Διομεεύς		320 b
4	Πολύευκτος	Χαιρεφῶν Ἀρχεστράτου Κεφαλῆθεν	IV. IX.	322 | 323
post ol. 124		. . . . . . .ος Δημητρίου Ἱπποτομάδης	III.	330
	Διομέδων	Φορυσκίδης Ἀριστομένου Α —	X.	334
	Κλεόμαχος	Ἀφθόνητος Ἀρχίνου Κήττιος	Ἀντιοχίς XI.	336
circa		— Βου]λαγόρ[ου —	Ἀντιοχίς	342
a. 300		— νο[ς] Ἱπ[πο]κ[ρίτου —	X.	344
a. Chr.		— Ἀρισ]τ[ο .]ή[. ο]υ	IV.	345
		— ίππου Διομ[εεύς		345 b
saec. III in.	Διογείτων	Θεόδοτος Θεοφίλου Κειριάδης	Δημητριάς XII.	352 b
	Θυμοχάρης	Σώστρατος Ἀ[ρι]στ --		371
260—230	Ἅγνιος	Ποτάμων Δόν[ακος?		372
a. Chr.	Θεόφημος	Προκλῆς Ἀπ —		373
	Λυσιάδης	Ἀριστόμαχος Ἀριστο —	Ἐρεχθηίς X.	373 b
saec. III	— ος	Θεοδόσιος Ξενοφά[ν —	XII.	377
	Ἐργοχάρης	Ζώιλος Διφίλου Ἀλωπεκῆθεν	Ἱπποθωντίς VII.	381
	Ἡλιόδωρος	Χαρίας Καλλίου Ἀθμονεύς	Πανδιονίς VIII.	Ἀθήν. VI p. 271
		— ς Μενεστράτου Λαμπτρεύς	Ἱπποθωντίς VII.	385
saec. III		— — ἐκ Κ]ηδῶν	Ἱπποθωντίς VII.	390
ex.	Προξενίδης	Εὔβουλος Εὐβουλίδου	II.	391
	— τοῦ μετὰ Φαιναρχίδην	Προκλῆς Περι —	XII.	392
	ἐπὶ -ς ἄρχοντος	Ἀριστοφαν —		399
	Θρασυφῶν	— του Παιανιεύς	Πανδιονίς VI.	403

ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	CIA
circa a. 205	Καλλίστρατος	Ἀγνωνίδης Ἀπατου[ρίο]υ		II 406
		Κέφαλος Κεφάλου [– η]ς	Κεκροπὶς VIII.	407
	Μητροφάνης	Ἐπιγένης Μοσχίωνος Λαμπτρεύς	Ἀκαμαντὶς X.	408
	Σύμμαχος	Αρ...ης Θεοδώρου Θορίκιος	VI? X.	417 | 416
	Διονύσιος ὁ μετὰ ——— ην	Θεόλυτος ——— θεν		418
saec. II in.	Ζώπυρος	Μεγάριστος Πύρρου Αἰξωνεύς	Πτολεμαὶς X.	420
		Βουτάδης	Ἱπποθωντὶς	421
		— ω]ν Ἁγνοθέου	Οἰνηὶς	430
	Ἀρχέλαος	Μόσχος Μοσχ— Κυδαθηναιεύς	III. IV.	431
	Τιμησιάναξ	— Ἀριστομάχου Προβαλίσιος		432
	Ἀχαιός	Ἡρακλέων Ναν —		433
	Σωνικος?	Πανσανίας Βιοτέλου? Περιθοίδης	Λεωντὶς	435
saec. II med.	Τύχανδρος	Σωσιγένης Μενεκράτου Μαρ[αθώ-	Ἀκαμαντὶς	436
		Φιλ[— — Παια]νιεύς [νιος		437
	Εὐπόλεμος	Στρατόνικος Στρατονίκου Ἀμα-	Πτολεμαὶς	439 440
		Ἕρμειος [ξαντεύς	Πανδιονὶς VI.	454
a. 136-133	Ἀγνόθεος	Μενεκράτης Χαριξένου Θορίκιος	Ἀτταλὶς V.	458
a. 127	Ἐπικλῆς	Γοργίλος Γοργίλου		459
	Ἰάσων	— Ἀναξικράτου Ἐλευσίνιος	Ἀντιοχὶς	460
saec. II ex.	Ἰάσων ὁ μετὰ Πολύκλειτον	Ἐπιφάνης Ἐπιφάνου Λαμπτρεύς	IV.	461
		— δό]του Διομεεύς		462
	Σαραπίων	Σοφοκλῆς Δημητρίου Ἰφιστιάδης	Ἀτταλὶς V.	465
saec. I in.	Μηδεῖος	Φιλίων Φιλίωνος Ἐλευσίνιος	Λεωντὶς III.	467
	Δηναῖος	Ἰσίδωρος Ἀπολλωνίου Σκαμβωνίδης	II. IX.	469
	Ἀγαθοκλῆς	Εὐκλῆς Ξενάνδρου Αἰθαλίδης	III.	470
	Ἀρίσταρχος	Τελέστης Μηδείου Παιανιεύς	VII. XI.	470
saec. I med.	Νικόδημος	Ἐπιγένης Ἐπιγένου Οἰναῖος	III.	471 472
	—	—	IV.	471
	Διονύσιος ὁ μετὰ Παράμονον	Λάμιος Τιμούχου Ῥαμνούσιος	Αἰαντὶς VII.	475
	— ης	— θένης Κλεινίου Κοθωκίδης		477
saec. I ex.		Ἀν —		479
	Λύσανδρος	Γάιος Γαίου Ἁλαιεύς		489 b
		— τιος		490
saec. IV ex.		— η]ς Χα —		492
saec. IV v. III		— — Διομεεύς		493
saec. III		— ω]ν Ἁγνοθέου	Οἰνηὶς	495
90—100 p. Chr.	Φιλόπαππος	[Β]ούλων Μοιραγένους Φυλάσιος	Ἐρεχθηὶς	III 1020
Hadriani temp.	Τίτος Κωπώνιος Μάξιμος Ἁγνούσιος	Νεικίας Δωρίωνος Φλυεύς	Ἀντιοχὶς III.	2
138|9 s. 139|40	Πραξαγόρας Τειμοθέου Θορίκιος	Χρυσόγονος Φλυεύς	Αἰγηὶς VI.	1023

ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	CIA
165|6—167|8	*M. Βαλέριος Μαμερτῖνος Μαραθώνιος*	*Φ ... ος Ποσιδωνίου*	*Πανδιονίς*	III 1029
166|7—168|9	*(τοῦ μετὰ Μαμερτεῖνον ἄρχοντα ἐνιαυτοῦ)*	*Μουσαῖος Φυλάσιος*	*Ἀκαμαντίς*	1030
168|9—173|4	*Τινήιος Ποντικὸς Βησεεύς*	*Σ..... Ταμιακός*	*Ἀκαμαντίς*	1031
169|70—174|5	*(ἐπὶ τοῦ μετὰ Τεινήιον Ποντικὸν ἄρχοντα ἐνιαυτοῦ)*	*Κορνήλιος Μενεσθεύς*	*Πανδιονίς*	1032
	—	—	*Ἀντιοχίς*	1034
circa a. 175		*Εὔκαρπος Θεο......*		1038
circa a. 180	*Ἀθηνόδωρος ὁ καὶ Ἀγρίππας Ἀσμένου*	*....ν ......νισίου*	*Ἀτταλίς*	1040
circa id. temp.		*Ὀνήσιμος Εὐτυχίδου.*	*Ἀδριανίς*	1041
—		*Κλώδιος [Ἀντ]ίοχος Λαμπτρεύς*	*Οἰνηίς*	1042
—		*Ἰστλήιος Πυθόδωρος*	*Ἱπποθωντίς?*	1048
190—200		*Ἐπι.....*	*Αἰαντίς*	1051
		Οὔλπιος? Παράμονος Ἐπεικίδης	*Ἀντιοχίς?*	1073
209|10	*Φλ. Διογένους Μαραθώνιος*	*Ῥόδων Καλλίστου Μαραθώνιος*	*Πανδιονίς*	10

INDEX CAPITUM.

EPIMETRUM.

Hic libellus iam prelum subiturus erat, cum mihi missa est dissertatio inauguralis h. a. Gryphiswaldiensis 'de scribis senatus populique Atheniensium'. Cuius auctor Carolus Schaefer Rugianus docte et prudenter eadem tractavit quae nos comprehendimus paragraphis novem prioribus. Et quod in rebus non nullis inter nos consentiamus illum nobiscum gaudere confidimus, nec vero desunt de quibus suam sententiam veram esse nobis persuadere non potuerit. Ex quibus unam rem quae maioris momenti est quoniam in ipsa dissertatione amplius persequi necessarium non videbatur, hoc loco paucis tractabimus. Unum enim tantum modo scribam senatus quinto saeculo statuens scribam secundum prytaniam qui ex coniectura Koehleri CIA I, 61 a. 409 (*τὸν Δράκοντος νόμον τὸμ περὶ τοῦ φόνου ἀναγραψάντων οἱ ἀναγραφῆς τῶν νόμων παραλαβόντες παρὰ τοῦ [κατὰ πρυτανείαν γραμμ]ατέως τῆς βουλῆς ἐστήλῃ λιθίνῃ καὶ καταθέντων πρόσθεν τῆς στοᾶς τῆς βασιλείας κτλ.*) legitur alia coniectura removit (p. 13 ss.). Nusquam enim dici *ὁ κατὰ πρυτανείαν γραμματεὺς* sed *ὁ γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν*, titulum autem CIA II, 167 qui unus praebeat *ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα τὸν κατὰ πρυτανείαν γραμματέα* neglegenter exaratum nihil probare. Nolo equidem huius loci auctoritatem defendere neque ad alterum provocare in titulo III, 3 [*τὸ δὲ ψήφισμα γράψαι τὸν κατὰ πρυτανεί]αν γραμμ[ατέα ἐ]ν στήλῃ λιθίνῃ κτλ.*, qui sane etiam multo recentior est. Neuter enim eorum huc quadrat, quoniam nostro loco scribae nomen non in fine tituli formula illa solemni qua scriba decretum inscribere iubeatur legitur, sed in ipso verborum contextu. Ut autem scribam senatus et populi in textu hoc pleniore nomine, in formula autem illa *ἀναγράψαι κτλ.* scribam populi dici vidimus, ita scribae secundum prytaniam duo nomina fuisse statuere licet. Et si quidem hoc loco pleniore nomine adpellandus erat, scire velim quo modo aliter verba collocari potuerint nisi *ὁ κατὰ πρυτανείαν γραμματεὺς τῆς*

βουλῆς. Quae cum ita sint Koehleri coniectura in dubitationem vocari non potest. Accedit quod Schaeferi inventum minus etiam placet. Supplet ita: *παραλαβόντες παρὰ τοῦ [βασιλέως μετὰ τοῦ γραμμ]ατέως τῆς βουλῆς*. At primum prorsus inauditum est perscriptores ad leges describendas scribae senatus auxilio usos esse: immo constat ipsos hanc ad rem nomothetis adiunctos fuisse. Scriba senatus autem nisi eis qui rogationem tulerant adesse non solebat, ut loci demonstrant quos ipse Schaeferus adfert (CIA IV fasc. 1, 61a, Aristoph. Thesmoph. 432). Huc alterum accedit quod verborum collocatio mirum quantum abhorret a veterum titulorum consuetudine. Est enim, ut quivis vel mediocriter in eis versatus facile concedet, simplicitas eorum cum tanta elegantia iuncta, ut similem verborum collocationem qualis a Schaefero statuta est nullam indagare possis.

Quoniam igitur Koehlerus quin verum suppleverit dubitari posse non videtur, simul alia lis dirimitur, quae est de eo scriba qui in praescriptis titulorum tribui praesidenti additur. Qui cum saeculo quinto per prytanias mutetur, nullus profecto alius est nisi is qui disertis verbis dicitur *ὁ κατὰ πρυτανείαν*. Quod vero postea ubi annuus factus est hoc nomen retinuerit, non est quod miremur. Certissimum est *τὸν γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν* sive *τὸν περὶ τὸ βῆμα* in prytanum catalogis inter aisitos referri ideoque per anni tempus provincia fungi. Idem ni fallor Schaeferus, etsi saeculis quarto a. Chr. posterioribus operam dedisse non videtur, cum intellexisset, Hadriani aetate magnam mutationem factam esse dixit p. 40. Vellem id exemplis demonstrasset vir alias doctus: nam quoad nos cognoverimus recentioribus temporibus in universum eadem instituta manserunt atque olim fuerant. Si vero certo aliquo tempore eum scribam qui dicitur secundum prytaniam annuum factum esse constat, quando eum annuum factum esse veri similius sit quam inter ol. 103, 1 et ol. 104, 2 non adsequor.

Schaeferus igitur saeculo quinto et quarto *τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς*, postea *τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου*, cum autem CIA II, 191 et *Ἀθήν*. VI pag. 158 (ol. 115, 1)

utroque in titulo tribui praesidenti scribam contribulem adiungi observasset (p. 32 s.), paucis annis (ol. 114, 4—ol. 115, 2), etiam scribam secundum prytaniam in praescriptis ferri statuit (p. 39 s.). Sed in tanta horum cum ceteris praescriptorum similitudine alium in his atque in ceteris titulis scribam intellegendum esse credibile non est. Simplicius ego qui semper hos cum reliquis scribas secundum prytaniam esse duxi quid de eis iudicandum sit exposui p. 210. Quod vero uterque tribus praesidentis contribulis est, casui sine dubio debetur. In titulo autem Ἀϑήν. VI p. 269 edito, quo haec sententia non mediocriter commendatur, nunc Schaeferum (p. 39 adn. 2) eum extitisse video, quem fore tum negabam. Quo de titulo cum Cumanude ei lis gerenda est, non mecum.

Zu Plautus' Curculio.

Curc. 12 ff. lauten nach den Handschr. im Wesentlichen so:

P. Nam quo te dicam ego ire? Ph. Si tu me roges
Dicam ut scias. P. Si rogitem, quid respondeas?
Ph. Hoc Aesculapi fanumst. P. Plus iam anno scio.
Ph. Huic proxumum illud ostium occlusissimum.
Salve! valuistin ostium occlusissimum?

In V. 16 verlangt der Sinn nicht *occlusissimum,* sondern *oculissimum,* was sich schon im Texte des Hermolaus findet. Sobald man diese Berichtigung vornimmt, wird freilich das Metrum zerstört, weshalb man nach dem Vorgange des Pylades und Muret *valuistin usque* schrieb und schliesslich die beiden letzten Worte umstellte. Billigt man aber hier *oculissimum ostium,* so wird auch im ersten Verse *ostium occlusissimum* bedenklicher als es ohnehin schon ist. Es muss auch hier *oculissimum* heissen; im Uebrigen hat das Metrum schon Pylades hergestellt durch die Schreibung *ostium est oculissimum.* Aber auch so sind noch nicht alle Bedenken beseitigt. Wenn Phädromus V. 22 sagt 'quomque illa noctu clanculum ad me exit, tacet', so könnte man zwar das *illa* mit dem betonten 'sie' wiedergeben, was ganz gut zu dem folgenden stimmte; doch gibt es auch einen andern Weg. Paulus sagt nämlich p. 179, 8 in Bezug auf unsere Stelle: oculissimum: carissimum. Plautus oculissimum ostium amicae? Dass das Citat bei Festus eben so gelautet hat, beweist der erhaltene Rest: *mum ostium amicae.* Nun ist es zwar möglich, dass Festus interpolirt ist, aber nicht wahrscheinlich, während die Handschriften des Plautus an der betreffenden Stelle auf jeden Fall corrupt sind. Könnte also nicht *oculissimum ostium* der Schluss eines Verses sein und *amicae* der Anfang eines neuen? Wer aber das als wahrscheinlich zugibt, wird sich vielleicht auch der weitern Vermuthung nicht verschliessen, dass *occlusissimum* nicht blosse Verderbniss ist, sondern der Ausgang des neuen Verses, und dass der Schreiber von *oculissimum* im vorhergehenden auf eben dieses *occlusissimum* abirrte. *Occlusissimum* passt nämlich vortrefflich im Munde des seinen Herrn verspottenden Sclaven. Man denke sich beispielsweise die ganze Stelle folgendermassen angeordnet:

Ph. Huic próxumum illud ést oculíssumum óstium
Amícae. P. Mihi vidétur occlusíssumum.
Ph. Salvé! valuistine úsque oculissumum óstium?

Georg Goetz.

QUAESTIONUM

DE TITULIS CYPRIIS PARTICULA

SCRIPSIT

IOANNES VOIGT

Cum certissimam veterum linguae graecae dialectorum cognitionem e titulis capi, summo autem opere, ne grammaticorum aut lexicographorum testimoniis nimium tribuamus, cavendum esse constet, mirum non est, quod nostra dialecti Cypriae cognitio ante hos paucos annos admodum in lubrico versata est. Patebant quidem in promptuque erant iam tum tituli in Cypro insula reperti sat multi, sed fere omnes Ptolemaeis quique iis succedebant Romanis insulam imperio tenentibus incisi sermonem communem sine ullis fere genuinae dialecti vestigiis praebent.

Itaque Mauricius Schmidt in commentatione, quam scripsit de dialecto Cypria[1]), non nisus est nisi glossis quas Hesychius aliique tradiderunt. Uberius nuper eandem materiam tractavit Augustus Rothe dissertatione quae inscribitur: Quaestiones de Cypriorum dialecto et vetere et recentiore (Lips. 1875). Quarum quaestionum ne primum quidem caput, quo agitur de vocalibus, usque ad finem perductum esse valde dolendum est, quoniam summa ille cum cura et diligentia glossas Cyprias denuo perscrutatus res novas haud paucas protulit et glossas non nullas, quibus nomen gentis additum non est, ad dialectum Cypriam revocavit. Nihilominus restant haud paucae, de quibus etiamnunc dubitari possit: quin etiam nonnullis tantae offusae sunt tenebrae, quantae ne vix umquam dispelli possint verendum sit. Quo fit, ut de non nullis sonorum mutationibus dubitationi locus detur, utrum huic dialecto adscribamus necne.

Quamquam non plane exaruerat fons, unde certior veteris et genuinae Cypriorum dialecti cognitio hauriri posset: obrutus

1) Kuhn, Zeitschr. für vergl. Sprachf., vol. IX p. 290 sqq.

latebat. Titulos enim veteris dialecti testes manibus iam tenebant viri docti nescii quid tenerent: nam sermo vere graecus delitescebat in singulari quadam litteratura atque ab usitata alienissima. Quid, quod ipsae notae toto genere differunt a litteratura graeca similes cuneorum illorum, quibus Assyrii et Babylonii[1]) utebantur!

Quam ob rem noli mirari, quod aliquantum temporis praeteriit, priusquam tituli illi enuclearentur. Undecimo quidem huius saeculi anno primum novae litteraturae titulum Cyprium publici iuris fecit Hammer[2]). At per quadraginta annos nullum huius generis exemplar viris doctis patuit praeter titulum illum trium versuum, quem nemo dignum duxit, qui accuratius investigaretur: sed omnes in Hammeri sententia videntur acquievisse, qui Phoenicium eum esse arbitratus est. Atque in eundem errorem incidit is, qui iterum titulum illum in lucem edidit, Ross[3]). Paullo post prope Δάλιν oppidum, quod est antiquum Idalium, tabula ahenea amplissimum adhuc praestantissimumque dialecti Cypriae monumentum reperta est: quam primus exprimendam curavit de Luynes[4]) una cum titulo illo Hammeri duobusque aliis brevioribus cumque sat magno nummorum Cypriorum numero. Qui tituli nummique quamquam inquirendi materiam satis amplam praebebant, quamquam vel proximis annis nova inscriptionum copia in lucem prodibat — imprimis, de ceteris ut taceam, indagandis et effodiendis inscriptionibus operam dederunt Hamilton Lang et di Cesnola — per viginti fere annos variis erroribus viri docti agitabantur; quos uberius exposuit Mauricius Schmidt in libello quo egit de tabula Idaliensi et de litteratura Cypria[5]), brevi comprehendit Augustus Rothe (l. l. p. 3).

1) Hac de re proximo anno disseruit Deecke (Der Ursprung der kyprischen Sylbenschrift, Argent. 1877).

2) Topographische Ansichten, Vindob. 1811 p. 190, nr. 69.

3) In Gerhardii Diariis Archaeologiae a. 1851 nr. 28 p. 321.

4) Numismatique et Inscriptions Cypriotes, Paris. 1852.

5) Die Inschrift von Idalion und das kyprische Syllabar, Jen. 1874 p. 11 sqq.

Denique titulus bilinguis litteris Phoenicciis Cypriisque exaratus, quem Hamilton Lang Idalii repperit, lucem attulit ambiguis illis elementis ita, ut ipsius Langii [1]) inventis adiuti G. Smith et S. Birch [2]) notis illis non litteras, sed syllabas exprimi sermonemque graecum subesse cognoscerent. Qui quod in significatione singulis litterarum notis attribuenda saepenumero errarunt, haud mirum, quippe qui primi in hanc rem inquisiverint. Post illos quaestionem suscepit I. Brandis [3]) qui omnium notarum significationes persequi et investigare conatus non nullis certe recte perspectis eo usque provectus est, ut dubitari vix posset, quin tituli illi graecae dialecti cuiusdam sermonem praeberent. Secuti deinde sunt Maur. Schmidt edito libello quem supra commemoravi atque Deecke et Siegismund Argentoratenses, quorum commentatio [4]) fere iisdem diebus in lucem prodiit atque libellus illius. Et utrique quidem — Schmidtium dico et duumviros Argentoratenses — Brandisium multa aliis exploranda reliquisse, multa quae nullo modo probari possent proposuisse intellexerunt. Maxime autem in verborum formis quibusdam inauditis horrendisque offensi sua utrique via ad easdem fere litterarum interpretationes pervenerunt ita, ut de plerisque notis, maxime de iis quae in tabula Idaliensi leguntur, dubitatio nulla fere relicta sit.

Nominasse satis habeo Theod. Bergkium, inventorum illorum iudicem minus aequum quam verbosum [5]); nam quae ipse proposuit, argumentis demonstrare fere supersedit.

Aperta tandem notarum plerarumque significatione H. L. Ahrens [6]) ad verborum potissimum formas et significationes

---

1) Transactions of the Society of Biblical Archaeology, vol. I (1872) p. 124 sqq.

2) Transactions vol. I p. 129 sqq. et 153 sqq.

3) Versuch zur Entzifferung der kyprischen Schrift (cf. Berl. Monatsberichte, 1873 p. 643 sqq.).

4) 'Die wichtigsten kyprischen Inschriften' in Curtii Studiorum vol. VII (1874) p. 217 sqq.

5) Jen. Literatur-Zeitung, 1875 nr. 26.

6) 'Zu den kyprischen Inschriften' in Philol. vol. 35 (1875) p. 1 sqq.

atque ad sententiam argumentaque titulorum animum advertit, cuius rei cum Schmidt tum Deecke et Siegismund initium fecerant: et ne hac quidem in quaestione acumen quo ceterarum linguae Graecae dialectorum naturam indagavit felicissimum destituit virum doctissimum, cuius postea sententias haud paucas probavit Siegismund in Studiorum vol. IX p. 97 sqq.

Cum inscriptiones, quas di Cesnola repperit [1]), fere omnes trans Oceanum in orbem novum traductae sint, Isaac H. Hall operae pretium fecit, quod triginta septem ita edendas curavit [2]), ut litterarum notae quam accuratissime ad lapidum speciem exprimerentur. Quem summam diligentiam adhibuisse ex verbis ipsius apparet, ita ut iniuria Schmidt [3]) auctoritatem eius contempserit. Et Hall ipse nuperrime [4]) iterum lapidibus inspectis se nusquam Schmidtio assentiri posse asseverat, ubicunque ille notas aliter atque ipse reddiderit interpretatusque sit. Accedit quod titulorum quales Hall prodire iussit partem optime comprobant sex quas nos dicimus photographiae [5]). Quae autem ipse titulos interpretari conatus proposuit, ex iis vix quicquam probari potest. Sed fructum ex inscriptionibus ab illo editis percepit Ahrens, qui in Philologi vol. 36 (1876) p. 1 sqq. non tantum ad priorem suam commentationem non nulla addidit, verum etiam quinque titulos, cum illam conscriberet, nondum notos tractavit.

Iam restat, ut paucis verbis commentationis nuperrime

1) Cf. p. 254.

2) 'The Cypriote Inscriptions of the Di Cesnola Collection' in 'Journal of the American Oriental Society' vol. X (1875) p. 201 sqq.

3) 'Schliesslich bemerke ich noch, dass in Fällen wo Isaac Hall's Facsimile und mein nach Schröder's guten Abklatschen genommener Abriss abweichen, mein Abklatsch absolut nichts erkennen liess, was Hall's Lesung bestätigte.' (Sammluug kyprischer Inschriften, Jen. 1876. praef. pag. 2.)

4) 'On Mor. Schmidt's Collection of Cypriote Inscriptions' in 'Proceedings of the American Oriental Society' (1877) p. XXVII sqq.

5) 'Published by the Metropolitan Museum of Art (New-York).' Et has photographias et Hallii libellum una cum nonnullis ectypis chartaceis apographisque Deeckii summa benignitate inspicere mihi licuit.

editae mentionem faciam, quam composuit Ricardus Neubauer[1]). Quam priore quidem libelli parte instituit quaestionem, cum nihil valeat in litteraturam dialectumque Cypriam, omittendam eam potius existimo — negavit autem Golgos omnino unquam exstitisse, et potest certe ea de re dubitari —: de altera parte quid dicam, nisi nihil fere, quod ad explicandos titulos ille in medio posuerit, non videri reiciendum esse? Neque enim multis verbis, opinor, opus est, cum plurimae eiusmodi res insint in libello illo, quales per se refellantur: quod neminem, qui inspexerit, non intellecturum esse confido.

In re perdifficili quod etiam doctissimos viros non nulla aliis explananda reliquisse moneo, non vereor profecto ne laudibus eorum obtrectare videar: cum ipsi saepius satis dubitanter sententias prompserint neque raro inter se ipsi dissentiant. Denuo in illa monumenta dialectumque Cypriam, quatenus ex iis appareat, inquisituro cum omnes tituli quam accuratissimis imaginibus expressi inspiciendi sint, non iam acquiescendum est in titulis et latinis et graecis litteris perscriptis — ita enim transcriptos Argentoratenses[2]) cognitu dignissimos addita sane litteraturae Cypriae tabula, Ahrens[3]) plures quidem non tamen omnes proposuerunt —, neque in iis quos Schmidt[4]) propriis quidem litterarum notis, non tamen iisdem quae in ipsis lapidibus exstant expressit.

Nunc vero praesto est Mauricii Schmidtii volumen sat amplum[5]), quo omnium titulorum, qui ad illud tempus innotuerant, imagines ante oculos posuit[6]). Neque tamen utilitatem tantam quantam exspectaveris praebet, id quod primum Deecke

1) 'Der angebliche Aphroditetempel zu Golgoi und die daselbst gefundenen Inschriften in kyprischer Schrift' in Commentationibus philologis in honorem Theodori Mommseni scriptis (Berol. 1877) p. 673 sqq.

2) Stud. VII p. 234 sqq.

3) Philol. vol. 35 p. 28 sqq. et vol. 36 p. 12 sqq.

4) Die Inschrift von Idalion p. 92 sqq.

5) Sammlung kyprischer Inschriften in epichorischer Schrift, Jen. 1876.

6) Numeros illius secuturus sum adiecto signo 'Schm.' notatos.

animadvertit[1]. Omitto quod nummos omnino neglexit: certe omnes in unum locum titulos colligendi consilium ideo cepit, ut singulis hinc illinc conquirendis supersederemus. Sed non omnium titulorum omni ex parte accuratae sunt imagines — imprimis notae obscuratae et mutilatae haud raro longe aliam exhibent speciem atque in libellis, e quibus a Schmidtio depropmti sunt tituli —, ac ne erroribus quidem manifestis plane carent. Veluti in tituli Schm. XVI 1 apographo *b* littera notato, quod ab Hallio mutuatum dicit Schmidt, tertio, a fine si incipis, loco *pi* nota est, apud Hallium ipsum *o* nota lineola infra addita distincta. Accedunt alia quae hoc loco enumerare longum est: suo quaeque loco afferentur. Non percipi igitur ex corpore illo inscriptionum quam voluit Schmidt utilitatem manifestum est.

Denique ante hos paucos menses di Cesnola quomodo per decem annos monumentis veteris memoriae in Cypro insula investigandis operam dederit libro satis magno[2] demonstravit: in quo post paginam 436 Cypriae litteraturae titulos, quos ipse effodit, octo tabulis expressos oculis subicit. Non omnes autem hic exstare, neque eos qui exstent satis accurate redditos esse inspectis cum ceterorum virorum doctorum libris tum illis quas supra commemoravi photographiis videbis. Nihilominus tabulae illae non plane sunt neglegendae, cum non nulli tituli in iis primum publici iuris sint facti. Qui tituli — sunt autem unus et viginti — accedunt ad eos qui antea iam noti fuerant octoginta octo, ita ut omnino tituli huius litteraturae Cyprii centum et novem praesto nobis sint. Nummi Cyprii, qui et ipsi haud spernendi sunt litteraturae Cypriae testes, quot adhuc innotuerint, afferre non possum, quoniam Langii libellum[3] nancisci nondum potui; praesto mihi fuerunt nummi ad septua-

1) Philologischer Anzeiger vol. VIII (1877) fasc. VI.

2) 'Cyprus. Its ancient cities, tombs and temples. A narrative of researches and excavations during ten years residence as american consul in that island.' Lond. 1877.

3) 'On coins discovered during recent excavations in the Island of Cyprus.' Lond. 1871.

ginta, quorum plurimos ministravit Luynesii liber [1], non nullos Brandisii libellus saepius laudatus, unum Schmidtii corpus (Tab. X 1), quem quidem ille a Langio mutuatus est.

His fere fontibus subsidiisque nisus denuo titulos nummosque Cyprios peculiari litteratura exaratos perscrutatus ea, quae viri docti nondum extricata reliquerunt, aliqua ex parte pro viribus meis exiguis explanare conabor. Ac primum quidem singulos deinceps titulos eo ordine, quo in Schmidtii corpore [2]) sese excipiunt, servato tractabo et in medio ponam, si quid invenisse mihi videor, quod fugit viros doctos. Cum autem inscriptionum imagines, quales in corpore Schmidtiano exstant, non omni ex parte perfectae sint, haud abs re duco ad unum quemque titulum ea adscribere, in quibus Schmidt erravit, sive exemplar quo usus est non accurate in tabulas transcripsit, sive in ipso exemplari mendum inest. Spero hanc operam iis usui futuram esse, qui titulos Cyprios denuo perscrutabuntur.

Accedunt ad titulos a Schmidtio collectos ii, quos Cesnola in libro cuius modo mentionem feci primus exprimendos curavit nulla interpretatione addita.

Denique nummorum quoque quos de Luynes [3]) ante oculos nobis posuit inscriptiones, quatenus enucleare potui, proponam.

Sed priusquam ad ipsam rem aggrediar, non nulla de universa litteratura Cypria praemonenda esse mihi videntur. Plerorumque titulorum litterae a dextra ad sinistram directae sunt; contraria ratione septem tantum tituli conscripti sunt: Schm. VIII 3 α, 3 $\beta\gamma$, 4, 5, 6 et duarum armillarum aurearum inscriptiones, quarum alteram reddidit Schmidt (XXI 10), nummique duo (Schm. X 1 et Luyn. VI 3); ad quos titulos num-

1) 'Numismatique etc.' tabb. I—VI, XII.
2) Cf. p. 257 extr.
3) Librum eius nota 'Luyn.' significabo.

mosque fieri sane potest ut postea unus alterve eorum, quorum sententia adhuc est recondita, adiciatur. Qui scribendi ordo cum apud ceteros Graecos posterioribus temporibus in usu fuerit, vetustissimi autem tituli ad sinistram directi sint, forsitan quispiam crediderit idem valere de litteratura Cypria. At paucos illos titulos ceteris omnibus vetustate praestare documento sunt armillae illae Etevandri Paphii regis nomen incisum exhibentes. Qui quo tempore vixerit, e monumentis Assyriis constat, si quidem Ithuander sar Paappa, qui est in monumento ineuntis saeculi septimi a. Chr. n., idem est atque *Ἐτέϝανδρος ὁ Πάφω βασιλεύς*, cuius armillae casu secundo ad nos pervenerunt [1]).

Res igitur haec fuisse videtur: Cyprii antiquissimo tempore id sine dubio secuti exemplar, quo in litterarum figura usi erant — quod quale fuerit non satis constat —, manum in scribendo a sinistra ad dextram dirigebant; postea commercio vel cum ceteris Graecis, qui tunc omnes contrarium scribendi ordinem servabant, vel cum Phoenicibus habito factum est ut ordinem converterent. Quamquam etiam hoc remotis admodum temporibus factum esse statuendum est.

Sed hac de re amplius agendi hic non est locus. Ad ipsam potius litteraturam transeundum esse puto, de qua pauca praemonenda sunt satis quidem iam ab aliis explorata, quae tamen cum non multis cognita sint, nolui silentio praeterire. Haec autem litteratura ea est, ut singulae notae non singulas litteras, sed syllabas, id est aut vocalem per se positam (*a*, *e*, *i* etc.) aut consonam aliquam cum sequenti vocali coniunctam (*ϝa*, *po*, *ka*, *ku* etc.) significent. Distinguuntur autem nec breves vocales a longis nec consonae tenues a mediis et adspiratis. Viros doctos secutus si litteris latinis ad transcribendas notas Cyprias utar tenuem litteram ponam eius notae loco, quae non tenuem tantum, sed etiam mediam vel adspiratam consonam cum vocali aliqua coniunctam significare potest:

1) Hanc sententiam proposuerunt Schmidt (cf. Jen. Lit.-Ztg. 1876 nr. 5 p. 88) et Cesnola ('Cyprus' p. 307).

pa igitur aut graeco *πα* aut *βα* aut *φα* respondet. Iam nascebatur quaedam difficultas, ubi Cypriis consonae vocalibus nullis sequentibus, quas nudas vocavit Ahrens, his signis notandae erant. Regulae scribendi, quae huc pertinent quasque optime investigaverunt Deecke et Siegismund [1]), sunt haece:

1) Consona in quam vocabulum aliquod exit redditur ea nota, quae vulgo eandem consonam cum vocali *e* coniunctam significat, velut *τοῖς to. i. se*.

2) Si vocabulum a duabus consonis incipit, prior eadem vocali coniuncta exprimitur qua altera, velut *πτόλιν po. to. li. ne* (Schm. I vs. 1). Idem valet de mediis vocabulis, cum consonae sese excipientes sunt muta cum liquida, velut *Φιλοκύπρων pi. lo. ku.*[2]) *po. ro. ne* (Schm. I vs. 1).

3) Ubi autem consonae in mediis vocabulis sese excipientes non sunt muta cum liquida, prior earum vocalem non ex sequenti, sed ex antecedenti syllaba sibi adiungit, velut *ἀργύρω a. ra. ku. ro* (Schm. I vs. 6).

4) Litteram nasalem ante consonam nusquam scriptam legimus, velut *ἄνθρωπος a. to. ro. po. se* (Schm. I vs. 3) [3]).

Hactenus omnes homines docti de scribendi regulis inter se consentiunt. De paucis tantum, quae rariores sunt, consonarum coniunctionibus difficultates restant. Ac de muta quidem cum nasali coniuncta Argentoratenses num idem valeat quod de muta cum liquida dubitant, nixi praecipue voce *ἰκμαμένος* quae *i. ki. ma. me. no. se* scripta est (Schm. I vs. 3). Nam *Ἀβιδμίλκων a. pi. ti. mi. li. ko. ne* (Schm. II vs. 3) nihil ad rem discernendam confert, quia et antecedens et insequens syllaba *i* vocalem exhibet. Quod autem ad *κασίγνητος ka. si. ke. ne. to. se* (Schm. I vs. 3) attinet, est hoc vocabulum com-

1) Cf. Stud. VII p. 226 sqq. et Caueri Delectum inscr. graec. p. 144.

2) Cum Ahrens quintae vocalis sonum *u* fuisse non *y* demonstrasse mihi videatur (Philol. vol. 35 p. 8 sq.), in transcribendis inscriptionibus *u* vocali utar.

3) Litteris graecis si utar, nasalem signis Cypriis non expressam uncis rotundis includam, velut *ἄ(ν)θρωπος*.

positum, cuius partem posteriorem quidam homines docti putarunt secundum regulas in integrorum vocabulorum initio scribendo constitutas[1]) tractatam esse. Num recte ita censeant dubito, cum aliud vocabulum compositum, cuius altera pars voci -γνητος comparari possit, exstet nullum. Nec veri est simile vocis ex duobus nominibus compositae partes minus arte inter se coniunctas fuisse quam praepositionem vel articulum cum substantivo apposito, quae saepissime quasi in unum coaluisse verbum infra commemorandum erit. Quam ob rem ex eo, quod κασίγνητος *ka. si. ke. ne. to. se* scriptum est, concludendum esse arbitror litteram mutam cum ν coniunctam eidem legi obnoxiam fuisse, quam mutam cum liquida. Ad quam regulam optime quadrat quod est in tit. Schm. I vs. 9 *te. re. ki. ni. ja*, sive τέρχνιja sive τρέχνιja legimus.

Deinde ad ἰκμαμένος *i. ki. ma. me. no. se* scriptum regressus paucis demonstrabo, cur fieri posse credam, ut de muta cum μ non idem valeat quod de muta cum ν coniuncta.

Equidem totam hanc quaestionem, utrum prior duarum consonarum in mediis vocabulis sese excipientium vocalem ex antecedenti an ex sequenti syllaba sibi assumat, ex ea pendere arbitror, utrum vocalis antecedens positione producatur necne. Si enim vocalis positione producitur, consona illa nuda ad syllabam praecedentem refertur vocalemque ex ea sibi adiungit; sin autem anceps evadit syllaba, consona ad sequentem potius refertur syllabam eamque ob causam ex ea petit quam sibi adiungat vocalem. Anceps autem syllaba efficitur si sequuntur vocalem, ut Hephaestionis enchiridii[2]) verbis utar:

σύμφωνα δύο, ὧν τὸ μὲν πρῶτον ἄφωνόν ἐστι, τὸ δὲ δεύτερον ὑγρόν.

Ex ὑγρῶν tamen numero μ litteram excipit Heliodorus eamque rarius syllabam reddere ancipitem suo iure dicit. Tradidit hoc Hephaestio (p. 14 fin.), sed ita ut summa iniuria Heliodorum grammaticum multo doctiorem et auctoritate se supe-

1) Cf. reg. 2, p. 261.
2) Ed. Gaisford. p. 12.

riorem vituperet. Itaque cum μ litterae in prosodia singularis natura sit, etiam in litteratura Cypria si de muta cum μ coniuncta non idem valet quod de muta cum liquida et cum ν nasali coniuncta, nequaquam mirum esse arbitror.

Pauca denique de nasalibus litteris μ et ν inter se coniunctis addenda sunt. Quarum unum certum exemplum est *μεμναμένοι me. ma. na. me. no. i* scriptum (Schm. XXI 1), ita ut μ littera mutae vice fungi videatur. Et in enchiridii supra commemorati p. 13 legimus haec:

Ἤδη μέντοι ἡ διὰ τοῦ μ̅ν̅ σύνταξις ἐποίησέ ποτε καὶ βραχεῖαν

ubi adicitur Epicharmi versus trochaicus

Εὔυμνος καὶ μουσικὰν ἔχουσα πᾶσαν φιλόλυρος,

in cuius prima sede necessario trochaeus requiritur. Optime igitur etiam hac in re scribendi ratio in litteratura Cypria adhibita iis praeceptis explicatur et quasi probatur, quae veteres de quantitate syllabarum tradiderunt. Quae cum ita sint, *a. ra. ma. ne. u. se* (Schm. I vs. 21) potius *Ἀρμανεὺς* cum Ahrente quam *Ἀραμνεύς* cum Argentoratensibus pronuntiaverim; quamvis in diversis titulis rationem scribendi discrepare non plane sit negandum. Sed haec ne longus sim omitto, quoniam hanc quaestionem magis attingere quam ad finem perducere in animo habui: unum tamen restat quod videatur addendum esse.

Verba enim vel punctis vel lineolis inter se distinguuntur, quae signa brevitatis causa divisores nominare et lineis directis reddere mihi liceat. Notas autem duobus divisoribus inclusas iuncturas (iunct.) esse volo. Saepius tamen omittuntur divisores illi: imprimis articulus et praepositiones haud raro cum sequenti voce, enclitica vox cum antecedenti quasi in unum coalescunt, ita ut

τὸν ἄργυρον to. na. ra. ku. ro. ne (Schm. I vs. 13)
τὰν πτόλιν ta. po. to. li. ne[1] (Schm. I vs. 1)
κάς πᾶι ka. sa. pa. i (Schm. I vs. 4)

1) Vid. regulam 4 p. 261.

pro: *to. ne* | *a. ra. ku. ro. ne* ; *ta. ne* | *po. to. li. ne* ; *ka. se* | *pa. i* scriptum reperias. Quod non valet de articuli formis in *σ* exeuntibus.

I

Ordinem quo Schmidt titulos proposuit me servaturum esse iam supra dixi[1]). Eos autem titulos ad quos nihil novi habeo quod proferam silentio praeteriturus sum.

Tab. I (Ahr. 1, DS. 3, Schm. Id. 1). Tabula Idaliensis.

Hanc tabulam dialecti Cypriae exemplar elegit Cauer in delectu inscriptionum graecarum (Lips. 1877) p. 139 sqq., et latinis deinceps graecisque litteris perscriptam exhibuit. Imaginem quam de Luynes[2]) oculis subiecit egregiam esse ipsa tabula inspecta testatur Hall et hoc unum animadvertit, in versu tertio inter *to. se* et *i. ta. i* notarum iuncturas divisorem omissum esse. Apud Schmidtium in versu nono per errorem *la* pro *ki* scriptum esse[3]) Deecke iam reprehendit[4]). Paullulum discrepat, discrepat tamen a tabula Luynesii versus 7 iunct. 1 tertia nota eo, quod sinistrum anguli supra crucem positi latus hic plane cum cruce coaluit, ita ut *a* nota evadat, illic paullum

---

1) Ad singulos titulos numeros uncis inclusos eos addam, quibus Hall in 'Journal of the American Oriental Society' vol. X (Ha.), Cesnola in 'Cyprus' (Cesn.), Ahrens in Philol. voll. 35 et 36 (Ahr.), Deecke et Siegismund in Stud. vol. VII (DS.), Schmidt ipse in libello qui inscribitur 'Die Inschrift von Idalion' p. 92 sqq. (Schm. Id.), Neubauer in commentatione supra (p. 257) commemorata (Neub.) utuntur. Quod quidem propterea utilitatem quandam afferre videtur, quod Schmidt in corpore inscriptionum non addidit nisi quo loco Ahrens de singulis titulis egerit. Simul addita nota 'Photogr.' eos titulos notabo, quorum photographias iuris publici factas esse supra dixi (p. 256).

2) 'Numismatique etc.' tabb VIII et IX.

3) Cf. tabulae litteraturae Cypriae infra additae (tab. I) nr. 8 et 21.

4) Philologischer Anzeiger vol. VIII fasc. VI.

distinctum est, ita ut *ku* nota, qua opus est, cognosci possit[1]). Sunt eae sane res pusillae nec tamen in eiusmodi libro neglegendae.

Quale sit universum tabulae Idaliensis argumentum intenta et frugifera virorum doctorum opera satis constat, nec minimam partem laudis Ahrenti deberi existimo. De una tamen re vir doctissimus non recte iudicasse mihi videtur. In altera enim tabulae parte inde a versu quarto decimo agitur de pecunia, quam rex et civitas Idaliensis medico cuidam Onasilo se soluturos esse promittunt, cuius pecuniae summam bis in verss. 15 et 26 descriptam legimus. Ac priorem quidem partem subtili argumentatione explicavit Ahrens viditque notis *pe* ||| | *pe* significari δ' πελέκεις i. e. quadraginta minas[2]). Sequuntur deinde duae lineae duaeque litterarum notae, quarum alteram *e* pro ἥμισυ, vel quae Cypria huius vocis forma fuerit, positam esse Ahrente auctore censeo, priorem vero eam potestatem, quam Schmidt ei tribuit, ut *ti* valeat, habere non posse, Ahrens falso sibi persuasit. Infra autem in conspectu ponam tres formas *ti* notae una cum dubiis illis[3]): quibus comparatis apparebit, priore quidem loco notam aliquantum ab usitata differre, altero autem usitatae simillimam esse, ita ut dubitari nequeat quin illis litteris revera *ti* syllaba significetur. Nec Deecke[4]) hoc reprobat.

Iam videamus quid *ti* illud sibi velit. Equidem conieci esse compendium scripturae δι. pro δίδραχμον, ita ut ad quadraginta minas accedant β' δίδραχμα ἥμισυ vel quinque drachmae. Quod autem διδράχμων numerus notatur, si quem offendit, bene memor esto nummum argenteum apud Cyprios usitatum fuisse τὸν στατῆρα qui duarum drachmarum pretium aequaret[5]).

---

1) Vid. tabulae ad finem libelli mei additae alterius nr. 1.

2) Cf. Hesych. s. v. ἡμιπέλεκκον: .... τὸ γὰρ δεκάμνουν πέλεκυς καλεῖται παρὰ Παφίοις, et Philol. vol. 35 p. 66 sqq.

3) Vid. tab. II nr. 2.

4) 'Der Ursprung der kypr Sylbenschr.' p. 25.

5) Cf. Vogué 'Mélanges d'archéologie orientale' app. p. 5 sq.

Tab. II (Ahr. 2, DS. 2, Schm. Id. 2).
Titulus bilinguis Idalii repertus.

De huius tituli variis imaginibus iudicium fecit Hall[1] et primam, quam Lang[2]) prodire iussit, anteposuit iis, quas Euting[3]) et Schmidt nescio utrum horum secutus edendas curaverunt[4]).

In Schmidtii autem apographo duo potissimum insunt menda, quae Deecke l. l. iam animadvertit, utrumque in versu quarto; neutrum apud Eutingium reperitur. Iunct. 1 septimo loco Schmidtii tabula exhibet signum, quod utrum *vi* an *ji* significet, dissentiunt viri docti[5]), Euting autem signum quod magis ad *i* notae, quam exspectamus, similitudinem accedit[6]).

Iunct. 2 secundo loco Schmidt signum *ke* ut etiam Lang habet, quamquam in annotationibus ἀζαϑαῖ legit et *za* Eutingii Deeckii Hallii consensu confirmatur[6]). Praeterea

Vers. 2 iunct. 7 secundo loco, ubi apud Schmidtium singularis formae signum in ceteris apographis manifestum est *va*, quod ab usitato nihil differt[6]).

Tab. III 1 (Ahr. 21, Schm. Id. tabula in fine addita).

Huius tituli a Langio prope Drimou[7]) reperti ectypon chartaceum praesto mihi fuit, quod Deecke mecum communicavit. Hoc ectypo certum fit illud apographon, quod Schmidt *a* littera notat[8]), mendis non plane carere, etsi haec fortasse vel omnia

1) 'Proceedings' l. l. p. XXVIII.

2) 'Transactions' I p. 128. Hall per errorem G. Smithio eam attribuit.

3) 'Sechs phoenikische Inschriften aus Idalion.' Argent. 1875. tab. 1.

4) Titulum bilinguem et tabulam Idaliensem ab Hallio ipso in 'Proceedings of the University Convocation held at Albany N. Y.' (1875) in lucem editam nancisci nondum potui.

5) Vid. tab. I nr. 41.

6) Vid. tab. II nr. 1.

7) 'At a place called Drimou about half way between Soli and Ktima.'

8) Id apographon cui plurimum tribuit, littera *a* notare solet Schmidt: quare ubi plura eiusdem tituli apud eum sunt apographa aliis plerumque neglectis in iis quae addo illius maxime rationem habui, quod littera *a* notatum est.

vel unum alterumve exemplari quo Schmidt usus est tribuenda sunt.

Ac primum quidem in hoc ectypo singuli versus lineis interpositis distincti sunt, verba autem vel iuncturae lineolis, quas nos dicimus verticales, quarum nullum omnino vestigium in Schmidtii apographo reperitur. Apud Ahrentem in Philol. vol. 36 p. 12 divisores descripti sunt praeter unum, de quo Ahrens iniuria dubitavit, eum dico quem in versu primo inter *e. mi* et *o. la. o* iuncturas invenit Hall. Illud enim, quo uti mihi licuit, exemplar particulam certe lineolae praebet. Praeterea corrigenda sunt haec:

Vers. 2 loco quinto plenum *i* pro mutilato Schmidtii signo ponendum esse Ahrens iam perspexerat, nec minus *so* tertia vers. 3 nota plene exprimenda est.

Vers. 3 secundae notae non est usitata litterae *i* forma sed paullum discrepans: pro cruce enim linearum duo anguli qui in utramque partem patent exstant in ectypo[1]). Ahrens Brandisium secutus de signo, cui Bergk *vi*, ipse cum Argentoratensibus *ji* significationem tribuit[2]), cogitavit, cui non assentior, quia neque signum traditum ab usitata *i* notae forma multum differt[3]) neque Hall dubitat, quin *i* littera in lapide conspiciatur.

Vers. 3 loco quarto quod apud Schmidtium legitur *ni* ectypo meo comprobatur: quod Ahrens vult *ke* scripturae traditae repugnat[4]). Itaque prima huius versus iunctura haec signa continet *ti. i. so. ni. ta. se* .

Tab. IV.

Huius tituli ad Salamiou vicum prope Paphum situm reperti imaginem vehementer reprehendit Hall[5]) eamque longe aliam speciem praebere quam lapidem ipsum asseverat; se-

1) Vid. tab. II nr. 1.

2) Cf. tab. I nr. 44.

3) Aliarum quoque notarum diversae in hoc titulo exstant formae; cf. *po* vers. 1 sign. 2 et vers. 2 sign. 6, *mo* vers. 2 sigg. 4 et 13.

4) Cf. tab. I nr. 7 et 33.

5) 'Proceedings' p. XXVIII.

decim enim vel plura signa ibi integra exstare, quae in tabula mutilata sint. Neque iniuria Schmidtium ab eo vituperari cognovi ex apographo huius tituli, quod Deecke mihi misit. In tanta igitur discrepantia operam perderem, si errores omnes corrigere conarer, cum nihilominus id assecuturus non essem, ut certum iudicium de titulo illo litteraturae admodum singularis facere quis posset: ceterum quantum illi apographo Deeckiano tribuendum sit nescio.

Tab. VI 1 (Ahr. 18, Schm. Id. 4).

Titulum a Langio prope Drimou repertum, quem Ahrens iniuria Paphum relegare videtur, Hall non accuratissime quidem, recte tamen expressum ait esse. Cum Langii apographon (*a*) et *Πανδώρα*[1]) (*c*) loco undecimo linearum crucem praebeant, quod lineola supra adiecta *i* fit, *ἰ(ν) τύχαι* pro *σὺ(ν) τύχαι* legendum est, de quo Schmidt titulo a falsario transcripto (*b*) nisus cogitavit.

Tab. VI 2 (Ahr. 14, Schm. Id. 6).

Eiusdem tituli tertium apographon, quod D. Pierides cum Schmidtio communicavit, est in tab. IX nr. 7: quod Hall longe optimum esse affirmat hoc unum vituperans, quod Pierides signa, quae ipse enucleare non potuerit, quamvis vestigia eorum superessent, plane omiserit. Quam ob rem de signis obscuratis et mutilatis iudicium facere non licet. In apographo illo vers. 2 tertio loco invenimus *ta* signum, Ahrens autem in Philol. vol. 36 p. 10 Hallii testimonio *to* comprobari dicit, qua de re ego dubitaverim, quia Hall ipse[2]) de eiusmodi errore in Pieridis apographo tacet. Hoc tamen *ta*, siquidem est in lapide, lapidarii errori, qui alteram lineam transversam qua addita evadit *to*[3]) omisit, deberi veri est simillimum. Sequuntur enim signa haec *a. po. lo. ni* | et vers. 3 *to. ma. ki. ri. o* quae sic transcribenda sunt: *Ἀπόλ(λ)ωνι τῶ Μαγιρίω;* si autem contu-

1) Athen. 1869 vol. 20 nr. 473, 2.

2) 'Proceedings' p. XXVIII.

3) Cf. tab. I nr. 11 et 14.

leris quae leguntur in titulis Schm. VII 2 et Cesn. 46 *τᾶ Ἀθάνα τᾶι Ἐδαλιοῖ* et *τᾶι Παφί[ᾱι τᾶ]ι Ἀφροδίτᾱι*, etiam hoc in titulo articulum *τῶ* ante nomen dei collocatum requiri videbis.

Tab. VII 1 (Ahr. 4, DS. 5, Schm. Id. 3).

Imaginem huius simpuli apud Langium exstare noli Schmidtio credere. Et in tabula hac et in exemplari, quo usus est Schmidt[1]), septimo loco *i* legitur, Siegismund tamen[2]) *ke* esse testatur, quod comprobatur verbis eius, qui primus titulum transcripsit Ceccaldi, qui huius signi dexterum brachium superius paullo altius esse ait[3]): quae verba iniuria viri docti neglexerunt. Signi autem similem formam esse censeo atque in Schm. I vs. 15 iunct. 6 sig. 3[4]).

Tab. VII 2 (Ahr. 3, DS. 4, Schm. Id. 11).

Titulum iam a Luynesio editum[5]) ordine quem instituit perturbato hoc loco posuit Schmidt: non enim est ex titulis a Langio effossis, quos prioribus corporis sui tabulis usque ad tab. VII 3 comprehensurum se esse in praefatione (p. 1) dixerat. In secunda tituli nota lineolae in angulo qui in dexteram patet positae, quam plenam expressit Schmidt, apud Luynesium nihil video nisi exigua vestigia, quae artifici vel omnino non tribuenda vel non consulto ab eo addita esse facile tibi persuaseris. Itaque Deeckio *a. ta. na* non *e. ta. na* legenti assentior maxime propterea, quod, si primum vocis signum *e* significaret, in brevissimo titulo duae eiusdem litterae figurae inter se diversae exstarent. Nam septimo loco *e* certissime traditum est. Deeckii igitur sententiam si sequimur, non mirum quoddam et prorsus inauditum nomen divinum *Ἠτάνα* vel *Ἐθάνα* efficitur, sed omnibus notum *Ἀθάνα*; iam optime

1) Vogué 'Mélanges' tab. IV nr. 10.

2) Stud. IX p. 107.

3) 'Le treizième caractère' (incipit a sinistra) 'a sa branche supérieure droite légèrement relevée', cf. Vogué Mél. p. 102.

4) Vid. tab. II nr. 3.

5) 'Numismatique' tab. X.

quadrat id quod sequitur *τᾶι Ἐδαλιοῖ*. Nam deae illi Idalii templum fuisse ex tabulae Idaliensis versu 27 compertum habemus, ubi tabulam istam legimus relatam esse *ἰ(ν) τὰ(ν) θιὸν τὰν Ἀθάναν τὰν περ' Ἐδάλιον*. *Ἀθάνα* igitur legendum esse sine ulla dubitatione affirmo.

Tab. VII 3.

Sententiae quidem, non lacunae post signum nonum explendae sufficit id quod Schmidt proposuit *mo*. Quapropter ego quidem duas litterarum notas una cum divisore intercidisse puto et confidentius sic scribo:

te. o. to. ro. ne | *to. te. o. ti.* [*mo. ne* |] *e. mi*
Θεοδώρων τῶ Θεοτί[*μων*] *ἠμί*, id est:

Theodori Theotimi filii sum. *Θεοδώρων* enim et *Θεοτίμων* sunt genetivi singularis numeri in —*ων* desinentes. Quae quidem forma propria est dialecti Cypriae, ita tamen ut inveniatur volgaris quoque forma in *ω* (att. *ου*), velut *ἀργύρω* (Schm. I vs. 6), *Ἐτεϝά(ν)δρω* (Schm. XXI 10), *Πάφω* (ibid.), *θεῶ* (Cesn. 47); quae genetivi forma in articulo sola usu venit.

Tab. VIII titulum 1 (Ahr. 26),

quem D. Pierides indagavit et ipse tractavit[1]), Ahrens et Schmidt bilinguem vocarunt, a quibus discedere nolo, tametsi hoc nomen minus quadrat in eum titulum, qui cum primum litteris graecis volgaribus (verss. 1 et 2), deinde Cypriis (verss. 3 et 4) exaratus sit, litteratura tantum duplex et quasi *δίγραφος* vel *δίσημος*, sermone ipso graeco unus tantum dici potest ac *μονόγλωσσος*. Et in versu 1 apud Schmidtium una est maior lacuna, apud Pieridem minores duae exstant interpositis litteris *ΕΩΣ*, quae vocis *βασιλέως* sunt reliquiae. Vers. 3 sign. 2 quin *so* legendum sit, non iam dubito, cum Pierides alteram lineam transversam, qua ad signum Schmidtianum adiecta *so* evadit, oblitteratam certe inveniri asseveret. Post *lo* autem notam et *ne* syllabam et divisorem intercidisse

1) 'On a Digraphic Inscription found in Larnaca'; cf. Transactions of the soc. of bibl. arch. vol. IV p. 38 sqq.

ex lacuna ipsa Pierides iam vidit. In medio versu apud Ahrentem nescio quo casu omissa sunt *o. pa. si. le. o. se* ὁ βασιλέος. Initio vers. 4 cum post *ta. a* unum deesse signum, quarto autem loco *na* et quinto *i* perspici posse testetur Pierides, neque Ahrentis τᾶ Ἀ[θά]νᾶ[ι neque Schmidtii τᾶ Ἀθάνα traditis notis satis respondet, sed τᾶ Ἀ[θά]νᾶι scribendum est[1]).

Tab. VIII 3α (Ahr. 15, DS. 8), 3βγ (Ahr. 16, DS. 9), 3β (Schm. Id. 15).

Qui prioris tituli initio legitur nominis proprii genetivus Τιμοχάριϝος iterum occurrit in nummo Luynesii[2]) sed litteris a dextra ad sinistram directis. Itaque de nomine ipso constat: de cuius forma admodum mira hoc loco agendum non est.

Tab. VIII 4 (Ahr. 19, DS. 10, Schm. Id. 16), 5 (Ahr. 20, DS. 11), 6 (Ahr. 17, DS. 12).

Hi tres tituli difficillimi sunt ad enucleandum, quippe qui signa prorsus singularia alibique non reperta exhibeant et insuper ne integri quidem sint: accedit quod unus eos exprimendos curavit Vogué[3]). Quae cum ita sint, haud facile certi quicquam promi posse arbitror: quae autem viri docti suspicati sunt, ea non omni ex parte mihi placent, quamvis quae veri similiora essent mihi non contigerit invenire.

Tab. IX tituli 1—6

vel turpem in modum mutilati obscuratique vel brevissimi sunt: e quibus nostram dialecti Cypriae cognitionem utilitatem ullam percepturam esse vix sperandum est. Verumtamen ne quid omittam, initio tertii tituli *i* mero errore scriptum esse pro *a*, quod Zotenberg[4]) ostendit, commemorandum est.

1) De ceteris huiusce tabulae titulis scribendique ordine quem exhibent cf. p. 259.
2) 'Numismatique' tab. V nr. 1; cf. Brandis 'Versuch' p. 654 nr. 1.
3) 'Mélanges' tab. IV nr. 5—7.
4) 'Journal Asiatique sér. VI tom. XI' tab. II nr. 14.

Tab. IX 8.

Cypriaene sint notae necne, Schmidtio ipsi dubium videtur.

Tab. IX 9 (Ahr. 5, DS. 1, Schm. Id. 12).

Titulus bilinguis[1]) prope Athienú vicum repertus. In libello saepius commemorato[2]) *vo* notam in prima sede scripserat Schmidt exemplar quod proposuerat Vogüé[3]) secutus, emendaverat postea[4]), nihilominus in tabula de qua agimus iterum *vo* scriptum legimus: *ka* requiri per se intellegitur, quod in monumento exstare Hall quoque confirmat[5]).

Tab. X 1.

Huius nummi, quem unum Schmidt exprimendum curavit, inscriptio *Εὐϝέλϑο(ν)τος* a sinistra ad dexteram directa est: eadem solito more scripta est in nummo Luynesii[6]); signum quartum ibi *le* non *ro* esse Brandis iam suspicatus erat[7]). Ceterum si contuleris arietem cum inscriptione iam antea ab ipso Schmidtio editum[8]), videbis notas hic neglegentius expressas, velut primam *pa* notae similiorem esse quam *e*[9]).

Tab. X titulum 2 (Hall II 7, Cesn. 39, Neub. 7)

Neubauer cum XII 2 coniunctum incredibilem in modum interpretatus est. Quare ne temere de huius viri docti ratione supra iudicium fecisse videar, afferam quae ille de his titulis quamvis non sine dubitatione protulerit.

Ac tradita quidem sunt signa haec — titulum XII 2 ante X 2 collocandum esse censet Neubauer —:

---

1) Vid. quae adnotavi ad tit. VIII 1 p. 270.
2) 'Die Inschrift von Idalion' p. 100.
3) 'Mélanges' tab. III nr. 1.
4) Jen. Lit.-Ztg. 1874 nr. 32.
5) 'Proceedings'; cf. tab. I nr. 6 et 45.
6) 'Numismatique' tab. I 7. vid. infra p. 292.
7) 'Versuch' p. 659 nr. 22. cf. tab. I nr. 22 et 29.
8) 'Die Inschrift von Idalion' ante ipsam commentationem.
9) Vid. tab. II nr. 1.

to. po. to. ?[1]). ?. *to. ta. po*(?).

XII 2 X 2

Tertio loco et Brandis (*b*) et Hall (*a*) *to* praebent, Neubauer vero lineolam transversam inferiorem in imagine e gypso expressa Berolinensi in alteram lineae directae partem productam esse[2]) testatus *lo* agnoscit, lineola superiore autem *ni* syllabam quae desit indicari dicit (sic!), legitque τὤπλῶ[νι] quod ex τῶ Ἀπλῶνι[3]) per κρᾶσιν natum esse vult. Quartum deinde signum *te* in obliquum flexum putat, quod non plane reiecerim, quamvis nihil obstet, quominus *e* agnoscamus[4]); quintum *o* quod careat infima linea, cui explicationi prorsus repugnat Hallii apographon, quod potius *i* vel *ke* praebet[5]). Iam intelleges Neubauerum θεῶ quod proponat coniectasse non legisse.

Ultimum denique signum paullum adesum *ko* legit. Et concedo hic sicuti aliis in titulis dubitationi locum esse, utrum *ko* an *po* legendum sit. Ita fit, ut finem tituli sic transcribendum ducat:

to. ta. ko τὤτακῶ

vel κρᾶσιν si dissolvis τῶ ὠτακῶ. Quid autem est ὠτακός? Hoc quoque docet nos Neubauer: compositum enim esse vult ex ὠτ—, quae est stirps vocis οὖς, et radice verbi ἀκεῖσθαι. Significat igitur vox inaudita eum qui aurium morbis medetur. Qua in re nihil ad eum attinet, quod, cum verba in —ακος desinentia, de quibus uberius egit Lobeck[6]), innumerabilia fere exstent, omnia non composita sunt sed derivata, nec ullum usquam conspicitur vestigium nominis cuiusdam, quod exeat in —ακος, ad verbum ἀκεῖσθαι pertinentis. Sed haec hactenus.

---

1) Signo ?. posito notam integram sed nondum indagatam, signo +. notam vel oblitteratam vel mutilatam, lineola transversa —. scripta lacunam in monumento exstare intellegas velim.

2) Cf. tab. II 4*a*.

3) Hac nominis divini forma Ahrentem secutus utitur, equidem Ἀπόλ(λ)ωνι scribendum esse arbitror; qua de re hic amplius agere nolo.

4) Cf. tab. II 4*b* et tab. I secundam notae *e* formam.

5) Cf. tab. II 4*c* et 3.

6) Pathol. p. 311.

Nam quid de eiusmodi interpretatione existimandum sit per se intellegitur.

Tab. X 4 (Ha. VII 29, Cesn. 7, Ahr. 7, Schm. Id. 14, Neub. 19, Photogr.).

A photographia Schmidtii tabula nihil discrepat, nisi quod lineolam in primo tertii versus signo omittit, quae lineas directas inter se coniungit. Eandem non modo Hall verum etiam Birch et Brandis[1]) viderunt. Sententia huius tituli nondum satis dilucida est. Hoc unum tenendum — quod Neubauer neglexit —, cum litterae huius tabulae satis alte in lapidem incisae sint, omnino fieri non potuisse, ut nullis vestigiis relictis signa quaedam prorsus delerentur. Quam ob causam quae ille de notis quibusdam in versu secundo evanidis statuit, omni fundamento carent.

Tab. XI titulus 1 (Ha. VI 26, Cesn. 21, Neub. 31) e duabus litteris constat, ne his quidem tam planis, quam Schmidt proposuit.

Tab. XI 2 (Ha. IV 13, Cesn. 1, Ahr. 22, Neub. 35, Photogr.).

Apud Schmidtium mendose scripta sunt haec: Vers. 1 iunct. 6 signum 6 quod, quasi certum sit *se*, expressum est, minus certum est in lapide; qui in fine versus divisorem videtur exhibere. De vers. 2 iunct. 2 secundo signo admodum ambiguo e photographia nihil omnino cognosci posse iniuria contendit Ahrens: immo admodum perspicuum est, eam lineolam directam, quam tabula Schmidtii linearum cruci subiectam ostendit, ibi sursum productam esse, qua re de *i* significatione minus constat. Hall hanc lineam non partem signi, sed casu quodam natam ratus de *ro* cogitavit, Neubauer *ti* coniecit potius quam legit. In monumento ipso, quantum ex photographia concludere licet, aut *a* aut *ro* fuit. Utrum verum sit, difficile diiudicari potest, cum sequantur duo signa deleta: nam ne signi *ta* quidem quicquam superest nisi tenue vestigium.

1) Cf. apographa *b* et *c* litteris notata.

Eiusdem iuncturae septimo loco apud Schmidtium *a* scriptum est, non *i* quo opus est propter id quod antecedit *θεοῖς*. Ac ceteri omnes excepto Cesnola hoc legerunt photographia quoque satis comprobatum. Eadem iunct. 4 loco quinto signum mutilatum *sa* quam *i* litterae similius praebet, quod etiam Brandis *sa* syllabae nota reddidit[1]). Vers. 3 iunct. 2 loco 5 *te* quod apud Schmidtium videmus in photographia multo minus distinctum apparet, ita ut aequo iure de *i* vel *a* cogitari queat. Iunct. 5 loco 5 aut *ke* quale est in tabulae Idaliensis vers. 15[2]) aut, si obliquam lineam super dexterum crucis latus impositam ad signum pertinere negamus, *i* agnoscendum est; adiecta enim est in superiore signi parte lineola directa, quam Schmidt non adscripsit[3]).

Haec de singulis litterarum notis dicenda esse existimavi. De sententia tituli quae adhuc viri docti protulerunt, qui accuratius examinaverit, eum non fugiet multa admodum ambigua esse, multa omnino demonstrari non posse.

Equidem quamquam titulum non totum intellexi, tamen cum ad interpretandum eius initium plane aliam viam ingressus sim atque alii, proferam ea quae suspicatus sum. In tantis enim difficultatibus vel erroris convinci non pudebit.

Primum tituli verbum *ka. i. re. te χαίρετε* excipiunt haec signa:

ka. ra. si. ti. +. na. xe | ka. po. ti |.

Punctum quod post quartum signum *ti* positum est, omnes adhuc divisorem esse crediderunt, nec tamen *ka. ra. si. ti* iuncturam probabilem in modum interpretati sunt. Quae enim proposuerunt Ahrens *γράστι*, Deecke *κράστι*[4]), Hall *χράστι*, Neu-

1) 'Versuch' p. 660 nr. 23.

2) Cf. tab. II nr. 3.

3) Cf. tab. II nr. 1.

4) Hanc priorem Deeckii coniecturam affert Ahrens (in Philol. vol. 36 p. 16); nunc litteris nuperrime ad me missis cognomen Iovis in iunctura illa delitescere contendit ille et in memoriam revocantur ab eo *Κεραστίς* et *Κεράσται* — illud antiquitus Cypro insulae, hoc incolis eius nomen fuisse fertur —, a quibus ductum esse dei nomen censet. Quae coniectura non magis mihi placet quam ceterae. De Iove vid. Philol. 36 p. 24.

bauer γρᾶσθι (sic!), ut de sententia formaque singulorum verborum taceam, ea omnia adversantur scribendi regulae a Deeckio et Siegismundio investigatae, a ceteris probatae huic: 'Cum consonae in mediis vocabulis sese excipientes non sunt muta cum liquida, prior earum vocalem ex syllaba antecedenti sibi adiungit'[1].

Ergo necessario *ka. ra. sa. ti* scribenda erant. Deinde *va* signum excidisse arbitrati, licet Ahrens imagines tituli ansam non dare concedat, ϝάναξ legerunt. Quare hac una re refelluntur omnia illa satis, ut opinor, mira quae a viris doctis excogitata sunt, qui et versus hexametros sibi in hac tabula invenisse visi sunt, et poetam aliquem aut ad edendum et bibendum adhortantem aut numen aliquod edendo bibendoque praefectum implorantem.

Ego quidem punctum illud divisorem non existimo, sed particulam quandam notae oblitteratae proximae, quam *mo* fuisse quominus suspicer nihil impedit. Licet iam signa aliter comprehendere, et *ti* syllabam cum sequentibus si coniungimus — quod faciamus necesse est, si inter *si* et *ti* notas divisoris vestigium recte agnovi — efficitur:

ti. [*mo.*] *na. xe* Τι[μῶ]ναξ

quod est nomen hominis Cyprii quem Herodotus (VII 98) parti classis Persicae praefectum fuisse narrat. Etiam quae praecedunt *ka. ra. si* nomen proprium esse Χάρσιν vocativo casu positum conicio et hanc propriam fuisse formam Χέρσιος nominis, quod est regi Salaminis Cypriorum saepius ab Herodoto commemorato. Sic in eodem quem modo indicavi loco ante Timonactem illum Γόργος ὁ Χέρσιος nominatur.

Neque dubito sequentem iuncturam interpretari κὰ Πό(ν)τι (quod nomen proprium apud Pausaniam VI, 10, 7 legitur), ita ut tres viri nominatim appellentur, quod bene quadrat ad imaginem supra titulum lapidi insculptam. Semel particulam copulativam positam esse opinor, quod primus ut superior loco

1) Vide p. 261 reg. 3.

duobus alteris opponitur, sicuti etiam supra vir medio loco positus duobus alteris statura praestat.

Itaque initium tituli sic transcribo:

Χάρσι, Τι[μῶ]ναξ κὰ Πό(ν)τι [1]).

Tab. XI 3 (Ha. I 1, Cesn. 2, Neub. 6, Photogr.).

Photographiam si contuleris, Schmidtii imaginem a vero longissime abesse cognosces. Post vers. 1 sig. 2 dubium est, num omnino nota exstiterit; tamen plura illic vestigia, si quae fuit nota, sunt quam hic. Signi 7 alia est forma in photographia, alia apud Schmidtium [2]); neque de divisore ante hoc signum posito plane constat. Signa a quarto decimo usque ad decimum octavum ita sunt mutilata, ut certum iudicium facere nequeamus. Loco paenultimo neque *to* neque *ta* confirmatur photographia, ubi nihil conspicimus nisi lineam directam. Transgredior iam ad versum 2. In medio signo octavo Schmidtii tabula nihil nisi rimulas, plenam lineam quae ramos signi inter se coniungit photographia ostendit; quae sign. 9 *ni* potius esse quam *ri* docet, cum lineae primariae infima pars non appareat, sed lineae transversae, qua efficitur *ni*, vestigium [3]). Sig. 10 sine dubio non est *ra* sed *ja*, cum linea transversa mera sit rima [4]). Sig. 15 vehementer est mutilatum, nec reliquiae *no*, quod Hall et Neubauer agnoverunt, magis commendant, quam aliud quoddam signum [5]). Sign. 18 vero dilucidum est *tu* in photographia figuraque prorsus alia atque apud Schmidtium [5]). Itaque inscriptio latinis litteris transcripta est haec:

1. . . . . . . *to. o.* —(?). *si. sa. to. te* |(?) ?. *na.* —. *o. ne. te. ke* |
o. na(?). +. *ke*(?). +. *se*(?).* +. *a*

---

1) Hoc unum addam huic sententiae non obstare ea, quae Deecke de proximis verbis mecum communicavit, quem mox plenam lucem huic titulo allaturum esse confido.

2) Vid. tab. II nr. 1.

3) Vid. tab. I nr. 28 et 33.

4) Ibidem nr. 26 et 40.

5) Vid. tab. II nr. 1.

? ?
2. *te. o. i*(?). *po*(?). *to. a. po.* ?. *ni*(?). *ja* | *ra* |
i. te. me. +. *se*(?) | *i. tu. ka. i* / / /

Ubi asteriscum * posui, ex imagine supra lapidi insculpta pes sellae in inscriptionem porrigitur.

Quae de argumento tituli Neubauer ante oculos nobis posuit, refellere supersedeo et potius confiteor nescire me, quae sit sententia: nihil enim adhuc certi inventum est, nisi priore versu *ὀνέθηκε*, altero *ἰ(ν) τύχαι*.

Ad Tab. XI 4 (Ha. II 9, Cesn. 6, Ahr. 11, Schm. Id. 8, Neub. 1, Photogr.)

hoc unum notandum est, lineolam supra *mi* positam (vers. 1 sig. 5), quippe quae in photographia non satis distincta sit, pro nihilo habendam esse.

Tab. XII 1 (Ha. VI 23, Cesn. 8, Ahr. 13, Schm. Id. 10, Neub. 2).

Vers. 2 signum sextum in lapide ipso non tam planum est quam apud Schmidtium. Hall quidem agnovit *te*, tamen tabula eius *i* magis commendari recte vidit Ahrens in Philol. vol. 36 p. 10, qui antea in Philol. vol. 35 p. 88 ipse *te* legerat.

Tab. XII 2 (Ha. II 6, Cesn. 18, Neub. cf. X 2).

Quod in exitu tituli positum vestigium signi quis crediderit, signum non esse Hall testatur: Brandis (2 *b*) nihil omnino adscribit.

Tab. XII 3.

Imagines litteris *a* et *b* notatae, cum fere nihil inter se habeant similitudinis, Hall tabulam suam quam accuratissime ipsi lapidi assimilatam esse affirmet, ipse quam maxime enixus plura enucleare non potuerit quam:

e. +. *se.* +. +. +. *to. e.* +. *se* ;

contra cum alterius apographi omnia signa sint perspicua, eiusdem tituli apographa esse nego. Numeri igitur sic discribendi sunt:

XII 3 *a* (Ha. IV 18). XII 3 *b* (Cesn. 20, Neub. 9).

Tab. XII 4 (Ha. VI 27, Cesn. 23, Neub. 15, Photogr.).

Eundem titulum ex alio exemplari transcriptum denuo occurrere Schm. XX 4 Neubauer suo iure contendit: nec Schm. XIX 5 tertium eiusdem tituli apographon esse, quod idem vir doctus suspicatus est, non veri est simile.

Tab. XIV 3 (Ha. II 8).

Titulus tribus in lateribus lapidis quadrati incisus est, tres igitur sunt signorum iuncturae. Schmidt Hallii apographon non satis accurate reddidit: iunct. 1 sig. 3 sitne *si* admodum dubium, de sexto nihil cum ulla veri specie conicere licet. Iunct. 2 sig. 7 manifestum est *se*. Iunct. 3 sig. 6 *le* vel *pi*, septimum *po* videtur fuisse.

Tab. XV 1 (Ha. I 4, Cesn. 16, Neub. 33).

Hall Schmidtio adversatus, qui litteras graecas et *Θέμιν* et *Θεμίαν* legi posse contendit, *Θεμίαν* in monumento scriptum esse perseverat [1]).

Tab. XVI tituli 1 (Ha. I 2, Cesn. 15, Neub. 16) ectypon chartaceum praesto mihi fuit. In apographo *b* littera notato, quod longe praestat apographo *a*, per errorem *pi* pro *o* positum esse supra iam dictum [2]). Post signum sextum *to* recte Hall divisorem agnovit. Quae signa in iunctura secunda inter *pa* et *ti* notas leguntur, perperam *pi. ja. ta* interpretati sunt viri docti; nam *pi* notae ne simile quidem quicquam reperitur, *ta* autem quominus legamus impedit iunct. 1 sig. 3 quod ad usitatum *ta* syllabae signum propius accedit, ab illo prorsus diversum est. Equidem non tria sed duo signa exstare arbitror haec: *re. me*, alterum paullum in obliquum flexum [3]). Quae cum antecedenti *pa* *παρ᾽ ἐμέ* efficere propterea non pro certo affirmo, quod cetera non intellexi.

1) 'Proceedings' p. XXIX.

2) Vide p. 258.

3) Vid. tab. II nr. 5: primo loco (*a*) notas proposui quales sunt in ectypo chartaceo, altero (*b*) quales ego interpreter.

Tab. XVI tituli 4 (Ha. IV 19, Neub. 28) signa sintne Cypria dubitatur.

Tab. XVII 1 (Ha. VI 24, Cesn. 3, Ahr. 12, Schm. Id. 9, Neub. 14, Photogr.). Imago quam Schmidt *b* littera notatam ex Hallii exemplari transcriptam dicit, minus accurate illi respondet. Haec ferę ex Hallii libello et photographia adnotanda sunt: vers. 1 divisor neque post quartum neque post nonum signum legitur, altero tamen loco, ubi lapis adesus est, divisorem olim fuisse non nego. Contra divisor in fine vers. 2, qui in Hallii tabula non plenus apparet, comprobatur photographia. Ultima tituli nota sine dubio est *i*, apud Hallium ipsum *i*, in apographo *b* falso *a* scriptum est. Praeterea de singulis notis addenda sunt haec: vers. 1 sign. 2 quin *ko* sit, non est dubium, cum sinistrum anguli latus rectum et ne paullum quidem curvum sit: curvum enim latus sinistrum *po*, rectum *ko* notae proprium est[1]). Quare Ahrentis *Ἔφωδος* non probo nec magis tamen Schmidtii *Ἔ(γ)χωτος*, sed *Ἔ(γ)κοτος*, quod nomen proprium unde ductum sit satis est manifestum, legendum esse suspicor, in nomine proprio non necessario propter dialectum *ἰν* pro *ἐν* requiri ratus. Vers. 2 sig. 5 *pi* aliquantum ab usitata forma distat, idem valet de sig. 8 *si*, quod ad *le* in titulo XXI 10 similitudinem accedit[2]), quamquam eadem esse signa non contenderim. Dubitationem igitur movet iunctura *ta. pi* (?). *te. ki. si* (?). *o. i*, cuius sententia perobscura est.

Tab. XVII tituli 2 (Ha. II 10, Cesn. 34, Neub. 25 una cum tit. XIII 1 et hunc et sequentem titulum tractavit) signa 6 et 7 paullum quidem inter se discrepant: tamen alteri aliam atque *i* significationem tribuere non ausim. Sig. 5 certissimum est *po*, perperam de *ko* cogitavit Hall.

Omnium, qui deinceps usque ad tit. XX 6 sequuntur tituli, praeter Cesnolae apographa, quibus non niti, nisi alii fontes

1) Vid. tab. I nr. 9 et 19.
2) Vid. tab. II nr. 6 et 7, tab. I nr. 18 et 48.

plane me deficiunt, satius esse duxi, solae imagines in Schmidtii corpore expressae in promptu mihi fuerunt, quas omnes ipsis monumentis non plane similes dicit Hall [1]): quam ob rem de paucis rebus certum iudicium proferre potero.

Tab. XVIII 2 (Cesn. 10, Abr. 8, Schm. Id. 7, Neub. 20).

Prima iunctura difficillima est interpretatu necdum de sententia constat. Sig. 1 ab omnibus *e* notae formis multum differt, tamen notam illam πολυσχηματιστον hanc quoque formam assumere potuisse non negaverim; neque tertio loco lineola infima neglecta *i* agnoscere reformido. Nihilominus *e. te. i* ἔτει propter omissum digamma suspicionem movet.

Tab. XIX tituli 4 (Neub. 12) initium apud Brandisium [2]) transcriptum est; qui tertio loco usitatam *se* notae formam praebet pro singulari huius tabulae signo.

Tab. XX 2.

Schmidtium perperam hic diversos titulos in unum comprehendisse, id quod Neubauer iam suspicatus est, demonstratur eo, quod apud Cesnolam duo exstant tituli, quorum alter tricesimus primus idem est atque noster 2*a*, alter tricesimus idem atque noster 2*b*. Hic ibi apparet secundo versu auctus, qui unum signum continet *a*, quem versum per errorem alius tituli particulam putavit Birch eumque secutus Schmidt expressit tertia huius tabulae sede. Itaque numeri sic discribendi sunt:

XX 2*a* (Cesn. 31, Neub. 5). XX 2*b* (Neub. 27).
XX 2*b* adiecto 3 (Cesn. 30).

Tab. XX 6 (Ha. VIII 32, Ahr. 24).

Hall Schmidtii tabulam plane mendosam dicit [3]). Vers. 1 signa oblitterata apud Hallium longe aliam speciem prae se ferunt

1) 'Proceedings' p. XXX.
2) 'Versuch' p. 663 nr. 32.
3) 'Proceedings' p. XXX.

atque hic, sed ne sic quidem certioris iudicii potestatem faciunt. Sign. 8 apud eundem divisor excipit, qui etsi non tam plenus tamen etiam hic apparet et Ahrentis interpretationi: *Ἀριστοκό[ϝων] Πατοσίρι* obstat. Sign. 8 *na* notae similius quam *pa*, signi 10 *si* eadem est figura quae in tit. VIII 4 vers. 2. In vers. 2 signo 2 Hall lineolam transversam non ostendit quam Schmidtii tabula. Vers. 3 quinto loco signum apparet, quod utrum *pe* an *po* significet, vix ex ipsa forma diiudicari potest: nihilo secius non dubito *τῶι Περσεύτᾱι* legere, cum idem nomen in duobus titulis graecis, quos Cesnola indagavit, inveniatur [1]).

Hic titulus eximiae est difficultatis, cum praeter non nullas litteras oblitteratas ter occurrat signum alibi non repertum [2]): cui Hall Schmidt Ahrens *ri* significationem tribuerunt, quae signo non praeter alias commendatur. Tamen excepto versu primo, de quo Ahrenti nullo modo assentiri possum, ceterum, quoniam quod magis placeat proferre non possum, in eius interpretatione acquiesco: nisi quod, cum Hallio teste secundum vers. 3 signum, quod nunc est mutilatum, vel *to* vel *se* vel *ta* fuisse videatur, pro Ahrentis *περὶ παιδί* scribere malo *περὶ παίδω(ν)* *ν* littera ante sequentem consonam in exitu pleni vocabuli non scripta, quod Ahrens ipse in Philol. vol. 35 p. 11, ibid. p. 69 sqq. fieri posse concedit.

Vers. 3 sign. 11 valde est ambiguum: ab *o* signo enim, quod Schmidt intellegi vult, nimis discrepat; *u* autem, a quo nihil differt nisi lineola transversa supra addita [3]), si legimus, evadit *ὐνέθηκε*, quod pro *ὀνέθηκε* positum esse Ahrenti non credo, cum vocalem *α* ex dialecti indole primum in *ο* deinde in *υ* mutatam esse non veri sit simile. Equidem certam sententiam promere nequeo, cogitavi autem de lapidarii errore: si enim lineolam supra appositam ad infimum signum transponimus, *mi* nota efficitur [4]), qua cum sequentibus coniuncta

1) 'Cyprus' p. 425 nr. 30 et 31.
2) Vers. 1 secunda et ultima, vers. 2 decima sede, vid. tab. II nr. 8.
3) Vid. tab. II nr. 9.
4) Vid. tab. I nr. 37.

mi. ne. te. ke iuncturam μιν ἔθηκε interpretari ausus sum. Quod pronomen μιν, quamquam in aliis Cypriae dialecti monumentis non reperitur, tamen, cum apud Homerum imprimis in usu sit, non abhorret a dialecto, quae alias quoque formas homericas suppeditat (velut πτόλις, ἄνωγον), et hoc loco ad donum supra in obscura tituli parte commemoratum referendum esset. Sed hanc coniecturam audaciorem quam probabiliorem esse non ignoro.

Tab. XXI 1 (Ha. VIII 31, Cesn. 37, Ahr. 23).

Hunc titulum primus edidit S. Birch [1]). Hall Schmidtii imaginem *b* littera notatam insignem in modum pravam et errorum plenam esse affirmat [2]) optimo quidem iure: divisor restituendus est post iunct. 4 sig. 6, ita ut novem sint iuncturae. Iunct. 3 loco tertio et iunct. 4 loco quarto apud Hallium *ne* signum legimus pro singulari illo tabulae nostrae [3]). Iunct. 5 sign. 5 [3]) apud Hallium manifestum est *no* neque eandem habet figuram, quam ultimum totius tituli signum, sicuti hic est. Quintam igitur iuncturam μεμναμένοι interpretari, ultimo autem signo aliam significationem tribuere licebit; nec male Deecke [4]) legendum proposuit *e. ve. re. ze* ἔϝρεζε, quod ad sententiam tituli optime quadrat.

De primis huius tituli verbis nondum quod omni ex parte placeat a viris doctis prolatum est. Ahrens eo recurrit, ut tres notas *ka. te. se* in iunctura tertia inter *se* et *ta* syllabas lapidarii culpa intercidisse putet; Schmidt in iuncturae secundae sede altera pro *u* conicit *mi*, sed neutra lectione multum proficimus ad sententiam efficiendam. Equidem Hallii sententiam secutus in *me. ne. se. ta. sa* nomen proprium muliebre inesse puto, etsi probabilis formae nomen indagare mihi non contigit. Quae tunc evadit sententia sane magis mihi arridet quam quas alii explorasse sibi visi sunt; est autem haec:

1) 'On some Cypriote Antiquities' cf. Transactions vol. IV (a. 1876) p. 20.

2) 'Proceedings' p. XXX.

3) Vid. tab. II nr. 1.

4) Cf. Philol. vol. 36 p. 27.

Εὐαγρετοκρέτης (?) et mulier quaedam monumentum, cui incisa sunt verba, fratri erexisse se dicunt (*ὀνέϑεμεν τόδε* vel tale quid facile suppleas) beneficiorum ab illo datorum memores.

Tab. XXI 2 (Ha. VII 30).

Imaginem huius vasis primus exprimendam curavit S. Birch[1]; quem quin Schmidt secutus sit quamvis non laudato Birchio haud dubium est. Hall in inferiore vasis parte quarto si a dextra incipis loco signum habet, cui Argentoratenses Ahrensque *ji*, Bergk (cui hac in re assentior) *vi* significationem tribuerunt[2]), apud Schmidtium et Birchium autem omissa lineola directa eadem nota legitur, quam tituli praecedentis ultima sede scriptam Deecke *ze* alii *no* esse rati sunt. Sed Hall vas de quo agitur non ipse vidit imagine usus quam ei miserat Cesnola, cuius scripturae non prorsus confidere nos posse ex libro nuper edito intellegitur. Qua de causa errorem in altera imagine inesse minus confidenter dixerim.

Hoc unum addo, Schmidtii interpretationem *Πάφιοι γε εὐνοϝεῖτε*, quae sane habet quo se commendet, non omni dubitatione vacuam esse. Primum enim, si Deecke suo iure signum illud ambiguum tituli antecedentis *ze* interpretatus est, *εὐνοϝεῖτε* recte sese habere nequit; deinde *γε* illud quid sibi velit non videmus.

Tab. XXI 4 (Ha. VIII 33, Cesn. 43).

Primam notam non plenam sed admodum mutilatam esse in monumento testatur Hall, *e* tamen non *po*, quod Schmidtii tabula commendat, eam fuisse suspicatur. Alterum signum vel *te* vel *pu* ei videtur esse.

Tab. XXI 10.

In duabus armillis aureis, quas Cesnola Curii iuvenit, eadem verba, non prorsus eadem signa leguntur. Alterius

1) 'Transactions' vol. IV l. l.

2) Vid. tab. I nr. 44 et Jen. Lit.-Ztg. 1876 nr. 26.

tantum inscriptionem expressit Schmidt neque hanc omni ex parte accuratam: utraque enim armilla et primi et decimi signi aliam praebet formam atque tabula eius [1]). Altera autem, quam Schmidt non adscripsit, notae *pa* paullulum aliam speciem oculis subicit ultimamque notam *se* non in sinistram sed in dextram spectantem [2]).

Tab. XXI 11 (Cesn. 55).

Inscriptionem et gemmam Cesnola alio loco [3]) expressit neque videtur perspexisse eam hac in tabula reperiri.

II

Cum ad finem corporis Schmidtiani pervenerim, transgredior iam ad titulos, quos Cesnola primus ante oculos nobis posuit: de quorum numero non nulli eximendi sunt, quos alibi iam editos esse aut ignoravit vir de monumentis Cypriis meritissimus aut parum curavit. Quos apponam numeris Schmidtianis adiectis; sunt autem hi:

Cesn. 19 (Schm. X 3)
— 29 (— XIX 9)
— 31 (— XX 2a)
— 39 (— X 2)
— 55 (— XXI 11).

Contrario errore tit. 35 a Schmidtio (XVI 1) redditum dicit; nam titulo illi Schm. XVI 1 respondet Cesn. 15 et hic prorsus alia continet signa.

Singulos nunc titulos latinis et quantum fieri potest graecis litteris perscriptos proponam.

1) Vid. tab. II nr. 1.

2) Vid. tab. II nr. 10; armillam a Schmidtio non adscriptam *b* littera notavi.

3) 'Cyprus' tab. XLI a.

Tit. 22

Golgis repertus misere mutilatus est, ita ut pauca signa legere possimus haec:

1. +. —. *to*. —. *ra*. —. —. +. —. —. —. *po*. ||| |||
2. *te*. +. *to*. —. *a*. —. *i*. *se*. *ma*. —. *te*. —. *ka*. *ne*.

In tantis tenebris si quid mihi suspicari licet, in exitu tituli *κα*]*τέ*[*ϑη*]*καν* esse crediderim.

Tit. 33

Curii repertus duas notas exhibet, quarum prior *vo* notae in obliquum flexae similis est [1]), altera sine dubio est *po*.

Tit. 35 Pylae repertus.

ti. *mo* (?). *se*. +. *te*. *se*. *to*. *a*. *la*. *ni* (?). *o*. *se*.

Signa pleraque dilucida sunt, sententia obscura. Signum alterum non certum est *mo*, quarto loco *re* videtur fuisse [2]).

Tit. 36

frustum tituli obiter exarati Golgis repertum; sex sunt signa, tria plana:

e. —. *ta*. *mi*. ?. +. ?.

Quod hic quinto loco, idem signum in Cesnolae apographo Schm. XXI 1 *b* bis invenimus, ubi in Hallii tabula est clarum *ne*; quare etiam hoc loco fortasse non perperam de *ne* nota cogitaveris.

Titulum 44 et qui deinceps usque ad quinquagesimum quartum insequuntur titulos nec non quinquagesimum septimum effodit Cesnola ad Cythrea vel Khytrea oppidum, quod sine dubio est veterum *Χύτροι*. Hi tituli imprimis eam ob causam alicuius sunt momenti, quia fere omnes praebent nomen Veneris deae. Mirum enim erat deae in Cypro insula omnium maxime cultae mentionem in hoc titulorum genere fieri nullam. Iam vero hoc nomen in iis de quibus nunc agendum est titulis

1) Vid. tab. II nr. 11 et tab. I nr. 45.
2) Vid. tab. II nr. 12.

tam frequens est, ut non dubitem, quin Cesnola in aliquod Veneris templum inciderit.

Tituli 44 et 45 brevis uterque nomen deae praebent:

44. *ta. pa. pi. a.* τᾶ(ι) Παφία(ι)
45. *ta. se. pa. pi . . .* τᾶς Παφί[ας.

Ad priorem ὁ δεῖνα ὀνέθηκεν τόδε, ad alterum ὀνάθημά ἠμι vel simile quid mente addendum est.

Tit. 46.

vs. 1. *po. ro. ta. ti. mo. e. mi. ta. se. pa. pi. a. se. to. i. e.*	Πρώτα Τίμω ἠμὶ τᾶς Παφίας τῶ ἱε-
vs. 2. . . . . *ti. vo. se. ti. se. ?. ka. te. te. ke. ta. i.*	ρέος] . . . . κατέθηκε τᾶι
vs. 3. *pa. pi. —. —. —. i. a. po. ro. ti. ta. i.*	Παφί[αι τᾶ]ι Ἀφροδίται.

Secundi versus finis et totus versus tertius satis perspicuus est; in tertio autem versu tria signa *a. i. ta* intercepta ducere per spatium lacunae licet. In priore versus secundi parte nomen eius qui donum posuit subesse credo: ad cuius formam perspiciendam impedimento est signum sextum obscurum et aperte corruptum.

Verbis initio primi versus scriptis: Πρώτα Τίμω signa tradita interpretari conatus sum: quorum nominum prius in Anthol. Palat. lib. V carm. 108 legitur, neque patris nomen, ante quod, ut saepius fit, articulus non adscriptus est, tam singularis est formae, ut exstitisse id negari possit. De collocatione verborum in altera versus primi parte conferas velim titulum Schm. VIII 3*a*: τᾶς ϝανάσσας τῶ ἰjερέος. Commemorandum est praeterea ab omnibus titulis Chytris repertis *i* consonantem parasiticam esse alienam: scriptum enim est Παφία non Παφίjα. Simile est quod legimus in simpulo argenteo (Schm. VII 1) Γολγίαι non Γολγίjαι et in tit. Schm. XXI 1 εὐϝεργεσίας. At Idaliensis tabula cum plerisque aliis post *i* litteram syllabae *ja* non *a* notam exhibet. Admodum igitur fluctuarunt hac in re homines Cyprii. Atque idem valet de

je signo; quin etiam in uno eodemque vocabulo promiscue *je* et *e* scripta esse docent ἰjερῆς (Schm. VIII 6), ἰjερέος (Schm. VIII 3 α), ἱερέϝιjαν (tab. Id. vers. 20), ἱερέος (Schm. VIII 3 β et Cesn. 46).

Tit. 47.

vs. 1.	*ta. se. te. o* | *ta.* +.	τᾶς θεῶ τᾶ[ς . . . . . .
2.	*a.* ?. *ta. ra.* +.	. . . .
3.	*te. mi.* +.	-θεμι[ς . . .
4.	*o.*	. . . .

Vers. 2 signum secundum similitudinem gerit eius syllabae *se* signi quod legitur in titulis Paphiis (Schm. VIII 3 α, β, γ) [1]), sed noli hanc ei tribuere significationem, cum in versu primo usitata huius litterae forma inveniatur. Deam cuius mentio fit primis verbis, Venerem esse veri est simillimum.

Tit. 48.

. . . . . *se* | *pa. pi. a. se* . . . . α]ς Παφίας.

Primum signum, quod plenum *ta* videtur esse, melius *se* nota habetur, cuius notae alteram particulam lineolam antecedentem existimo [2]).

Titulus 49 per se clarus est:

ta. se | *pa. pi. a* . . . . τᾶς Παφία[ς.

Tit. 50.

pa. o. a. se. Πα[φί]ας.

Παφίας profecto legendum est, nam lineola alteri signo infra apposita, qua *pi* in *o* mutatur [3]), vel casui cuidam vel lapidarii errori tribuenda est.

Tit. 51.

vs. 1. —. —. *ta. se.* —. —. *ta. se. pa*
2. *a. u. ta. ra. mi. ka.* +
3. *o. na. ka. te. mi. se.*

1) Vid. tab. I nr. 47 alterum signum.
2) Vid. tab. II nr. 13.
3) Vid. tab. I nr. 4 et 18.

In tertia vers. 3 nota alteram lineam transversam, qua adiecta *si* nota evadat [1]), vel in monumento vel in apographo intercidisse persuasum habeo: interposito enim *si* signo Ὀνασίϑεμις scriptum habemus, quod nomen optime convenire viro Cyprio docent haec duo nomina: Ὀνασίτιμος (Schm. III 1) et Ὀνασίϝοικος (Schm. V).

Versus primus varia suspicandi ansam praebet. Mihi haec explicatio in mentem venit:

τᾶς [ϑεῶ] τᾶς Πα[φίας . . . .

Tituli 52 signa duo nominis deae reliquias esse praecedentibus titulis collatis admodum probabile est; sic igitur scribo:

. . *pi. a* Πα]φία .

In titulo 53 rursus plenum nomen divinum legitur:

+. *pa. pi. a. se. va* τᾶς] Παφίας ϝα . . . . .

Signi *se* quod *pa* notam antecedit linea certe directa reliqua est.

Tit. 54.

a | *pi.*

Haec duo signa, inter quae divisore distinctum est, ne coniecturae quidem ansam praebent.

Tit. 57.

ko (?). *te* (?). *ke. a.*

Qui primum signum excipere videtur divisor potius ad alterum signum pertinet vestigiumque lineae transversae oblitteratae est [2]). Si autem signum alterum recte *te* interpretatus sum, id quod primo loco exstat *ko* ferri vix potest: fortasse ibi scriptum erat *ne* fuitque olim in lapide: ὀνέϑηκε Ἀ . . . . . .

Tit. 58

?. *la.* +. +. +. *ti. pa.*

1) Vid. tab. II nr. 14.
2) Vid. tab. II nr. 15.

et tit. 59

1. *ka.* +. *vo*
2. *ti. la*

Curii reperti nihil nobis prosunt.

Titulus 60 Amathunte repertus.

—. *mi. pi.* ?.

Ad similitudinem signi quarti accedit nota, quae in nummo quodam legitur ibique *e* significat [1]); itaque etiam in hoc signum fortasse idem cadit.

Titulos 61

+. *lo.* + | *a*

cuius tertium signum mutilatum fortasse *ne* fuit [2]),

et 62

cuius nullum signum dilucidum, nisi forte ultimum est *to* [3]), ubinam invenerit non docet Cesnola.

III

Iam restat, ut de Luynesii nummis agam. Partem inscriptionum reddidit Brandis [4]) sed saepius ille quidem non recte interpretatus, cum significationem non nullorum signorum veram non intellexisset. Deecke et Siegismund singula quidem signa e nummis in tabulam litteraturae Cypriae transcripserunt, plenas inscriptiones paucas proposuerunt huc illuc dispersas. Ac ne ego quidem omnes deinceps nummos enume-

1) Vid. tab. Stud. VII p. 264 nr. 2 extr. et tab. II nr. 16.

2) Cf. Schm. XXI 1 b iunct. 3. sig. 3 et tab. II nr. 17.

3) Cf. Schm. XXI 10 iunct. 2 sig. 1 et Deeckii 'Der Ursprung der kyprischen Sylbenschrift' tab. II nr. 19 extr.

4) Versuch zur Entzifferung der kyprischen Schrift, Berl. Monatsberichte a. 1873 p. 643 sqq.

rare in animo habeo sed eos tantum, de quorum inscriptionibus cum aliqua veri specie iudicium facere liceat. Neque, quoniam rei nummariae peritus non sum, agere mihi proposui nisi de inscriptionibus nummorum: omnes ceteras quaestiones missas facio.

Tab. I 1. *e. u. va.*
+. +. +.
Rs. [1]) *pa.*

Pa vel *pa. si* compendia pro *βασιλεύς* vel *βασιλέως* scripta saepissime exstant, aeque ac *BA* in nummis graecis.

Tab. I 2. *e. u. va.*
+. +. +.
Rs. *lo.*
pa. si.

Quod Brandis[2]) primum signum *l* interpretatus cum ceteris coniunxit et hanc iuncturam *pa. si. le. o. se* vel *pa. si. le. u. se* vice fungi voluit, neminem iam probaturum esse confido. Nam et signum illud *lo* significare satis constat neque ordo, quo signa posita sunt, Brandisii sententiam commendat. Equidem *lo* signo vel monetae officinatorem vel formarum scalptorem notari censeo, nisi est nota aliqua ad rem nummariam pertinens.

Tab. I 3. *e. u. va.*
te. +. *se.*

Quinto loco de Luynes alterum *te* quamquam paullum oblitteratum indagasse sibi visus est, Brandis[3]) certum esse *te* negat, eo nomine notandus quod signum illud in transcribendo plane neglexit. Ego quidem *o* ibi fuisse contendo, quod a *te* signo non procul discedit[4]): quo efficitur genetivus quidam *Εὐϝά(ν)-θεος*. Et cum nummi antecedentes paris sint notae, non Eua-

---

1) Quae nos 'Avers' et 'Revers' vocamus, ea frontem et tergum nummi vocare, pro altero autem Rs. compendio uti mihi liceat.

2) L. c. p. 660 nr. 24.

3) P. 657 nr. 13.

4) Cf. tab. I nr. 4 et 12.

gorae eos tribuerim, quamvis reliquiae signorum oblitteratorum, quales sunt apud Luynesium, *ko. ra. u* notarum similitudinem prae se ferant, sed potius eidem Euanthi, itaque haec signa suppleverim: *te. o. se.*

Rs. *lo.*

pa. si.

Tab. I 5. *e. u. ve.*

ro. ro (?). ?. *se* [1]).

Brandis [2]) signa investigavit haec: *e. u. ve. ja* (?). *mu* (?). *ro. se*; sed neutrum aptam praebet nominis proprii formam. Quarto loco, ubi hic *ja*, de Luynes *ro* agnovit, *le* exstitisse a vero non abhorret [3]). Sed ne hac quidem sententia probata quicquam proficimus.

Rs. *ku.*

Quae nota sine dubio idem significat quod in nummis graecis *KY*: *Κυπρίων*.

Tab. I 6. Frontis signa nimium sunt oblitterata:

Rs. *pa.* —. *le. o. se.*

Signum *si* supplendum esse de Luynes iam vidit non perspecta significatione. Notae ita in spatium quadratum discriptae sunt, ut prima *pa* medium locum obtineat in cruce ansata, ceterae in angulos distributae sint in modum hunc:

[*si.*] *se.*

pa.

le. *o.*

Tab. I nummum 7 supra commemoravi ad Schm. X 1 (p. 272). Uterque nummus impressum habet *Εὐϝέλθο(ν)τος* genetivum nominis regii. *Εὐέλθοντα* enim regem fuisse Salaminis Cypriorum ex Herodoti historia (IV 162, V 104) compertum habemus, vixitque ille circiter medium saeculum sextum a. Chr. n. Eiusdem nominis casum nominativum investigavi in huiusce tabulae nummis 8 et 14:

1) Versum 2 reddidi tab. II nr. 18.

2) P. 666 nr. 42.

3) Cf. nummum I 7 et quae Brandis adnotavit p. 659 nr. 22.

Tab. I 8 +. *u. ve.*
+. *to. ne.*
I 14 +. *u. ve.*
—. *to. ne.*

In utroque nummo signum primum paene interiit; quarto prioris nummi loco idem signum mutilatum exstat, quod in I 7 *le* notam esse suo iure suspicatus erat Brandis [1]), in nummo quarto decimo hoc signum plane intercidit. Equidem non dubito utriusque nummi inscriptionem ita interpretari: *E*]ὐϝέ[λ]θων.

Tab. I 9 . . . . . . *ko. ro.*

Euagorae hunc nummum adscribendum et Εὐϝα]γόρω legendum esse manifestum est [2]). Non obstat quod ante duo quae supersunt signa spatium non suppetit tribus litteris *e. u. va*, quoniam *e. u.* supra appositae fuisse possunt [3]).

Rs. Quinque signa eadem ratione distributa sunt atque *pa. si. le. o. se* in tergo nummi I 6:

mi (?). *te.*
ni.
ni. *se.* [4])

Si nummum a Langio repertum, cuius inscriptionem:

mi. *la.*
+.
ni. + [4])

Brandis [5]) expressit, eiusdem notae exemplar esse Schmidt [6]) recte coniecit, alter alterum explet, ita ut plena inscriptio sit haec:

mi. *la.*
ni.
ni. *se.*

quam equidem interpretari nequeo. Nullo modo tamen probandum est, quod Schmidt, quamvis utrumque nummum eius-

1) P. 659 nr. 22.
2) Cf. Luyn. tab. IV 1 sqq.
3) Cf. Luyn. tab. VI 10.
4) Vid. tab. II nr. 19.
5) P. 659 nr. 20.
6) 'Die Inschrift von Idalion' p. 30.

dem notae exemplar esse dixerit, Langii exemplari nisus medio loco probavit *sa*, cui Luynesii nummus obstat, et neglecto signo, quod est in dextero inferiore angulo, Σαλαμινί[ων intellexit. Accedit quod is ordo, quo signa hic discripta essent $\begin{smallmatrix}3&&2\\&1&\\4&&5\end{smallmatrix}$, differret ab ordine in tergo nummi I 6 servato $\begin{smallmatrix}2&&5\\&1&\\3&&4\end{smallmatrix}$. Nec minus obscura sunt quae leguntur in

Tab. I 11 Rs. *ri.* *la.*
ni.
ta. *ka.*

Cuius nummi alterum exemplar est apud Brandisium [1]); exhibet quidem hic medio loco *pa* et pro *la* signum paullum diversum [2]): sed neque cetera signa differunt et utriusque nummi frons plane eadem est. In quo legitur: *pa. si. le* βασιλέ[ος vel βασιλε[ύς.

Tab. I nummus 12 nominativum eiusdem nominis continet, cuius genetivum num. I 3, *e. u. va. te* Εὐϝά(ν)θη[ς. Nominativum autem esse existimo propterea quod in tergo signa *pa. si. le* quod excipit signum oblitteratum ad *u* magis quam ad *o* notae similitudinem accedit, βασιλε[ύς igitur ibi legendum est.

Tab. I 13. *e.*
Rs. *pa.*

Ob similitudinem notae Euanthi regi hunc nummum tribuo itaque *e* primum huiusce nominis litteram esse opinor.

Tab. XII nummum 1 *pa. si. e. u*, quem Luynesium secutus huic tabulae adiungo, propter crucem ansatam quae est in tergo litteris non additis Euelthonti attribuo [3]) et signa tradita sic interpretor βασι[λεὺς] Εὐ[ϝέλθων.

Tabulae II nummi ad unum omnes vel nullam omnino inscriptionem vel pusillas reliquias ostendunt, quarum nullus

1) P. 656 nr. 12.
2) Vid. tab. II nr. 20.
3) Cf. num. I 7 et Schm. X 1.

est usus. Nummus II 18 et qui ei par est XII 6 graecis litteris inscripti sunt. In num. XII 2 quem formae causa huc adiungit de Luynes signa explorasse sibi visus est haec *sa. to. sa. to*, quae tabula non satis comprobantur.

Tab. III 1. Rs. *sa. ta. sa. to.*
si. pa.

Signa βουστροφηδόν scripta sunt et sic interpretanda Στασά(ν)δ[ρω] βασι[λέος. Huius et sequentis nummi inscriptionem exprimendam curavit Brandis[1]), sed errat quod crucem ansatam, quae saepissime in his nummis occurrit, *lo* notam esse putat.

Tab. III 2. Rs.
sa. ta. sa. to. ro | Στασά(ν)δρω
pa. si. Βασι[λέος.

Hic nummus antecedenti simillimus plenum nomen regium continet. Nec dubito quin num. III 3 idem nomen exhibuerit, quamvis nunc nihil supersit nisi *ta. sa.* Eidem Stasandro tab. III nummum 5 sicuti praecedentes tauro et aquila signatum attribuo et signis *pa. sa* notata esse haec verba censeo: βασιλέος Στασάνδρω.

Tab. III nummi 7—12 eiusdem certo sunt regis, inscriptiones tamen ita sunt obscuratae, ut vix unum alterumve signum pervidere possimus.

Tabulae IV nummi omnes Euagorae regis iussu percussi sunt, plenum autem Εὐϝαγόρω nomen non est nisi in primo, cuius inscriptionem reddidit Brandis[2]), qui falso tertio loco *a* signum legit, ubi *va* est in nummo, transcripserunt Argentoratenses[3]): in ceteris nomen varie est mutilatum.

Tab. V 1 +. *se. ?. pi. e. u. se*[4]).

Primo loco linea directa cernitur, tertio idem signum quod

1) P. 661 nr. 27.
2) P. 660 nr. 25.
3) Stud. VII p. 222.
4) Vid. tab. II nr. 21.

exstat duobus in titulis Schm. VIII 6 et XIV 1, quodque de Luynes iam *ku* mutilatum duxit; et similius sane est *ku* notae quam *ma*, cuius fungi vice illud alii existimarunt. Inscriptionem Brandis [1]) modo minime probabili interpretatus est. Equidem suspicor duo in nummo exstitisse verba, prius mutilatum. Cum autem omnium consensu Apollinis caput in nummo impressum sit, hunc deum in inscriptione appellatum esse probabile est. Atque primo quidem loco, cum linea directa *ta* signi vestigium esse possit, *Ὑλάτας* legendum propono. Restant deinde signa *ku. pi. e. u. se*, in quibus alterum nomen divinum subesse necesse est. Et si omnia quae traduntur Apollinis cognomina perlustramus, duo nobis praesto sunt, de quibus hic cogitare possimus. Lycophron enim poeta reconditioris doctrinae plenus versu 426 Calchantem vatem *Μολοσσοῦ Κυπέως Κοίτου κύκνον* dicit, quibus nominibus admodum abstrusis magis ut solet celat quam demonstrat, quemnam intellegi velit. Manifestum autem est Apollinis cygnum Calchantem vocari. Fuit igitur *Κυπεύς* nomen deo; sed quomodo explicandum sit, valde est ambiguum [2]). Itaque alteram huius nominis formam fingere et signa tradita *Κυπιεύς* interpretari non ausim.

Alterum deinde Apollinis cognomen est *Γυπαιεύς*, cuius originem Cononis narratione tricesima quinta relatam esse tradidit Photius [3]). Pastor enim Ephesius, qui in profundam voraginem inciderat, cum Apollinis consilio obsecutus, qui eum mortem simulare per somnium iussisset, a vulturibus tamquam mortuus sublatus atque ita servatus esset, Apollo hac de causa cognomen *Γυπαιέως* accepisse dicitur. Quae narratio ad nomen explicandum ficta cum doceat exstitisse nomen, Photii testimonio nisus signa tradita sic transcribo *ku. pi. e. u. se Γυπιεύς* et fieri potuisse credo, ut haec altera esset forma nominis a Photio traditi [4]).

---

1) P. 662 nr. 31.
2) Cf. H. Steph. Thes. ling. Gr. s. v.
3) Bibl. nr. 186.
4) Cf. *γυπιὰς πέτρα* Aesch. Suppl. 796 (Dind. Poet. Scen. ed. V).

Rs. *pa. si. le. o. se.* Βασιλέος
ti. mo. ka. ri. vo. se. Τιμοχάριϝος.

Huius inscriptionis supra mentionem feci ad titulum Schm. VIII 3*a*[1]); idem et hic et illic exstare nomen primus intellexit G. Smith[2]), Deeckium et Siegismundium videtur fugisse.

Tab. V 2.

pa. si. le. u. se. . . . . + . i. ko.

Signum oblitteratum, quod *i* notam antecedit, *vo* fuisse censeo, quamquam quod superest neque *ka* neque *ti* significationi prorsus obstat; itaque signa sic transcribo βασιλεὺς . . . . . . ϝοικο[ς. In tergo autem haec leguntur:

pa. si. le. . . . . .
sa. ta. si. ka . . . . .

cuius inscriptionis versu altero Stasicratis nomen mutilatum contineri Pierides[3]) iam intellexit. Deinde cum eiusdem familiae viri similia nomina habere soleant, in fronte nummi Στασίϝοικος scriptum fuisse pono. Quia autem in fronte nominativum nominis proprii fuisse βασιλεύς vocabulum ostendit nec verisimile est in utraque nummi parte nominativum expressum esse, in tergo patrem regis, cuius nomen in fronte legimus, nominatum esse opinor, ita ut plena nummi inscriptio haec sit:

Βασιλεὺς [Στασί]ϝοικο[ς
Rs. Βασιλέ[ϝος
Στασικ[ράτεος.

Tab. VI nummi 3 inscriptionem a sinistra ad dexteram directam esse de Luynes ipse suspicatus erat[4]): Lang autem nummos sphingis nota impressos Idaliensibus adscripsit, et G. Smith signa agnovit *e. ta. li*[5]). Ac sane Luynesii tabula *e* vel magis commendat quam *va* quod ipse legit. Habemus

1) Vid. p. 271.
2) 'Transactions' vol. I p. 141.
3) 'Transactions' vol. IV p. 40.
4) 'Numismatique' p. 34.
5) 'Transactions' vol. I p. 135 („the characters of the name Idalium").

autem hic eandem notae *e* formam, quam in titulo Schm. XXI 1 sed inversam ut in inscriptione retrograda; itemque signa *ta* et *li*, usitatas formas, si comparaveris, inversa esse intelleges[1]). Itaque rectum viderunt viri illi docti.

Iam iam singulis titulis nummisque Cypriis perlustratis id quod mihi proposui ad finem perduxi. Quae si quis tabularum interpres in suum commodum convertere potuerit, gratum erit.

Placet tamen appendicis instar in conspectu ponere, quot singularum notarum Cypriarum exempla reperiantur, quia quo saepius nota quaedam repetitur, eo minus de significatione eius dubitari potest[2]). Et sic quidem hunc indicem notarum instituam:

Singulas notas eodem ordine, quo enumeratae sunt in tabula litteraturae Cypriae infra adiecta (tab. I), proponam. Diversas eiusdem syllabae formas si quae sunt additis numeris significabo. Nec tamen in tabula mea, quae ab ea, quam Argentoratenses in Curtii Stud. vol. VII p. 264 ediderunt, fere non differt nisi quod in angustum coacta est, omnium diversitatum rationem habui. Graviores tantum curavi saepiusque plures notae alicuius formas, inter quas paullulum tantum interest, ad unam rettuli principalem. Denique haud ab re duxi earum quae rarius leguntur notarum omnia adscribere exempla.

Notae *a* sunt 103 exempla.
— *e*1 — 58 —
— *e*2 — 8 exempla: *'Εχετίμων ἱερέος* Schm. VIII 3β; *'Εδαλιοῖ* VII 2; *μεγακηνε[ύ]ς* (?), *e. ?. pa. si. ne* VIII 5; *'Ετεϝά(ν)δρω* XXI 10; *to. po. to. e* XII 2; *e. u. ?. ve. i. te* XXI 2.
— *e*3 — 19 exempla.

---

1) Vid. tab. II nr. 22.

2) Quod ad notas quae aliquanto frequentius inveniuntur attinet, numeros quos apponam, quamvis pro infirmitate humana diligens fuerim, omnes exactos esse non contenderim.

Notae *i* sunt 190 exempla.
— *o*1 — 114 —
— *o*2 — 9 exempla: *ἰjε[ϱέ]ος* VIII 3 α; *βασιλέος*, *ἱεϱέος* VIII 3 β; ***o***. *a*. ?. ?. *se*, *σπέος* VIII 4 et 5; *ὀ* VIII 5 et 6.
— *u*1 — 60 exempla.
— *u*2 — 4 exempla: *κατεσκεύϝασε* VIII 4; *Ὑλάτᾱι* VIII 4 et 5; *μεγακηυε[ύ]ς* VIII 5.
— *ka* — 87 exempla.
— *ke* — 41 —
— *ki* — 10 exempla: *ἰκ(ι)μαμένος* tab. Id. vs. 3; *τέϱχ(ι)νιjα* tab. Id. vss. 9, 18, 22; *Μιλκιjάθωνος* Schm. II; *Γιλγαο* (?), *Μαγιϱίω* VI 2; *Γολγίᾱι* VII 1; ***ki***. ?. *ka*. *vo*. *se* VII 5; *ta*. *pi*. *te*. ***ki***. *si*. *o*. *i* XVII 1.
— *ko*1, — *ko*2, — *ko*3 } sunt 43 exempla [1]).
— *ku*1 sunt 16 exempla.
— *ku*2 — 3 exempla: *Γυπιεύς* Luyn. V 1; ***ku***. ?. *ro*. *se* Schm. VIII 6; ***ku***. *ne*. *mo*. *o*. *se* XIV 1.
— *ta* — 135 exempla.
— *te* — 102 —
— *ti* — 67 —
— *to*1 — 162 —
— *to*2 — 8 exempla: *τῶ* Schm. VIII 3 α, 3 β, XXI 10; *τό* VIII 4, 5; *τό[δε* VIII 4; ***to***. ?. *ve*. *na*. *i*... VIII 6; *Ἐτεϝά(ν)δ(ο)ϱω* XXI 10.
— *tu* — 16 exempla.
— *pa* — 109 —
— *pe*1 — 5 exempla: *πείσει* tab. Id. vss. 12, 25; *πεδίjαι* Id. vs. 18; *πεϱ'* Id. vs. 27; *ἐ]πέδυκε* (?) Schm. II.
— *pe*2 — 7 exempla: *πε(μ)παμέϱων* Schm. II; *σπέος* VIII 4, 5; *to*. ***pe***. *ra*. *xe*. *lo*. *ro*. *se*, *lo*. *li*. *to*. ***pe***. *pa*. *za*. *ka* XVII 5; ***pe***. ?. *pa*. *i*. + XX 6; *Πεϱσεύτᾱι* XX 6.
— *pi* — 23 exempla.
— *po* — 56 —

---

1) Inter tres notae *ko* formas accurate discerni nequit propterea quod per complures formas medias sensim ab una ad alteram fit transitus. Idem valet de notae *si* formis 1 et 2.

Notae *pu* sunt 6 exempla: ἀπύ Id. vss. 8, 17; ***pu***(?). *je. to.* ? Schm. IX 2; ***pu***. *ru*(?). *ti. to. zo* IX 6; +. ***pu***. *o. le. na. i* XXI 4; ***Pu*** abbr. Luyn. III 6.

— *la* — 24 exempla.

— *le*1 — 37 —

— *le*2 — 2 exempla: βασιλέος Schm. VIII 3 β; βασιλέϝος XXI 10.

— *li* — 24 —

— *lo* — 32 —

— *lu* — 2 exempla: λῦσαι Id. vs. 28; λύση Id. vs. 29.

— *ra* — 34 —

— *re* — 28 —

— *ri*1 — 8 exempla: Ἀλα(μ)πριjάται Id. vs. 8; ὀ(ν)δριjά(ν)ταν Schm. II; Ἀριστόφα(ν)το(ς), Ἀρισταγόραν VI 1; Μαγιρίω VI 2; ***ri***. *to. te.* . . . XIV 3; *ni.* ***ri***. *ta. ka. la* Luyn. I 11; Τιμοχάριϝος Luyn. V 1.

— *ri*2 — 2 exempla: Τιμοχάριϝος Schm. VIII 3α; *o. va.* ?. *e.* ***ri*** XVII 5.

— *ro* — 55 exempla.

— *ru*1 est unum exemplum: κᾶρυξ Schm. IX 9.

— *ru*2 sunt 6 exempla: ὀρύξη Id. vss. 12 (bis), 24, 25; Δρυμίων Id. vs. 19; *pu.* ***ru***(?): *ti. to. zo* Schm. IX 6.

— *na* — 63 exempla.

— *ne* — 88 —

— *ni* — 25 —

— *no* — 20 —

— *ma* — 12 —

— *me* — 22 —

— *mi* — 26 —

— *mo*1 — 15 —

— *mo*2 — 3 exempla: Ὀνασίτιμος Schm. III 1; Φιλοτίμω XXI 3; Τιμοχάριϝος Luyn. V 1.

— *mu* — 2 exempla: Ἀμυκλοῖ Schm. II; Ἀμῦς VII 1.

— *ja*1 — 21 —

— *ja*2 — 3 exempla: Μιλκιjάθωνος Schm. II; Στασίjαν VIII 1; Στασίjας VIII 2.

— *je*1 — 3 exempla: δυϝανοίjη Id. vs. 6; δωκοίjη Id. vs. 16; *pu*(?). ***je***. *to.* ? Schm. IX 2.

— *je*2 — 3 exempla: ἰjε[ρέ]ος VIII 3α; ἰjερῆς VIII 6; ***Je*** (?) abbr. Luyn. V 6.

— *va*1 — 16 exempla.

Notae *va*2 sunt 7 exempla: *Εὐϝα* . . . . Luyn. I 1, XII 4; *Εὐϝαγόρω* Luyn. IV 1, 6, 8, 9, 10.

— *va*3 — 3 exempla: *ϝάνασ(σ)ας* Schm. VIII 3 *α*, *γ*; *κατεσκεύϝασε* Schm. VIII 4.

— *va*4 est unum exemplum: *Ἐτεϝά(ν)δρω* Schm. XXI 10.

— *ve* sunt 28 exempla.

— *vi* (*ji*?) sunt 3 exempla: *πτόλιϝι* Id. vs. 6; *ἱερέϝιjαν* Id. vs. 20; *Ἐδαλιέϝι* Id. vs. 31.

— *vo* sunt 33 exempla.

— *sa*1 — 39 —

— *sa*2 — 3 exempla: *ϝανάσ(σ)ας* Schm. VIII 3 *α*, *γ*; *ἀνάσ(σ)ας* VIII 6.

— *se*1 — 193 —

— *se*2 — 11 —

— *si*1 }
— *si*2 } sunt 97 exempla [1]).

— *si*3 sunt 3 exempla: *βασι[λε]ϝος* Schm. VIII 3 *α*; *βασιλέος* VIII 3 *β*; *e. ?. pa.* ***si.*** *ne* VIII 5.

— *so* — 5 exempla: *τόσ(ο)δε* Id. vs. 30; *ἔχσο(ν)σι* Id. vs. 31; *νεϝοσ(ο)τάτας* Schm. II; *ti. i.* ***so.*** *ni. ta. se* III 1; *Σόλω[ν* VIII 1.

— *su* — 2 exempla: *σύν* Id. vs. 28; *σύ(ν)* Schm. VI 2.

— *za* — 11 exempla: *ζαῖ* Id. vss. 8, 17, 24; *ζᾶν* Id. vss. 10, 23, 28; *ζᾶς* Id. vs. 30; *ἀζαθαῖ* Schm. II, XVII, 1; ?. ***za.*** *ti* XV 2; *lo. li. to. pe. pa.* ***za.*** *ka* . . . . XVII 5.

— *ze* est unum exemplum: *ἔϝρεζε* Schm. XXI 1.

— *zo* sunt 4 exempla: *χραυζόμενον* Id. vs. 18; *pu. ru. ti. to.* ***zo*** Schm. IX 6; +. *mo.* ***zo.*** +. *te* XIV 2; *Ζωτέα* XIX 1.

— *xe*1 — 17 exempla: *ἐξ* tab. Id. (sexies); *ὀρύξη* tab. Id. (quater); *ϝάναξ* Schm. II, VIII 2; *Τι[μᾶ]ναξ* XI 2; *to. pe. ra.* ***xe.*** *lo. ro. se* XVII 5.

— *xe*2 est unum exemplum: *κᾶρυξ* Schm. IX 9.

---

1) Vide p. 299 adnot. 1.

EPIMETRUM

Priore huius libelli parte typis iam expressa in manus ve mihi commentatio Theodori Bergkii in Nov. Ann. phil. vol. 1 (a. 1878) p. 513, qua iudicium fecit de Schmidtii corpore i scriptionum Cypriarum. Quae commentatio minus ad me pe tinet, propterea quod Bergk non tam ad tabularum ipsaru lectionem, cui ego imprimis operam dedi, quam ad adnotati nes animum advertit: unum tamen quod coniecit Bergk silent non praetermittam, cum eadem de re ipse supra sententia proposuerim. Agitur enim de pecuniae summa quadam tabulae Idaliensis versu 15 sq. iterumque in versu 26 descrip in modum hunc: *pe* ||| | *pe* || *ti. e* (vide supra p. 265). U ultimas litteras *ti. e* compendium esse scripturae dicit Berg *ΔIE* pro *διέκολος;* ita enim transcripsisse Cyprios Hebraeo rum שֶׁקֶל 'shekel', quod apud ceteros Graecos est *σίκλος* ve *σίγλος,* pronuntiasse autem *ζέκολος* vel *ζέκλος*. Fingamus, i quod nego, hanc rationem scribendi admitti posse: quonam tandem modo in vocem Hebraicam ζ illud irrepsisse creda mus? Itaque facere non possum, quin in sententia supra pro posita perseverem, quae propius a vero abesse mihi videtur quam Bergkii sententia.

DE

CICERONE, ASINIO POLLIONE, C. OPPIO

RERUM CAESARIANARUM SCRIPTORIBUS

SCRIPSIT

GEORGIUS THOURET

PRAEFATIO.

Historia labentis liberae rei publicae Romanae historia est Caesaris. Caesarem autem eam viam ingressum esse, quae post caedem Gracchorum rebus Romanis esset tamquam aperta, consentiunt viri docti nostrae aetatis, cuius — nisi fallor — proprium est studium hominum personas ex rebus, non res ex personis intellegendi. At veterum scriptorum quod nemo fere rerum Romanarum progressus, qui fuit a Gracchis usque ad Caesarem, rationem habuit, mirari desinemus, si considerabimus, qua usi sint ratione in scribendo. Nam praeter viros resque bello gestas neglegebant propemodum omnia [1]).

Atque profecto Caesar erat is, qui animos hominum perculeret quique neminem nullius partis esse sineret. In ingentibus illis immanibusque dimicationibus et inter ipsam flammam belli civilis valebat unum hoc: aut pro me aut contra me — tertium non datur. Itaque fieri non potuit, quin quaecumque ab aequalibus tunc scriberentur de Caesare, maxime inter se discreparent: quin sectatores Caesaris ab obtrectatoribus sicut lux a nocte distarent. Tum demum cum dimicandi finis factus erat aequales sedatiore animo de Caesare iudicare resque ab eo gestas aequiore stilo scribere potuerunt.

Ad cognoscendam historiam aetatis Caesarianae qui scriptores nobis usui sunt, eorum plerique — dico Plutarchum, Appianum, Cassium Dionem — aliquot saeculis post Caesaris obitum floruerunt.

Obstupefactus, quod omnes fere veteres scriptores Caesari

1) Cfr. Nitzsch: Die Gracchen etc., Berlin 1847, p. 436.

favent Caesarisque laudibus, mihi proposui quaerere, qui factum esset, ut adversaria pars non audiretur. Qua de re ad certum iudicium perveniri non posse mihi persuasi, nisi indagatis detectisque fontibus, ex quibus sua quisque scriptor hauserit. Itaque permultae mihi exstiterunt singulae quaestiones, quarum tres hac dissertatione coniunctas proponere audeo. Simul in animo habeo, si probata erunt, quae invenisse mihi videor, labentis liberae rei publicae Romanae scriptores perlustrare atque ostendere, quid cuique ad res Caesarianas illustrandas debeamus.

I. Ciceronis *περὶ ὑπατείας*.

Weicherto asseveranti non esse, cur lugeamus, quod Ciceronis commentarius *περὶ ὑπατείας* perierit [1]), plane assentiri non possum. Nam etiamsi nulla fere oratio a Cicerone post annum 691 u. c. habita nobis exstat, in qua non multa fecerit verba de consulatu suo quasi sole suae vitae, etiamsi quattuor illae orationes Catilinariae res, quae ad coniurationem Catilinae pertinent, luculentissime illustrant atque demonstrant, etiamsi denique Cicero librum, de quo agitur a. 693/94 u. c. confecit [2]), quo tempore ipse rerum status impedivit, quominus detegeret, quid vere sentiret de Caesare: tamen nescio an recte iudicem, magni nobis pretii futurum fuisse, si praeter Sallusti librum servatus esset alter de Catilinae coniuratione ab aequali scriptus.

Sed vana haec quaestio atque inanis videri debet, cum non solum ille liber Graece compositus perierit, sed etiam quaecumque Cicero eodem de consulatu suo vernacula lingua

---

1) Imp. Caesaris Augusti scriptorum reliquiae vol. I, Grimma 1841, p. 197.

2) Id. Mart. 694 Cicero ad Atticum scribit (I 19, 10 Or.): commentarium consulatus mei Graece compositum misi ad te.

scripsit[1]). Neque tamen dubito hanc quaestionem movere. Nam postquam Heerenius primus, quantum videtur, contendit[2]), Plutarchum ea parte vitae Ciceronis, qua coniurationem Catilinae persequitur, ex commentario Ciceronis περὶ ὑπατείας hausisse, viri docti hac de re in utramque partem disputaverunt[3]). Quam ob rem singulis in unum collectis quaestionem, quae est de commentario Ciceronis, ad finem perducere conabor. Quo facto docebo, quem inde fructum percipiamus nos, qui scriptorum rerum Caesarianarum perscrutemur naturam.

Sallusti liber de Catilinae coniuratione scriptus, quem integrum in manibus nos habere quis est quin gaudeat, apud rerum scriptores summa auctoritate floruit. Nam etiam Orosius dicit (VI 6 extr. Hav.² p. 215): „sed hanc historiam (scil. coniur. Cat.) agente Cicerone et describente Sallustio satis omnibus notam nunc a nobis breviter fuisse perstrictam sat est.“ Itaque factum est, ut complures rerum scriptores librum eius fontem adhiberent. Atque Appianum quidem in narranda coniuratione Catilinae (b. civ. II 2—8) maxima ex parte Sallustium secutum esse, Wijnne[4]), Wiedemann[5]), Schliephacke[6]), alii[7])

---

1) Epistolam ad Pompeium „de rebus suis in consulatu gestis“; cfr. schol. Bob. in or. pro Planc. p. 271 Or.; pro Sulla 24, 67; commentarium de consulatu suo Latine compositum cfr. ad Att. I 19, 10; tertium: poëma de eodem consulatu; cfr. ad. Att. l. l. Schol. Bob. p. 267, de quo non nulli versus servati sunt.

2) Comment. IV de font. et auctor. vit. parall. Plut. Verm. histor. Schr. Göttingen 1821, III p. 23; 417.

3) I. I. G. Lagus, Plutarchus vitae Ciceronis scriptor (in script. acad. Helsingfors. 1846—47). H. Peter, Die Quellen Plutarchs etc. Halle 1865, p. 132 sqq. Weizsaecker, Ciceros Hypomnema u. Plutarch, N. Jahrb. f. cl. Phil. 111, 1875, p. 417 sqq. Duebi, Die jüngeren Quellen der Catil. Verschwörung, N. Jahrb. f. cl. Phil. 113, 1876, p. 851 sqq. Schliephacke, Ueber die griech. Quellen zur Catil. Verschw., Progr. der Realschule zu Goslar 1877.

4) De fide et auctoritate Appiani. Groningae 1855, p. 41 sqq.

5) Appian über die Catil. Verschw., Philol. XXI 1864, p. 473—80.

6) L. s. s. p. 1—22.

7) Cfr. E. Hagen, Catilina etc., Königsberg 1854, p. 18. H. Wirz, Catilina's und Cicero's Bewerbung um den Consulat f. d. J. 63, Zürich 1864, p. 61. Duebi, l. s. s. p. 866.

satis superque demonstraverunt. Sed Florum quoque Sallusti librum in brevem formam coegisse elucebit [1]), cum contuleris

Flori (ed. Halm. Lips. 1863)	II	12, 7/8	cum	Sall. Cat.	31
—	—	8	—		47
—	—	9	—		44
—	—	12	—		61

Hanc igitur relationem Sallustianam nominare mihi liceat. Praeter eam autem alteram quandam apud Plutarchum (vit. Cicer. c. 10—23) et Cassium Dionem (37, 29—37) subesse omnes viri docti consentiunt, cuius autem sit dissentiunt. Peterus [2]) enim, quem Grasshofius [3]) et Schliephacke [4]) sequuntur, item Duebi [5]) Livium fontem utriusque esse coniecerunt neque vero comprobavere. Peterus dicit haec (p. 132): „Auffallend sind . . . . die häufigen Anklänge (Plutarchs) an Cassius Dio gerade dann, wenn Plutarch von Sallust abweicht, z. B. c. 10 an Cassius Dio 37, 30, c. 20 an C. D. 37, 35. Das erstere erzählt auch Florus II 12, 4 (IV 1) und es ist wohl möglich, dass Livius die gemeinsame Quelle des Plutarch und Cassius Dio ist, da dieser letztere den Livius sehr viel benützt hat." Atque primum quidem Peterus erravit, quod a Floro auxilium petivit. Florus enim aeque ac Sallustius tradit (cfr. not. 1 huius pag.), Catilinam eiusque socios, ut magis inter se fidi forent, sanguinem humanum bibisse, cum Plutarchus (vit. Cic. 10) et Dio (37, 30) eos carnem gustasse occisi hominis narrent. Sed Plutarchus partim cum Sallustio congruit, partim cum Dione! Dio autem

1) In eandem sententiam iudicant Linker, Emendationen zu Sall. Sitz.-B. d. k. Ak. d. W. zu Wien philos. hist. Cl. 13, 1854, p. 267; Wirz l. s. s., Duebi l. s. s. C. Iohn, Die Entstehungsgesch. der Catil. Verschw., N. Jahrb. f. cl. Philol., 8. Suppl.-Bd. 1875/76, p. 756. Cui sententiae non obstat, quod Florus foedissimi illius pignoris mentionem facit (II 12, 4), quo coniurati societatem sanxerunt, cum Sallustius (Cat. 22, 3) haec et alia ab inimicis ficta esse putet. Quid enim ad Florum, utrum Sallustius fabulam probaret an fictam reiiceret?

2) L. s. s. p. 132 sqq.

3) De font. et auct. Dionis Cassii Cocc., Bonn 1867, p. 15 not. 1.

4) L. s. s. p. 30.

5) L. s. s. p. 872. 879.

Livium sequitur — ergo" — sane haec est crux! Nam Dionem secutum esse hoc loco Livium demonstrare Peterus ne conatus quidem est: conatus est Grasshofius, qui (l. s. s.) sententiam Peteri propterea laudat, quod prodigia, quae Dio l. 37 c. 9, 2 et 34 enumerat, apud Obsequentem quoque legimus (c. 61 [122] Jahn p. 133): „Cum enim Obsequens ex Livio hauserit, Dionem quoque hausisse ex eo veri simile esse." Verum est Obsequentem eadem prodigia commemorare; sed eadem etiam Cicero memoriae prodidit (cfr. Cat. III 8, 19 c. Dion. 37, 9, 1). Iam compara, quae apud utrumque (scil. Cic. et Dionem) sequuntur. Proponam integros locos, ut concordia verborum ante oculos versetur:

Cic. Cat. III 8, 20: eidemque (scil. haruspices) iusserunt simulacrum Iovis facere maius et in excelso collocare et contra, atque antea fuerat, ad orientem convertere; ac se sperare dixerunt, si illud signum, quod videtis, solis ortum et forum curiamque conspiceret, fore ut ea consilia, quae clam essent inita contra salutem urbis atque imperii, inlustrarentur e. q. s.

Dio 37, 9, 2: *τά τε οὖν ἄλλα ἐξεθύοντο τοῖς μάντεσι πειθόμενοι, καὶ τῷ Διὶ ἄγαλμα μεῖζον, πρός τε τὰς ἀνατολὰς καὶ πρὸς τὴν ἀγορὰν βλέπον, ὅπως αἱ συνωμοσίαι ὑφ' ὧν ἐταράττοντο ἐκφανεῖεν, ἱδρυθῆναι ἐψηφίσαντο.*

ib. 9, 21: Illud vero nonne ita praesens est, ut nutu Iovis Optimi Maximi factum esse videatur, ut cum hodierno die mane per forum meo iussu et coniurati et eorum indices in aedem Concordiae ducerentur, eo ipso tempore signum statueretur?

ib. 34, 2: *κἀκ τούτου ὁ Λέντουλος ἀπειπεῖν τὴν στρατηγίαν ὑπὸ τῆς γερουσίας ἀναγκασθεὶς ἐν φρουρᾷ μετὰ τῶν ἄλλων τῶν συλληφθέντων ἐγένετο· . . . . καὶ ταῦτα καὶ τῷ δήμῳ ὁμοίως ἤρεσε, καὶ μάλιστα ἐπειδή, τοῦ Κικέρωνος δημηγοροῦντός τι περὶ αὐτῶν, τὸ ἄγαλμα τὸ τοῦ Διὸς ἔς τε τὸ Καπιτώλιον παρ' αὐτὸν τὸν καιρὸν τῆς ἐκκλησίας ἀνιδρύθη κτέ.*

Itaque Obsequens nulli nobis esse potest usui, nisi quis comprobaverit, Dionem his locis Ciceronem secutum non esse. Summo autem in errore versatur Grasshofius, cum errorem quendam et Plutarchi et Dionis ex Livio natum esse ostendere conatur. Argumentatur enim hunc in modum (p. 16): Plutarchus et Dio errant, quod dicunt, senatum iussisse Catilinam de urbe decedere (Plut. Cic. 16; Dio 37, 33, 1). In periocha Liv. 102 legimus haec verba: „Catilina urbe pulso de reliquis coniuratis supplicium sumptum est", — ergo etiam Livius erravit. Contra Sallustius recte iudicat (Cat. 32), Catilinam suo arbitrio in castra Manlii profectum esse. Quae cum ita sint, veri simile est, Livium fontem et Plutarchi et Dionis fuisse.

Sed primum nego verba illa periochae: „Catilina urbe pulso" significare, S. C. in eam sententiam factum; nam ipse Cicero, optimus testis, dicit (Cat. II 1, 1): (Catilina) „cum est ex urbe depulsus". Itaque non intellego, cur statuamus Livium errasse. Deinde comparemus Plutarchum et Dionem, quos uni eidemque errori deditos Grasshofius existimat:

Dio 37, 33: *μεταστῆναι ἡ γερουσία τὸν Κατιλίναν ἐψηφίσατο·* Sane hoc est senatus consultum.

Plut. Cic. 16: *ἀρξάμενος δὲ λέγειν* (sc. Catilina) *ἐθορυβεῖτο καὶ τέλος ἀναστὰς ὁ Κικέρων προσέταξεν αὐτῷ τῆς πόλεως ἀπαλλάττεσθαι.*

Num hoc S. C.? Non est![1]) Immo Cicero consul exire ex urbe iubet Catilinam (cfr. or. Cat. I 5, 13: exire ex urbe iubet consul hostem). Profecto solus Dio in errorem, quem Grasshofius dicit, lapsus est. Qua de re infra disputabo.

Iam equidem non vereor negare, quemquam demonstrare posse, Plutarchum et Dionem ex Livio hausisse. Sed omnino nihil referre existimo quaerere, utrum Livius fons sit necne. Nam protinus quaerendum est, unde Livius hauserit. Num Livius, natus a. 695 u. c., res anni 691 u. c. memoriter exponere potuit? Quoniam igitur libri, quibus historiam aetatis Caesarianae conscripsit, plane perierunt, mittamus Livium at-

1) Miror etiam Iohnium (l. l. p. 802) verba Plutarchi male intellexisse.

que quaeramus cuius auctoris sit enarratio, quae apud Plutarchum et Dionem subest. Nam primos fontes detegere necesse est.

Atque dubium esse non potest, quin ipse Cicero auctor sit. Inveniuntur enim apud Plutarchum et Dionem, quae Sallustius quidem praetereat, Cicero autem in orationibus aut commemoret aut silentio comprobet. E. g. Plutarchus (Cic. c. 14) et Dio (37, 29, 4) narrant, Ciceronem loricatum in campum descendisse comitiorum habendorum causa. Quod cum apud Sallustium desideremus, Cicero testimonio suo confirmat (pro Mur. 26, 52). Cuius rei eo magis ipsum Ciceronem auctorem ducendum censeo, quo propius vero videtur esse, simulasse eum timorem, ne a Catilina pugione peteretur [1]).

Porro Cicero in senatu a. d. XII. Kal. Nov. dicere non potuit, C. Manlium certo die in armis fore (Cat. I 3, 7), nisi certum indicium coniurationis ei factum esset [2]). Itaque l. s. s. litteras significare videtur mihi eas, quas nocte quadam a Crasso et Marcello Metelloque Ciceroni delatas dicit praeter Plutarchum (Cic. 15; Crass. 13) Dio, etiamsi rem perquam breviter attingit (c. 31, 1).

Iam si utrumque seorsum tentabimus, Plutarchus Ciceronem, quamquam equestri loco ortus esset, omnium bonorum consensu consulem factum esse scribit (Cic. 10 in.; 11 extr.); contra Sallustius nobiles offensos hominis novi petitione consulatus tum demum cessisse tradit (Cat. 23), cum res publica in periculum vocari videretur. Cicero autem ipse de se praedicat (in Vatin. 2, 6): „memento...me cum universi populi Romani summa voluntate tum optimi cuiusque singulari studio... consulem factum“ (cfr. de leg. agr. II 1, 3 sqq. in Pison. 1, 3 sqq.). Sed ne longior sim, compara, quaeso, hos locos Plutarchi et Ciceronis:

---

1) Cfr. Iohn l. l. p. 746. Ihne (über den Catilina des Sallust in den Verh. der 26. Phil. Vers. zu Wuerzburg 1869, p. 107) metum Ciceronis iustum fuisse iudicat.

2) Cfr. Iohn p. 794.

Plut. Cic. 16, §. 4: *ἐνταῦθα καὶ τοῦ Κατιλίνα μετὰ τῶν ἄλλων ἐλθόντος ὡς ἀπολογησομένου, συγκαθίσαι μὲν οὐδεὶς ὑπέμεινε τῶν συγκλητικῶν, ἀλλὰ πάντες ἀπὸ τοῦ βάθρου μετῆλθον.*	or. Cat. I 7, 16: Quid? quod adventu tuo ista subsellia vacuefacta sunt, quod omnes consulares . . . . simul atque adsedisti, partem istam subselliorum nudam atque inanem reliquerunt e. q. s.
ib. § 5: . . . *τέλος ἀναστὰς ὁ Κικέρων προςέταξεν αὐτῷ τῆς πόλεως ἀπαλλάττεσθαι.*	Cat. I 5, 13: exire ex urbe iubet consul hostem.
ib. *δεῖν γὰρ αὐτοῦ μὲν λόγοις, ἐκείνου δ' ὅπλοις πολιτευομένου μέσον εἶναι τὸ τεῖχος.*	Cat. I 5, 10: magno me metu liberabis, dum modo inter me atque te murus intersit.
c. 14, 6: *τούτων εἴς τε τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον ἠνιγμένων ὑπ' αὐτοῦ, μᾶλλον ὁ Κικέρων ἔδεισε, καὶ τεθωρακισμένον αὐτὸν οἵ τε δυνατοὶ πάντες ἀπὸ τῆς οἰκίας καὶ τῶν νέων πολλοὶ κατήγαγον. Τοῦ δὲ θώρακος ἐπίτηδες ὑπέφαινέ τι παραλύσας ἐκ τῶν ὤμων τοῦ χιτῶνος ἐνδεικνύμενος τοῖς ὁρῶσι τὸν κίνδυνον.*	pro Mur. 26, 52: descendi cum firmissimo praesidio fortissimorum virorum et cum illa lata insignique lorica, non quae me tegeret . . . verum ut omnes boni animadverterent etc.

Haec de Plutarcho sufficiant, etiamsi augeri possunt [1]).

Iam transeo ad Dionem. Verba eius, quo loco de prodigiis eorumque procuratione agit, maxime cum Ciceronis consonare iam supra demonstravi (cfr. p. 309). Praeterea autem solus quaedam tradit, quae apud Ciceronem reperimus. Atque primum quidem huc pertinet, quod dicit c. 31, 3: *γενομένου δὲ τούτου* (scil. S. C. ultimo facto) *καὶ φρουρᾶς πολλαχόθι καταστάσης τὰ μὲν ἐν τῷ ἄστει οὐκέτ' ἐνεωτερίσθη, ὥςτε καὶ ἐπὶ συκοφαντίᾳ τὸν Κικέρωνα διαβληθῆναι.* Fuisse Romae, qui hanc suspicionem in Ciceronem moverent, ipsius Ciceronis

1) Cfr. inprimis Weizsaecker l. l. p. 424—27.

verba (Cat. II 7, 14 sqq.) declarant. Deinde, id quod solus narrat (c. 32, 1—2), Catilinam, accusatum de vi propter nuntium de seditione Manlii allatum, primum Ciceroni, tum, cum ab eo repudiatus esset, Metello se custodiendum obtulisse, Cicero comprobat (Cat. I 8, 19)[1]. Denique nescio an recte intellegam errorem Dionis, de quo supra (p. 310) egi, ex loco quodam Ciceronis natum esse. Dico illa verba (c. 33, 1):

μεταστῆναι ἡ γερουσία τὸν Κατιλίναν ἐψηφίσατο.

Neque enim apud quemquam invenit scriptorem, S. C. factum esse, ut Catilina de urbe secederet. Itaque veri simile duco, eum ex verbis Ciceronis (Cat. II 6, 12): „at etiam sunt qui dicant, Quirites, a me in exilium eiectum esse Catilinam —" conclusisse, revera senatus consultum in eam sententiam esse factum. Dionem, quippe qui saepe nimis multa sciat, hac quoque in re peracutum videri voluisse, quis est quin concedat?

Sed ut tandem aliquando ad id quod mihi propositum est progrediar, Heerenius (vid. sup. p. 307) Ciceronis commentarium *περὶ ὑπ.* Plutarchi fontem fuisse contendit neque vero ullis argumentis comprobavit. Nec Lagus (l. s. s.), etsi idem sentire videtur, hanc quaestionem examinavit. Tum Peterus (l. s. s.) Heerenii sententiam refutare conatus est, cui (sc. Petero) Schliephacke (l. s. s. p. 30) fere ubique assentitur. At Weizsaeckerus (l. s. s.) Heerenium perbene contra Peterum defendit. Quamquam igitur dissertationem eius repetere nolo, tamen, ne ullus scrupulus relinquatur, gravissima argumenta quasi nuda atque novo modo confirmata ante oculos proponam.

Ac primum quidem causarum, quibus Peterus Heerenium impugnat, unam in disputationem revocare debeo[2].

Plutarchus enim postquam narrationem usque ad prid. Non. Dec. a. 691 protulit, prodigium commemorat, quod in domo Ciceronis, qui ipse aberat, accidit (Cic. 20). Virgines Vestales Terentiam iubent extemplo faustum prodigium marito nuntiare.

---

1) Falso Dio hunc Metellum „praetorem" appellat; immo Marcus quidam Metellus erat, cum praetori praenomen Quinto esset; cfr. Halm[8] 1873 in l. l.

2) Cfr. Weizsaecker l. s. s. p. 421.

Tum Plutarchus pergit ita: *Ἡ δὲ Τερεντία (καὶ γὰρ οὐδ' ἄλλως ἦν πρᾳεῖά τις οὐδ' ἄτολμος τὴν φύσιν, ἀλλὰ φιλότιμος γυνὴ καὶ μᾶλλον, ὥς αὐτός φησιν ὁ Κικέρων, τῶν πολιτικῶν μεταλαμβάνουσα παρ' ἐκείνου φροντίδων ἢ μεταδιδοῦσα τῶν οἰκιακῶν ἐκείνῳ) ταῦτά τε πρὸς αὐτὸν ἔφρασε καὶ παρώξυνεν ἐπὶ τοὺς ἄνδρας·* Hoc igitur loco Cicero ipse testis profertur. Iam si Heerenius hoc nisus censuisset, Ciceronem fontem Plutarchi esse, optimo iure Peterus opponeret (id quod facit p. 133 cfr. Schlieph. p. 30), ea verba ipsi Ciceroni tribui non posse atque manifestum esse, Plutarchum illum locum, etsi auctore Cicerone afferret, aliunde sumpsisse. Sed, ut opinor, nullo iure Peterus eundem locum adhibet, ut Ciceronem esse neget, quem Plutarchus in enarranda coniuratione Catilinaria secutus sit. Nonne enim apparet, ea, quae Plutarchus de moribus Terentiae tradat, quasi parenthesin ordini rerum esse inserta? Notum est Ciceronem uxoris regnum sensisse — sed hoc quid ad rem? Mea quidem sententia Plutarchus non apte addit, quae nescio ubi legerat! Nam recordemur necesse est eius totius rationis scribendi. Qui cum antequam ad vitam cuiusdam viri componendam aggressus est, complures legeret scriptores, ut eligeret, quem prae ceteris sequeretur, fieri non potuit, quin permulta ex memoria adderet. Inde digressus, inde excursus, quibus vitae parallelae redundant. Verum in eodem capite 20 vitae Ciceronis, ubi de Terentia verba facit, paucis disserit (c. 20 extr.), qui factum sit, ut Cicero Caesarem non in idem discrimen vocaret atque Catilinae socios. Haec quoque verba non eius esse scriptoris, cuius et priora et posteriora sint, quis est quin videat? Propterea autem si quis existumaret, Plutarchum illo loco duos aut tres fontes adhibuisse, perperam iudicaret. Quam ob rem satis habeamus primarios eius fontes indagare. Sunt autem duo loci apud Plutarchum, qui plane demonstrent Ciceronis commentarium *π. ὑπ.* primarium eius fontem fuisse, quos locos Weizsaeckerus optimo iure adhibuit, ut Peterum refutaret (l. l. p. 425; 427). Atque mihi quidem subvenit Michaelis, cuius libellum „de ordine vitarum parallelarum Plutarchi“ scriptum

(Berolini 1875) magna cum voluptate atque summo fructu legi. Hic enim „Ciceronem“ ante „Crassum“, „Crassum“ autem ante „Caesarem“ compositum esse statuit (p. 31 coll. 41). Itaque Plutarchus cum in Crasso (c. 13) iterum (cfr. Cic. 15) M. Crassum nocte quadam epistulam Ciceroni detulisse narret his usus verbis: *ἐν δὲ τῷ περὶ ὑπατείας ὁ Κικέρων νύκτωρ φησὶ τὸν Κράσσον ἀφικέσθαι πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν κομίζοντα τὰ περὶ τὸν Κατιλίναν ἐξηγουμένην κ. τ. λ.*, nominavit credo fontem, ex quo hausisset descriptionem coniurationis Catilinae, quae est in vita Ciceronis. Atque nihil refert admonere, minimi momenti esse, quem auctorem Plutarchus laudet (cfr. Peter p. 126, 133; Schlieph. l. s. s.). Sed ut alterum locum afferam, tradit in vita Caesaris c. 8, Caesarem cum Non. illis Dec. a. 691 ex senatu exiret (ubi amplissima oratione efficere studuerat, ne de captivis supplicium sumeretur), ab equitibus adolescentibus strictis gladiis esse petitum atque futurum fuisse ut necaretur, nisi Curio et ipse Cicero auxilium tulissent. Haec, quae in „Cicerone“ desiderantur, l. s. s. excipiuntur hisce verbis: *τοῦτο μὲν οὖν οὐκ οἶδα ὅπως ὁ Κικέρων, εἴπερ ἦν ἀληθές, ἐν τῷ περὶ τῆς ὑπατείας οὐκ ἔγραψεν.* Quamvis levem Plutarchum in citandis auctoribus ducas: num credas, eum etiam illa verba ex fonte suo sumpsisse? Profecto ille locus Heerenii sententiam optime confirmat. Nam recte intellegere mihi videor, primum: Plutarcho notum fuisse commentarium Ciceronis *περὶ ὑπ.*, deinde: Plutarchum in vita Ciceronis, ubi illam narratiunculam non habeat, historiam coniurationis Catilinariae ex commentario hausisse [1]).

Iam quid iudicemus de Dione? Wilmannsius quidem putat [2]), eum permultas relationes confudisse, scil. Sallustii, Livii,

1) Locus quem proposui (Caes. 8) prorsus dubium reddit, num Plutarchus Sallusti librum omnino legerit. Nam verba declarant, eum antea nescivisse, Caesarem in tanto periculo versatum esse. At Sallustius quoque narrat (Cat. 49, 4), non nullos equites Romanos Caesari gladio minitatos esse. Locum autem Plutarchi ex Sallustiano derivatum non esse, ex eo apparet, quod Plutarchus Curionis et Ciceronis mentionem facit, de quibus Sallustius tacet.

2) De Dionis Cassii fontibus et auctoritate, Berol. 1836, p. 27.

Ciceronis, Diodori [1]) atque etiam Plutarchi. Sed agitur de fonte primario. Atque necessitudinem, ut ita dicam, inter fontem Dionis et Plutarchi intercedere, supra demonstrasse mihi videor (cfr. p. 310 sqq.) [2]). Qua de re ut ad certum iudicium perveniamus, primum tabulam componam continentem servato ordine summam rerum, quae ad coniurationem Catilinae pertinent:

1. comitia consularia habentur [3]).

---

1) Erroris Dionis, de quo supra (p. 313) uberius egi, W. causam fuisse iudicat, quod Dio Diodorum male intellegeret. Diodorus enim Ciceronem in senatu quaerentem facit (fr. l. 40, 5a Dind. p. 184): *εἰ δοκεῖ μεταστῆναι τὸν Κατιλίναν ἐκ τῆς πόλεως.* Cum omnes tacerent et Cicero quaereret, num Q. Catulus in exilium mitteretur, universos clamasse *μὴ δοκεῖν*, ex quo Ciceronem conclusisse: *εἶναι φανερὸν ὅτι διὰ τῆς σιωπῆς ὁμολογοῦσι φυγήν.* His verbis perturbatum Dionem existimasse, revera S. C. factum esse, ut Catilina urbem relinqueret. Sed cum parum constet Dionem usum esse Diodoro, causam errandi praeferam, quam supra detexi (p. 313).

2) Hoc Duebi quoque sensit (l. s. s. p. 872) neque tamen Livium mittere audet.

3) Comitia prid. Non. Nov. habita esse Mommsenus statuit (Hermes I p. 434); sed fastos vetare, cum ille dies primus esset ludorum plebeiorum, simul demonstraverunt et Lange (R. A. III, 1871, p. 243) et Baur (Correspondenzblatt für die gelehrten u. Realschul. Wuertembergs 1870, p. 29 sqq., cfr. eiusdem dissert.: Zur Chronologie der catilin. Verschw. im Jahresb. d. Gymn. z. Buchsweiler, Strassburg 1875, p. 4 not. 1). Ipse Lange loco quodam Suetonii (vit. Aug. 94 coll. c. 5) nisus putat (l. s. s. p. 241; 2. ed. p. 247), comitia primo in a. d. IX Kal. Oct. (22 Sept.) edicta, tum dilata atque re vera habita esse „fere initio mensis Oct.“ Sed haec sententia, quam primo obtutu adrisisse mihi non nego, vereor ne sit infirma. Nam causae, quibus A. W. Zumptius (de imperatoris Augusti die natali etc., N. Jahrb. f. cl. Phil., 7. Supplem.-Bd. 1873–1875, p. 543 sqq.) demonstrare vult diem natalem Augusti, quem Suetonius (Aug. 5) dicat, non veterum fastorum Romanorum sed Iulianorum esse, graviores sunt, quam ut ex verbis Suetonii (Aug. 94) aliquid certi assumere possimus de diebus, quibus a. 691 u. c. in senatu de coniuratione Catilinae actum sit. Halmius quidem (Einleitung zu den Reden gegen Cat.[8], 1873, p. 14) et Baurus (Jahresb. p. 10 not. 1) argumenta, quae Lange posuit, probant, Iohnius autem (Die Entstehungsgesch. der Cat. Verschw., N. Jahrb. f. cl. Phil., 8. Suppl.-Bd. 1875/76, p. 759 sqq.) impugnat. Si autem Zumptius coniecit comitia primum in a. d. XII Kal. Nov. (l. s. s. p. 566), tum iterum in

2. Cicero ex litteris, a M. Crasso aliisque delatis, in senatu de machinationibus coniuratorum refert [1]).
3. nuntiatur in Eturia seditionem moveri [2]).
4. S. C. ultimum fit a. d. XII. Kal. Nov. [3]).
5. C. Manlius in Etruria arma capit a. d. VI Kal. Nov. [4]).
6. coniurati in domum Laecae conveniunt, consilium ineunt Ciceronis interficiendi; Cicero insidias vitat mane a. d. VII. Id. Nov. [5]).
7. Cicero senatum in templum Iovis Statoris convocat; orationem I habet a. d. VI. Id. Nov. [6]).
8. Catilina ex urbe profugit; Cicero orationem II habet a. d. V. Id. Nov. [7]).
9. senatus Catilinam et Manlium hostes iudicat [8]).

biduum dilata et a. d. X Kal. Nov. habita esse (p. 569), recidit in errorem, quo ii tenentur, qui S. C. ultimum ante comitia habita factum esse existimant, qua de sententia nunc, postquam Baur, Lange, Iohn scripserunt, decedendum esse censeo. Ad extremum Iohnii rationem habere debeo, qui totam dissertationem suam in eo posuit, quod statuit contenditque comitia, quamquam dilata essent, tamen mense Quint. habita esse, quo fieri solebant (p. 758. 762). Longum est cogitationes eius repetere. Rectissime ille quidem admonuit nec Ciceronis verba (p. Mur. 25 et 26) nec Plutarchi (Cic. 14, 4) nec Dionis (37, 29, 2) in eam sententiam intellegi posse, ut existimemus comitia fere in tertium mensem dilata esse. Si autem ex iisdem verbis Ciceronis (pro Mur. l. s. s. coll. pro Caelio 4 sqq.) collegit (p. 758) tantum spatium interiectum inter comitia et id tempus, quo coniuratio detegeretur, nimis verba ursit. Verum profiteamur, parum constare, quo die comitia habita sint. Hoc nunc constat, repulsam a Catilina comitiis cons. latam initium coniurationis eius fuisse, quae vulgo „Catilinaria“ vocatur. Quam ob rem comitia primo loco tabulae posui.

1) Cfr. Iohn l. s. s. p. 788.

2) Iohn p. 789.

3) Vide locos ap. Lange² l. s. s. p. 248 not. 2.

4) Sall. Cat. 30, cfr. Lange² p. 248; Iohn p. 790 scribit a. d. VIII Kal. Nov., nescio qua causa.

5) Cfr. Momms. l. s. s.; Lange² p. 249; Halm l. s. s. p. 10 c. not. 55, qui Baurum laudat; Zumpt l. s. s. p. 571 sqq.; Iohn l. s. s. p. 778 not. 50.

6) Secutus sum Halmium (l. s. s.) et Iohnium (p. 782 not. 52): contra cfr. Momms.; Lange; Zumpt. l. s. s.

7) Halm l. s. s. p. 18.

8) Cfr. Lange² p. 250 et not. 12. 13. Halm p. 19, 20.

10. Allobrogum legati media nocte comprehenduntur; postero die Cicero orationem III habet (a. d. III. Non. Dec.)[1]).
11. Cicero orationem IV habet; captivi strangulantur Non. Dec.[2]).

Huic tabulae alteram adiungam, quae doceat, qui ordo earum rerum sit apud Sallustium, Plutarchum, Dionem:

a. Sall.[3]) b. Plut. c. Cass. Dio.

(Numeri respiciunt priorem tabulam.)

a. Sall.	b. Plut.	c. Cass. Dio
1. Cat. 26, 5	1. v. Cic. c. 14 extr.	1. lib. 37 c. 29, 4 sqq.
6. - 27, 3—28, 3	2. - - 15 med.	2. - - - 31, 1
3. - 28, 4	3. - - 15 extr.	3. - - - 31, 2
4. - 29, 2	4. - - 15 extr.	4. - - - 31, 2
5. - 30, 1	6. - - 16 in.	6. - - - 32, 4
7. - 31, 6 sqq.	7. - - 16 med.	7. - - - 33, 1[4])
8. - 32	8. - - 16 extr.	8. - - - 33, 2
9. - 36, 2	9. - - 16 extr.	9. - - - 33, 3
10. - 45 sqq.	10. - - 18 extr. sqq.	10. - - - 34
11. - 50 sqq.	11. - - 20 md.—22	11. - - - 35—36
no. 2 deest	no. 5 deest	no. 5 deest

Dio igitur eundem ordinem rerum servat atque Plutarchus. Tabula docet utrumque iisdem in rebus a Sallustio discrepare. Constat denique Dioni commentarium Ciceronis π. ὑπ. fuisse notum (46, 21, 3—4): haec sunt, unde colligo Dionem quoque ex commentario hausisse. Neque tamen repugnare velim, si quis eum etiam orationibus Ciceronis usum esse contendet. In orationibus autem nec prodigium illud, cuius aeque ac Plutarchus mentionem facit (c. 35, 4), nec perpetuam historiam coniurationis invenit.

Ergo coniurationis Catilinae historiam, quae vulgo fertur, Sallustio et Ciceroni debemus. Sallustii autem librum, etsi

1) Cfr. Lange[2] p. 251 sqq.; Halm p. 21, 24.

2) Cfr. Lange[2] p. 254 sqq.; Halm p. 24.

3) Linker (Emendationen zu Sallust, Sitz.-Ber. d. k. k. Ak., Wien 1854, p. 263 sqq.) et Ottema (disput. de loco Sallustii in bello Cat. c. 27—31 transpositione emend., Leeuwardii 1855) Plutarchum et Dionem adhibuerunt, ut Sallustium neglegentiae crimine liberarent, sed errasse eos Dietsch in ed. Sall., Lips. 1859, vol. I comment. p. 32 sqq. satis superque demonstravit.

4) Dio cum tota hac parte operis sui tum hoc loco brevissima oratione usus est.

defensio Caesaris non vocanda esse videtur[1]), tamen Caesari maxime favere omnes viri docti consentiunt, quamvis singulis in rebus inter se discrepent. Nam ut paucis dicam: Sallustius de ratione, qua Caesar ad coniurationem usus sit, prorsus tacet, cum haud dubitet in Crassum suspicionem movere[2]). Neque hoc mirum. Cum enim librum post Caesaris necem componeret, fieri non potuit, quin studio suo atque amori erga Caesarem aliquantum indulgeret. Quodsi ostentat (Cat. 18, 1) dicturum se esse, quam verissume possit, timeo ne se ipse decipiat[3]). Cum enim constet eum memoriam prioris coniurationis (a. 688/89) pro Sulla, qui postea Caesarem sectabatur, corrupisse[4]), nonne consentaneum est eum pro Caesare mentitum esse, — si modo opus esset? Itaque praepropere ii mihi iudicare videntur, qui Sallustium „testem integrum atque verum" vocant (cfr. not. 3). Immo verba illa notissima (Cat. 49, 1): „Q. Catulus et C. Piso neque pretio neque gratia Ciceronem inpellere quivere, uti per Allobroges aut alium indicem C. Caesar falso nominaretur", admonent nos, ut cautiores simus. In medio enim relinquo, utrum hoc verum sit necne: sed unum quaeso, ne verbum f a l s o neglegas. Id enim agitur.

Porro quid de Ciceronis commentario iudicandum esset, Weizsaeckerus (l. s. s. p. 417—19) atque Iohnius (l. s. s. p. 728) expediverunt. Dubium esse non potest, quin Cicero satis habuerit se ipsum laudibus exornare seque ut patrem patriae celebrare. Qua de causa, sicut Iohnius p. 728 existimat, omnium, quae annis 688—691 u. c. contra leges statumque rei publicae acta sunt, culpam in Catilinam conferre eius inter-

1) Cfr. Iohn p. 810 contra Momms. R. G.[5] III p. 183 (eine Apologie für Caesar).

2) Cat. 17, 7; 19, 1; 48, 5. 8 cfr. Iohn p. 810.

3) Iohnius quidem dicit (p. 724): „So wahrheitsgetreu als möglich zu berichten, war ohne Zweifel sein ernstgemeinter Vorsatz", sed pergit (p. 725) ita: „da er (S.) die Gelegenheit von der ersten Verschwörung zu sprechen fast vom Zaun gebrochen hat, so ist zu vermuthen, dass er eine a p o l o g e t i s c h e T e n d e n z dabei verfolgte." Ihne l. s. s. p. 114 Sallustium „ehrlich und gewissenhaft" dicit.

4) Cfr. Iohn p. 711 sqq.

erat, cuius opera factum est, ut Caesaris partes paene in obscuro versarentur. Rem ita se habere etiam ex Plutarcho cognosci potest. Quamquam enim scimus, Ciceroni multas fuisse suspiciones, Caesarem haud abhorruisse a consiliis Catilinae [1]), tamen eum in commentario suo de Caesare tacuisse Plutarchus docet. Dicit enim in Crasso (c. 13): *Ὅμως δ' ὁ Κικέρων ἔν τινι λόγῳ φανερὸς ἦν Κράσσῳ καὶ Καίσαρι τὴν αἰτίαν προςτριβόμενος. Ἀλλ' οὗτος μὲν ὁ λόγος ἐξεδόθη μετὰ τὴν ἀμφοῖν τελευτήν, ἐν δὲ τῷ περὶ ὑπατείας ὁ Κικέρων νύκτωρ φησὶ τὸν Κράσσον ἀφικέσθαι πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν κομίζοντα τὰ περὶ τὸν Κατιλίναν ἐξηγουμένην, ὡς ἤδη βεβαιοῦντα τὴν συνωμοσίαν. Ὁ δ' οὖν Κράσσος ἀεὶ μὲν ἐμίσει τὸν Κικέρωνα διὰ τοῦτο κ. τ. λ.*

Undecumque haec sumpsit: Cicero non est fons. Verba docent Ciceronem, quamvis suspectum Caesarem haberet, tamen in commentario Caesari quidem pepercisse, de Crasso autem in medio reliquisse, utrum quispiam eum eodem loco habere vellet, quo Catilinae socios, necne [2]). Quocum consonat quod Plutarchus de oratione a Caesare in senatu habita Non. Dec. 691 u. c. praedicat: *οὔσης δὲ τῆς γνώμης ἐπιεικοῦς* (Cic. 21 in.), congruit denique locus in vita Caes. (c. 8), de quo supra uberius egi (p. 315), quo loco Plutarchus miratur, quod Cicero *ἐν τῷ περὶ ὑπατείας*, „si modo verum erat", praeterierit, Caesarem in periculo fuisse, ne ab adolescentibus equitibus necaretur. Quorum manus Ciceronem praesidii causa circumstabat, qui ipse saepe admonuit, futurum non fuisse ut respublica servaretur, nisi optimates et equites consensissent [3]). Itaque si illi perniciem Caesari minati sunt, suspicari licet Ciceronem quoque, etiamsi consilium eorum non probaret, haud aliter de Caesare sensisse. Iam cum perspicuum sit eum haec et talia

---

1) Cfr. pro Mur. 39, 84; Ascon. in or. in tog. cand. p. 74. Kiessl. et Schöll. 1875. ad Att. X 8, 8.

2) Falso Iohnius suspicari videtur mihi ipsum Ciceronem illam epistulam Crasso supposuisse. Etenim si hoc verum esset, numquam credo in commentario haec scripsisset.

3) Cfr. ad Att. II 1, 8; I 16, 6.

in commentario omisisse, cognoscimus, qua sit usus ratione historiae scribendae.

Quid igitur dicamus de Caesare? Notum est praeter duas relationes, quarum unam Sallustianam alteram Ciceronianam nominavi, tertiam apud Suetonium (div. Iul.) exstare atque illam quidem Caesari infensam. Atque Iohnius, cuius dissertationem laudarem, si laude indigeret, primus ausus est in priore coniuratione (a. 688/89) Suetonii testimonium (div. Iul. 9) sustentare (p. 722).

Contra Sallustium ceterosque scriptores cum Suetonio statuit, a. 688 u. c. Crassum et Caesarem auxilio Pisonis, Sullae Autroniique id egisse, ut perturbato statu rei publicae rerum potirentur. Rectissime enim dicit nullo modo auctores, quos testes Suetonius vocat mendacii a nobis coargui posse[1]). Eo autem magis miror, quod in coniuratione Catilinae Suetonium contempsit. Sint criminationes, quas reliqui scriptores in Caesarem conflatas commemorant, falsae, sint ab inimicis fictae! Sed errat Iohnius cum negat (p. 815) quemquam scriptorem dilucidis verbis Caesarem inter socios Catilinae numerasse! Quid enim? An verba Suetonii aliquid relinquunt (Iul. c. 17): „recidit rursus in discrimen aliud, inter socios Catilinae nominatus et apud Novium Nigrum quaesitorem a Lucio Vettio indice et in senatu a Quinto Curio, cui, quod primus consilia coniuratorum detexerat, constituta erant publice praemia. Curius e Catilina se cognovisse dicebat, Vettius etiam chirographum eius Catilinae datum pollicebatur?“ Unde haec Suetonius? Mea quidem sententia hoc loco eosdem scriptores secutus est, quos priore (c. 9). Nemo enim alter rerum scriptor tam certis verbis usus est. Quam ob rem aut neutrum Suetonii locum aut utrumque tenendum esse censeo.

Sed cur Iohnius Suetonii testimonium pro nihilo duxit? Quod viri docti Caesarem ab incunabulis, ut ita dicam, virum

1) Dico Tanusium Geminum, M. Actorium Nasonem atque etiam Ciceronem; nam, quos praeter illos affert testes, Bibulo et Curioni summam fidem habere haud debemus, cum constet utrumque odio in Caesarem flagrasse.

magnum atque perfectum depingere solent. Atque Iohnius[1]) cum demonstrasse sibi videatur coniurationem anni 691, a Catilina post repulsam initam, inprimis perturbationem possessionum spectasse, cum a. 688 factio popularis dominationem Pompei optimatiumque infringere vellet, — perversum ducit existimare Crassum et Caesarem a. 691 per caedem ac vulnera, sicut Catilinam, rem gerere voluisse. Praeterea cum detecta coniuratione omnes, quibuscumque copiae rei familiaris essent, fortissime Catilinae resisterent, Crassum certe coniuratis non consensisse: ubi autem Crassum ibi Caesarem (p. 816).

Fere idem iam Drumannus[2]) et Hagenus[3]) disseruerunt. Sed qualis vir erat tum Caesar? Destitutus consiliis[4]); omnibus exceptis infimis suspectus; aere autem alieno plane demersus fuit! Quid? quod sacerdotii candidatus cum a. d. X Id. Mart. a. 691[5]) ad comitia descenderet reputaretque magnitudinem aeris alieni, matri osculanti dixisse fertur: domum se n i s i p o n t i f i c e m n o n reversurum (Suet. Iul. 13; cfr. Plut. Caes. 7), quem tandem Caesarem videmus? Mea quidem sententia hominem desperatum. Ac sane in eo erat, ut desperandum ei esset. Tota enim re familiari plebis gratia profusa admodum nihil assecutus erat in re publica. Iamque periculum instabat, ne Pompeius, qui ex Asia rediturus erat, populares contereret. Quae cum ita sint, Drumannus nimium dicit (III p. 177): „So findet sich denn auch nicht eine Spur einer vertraulichen Annäherung zwischen ihm (Caes.) und Catilina“ [6]).

1) Cui plurimis in rebus assentior, neque enim cum Ihnio Catilinam appellem: „Staatsmann, Nachfolger der Gracchen, des Saturninus, des Drusus, des Sulpicius, Vorläufer Caesars“ (l. s. s. p. 114). Napoléon III quoque Catilinam quodam modo purgabat. Dicit enim (hist. de Iul. César 1865, I liv. 2 p. 66): Doué d'une haute intelligence, d'une rare énergie, Catilina ne pouvait méditer une chose aussi insensée que le massacre et l'incendie.

2) IV p. 86.

3) „Catilina“ p. 277.

4) Cfr. Lange R. A. III² p. 236—43.

5) Ovid. fast. III 415—20 cfr. Drum. III p. 167.

6) Cfr. Hagen l. s. s. p. 281. Peter R. G. II, 1854, p. 271 cautissime

Vestigia haud desunt sed prope deleta sunt, atque deleta sunt eam ipsam ob causam, quod Cicero et Sallustius memoriam illius aetatis tamquam fixerunt, quorum uterque de Caesare aperte dicere noluit.

Unus atque solus Suetonius adversariam partem audivit.

„At Caesari numquam placuisset, secundas partes agere" [1]. Adhuc nemo demonstravit Caesarem antea primas egisse, non Crassum. Adhuc nemo demonstrare potuit Caesarem ante consulatum virum magni ingenii se praestitisse. Caesarem, si iam tum de regno cogitaret [2], insaniisse non vereor dicere. Quid enim tunc pollebat in re publica [3]?

Itaque non est, cur negemus Caesarem cum Catilina conspirasse. An ei novas tabulas displicuisse credis?

Quibus omnibus de causis censeo diiudicandum nobis esse, utrum Suetonio fidem habeamus necne. Iohnio quidem accidit, ut communis famae quasi imaginem redderet. Nam tacet de Caesare.

Hanc quaestionem movi eo ipso consilio, ut uno exemplo usus docerem, quantopere eventus rerum prosper fere semper animos veterum praeoccupaverit. Caesar vir magnus est eritque, etiamsi Catilinae socius est existimandus. An solus ab incunabulis homo perfectus fuit? Mea quidem sententia non modo maior sed etiam melior factus est.

Quaero, quidnam reliquum habeamus ex omnibus illis scriptis, quibus aequales Caesarem impugnarunt? Praeter Ci-

---

dicit: „Mochte er (C.) nun aber nicht ganz unbetheiligt sein oder mochte er, was das Wahrscheinlichere, aus Klugheit sich völlig zurückgezogen haben: so etc. Contra Mommsenus (R. G.[5] III p. 183) iudicat Crassum et Caesarem auctores et principes coniurationis fuisse. Sed auctorem fuisse Caesarem nemo potest demonstrare. Lange in neutram partem diiudicavit. Napoléon autem dicit (l. l. p. 76): Il est facile de se convaincre que César n'était point un conspirateur.

1) Cfr. Hagen p. 281; Iohn p. 816.

2) Cfr. Drumann III 177; Napol. l. s. s. p. 77.

3) Napoléon, immodicus Caesaris aestimator, praedicat: César n'était pas du nombre des conjurés; s'il en eût été, son influence aurait suffi pour les faire absoudre en triomphe (p. 76/77).

ceronis scripta, qui ne uno quidem loco dilucidis verbis in Caesarem invehitur, servati nobis sunt ipsius Caesaris commentarii et Sallusti liber. Non nego illos libros perfectissimos atque vere amoenos esse: sed fides eorum plane incorrupta non est. Veritati autem ubinam est locus nisi in historia scribenda?

II. C. Asinius Pollio.

Memoriam rerum a Caesare inde ab anno 696 usque ad annum 709 a. u. bello gestarum ipsius commentarii cum supplementis A. Hirtii aliorumque tradunt. Praeter eos autem etiam Asinii Pollionis historiae veteribus suppeditabant, unde sumerent, qui vellent scribere historiam. Itaque cum commentarii quidem nobis servati sint, historiae autem non exstent, indagantibus nobis primos fontes scriptorum aetatis Caesarianae opus est ante omnia spatium temporis definire, quod Asinius scribendo complexus sit. Atque superest etiamnunc haec difficultas, quamvis luculenter Thorbecke vitam et studia Pollionis exposuerit [1]). Nam Drumannus quidem inprimis rationem, qua Pollio in re publica gerenda usus esset, explicare sibi proposuerat [2]), d'Hendecourt [3]) autem et qui novissimus de Asinio scripsit, Aulard [4]) quamquam diligentissime atque expedita oratione et vitam Asinii Pollionis narrant et quidquid in litteris effecerit demonstrant, tamen historias nimis neglegunt. Unde haec neglegentia orta sit, ipse Aulard aperit, cum dicit (l. s. s. p. 68): „Quum ergo credi possit eius (sc. Asinii P.) historias, non servatas, sed saepissime ad formam historiarum suarum a

1) Commentatio de C. Asinii Pollionis vita et studiis doctrinae. Lugd. Bat. 1820.

2) Gesch. Roms etc. II p. 1—12, 1835; cfr. p. 1 not. 1.

3) De vita, gestis et scriptis Asinii Pollionis (diss. inaug.) Loewen 1858.

4) De Gaii Asinii Pollionis vita et scriptis Paris 1877 (ap. Ernest Thorin). Frustra contendebam, ut inspicerem libellos, quos F. Iacob: Asinius Pollio, Luebeck 1852 et B. Luzzato: Richerche storiche su Gaio Asinio Pollione Padua 1867 composuerunt.

posterioribus historicis conversas esse, non fortasse adeo desiderandae videntur, quam orationes et carmina, quae tota perierunt." Quo factum est, ut difficultates tantummodo leviter attingerent. Quae cum ita sint, tota quaestio redintegranda mihi est.

Solus Suidas de magnitudine operis illius[1]) aliquid certi docet. S. v. *Ἀσίνιος* haec affert (Bernh. I p. 786): *Ἀσίνιος Πωλίων, Ῥωμαῖος. Ἱστορίας Ῥωμαικὰς συνέταξεν ἐν βιβλίοις ιζ'. οὗτος πρῶτος Ἑλληνικὴν ἱστορίαν Ῥωμαικῶς συνεγράψατο.* — S. v. *Πωλίων* autem ita dicit (II 2 p. 387): *Πωλίων, ὁ Ἀσίνιος χρηματίσας, Τραλλιανός, σοφιστὴς καὶ φιλόσοφος. σοφιστεύσας ἐν Ῥώμῃ ἐπὶ Πομπηίου τοῦ μεγάλου καὶ διαδεξάμενος τὴν σχολὴν Τιμαγένους· ἔγραψεν ἐπιτομὴν τῆς Φιλοχόρου Ἀτθίδος, Ἀπομνημονεύματα Μουσωνίου τοῦ φιλοσόφου. Ἐπιτομὴν τῶν Διοφάνους Γεωργικῶν ἐν βιβλίοις β'. Πρὸς Ἀριστοτέλην περὶ ζῴων βιβλία ι. Περὶ τοῦ ἐμφυλίου τῆς Ῥώμης πολέμου, ὃν ἐπολέμησαν Καῖσάρ τε καὶ Πομπήιος.*

Atque primum quidem verba ipsa docent illum Asinium Romanum, hunc Graecum quendam esse. Itaque si Eyssenhardtius statuit contenditque[2]) Asinii Pollionis eius, qui a Caesare staret, historias septem et decem libros habuisse, non est, cur abnuam. Sed Teuffelius admonet[3]) fragmenta, quae supersint de Asinii libris, septem solos annos (a. 705—711 u. c.) respicere. Huc accedit, quod, si quaerimus, quot libri editi sint, unus Valerius Maximus tertium librum editum commemorat (VIII 13 ext. 4). Quibus de causis Teuffelius alterius capitis verba: (*Πωλίων, ὁ Ἀσίνιος χρηματίσας*) . . . *ἔγραψεν . . . περὶ τοῦ ἐμφυλίου τῆς Ῥώμης πολέμου, ὃν ἐπολέμησαν Καῖσάρ τε καὶ Πομπήιος* ad Caesaris amicum referenda esse existimat. Nam bellum inter Caesarem et Pompeium gestum summam, ut ita dicam, historiarum Asinii fuisse ex primo

1) Quod „historias" vocant Seneca suas. VII ed. Bip. p. 38: Pollio in historiis suis (cfr. ib. p. 43) et Val. Maximus VIII 13 ext. 4.

2) N. Jahrb. für cl. Phil. 85, 1862, p. 758. In eandem sententiam iudicat Sauppe Schweiz. Mus. I p. 142/43 in dissertatione de Vell. Paterc.

3) R. L.³ p. 449, 3.

secundi libri carmine colligi potest, quo Horatius Pollionem celebrat his versibus:

Motum ex Metello consule civicum
Bellique causas et vitia et modos
Ludumque fortunae gravesque
Principum amicitias . . . .
. . . .
Periculosae plenum opus aleae
Tractas etc.

Illud igitur: *πόλεμος, ὃν ἐπολέμησαν Καῖσάρ τε καὶ Πομπήιος* facere non poterimus, quin materiae operis aptissimum probemus. Porro vero, si coniecturae indulgebimus, statuendum nobis est in secundo capite Suidam verbo „*Πωλίων*" in errorem ductum addidisse: [*ὁ Ἀσίνιος χρηματίσας*] et [*περὶ τοῦ ἐμφυλίου κ. τ. λ.*].

Etenim ipse Suidas sublesta fide est. Lipsii illa vox, pecus eum esse sed pecus aurei velleris, comprobata est ab omnibus viris doctis [1]). Nemo igitur ei hanc ineptiam tribuere dubitabit, praesertim cum illa verba: *περὶ τοῦ ἐμφυλίου κ. τ. λ.* postremo loco posita appendicis formam praebeant.

Si hoc verum est, non intellego, quam ob causam Teuffelius, quem alii sequuntur, non modo perseveret in sententia Trallianum quendam Asinium Pollionem res Romanas scripsisse, sed etiam eo usque coniecturae progrediatur, ut septemdecim illos libros, quos Suidas priore loco tribuit Asinio Pollioni, Tralliano adscribat. Iam quis non videt, virorum doctorum cum alius alium Suidae locum testem proferat, omnia esse incerta dubiaque?

Exsistit autem hoc loco quaestio, quae adhuc, quod sciam, non est mota. Teuffelius aliique Trallianum illum Asinii libertum vocant. At potuit Asinii Pollionis libertus Asinius Pollio appellari? Gentilicium quidem nomen sui quemque domini libertum accepisse constat. Itaque Trallianus a nomine Asinii Pollionis optimo iure „Asinius" appellatus est, — non „Pollio".

---

1) Cfr. commentat. de Suid. lex. Bernh. II p. xxv sqq.

Iam Trallianus ille Pollio inter manus quasi diffluit. Sed, dixerit quispiam, „Πωλίων nomen vernaculum illi fuit, cui postea, cum ab Asinio manumissus esset, Ἀσίνιος est adiectum“.

Audio! Nomen Pollionis aut Polionis [1]) inter Graeca nomina receptum esse (sicut „Marcum“) constat. Idem enim Suidas duos Alexandrinos habet hoc nomine praeditos, cuius forma Πωλίων aut Πωλλίων (etiam Πολλίων) est [2]). Neque tamen res ita se habet. Nam dominus servo nomen, quod voluit, indere solebat. Asinium autem concessisse, ut libertus suus „Pollio“ vocaretur, numquam mihi persuadebitur. Nam „Pollio“, ut mihi quidem videtur, unum ex „vere“ illis equestribus est nominibus, quae perraro ac paene numquam libertinis data esse scimus [3]). Ac ne unum quidem libertinum inveni, cui nomen Pollionis fuerit. Quibus omnibus de causis Trallianum, Asinii Pollionis libertum, fabulae propiorem quam historiae duco.

Iam quidnam fidei Suidae tribuamus? Eyssenhardtio quidem simpliciter assentiri non possum, qui priore Suidae capite nisus affirmat Asinium Pollionem historiarum decem et septem libros conscripsisse: nam cum eodem loco Suidas dicat Asinium Pollionem primum res Graecas Latino sermone scripsisse, recordemur necesse est huius quoque rei notitiam nos soli Suidae debere. Quare dubitare debemus, num eius verba tenenda sint. Multo autem minus ea ratione utendum esse existimo, qua illi utuntur, qui nunc unum nunc alterum Suidae locum aut probant aut reiiciunt.

1) Pollio: C. I. L. III 1 No. 272. 340. 424. 599. 762. 1101. III 2 No. 6066. 6125. Polio: ib. III No. 1172. 3456. Cf. tamen Lachmannus ad. Lucr. p. 33.

2) Unum affert inter viros doctos, qui secum librum composuerint (praef.), alterum II 2 p. 388; cfr. praeterea Westermann: Pauly, Realencycl. s. v. Polio et Pape Griech. Eigenn. s. v.

3) Cfr. Mommsen. in praef. ad indices C. I. L. III 2. Mō. haec enumerat nomina (l. s. s.): Capito, Clemens, Maximus, Niger, Paternus, Rufus. Icelo Galbae liberto tum demum, cum anulis donatus esset, nomen equestre Marciani est inditum. (Cfr. Tac. hist. I 13, 1; ann. XII 60, 4 mentio fit de „equitum Romanorum praevalidis nominibus“.)

Verum cum nullo modo Pollio Trallianus Asinii Pollionis libertus existimari possit, ea verba: *ὁ Ἀσίνιος χρηματίσας* et *ὑπὲρ τοῦ ἐμφυλίου κ. τ. λ.* errori Suidae attribuenda esse non vereor contendere. Sed unum reliquum. Quamvis enim sit perspicuum Suidam ipso nomine *Πωλίων* in errorem ductum esse, tamen eum nescio num vere putemus tam perversum atque mente captum fuisse, ut, cum de Pollione Tralliano, Graeco quodam philosopho et rhetore, verba facere instituisset, alterius Pollionis, historici Romani, memoria perturbatus omnia confunderet permisceretque. Incredibilis fere haec mihi stultitia videtur esse. Sed fieri potuit ut alia causa errandi esset; quod ita fuisse demonstrare conabor. Neque vero id hoc loco commodum erit; disputando de ea re finem quaestionis huius initio annectam.

Redeamus, unde digressi sumus et renovemus quaestionem de Asinii Pollionis historiis.

Asinius inde a quo anno res gestas scripserit', carmen Horatii, quod supra commemoravi (cfr. p. 326) docet. Omnes enim viri docti consentiunt Metellum, quem Horatius nominat, Q. Caecilium Metellum Celerem intellegendum, qui a. 694 u. c. cum L. Afranio consul fuit. Itaque dilucidum est Asinium Pollionem a primo triumviratu, qui dicitur, exordium scribendi sumpsisse. Porro cum Horatius dicat „civicum bellum“ Asinium tractasse, quaestio nascitur, ad quem usque annum narrationem protulerit. Fragmenta, ut supra dixi, annum 711 u. c. non excedunt [1]): sed quominus hoc anno opus definiamus, locus ille notissimus in Taciti annalibus impedit, ubi (IV, 34) Tacitus Cremutium Cordum haec verba facientem introducit: „Asinii Pollionis scripta egregiam eorundem (scil. Bruti et Cassii) memoriam tradunt.“ Nam Cremutium verbo „scripta“ historias Pollionis significare mihi quidem persuasum est. Asinius autem, si etiam Cassii egregiam memoriam tradere voluit, quamnam aliam occasionem Cassii laudandi repperit nisi in proelio Philippensi narrando? An quod Caesarem trucidavit

1) Postremo, quod Seneca (suas. VII) reservavit, de Ciceronis morte agitur.

laudibus eum extulit? — Quapropter ab iis non dissentio, qui annum 712 u. c. finem historiarum Pollionis dicunt. Ultra — non liquet. Atque spatium temporis a primo triumviratu usque ad proelium, quo interfectores Caesaris ipsi poenas dederunt, nonne praebet quasi solidi atque cohaerentis corporis speciem? Itaque adducor, ut existimem Asinium Pollionem libris, qui editi sint, res Romanas inde ab anno 694 usque ad annum 712 u. c. comprehendisse.

Cui sententiae obstare videtur locus, quem supra attuli (Val. Max. VIII 13 ext. 4). Nam cum ea, quae Valerius Maximus ex tertio libro historiarum Asinii deprompsit, cadant in annum 705 u. c.[1]), dicat aliquis fortasse: Asinius tertio libro res a. 705 gestas comprehendit; consumpsit igitur duos libros ad res undecim annorum narrandas (a. 694—705): quomodo quattuordecim libris potuit opus ei esse, ut res octo reliquorum annorum (a. 705—712) litteris mandaret? Sane haec est difficultas. Sed primum, etiamsi Suidam reiicere nolo, tamen ipse numerus suspicionem movet, quia singularis est[2]). Praeterea cum cogitabimus, quaenam sit copia rerum gestarum ab initio belli civilis Caesariani usque ad proelium Philippense, concedemus fieri potuisse, ut Asinius, dummodo aliquanto uberiore stilo res explicaret, quae ad bellum spectabant, tot libros conficeret. Atque etiam magis hanc ad sententiam inclinabimus, si probatum nobis erit Asinium bella Gallica non nisi summatim exposuisse. Sed hac de re paullo diligentius disserendum mihi est.

Caesaris commentarii de bello Gallico mirum quantum valent apud rerum scriptores. Omnibus fere quasi fundamentum suppositi sunt. Satis habeo argumenta breviter adstringere[3]).

Orosium in bellis Gallicis enarrandis ipsum Caesarem expressisse, iam Moernerus satis superque demonstravit[4]). Sed

1) Agitur de oppugnatione Gadium, a. 705.

2) Dico numerum ιζ'; cfr. supra p. 325.

3) Veniam impetrabo ob ea, quae praefatus sum.

4) De Orosii vita eiusque historiarum libris VII adversus paganos; Berol. 1844.

etiam ceteri scriptores et Latini et Graeci: Livius (perioch.), Suetonius, Florus, Eutropius; Plutarchus, Appianus, Cassius Dio admodum nihil afferunt, quod non ex eodem fonte profluxerit atque ex eisdem radicibus sit natum, — scilicet ex commentariis Caesaris. Profecto, uno excepto res ita se habet! Nam Cassius Dio quo loco proelium contra Ariovistum commissum describit, etsi singulis in rebus Caesarem sequitur, tamen multa nova et de armatura et de Germanorum pugnandi ratione habet, quae in commentariis desiderantur, ut suspicio moveatur Dionem diversis auctoribus esse usum (lib. 38 49 et 50). Quamquam existimet aliquis Dionem haec et talia ipsius scientiae rerum cum militarium tum Germanicarum debere. Neque vero veri simile hoc mihi videtur esse, quod et pugna tanta veritate atque perspicuitate depingitur, ut hominem audire nobis videamur, qui illi proelio interfuerit. Ut ita sit, tamen valde erraret, si quis gauderet, quod inventam haberemus commentationem quandam de bellis Gallicis diversam a Caesaris. Nam omnia, quae apud Dionem sequuntur, in commentariis Caesaris esse fundata neminem fugiet. Quam ob rem opinari licet, proprium libellum quendam fuisse conscriptum de pugna illa immani cruentissimaque, sicut titulum libelli novimus, quem Aurunculeius Cotta legatus Caesaris, de altera expeditione in Britanniam confecit [1]).

Testis spectatorque proelii illius Asinius Pollio fuisse nequit, tum ille quidem annos vix duodeviginti natus [2]); atque omnino apud Caesarem in Gallia non versatus videtur esse. Thorbecke quidem nobis persuadere vult Asinium post accusatum C. Catonem (a. 700 a. u.) in Galliam ad Caesarem se contulisse. Sed primum nescio, quomodo is Caesari placere potuerit, qui C. Catonem socium intimum M. Crassi atque administrum [3]) in crimen vocarat. Deinde Thorbecke epistulam quandam ab Asinio ad Ciceronem scriptam (ad fam. X 31),

1) Athen. VI p. 273; cfr. Buecheler, N. Jahrb. f. cl. Phil. 111 p. 136.
2) Natus est As. P. a. 679 a. u. cfr. Drumann II p. 2 not. 4 et 18.
3) Cfr. ad Q. Fr. II 3 coll. ad fam. I 5.

falso, ut mihi quidem videtur, interpretatus est [1]. Asinius haec scribit (l. s. s. § 3):

„Caesarem vero, quod me in tanta fortuna modo cognitum vetustissimorum familiarium loco habuit, dilexi summa cum pietate ac fide.“

His ex verbis Thorbecke (comm. p. 4) illud iudicium adsumpsit; at videamus, quae antecedant (§ 2):

„Natura autem mea et studia trahunt me ad pacis et libertatis cupiditatem. Itaque illud initium civilis belli saepe deflevi. Quum vero non liceret mihi nullius partis esse, — — — ea castra fugi etc.“ Unde perspicuum Asinium tum demum ad Caesarem se contulisse, cum facere non posset, quin alterius partes susciperet. Quando autem iam non licebat ei „nullius partis esse“? Nempe initio belli civilis, i. e. anno 705 u. c. [2]. Ex eo autem, quod inter proximos imperatoris numeratur, cum Caesar Rubiconem transiret (cfr. Plut. Caes. 32), non sequitur, — id quod Thorbecke (p. 5) concludit [3], — Asinium ex Gallia cum Caesare venisse.

Iam si quaerimus, utrum Pollio in historiis aliquanto uberius de bellis Gallicis disseruerit necne, Thorbecke eum disseruisse existimat, neque tamen id, quod Strabo dicit (IV 3, 3 Mein.): *φησὶ τὸ μῆκος αὐτοῦ* (sc. Rheni) *σταδίων ἑξακισχιλίων Ἀσίνιος . . . . φησὶ δὲ καὶ δίστομον εἶναι μεμψάμενος τοὺς πλείω λέγοντας* ex Asinii historiis depromptum esse mihi persuasit [4]. Propterea autem, quod commentarios Caesaris de bello Gallico tam severe vituperat, ut „parum diligenter parumque integra veritate compositos“ dicat [5], Pollionem Caesaris operi suum quasi opposuisse ne opinari quidem audeo, cum mecum reputo, quot carpserit scriptores [6]. Quoniam igitur haec

1) Item Hendecourt l. s. s. p. 6; cfr. Aulard l. s. s. p. 8.

2) Cfr. Drumann II p. 4.

3) Item Hendecourt p. 7 et Aulard p. 8.

4) P. 119. Ac sint haec verba ex historiis sumpta: tamen non evincunt, Asinium bella Gallica plena oratione exposuisse.

5) Cfr. Suet. div. Iul. 56.

6) Sallustium (Gell. N. A. X 26; Quint. inst. or. VIII 3, 29). Livium

dissensio certo modo componi non potest, veniam impetrabo, cum cogitatione quadam rem amplectar:

1. Asinius bellis Gallicis non interfuit;
2. bellum civile summa fuit historiarum Pollionis;
3. cum sit dilucidum scriptores in bello civili enarrando praeter Caesaris commentarios etiam Asinii historiis esse usos: nullum vestigium deprehendimus commentationis de bellis Gallicis diversae a Caesaris commentariis [1]).

Quibus de causis censeo Asinium Pollionem bella Gallica non tetigisse, nisi ubi rerum ordo ac series poscebat. Itaque cum duos libros in prooemium, ut ita dicam, operis consumeret, fieri potuit, ut quindecim libris res usque ad proelium Philippense gestas explicaret [2]). Hoc magis cogitationibus conclusum quam stricte a me demonstratum esse libere profiteor.

Atque haud scio an miretur aliquis, quod ego adhuc eos scriptores non respexerim, qui omnium virorum doctorum consensu ex Asinii historiis hauserunt: dico Plutarchum et Appianum. Cur non respexerim, omnibus spero me esse satisfacturum. Causae notae sunt, quibus commoti Wijnne [3]), Eyssenhardt [4]), Peter [5]), alii censuerunt Appianum secundo libro de bello civili Caesariano scripto Asinium Pollionem auctorem esse secutum. Singula cum in unum colligeret Bailleu dissertatione sua [6]) demonstrare voluit Appianum libris II—V b. civ. paene solum Asinium Pollionem expressisse. Cum autem Appianus, postquam coniurationem Catilinae paucis verbis

---

(Quintil. I 5, 56. VIII 1, 3). Caesarem (cfr. not. 5). Ciceronem (Seneca, suas. VI extr. ed. Bip. p. 37; Quint. XII 1, 22).

1) Libelli, de quibus supra egi (cfr. p. 330), hic nullo sunt numero.

2) Hendecourt dicit (p. 71): cette oeuvre comprenait XVII livres et allait probablement jusqu'après la bataille d'Actium. Aulard autem tacet.

3) De fide et auctoritate Appiani, Groeningen 1855, p. 35 sqq.

4) N. Jahrb. f. cl. Phil. 85, 1862, p. 755 sqq.

5) Die Quellen Plutarch's in den Biographieen der Römer, Halle 1865, p. 124 sqq.

6) Quomodo Appianus in bellorum civilium libris II—V usus sit Asinii Pollionis historiis. Gottingae 1874.

exposuit, ab anno 693/94 u. c. res scribere incipiat et quintum librum anno 719 u. c. finiat, Asinium egressum a primo triumviratu aliquanto finem belli civilis Caesariani scribendo excessisse consentaneum est. Post Bailleuum, quod scio, nemo his de rebus disputavit. Equidem non dubito affirmare errorem hic subesse; quo sublato totius rei quantum videtur nova praebebitur species.

Ii qui existimant Appianum Asinii opus quodammodo nobis servasse nituntur libro secundo, quocum Plutarchi vitae Caesaris eam partem, quae bellum civile continet, comparant. Quibus comparatis dubitari non potest, quin Plutarchus et Appianus ex uno eodemque hauserint fonte. Sed liceat causas breviter repetere, quibus illi viri ad eam sententiam adducti sunt; sunt autem haece:

Asinius Pollio, cuius ne mentionem quidem faciunt commentarii Caesaris, apud Plutarchum et Appianum apparet enitetque [1]. Deinde solus nominatur a Plutarcho inter comites Caesaris, cum Rubiconem traiceret [2]. Tum Appianus testimonio Asinii prolato numerum eorum praecidit, qui in pugna ad Pharsalum commissa caesi sunt [3]. Denique Plutarchus in eodem proelio dictum Caesaris affert, quod, ut Suetonius docet [4], paene ad verbum ex historiis Asinii Pollionis depromptum est [5]. Sane gravissimae hae causae!

Mittamus, quaeso, ad tempus postremum locum. Consentio historias Pollionis fundamentum quasi et Plutarcho et Appiano esse suppositas. Sed errare mihi videntur, qui putant utrumque ipsum Asinium inspexisse. Ne quis credat levissimam hanc rem: videbimus, quid inde oriatur.

Meum est sententiam meam comprobare. In quo a minoribus progrediar ad maiora.

Indagantibus nobis, quibus ex fontibus scriptor aliquis hauserit sua, exsistit haec lex: si unus idemque testis a duobus scriptoribus uno eodemque loco profertur, neuter ipsum

1) Cfr. App. II 40 sqq. Plut. Caes. 32. 52.
2) Plut. Caes. 32.
3) II 82.
4) Div. Iul. 30.
5) Caes. 46.

inspexit, sed utriusque fons testimonium illud habuit. Qua usus lege Bailleu e. g. demonstrat (p. 26) neque Appianum neque Plutarchum Caesaris commentarios adhibuisse, cum ab utroque Caesar eodem loco narrationis laudetur[1]). Iam timeo, ne eadem sit causa Asinii Pollionis. Nam Appianus, ubi de numero caesorum verba facit (loco supra scr. II 82, 1—3) dicit haec: (ille illum numerum caesorum tradit) *Ἀσίνιος δὲ Πωλίων, ὑπὸ Καίσαρος τῆς μάχης ἐκείνης στρατηγῶν, ἑξακισχιλίους ἀναγράφει νεκροὺς εὑρεθῆναι τῶν Πομπηίου.* Quibus verbis cum testimonium Asinii Pollionis omnium ceterorum anteponere videatur, Appianum praecipue Asinium secutum esse quis est, quin opinetur?

Plutarchus in vita Caesaris de numero caesorum nihil tradit: tradit in vita Pompei, cuius in una parte (ubi bellum civile persequitur) iteravit ea, quae in vita Caesaris enarraverat, in altera paullo diligentius eodem fonte usus est[2]). Atque pugnam ad Pharsalum commissam in vita Pompei multo uberius accuratiusque tradi quam in vita Caesaris nemo negabit. Itaque videamus, quid de numero caesorum in Pompeio docuerit Plutarchus: (Pomp. 72, 3) *ἔφυγε δὲ καὶ τὰ λοιπὰ τάγματα, καὶ φόνος ἐν τῷ στρατοπέδῳ πολὺς ἐγένετο σκηνοφυλάκων καὶ θεραπόντων. στρατιώτας δὲ μόνους ἑξακισχιλίους πεσεῖν φησιν Ἀσίννιος Πολλίων, μεμαχημένος ἐκείνην τὴν μάχην μετὰ Καίσαρος.*

Quem fugit similitudo locorum? Porro vero, Appianus quidem optimo iure Asinium laudavit, cuius testimonio aliorum refutaret: at Plutarchus? Nonne mirum ei eodem loco placuisse fontem nominare? Denique si verba comparabimus Appiani: *Ἀσίνιος δὲ Πωλίων, ὑπὸ Καίσαρος τῆς μάχης ἐκείνης στρατηγῶν,* et Plutarchi haec: *Ἀσίννιος Πολλίων μεμαχημένος ἐκείνην τὴν μάχην μετὰ Καίσαρος,* equidem facere non possum, quin suspicer utrumque nomen Asinii Pollionis in communi fonte invenisse (qui ipse ex historiis Asinii defluxit).

1) App. (ed. Bekker) b. c. II 79, 1. Plut. (ed. Sintenis) Caes. 44, 5.
2) Cfr. Peter l. s. s. p. 117 sqq.

Sed talibus in quaestionibus quis certi aliquid contendat? Etenim si Asinius fere in hunc modum scripsit: „in ea pugna, cui ipse interfui legatus Caesaris, ceciderunt non XXV milia, ut vulgo ferunt, sed VI sola“, fieri potuit, ut uterque Asinium laudaret: Appianus cum illa verba integra in Graecam linguam transferret, et Plutarchus, cum ea, ut solebat, contraheret.

Sed, ut pergamus, pluribus mihi disputandum est de censu, quem a Caesare actum et Plutarchus (Caes. 55, 3—4) et Appianus (II 102 extr.) commemorat.

Certo scimus censum Caesarem non egisse. Namque Augustus in monum. Ancyr.[1]) aperte dicit: „in consulatu sexto (i. e. ann. 726) censum populi conlega M. Agrippa egi. Lustrum post annum alterum et quadragesimum feci.“

Ergo novissimus libera republica census a. 684 u. c. M. Crasso Cn. Pompeio coss. habitus est, quem respicit periocha Liv. 98 his verbis: „censores — — a quibus lustro condito censa sunt civium capita $\overline{\text{DCCCC}}$[2]).“

Caesar recensum egit, de quo Suetonius haec facit verba (div. Iul. 41): „recensum populi nec more nec loco solito sed vicatim per dominos insularum egit, atque ex viginti trecentisque milibus accipientium frumentum e publico ad centum quinquaginta retraxit.“

Probantur haec periocha Liv. 115, quo loco legimus: „recensum egit, quo censa sunt capita $\overline{\text{CL}}$“[3]).

Hoc de recensu Mommsenus iudicavit hunc in modum[4]): Frumentum cum non solum pauperes ac proletarii, sed civium Romanorum quicumque in urbe Roma habitabant, acciperent (si volebant), „plebs frumentaria“ quodam modo significat cives urbanos (l. l. p. 187). Itaque numerus accipientium frumentum est numerus civium. Turbulentis autem belli civilis temporibus cum magna vis hominum Romam conflueret, ubi vili pretio haberent, quod opus esset ad vivendum, factum est,

1) Ed. Mommsen p. LXX c. 8, 2.
2) Ed. O. Iahn, Lips. 1853, p. 88. Cf. Boor, Fasti cens. p. 26. 30.
3) Cfr. Cass. Dion. 43, 21, 3.
4) „Die römischen Tribus“ etc., Altona 1844, p. 187 sqq.

ut numerus eorum, qui frumentum accipiebant, augeretur ad trecenta viginti milia. Tum Caesar rem publicam in ordinem redacturus recensum egit, quo qui civitatem iniuria arripuissent, a frumentatione excluderentur. Ex quo centum et septuaginta milia exclusa sunt, quorum partem (scil. octoginta milia), ut urbem exhauriret, Caesar in transmarinas colonias distribuit (cfr. Sueton. div. Iul. 42 in.) [1].

Mommseno haec mihi liceat opponere: Suetonius aperte dicit, $\overline{\text{CCCXX}}$ fuisse eorum numerum, qui e publico frumentum acciperent. Iam si revera numerus ille cunctos urbanos continet, putare debemus, etiam senatores equitesque frumentatione esse fructos. Concedo! Sed non intellego, cur illi, qui exclusi sunt (qui erant centum et septuaginta milia), non fuerint cives Romani? Cum enim legibus Iulia et Plautia Papiria universis Italicis civitas data esset, quomodo fieri potuit, ut CLXX milia hominum, qui Romae habitabant, non essent cives Romani — praesertim cum etiam libertini suo iure frumentum acciperent [2])? Re vera fuisse cives Suetonius probat cum dicit (div. Iul. 42): „octoginta autem civium milibus in transmarinas colonias distributis“ etc.

Quonam autem abierunt nonaginta milia, quae supersunt? Quos quominus putemus bello civili consumptos esse idem Suetonius impedit: etenim si Caesar anno 708 [3]) „ex viginti trecentisque milibus accipientium frumentum e publico ad centum quinquaginta retraxit“ — vixisse trecenta et viginti milia accipientium quis potest negare?

Non sum is, qui hunc nodum solvam. Credam Caesarem

---

1) Marquardtius anno 1873 scripsit (St. V. I p. 448): „Die Uebersiedelung von 80,000 armen Städtern in überseeische Provinzen ist von Caesar nur intendirt, nicht ausgeführt worden.“ Nunc lex coloniae Iuliae Genetivae exstat (Ephem. Epigr. II p. 108 sqq. III p. 87 sqq.), qua in lege quaedam reperiuntur, quae scribi non potuerunt nisi Caesare vivo, ut ait Mommsenus in comment. ad leg. l. (Ephem. II p. 119 sqq.; III p. 97). etiamsi tota lex post Caesaris obitum perscripta esse videtur. Genetiva autem colonia transmarina est. Cf. Lange R. A. III² p. 473.

2) Ut ipse Mommsenus dicit l. s. s. p. 187 et not. 35.

3) Cfr. Mommsen. comment. ad leg. Iul. mun. C. I. L. I p. 124 l. 1—19.

sanxisse, ne quis praeter centum et quinquaginta milia hominum ultimae sortis frumentum acciperet, atque existimo civium numerum multo fuisse maiorem — saltem illis nonaginta milibus [1]).

Utut res se habet, Plutarchum hoc de recensu errasse iudicandum censeo. Dicit enim (Caes. 55 extr.): *μετὰ δὲ τὰς θέας γενομένων τιμήσεων ἀντὶ τῶν προτέρων δυεῖν καὶ τριάκοντα μυριάδων ἐξητάσθησαν αἱ πᾶσαι πεντεκαίδεκα. Τηλικαύτην ἡ στάσις ἀπειργάσατο συμφορὰν καὶ τοσοῦτον ἀπανάλωσε τοῦ δήμου μέρος, ἔξω λόγου τιθεμένοις τὰ κατασχόντα τὴν ἄλλην Ἰταλίαν ἀτυχήματα καὶ τὰς ἐπαρχίας.*

Putat igitur ante bellum civium fuisse CCCXX milia, qui Romae habitarent, post bellum CL milia. Eos, qui deessent, discordia civili esse contritos. Errare cum sit humanum, mirari desinamus Plutarchum errasse.

Sed videamus, quid Appianus hoc de recensu afferat (II 102 extr.): *τὸ δὲ τοῦ δήμου πλῆθος ἀναγραψάμενος, ἐς ἥμισυ λέγεται τῶν πρὸ τοῦδε τοῦ πολέμου γενομένων εὑρεῖν· ἐς τοσοῦτο καθεῖλεν ἡ τῶνδε φιλονεικία τὴν πόλιν.*

Bailleu si Plutarchum et Appianum ex uno eodemque fonte hausisse demonstraturus praedicat: „imprimis videtur notandum esse, quae uterque de censu tum habito et scripserit et cogitaverit“ (l. s. s. p. 22) valde ego quidem assentior, — tamen miror, quod hoc loco non est offensus. Nam id mihi perspicuum videtur fontem utriusque non modo non singulas res huius census vel recensus [2]) attigisse, sed solum numerum rettulisse civium, qui ante et qui post bellum civile Romae habitarent. Alioquin enim non intellego, qui fieri potuerit, ut uterque existimaret, numerum civium a trecentis et viginti milibus ad centum et quinquaginta milia bello civili deminutum esse, — nam octoginta milia, quae Caesar in transmarinas colonias deduxit, bello consumpta non erant. Sed ut tandem caput rei

1) Fere idem Lange (R. A. III [2] p. 448) hoc de recensu sentire mihi videtur.

2) Cfr. Momms. Staatsrecht [2] II [1] p. 362: „jeder census (ist) eigentlich ein recensus.“

amplectar: si comparo Plutarchi verba: τηλικαύτην ἡ στάσις ἀπειργάσατο συμφορὰν καὶ τοσοῦτον ἀπανάλωσε τοῦ δήμου μέρος et Appiani ἐς τοσοῦτο καθεῖλεν ἡ τῶνδε φιλονεικία τὴν πόλιν, eo inclino, ut etiam illam sententiam: „contentione duorum virorum rempublicam (aut urbem) tantam cladem accepisse“ communi fonti attribuam, atque ut negem Asinium Pollionem fuisse, quem Plutarchus et Appianus sequerentur, cum viro Romano atque etiam aequali iudicium illud pravum nullo modo adscribi possit.

Iam spero, me lectori benevolo hanc conclusionem probaturum: si demonstraverim, alterum eorum ipso Asinio non esse usum, alterum quoque alio ex fonte hausisse consentaneum fore.

Demonstrabo autem Plutarchum Asinii Pollionis historias non modo non inspexisse sed ne nosse quidem, idque loco quodam demonstrabo, cui accidit, ut abhinc tria saecula rectius (quantum mihi quidem videtur), quam nostris temporibus interpretando explanaretur. Est notissimus ille, quo Plutarchus dictum affert, quod Caesar in campis Pharsaliis edidit (Caes. 46): Ὁ δὲ Καῖσαρ .... εἶπεν ἄρα στενάξας· „τοῦτο ἐβουλήθησαν, εἰς τοῦτό με ἀνάγκης ὑπηγάγοντο, ἵνα Γάϊος Καῖσαρ ὁ μεγίστους πολέμους κατορθώσας, εἰ προηκάμην τὰ στρατεύματα, κἂν κατεδικάσθην.“ Ταῦτά φησι Πολλίων Ἀσίννιος τὰ ῥήματα Ῥωμαϊστὶ μὲν ἀναφθέγξασθαι τὸν Καίσαρα παρὰ τὸν τότε καιρόν, Ἑλληνιστὶ δ' ὑπ' αὐτοῦ γεγράφθαι.

Quibus ex verbis Casaubonus si conclusit [1]) Asinium Pollionem Graeca lingua historias scripsisse, uno modo, quo quis potest, locum interpretatus esse mihi videtur. At Suetonius eadem verba ex historiis Asinii sumpta praebet (div. Iul. 30): „quod probabilius facit Asinius Pollio, Pharsalica acie caesos profligatosque adversarios prospicientem haec eum ad verbum dixisse referens: „Hoc voluerunt; tantis rebus gestis Gaius Caesar condemnatus essem, nisi ab exercitu auxilium petissem.“ Haec verba plane demonstrant Asinium potius Latina

---

1) Ad Sueton. d. Iul. 30; utor edit. Argentor. 1647, p. 50.

lingua usum esse, qua de re ne unus quidem restare potest scrupulus, si fragmenta respicimus et legimus, quae Suetonius de grammat. 10 memoriae tradidit [1]). Quae cum ita sint, Thorbecke primus, nisi fallor, demonstrare voluit, Plutarchum minime discrepare a Suetonio.

Verba, quae in disputationem vocantur, haec sunt: *ταῦτά φησι Πολλίων Ἀσίννιος τὰ ῥήματα Ῥωμαϊστὶ μὲν ἀναφθέγξασθαι τὸν Καίσαρα παρὰ τὸν τότε καιρόν, Ἑλληνιστὶ δ' ὑπ' αὐτοῦ γεγράφθαι* [2]). Quae si in Latinum sermonem transtulerimus, videbimus, quae sit causa: „Haec verba, ait Pollio Asinius, Latine quidem locutum esse Caesarem tunc, Graece autem ab eo (a se) esse scripta [3])!“ Dubium igitur est, utrum illud „*ὑπ' αὐτοῦ*“ vertamus ita: „ab eo“, an hoc modo: „a se“, atque utrum Caesarem (ab eo) an Asinium (a se) intellegamus, qui ea verba Graeco sermone litteris mandarit. Thorbecke illud „*ὑπ' αὐτοῦ*“ ad Caesarem refert (l. l. p. 110) existimatque Asinium dixisse: „ipsum Caesarem, quamquam Graece — prodiderit, revera Latine pronuntiasse“ (p. 111) [4]).

Sed primum repugnat huic interpretationi, quod deest apud Plutarchum, quod referendum sit ad verba: *παρὰ τὸν τότε καιρόν*. Sine dubio „*Ῥωμαϊστί*“ et „*Ἑλληνιστί*“ sola contraria sunt; illud: „*παρὰ τὸν τότε καιρόν*“ nihili facio, quia nullum relativum (sicut e. gr. *ὕστερον*) sequitur. Omitto Plutarchum, si hanc in sententiam dicere voluisset, simpliciter „*γεγραφέναι*“ scripturum fuisse.

Porro vero si quaerimus, quonam loco Caesar ea verba Graece scripserit, Thorbecke respondet: „in uno alterove commentario suo aut epistola“! Sed, — ut alia praetermittam, quamnam speciem tota res praebet!

1) Ed. Roth p. 262: coluit (Ateius) postea familiarissime C. Sallustium et eo defuncto Asinium Pollionem, quos historiam componere aggressos alterum breviario rerum omnium Romanarum . . . . . instruxit, alterum praeceptis de ratione scribendi.

2) Textus non habet, quo offendaris; cfr. Sintenis III p. 272.

3) Transtuli locum ad verbum, quam maxime potui.

4) Ei Hendecourt assentitur (p. 73). Aulard (p. 63—64) sentit quidem difficultatem sed praepropere mittit.

Caesar cum Pompeio devicto hostibusque fusis per campum Pharsalicum equitaret intuereturque caesorum corpora, pronuntiavit illa verba, — eaque Latina lingua, — postea vero Graeco sermone mandavit ea litteris! Quo quid ieiunius, quid perversius cogitari potest! Immo Asinius Pollio, comes Caesaris audivit eum exclamantem atque verba memoria digna pio animo posteritati tradidit, sicuti fortasse illud quoque Caesaris: „alea iacta est" ab oblivione vindicavit (cfr. Sueton. d. Iul. 33).

Sed id etiam concedatur Caesarem ea verba postea Graece scripsisse: quamnam causam quis potest excogitare, cur Asinius Pollio in historiis suis Latine compositis, quo loco vocis illius a Caesare Latine emissae mentionem fecit, addiderit, postea Caesarem ea verba Graece notasse! Equidem nullam sanam causam invenio!

Ergone cum Casaubono locum sic transferamus: „haec verba, ait As. P., Latine quidem tum Caesarem locutum esse, Graece autem a se esse scripta"?

Esset igitur Asinius quidam Pollio, qui in scribendis rebus gestis Graeca lingua uteretur? „At Asinius Pollio Caesaris amicus Latine scripsit!" Sane! Exsistit igitur alter Asinius Pollio atque ille quidem homo Graecus. En revocatur iam in vitam Trallianus noster, quem supra sepelivimus. Neque vero quicquam auferre possum de iis, quae dixi. Asinius Pollio Trallianus, Asinii Pollionis libertus monstrum est. Itaque nihil relinquitur, quam ut hunc Asinium Pollionem Caesaris legatum intellegamus. Nodum autem expediam hoc modo: Plutarchus, cum haec fere verba apud auctorem suum legeret: *ταῦτα, (ὥς) φησι Πολλίων Ἀσ., τὰ ῥήματα Ῥωμαϊστὶ μὲν ἀνεφθέγξατο ὁ Καῖσαρ παρὰ τὸν τότε καιρόν, Ἑλληνιστὶ δ' ὑπ' ἐμοῦ* (scil. a scriptore Graeco) *γέγραπται·* etiam illa verba „*ὑπ' ἐμοῦ γέγραπται*" ipsius Asinii Pollionis duxit. Quare fieri non potuit, quin ambiguam sententiam proderet, si satis habuit directam orationem in obliquam convertere [1]). Si hoc verum est,

---

1) De verbis loci, quem integrum sup. p. 338 proposui, Schaeferus verba

optimo iure me asseveraturum spero, Plutarchum cum putaret, Asinium Pollionem Graece scripsisse, Asinii historias neque legisse neque adhibuisse. Porro quia negari non potest, dictum illud Caesaris ex historiis Pollionis esse libatum (cfr. Sueton. Iul. 30), sequitur, ut auctor, quem Plutarchus expressit, Asinii Pollionis historias aut partem earum Graecam in linguam redegerit.

Iam cum demonstrasse mihi videar Plutarchum ipsum Asinium non inspexisse, quaestionem moveo, quid sit de Appiano iudicandum.

Ac primum quidem scio me evincere non posse Appianum ipso Asinio non esse usum. Neque tamen vereor monere ea, quae supra disserui (cfr. p. 338).

Ut hauserit Appianus ex ipso Asinio, Plutarchus autem ex fonte derivato, quomodo fit, ut uterque eodem loco Asinium Pollionem testem indicet (cfr. p. 334), ut eodem loco Caesar ab utroque laudetur (cfr. p. 334 not. 1), ut neuter de recensu recte iudicet (cfr. p. 337), ut inter eos tantae intercedant similitudines, ut non modo rerum sed etiam verborum concordiam deprehendamus. Compara

App. II	26 cum	Plut.	Caes.	29,	2. 3
—	27 extr.	—	—	30,	2
—	37 in.	—	—	33,	4
—	57 p. md.	—	—	38,	3
—	62 extr.	—	—	39,	5
—	77	—	Pomp.	70,	2
—	81	—	Caes.	45,	5
—	104 extr.	—	—	56,	3
	etc.	etc.			

— *εἰς τοῦτό με ἀνάγκης ὑπηγάγοντο ἵνα* — delenda esse censet, cum ab librario aliquo addita sint, qui verba: „*τοῦτο ἐβουλήθησαν*“ explanare voluerit. Neque vero manuscr. permittunt (cfr. Sintenis III p. 272 not. 4). Equidem nunc existimo haec verba ab eo, qui primus Asinii historias in Graecum sermonem transtulit, posita esse, ut lectoribus Graecis explicaret, quid illud „*τοῦτο ἐβουλήθησαν*“ sibi vellet. Eundemque se dictum Caesaris Graece reddidisse, eo consilio addidisse putem, ut se purgaret, quod non ad verbum reddidisset. Aliter locum illum accipere non possum.

Atque Asinium multo uberius bellum civile enarrasse quam Appianum ex ipso librorum numero apparet: itaque si Appianus eum contraxit, Plutarchus autem eum omnino non inspexit, miraculum videri debet, quod ab utroque bellum civile paene aeque ampla oratione expositum est. Quibus omnibus de causis existimo Appianum libro secundo eundem Graecum auctorem atque Plutarchum secutum esse. Quae sententia una re vehementer adiuvatur, quae adhuc praeterita est.

Appiani libri secundi capita 8—25 qui paullo acrius inspicient, de anno 695 u. c. (quo Caesar consul fuit), diligenter egisse Appianum negare nequibunt (II 10 sqq.). Omnia reliqua tanta levitate ac neglegentia scripta sunt, tot tantisque redundant erroribus, ut Appianus fontem suum brevissime atque levissime expilasse existimandus sit. Exempla pono haece: B. c. II 15 A. tradit, Caesarem statim ex consulatu in Galliam profectum esse, quod falsum est. — II 18 curam annonae Pompeio a. 699 aut 700 u. c. delatam esse dicit, cum revera iam a. 697 data esset (cfr. ad Att. IV 1, 7. Cassius Dio 39, 9). — II 23 narrat ita: Pompeius consul sine collega creatus est Catone resistente, ne dictator diceretur. Quamobrem iratus Pompeius „*Κάτωνα ἐψηφίσατο, ἵνα μὴ παρὼν ἐνοχλοίη, Κύπρον ἀφελέσθαι Πτολεμαίου βασιλέως, νενομοτεθημένον ἤδη τοῦτο ὑπὸ Κλωδίου κ. τ. λ.* Sed Cato iam a. 698 Cyprum insulam in potestatem populi Romani redegit (cfr. Plut. Cato min. 39 etc.). — II 24 refert in numero eorum, qui legibus Pompeiis de vi et ambitu condemnati sunt, Gabinium, qui iam biennio ante (a. 700 a. u.) condemnatus est. (cfr. ad Q. F. III 41; ad Att. IV 16. Dio 39, 62.)

Denique quis risum tenere potest de causis, quas Appianus Miloni fuisse dicit Lanuvium proficiscendi (cfr. II 20 extrem.).

Qua cum levitate mirum quantum discrepat altera pars libri secundi inde a cap. 25. Nam etiamsi errores non desunt, tamen curam ac diligentiam Appiani in narrando comprobare debemus. Iam dixerit quispiam Appianum, qui ut bella civilia scriberet sibi proposuisset, primo pauca excerp-

sisse Asinii ex historiis, tum, cum ad initium belli civilis venisset, expressisse Asinium.

Sed timeo, ne multa repugnent. Primum enim supra dixi Appiani librum de bello civili Caesariano nihil aliud esse posse quam excerptum ex Asinii opere (cfr. p. 342). At cognovimus, quaenam effloresceret confusio tum, cum Appianus excerperet. Praeterea autem et extrema pars libri secundi et libri III—V tam verbosam habent orationem, ut persuadere mihi non possim cum his partibus eumdem fontem adhibuisse, quem in bello civili Caesariano narrando adhibuerat.

Huc accedit, quod mirum in modum cum Plutarcho consonat: quare existimo et Appianum et Plutarchum in describendo bello civili auctore aliquo Graeco usos esse, qui hanc saltem partem historiarum Asinii breviter contraxerit.

Utrum etiam ultra Caesaris mortem progressus sit in scribendo ille necne, diiudicari non potest, cum praeter Plutarchi vitas Bruti et Antonii non habeamus, quod conferamus cum Appiani libris III—V. His libris diversas litteras in unum corpus esse confusas manifestum est. Toto animo cum Bailleuo consentio, qui luculentissime demonstravit illos libros redolere, ut ita dicam, Asinium eiusque acerbitatem [1]). Deinde vestigia librorum ab Augusto de vita sua scriptorum (cfr. Suet. Aug. 85) per omnes tres libros exstant [2]). Nonnullis locis commentarii Messalae elucent [3]).

Si autem Bailleu demonstrare voluit omnes eas partes diversas iam Asinium Pollionem coniunxisse, frustra sudavit.

Quis enim crederet Asinium, qui non dubitaret divum Caesarem vituperare, quod commentarios „parum diligenter parumque integra veritate“ composuisset [4]), qui tam difficilem Augusto se praeberet, ut Timagenem rerum scriptorem, cui

1) Cfr. impr. III 89. 91. 92. 93; Bailleu l. s. s. p. 30 sqq.

2) Bailleu p. 44 sqq. hos locos affert: III 9—23. 28—31. 40—42. 47—48. 64. 73. 75. 76. 80—82. 85—95. IV 8—11. V 28. 45. 53. 81—90. 96—121. Cfr. impr. III 95 c. Suet. Aug. 27.

3) IV 119 cfr. cum Plut. Brut. 46. IV 134 cfr. cum Plut. Brut. 39.

4) Cfr. Suet. div. Iul. 56.

princeps domo sua interdixerat, tecto reciperet [1]), — quisnam, inquam, crederet, Asinium non solum commentariis Augusti usum esse ad res exponendas, quibus ipse interfuisset, sed etiam mendacia ex iis assumpsisse! (cfr. App. III 95 cum Suet. d. Aug. 27.)

Ac ne temporum quidem rationi hoc congrueret. Nam Asinius Pollio scribendo erat occupatus anno 724 a. u. [2]), Augustus autem res suas Cantabrico tenus bello (i. e. usque ad ann. 729) libris de vita sua exposuit [3]). Itaque Bailleu conicere paene cogitur eum „librum post librum conscripsisse atque edidisse". (l. l. p. 53 in.) Immo vero rectius Weichertus hac de re mihi videtur iudicasse, cum permultas afferat causas, quibus commotus non dubitat, „quin Augustus vitae suae laudi et memoriae apud aequales posterosque consulturus per biennium fere a. 732—33 antequam in Asiam abiret, consilium ceperit exarandi aliquot libros de vita sua" [4]). Longum est causas repetere. Unam addo: Augustum ante Antonii mortem libros edidisse, quibus gloriae illius adeo obtrectaret [5]), mihi est incredibile.

Appianusne igitur ipse confudit? Quod non affirmem: tali enim ratione eum usum esse in scribendo inauditum est, cum paene constet Appianum unum scriptorem exprimere solitum esse. Neque tamen negare audeo. Nam Augusti commentarios non solum eum legisse sed etiam adhibuisse ἡ Ἰλλυρικὴ docet (cfr. impr. Ill. 14 et 15). Atque nescio an ob eam ipsam causam libri III—V de bellis civilibus haud indigna laude ab omnibus exornentur, quod Appianus his libris novam quandam atque inusitatam rationem scribendi secutus est.

1) Cfr. Seneca de ira III 23, 4 (ed. Haase); cfr. Vell. II 86.

2) Illud enim Horatii carmen (II 1) hunc fere in annum cadere omnes viri docti consentiunt. Dubium est, utrum ante proelium Actiacum an postea scriptum sit. cfr. Westermann, Zeitschr. für Alterthumsw. 1838, p. 1262.

3) Cfr. Suet. Aug. 85.

4) Imp. Caesaris Aug. scriptorum reliqu. p. 201.

5) Cfr. descriptionem proelii Philipp. App. IV 110 sqq., ubi virtus Antonii plane obscuratur.

Sed tota res in dubium revocatur. Cum enim et Plutarchus et Appianus in proelio Philippensi eodem narrationis loco commentariorum Augusti mentionem faciant [1]), lex, quam supra (p. 333) posui, vetat nos existimare Appianum ipsum commentarios inspexisse.

Satis habeo difficultatem ostentare. Quaestiones enim, quae nunc exsistunt, hoc loco absolvere neque possum neque debeo, quia non cum Appiano nec Plutarcho sed cum Asinio Pollione mihi res est.

Apparet autem satis superque neutrum eorum satisfacere quaerentibus nobis, ad quem usque annum scripserit Asinius Pollio [2]): itaque non est, cur existimemus, eum annum 712 a. u. scribendo excessisse.

Verum tota scribendi ratio Plutarchi et Appiani ante oculos versatur. Uterque, ubicumque potest, Graecos eligit auctores, quos sequatur. Non negem Appianum posterioribus libris aliquantum ex ipso Asinio hausisse: eo magis tenendum est, eum secundo libro Pollionis historias sprevisse, quod, ut opinor, facilius ei erat Graeci alicuius scriptoris libellum exscribere quam Asinii ex historiis excerpere. Plutarchus autem ne novit quidem Pollionis historias atque putat eas Graeco sermone compositas esse. En habes veteres historicos.

Postremum, ut finem quaestionis huius initio annectam: probasse mihi videor fuisse libellum Graece scriptum de bello civili inter Caesarem et Pompeium gesto, excerptum ex historiis Asinii Pollionis. Cuius titulus, quantum auguror coniectura,

1) Appian. II 110 extr.: . . . *τὸ στρατόπεδον ἐξεῖλον, ὃ κοινὸν ἦν Ἀντωνίῳ τε καὶ Καίσαρι, Καίσαρος αὐτοῦ δι' ἐνύπνιον ἔνδον οὐκ ὄντος, ἀλλὰ φυλαξαμένου τὴν ἡμέραν, ὡς αὐτὸς ἐν τοῖς ὑπομνήμασιν ἔγραψεν.* Plut. Ant. 22, 2: *ὡς δὲ αὐτὸς ἐν τοῖς ὑπομνήμασι γέγραφε, τῶν φίλων τινὸς ὄναρ ἰδόντος ἀνεχώρησε πρὸ τῆς μάχης.* cfr. Brutus 41, 4 sqq.

2) Eandem ob causam Cassii Dionis nullam habui rationem. Etsi enim persuasum habeo Dionem quoque (inde ab anno 695 u. c. lib. 38 sqq.) aliqua ex parte Asinii historiis usum esse, tamen parum constat, cum quibus locis tum ad quem usque annum usus sit.

fere hic erat: *Ἀσινίου Πωλίωνος (βιβλίον) περὶ τοῦ ἐμφυλίου τῆς Ῥώμης πολέμου, ὃν ἐπολέμησαν Καῖσάρ τε καὶ Πομπήιος.*

Suidas, ubicumque hunc titulum invenit, libellum adscripsit Polioni, rhetori Graeco ac philosopho, quem ea aetate Romae fuisse sciebat. Quamobrem addidit: *ὁ Ἀσίνιος χρηματίσας* et *περὶ τοῦ ἐμφυλίου κ. τ. λ.* (cfr. sup. p. 325).

III. Gaius Oppius.

Plutarchi vitae Caesaris postquam eam tractavi partem, quae bellum civile continet, procedo ad quaestionem cohaerentem quodammodo cum priore. Notum est praeter Suetonium Plutarchum solum de ea aetate Caesaris, quae consulatum eius antecedit, aliquantum egisse. Ac quamvis facile careres iis, quae de bello civili Caesariano memoriae tradidit: priorem vitae illius partem maximi esse momenti cum ad historiam cognoscendam tum ad illustrandam naturam indolemque eorum, qui res a Caesare gestas exposuerunt, omnibus me persuasurum spero.

Praeterea nemo adhuc hanc quaestionem absolvit. Nam Heerenius, praecipuus ille Plutarchi existimator, nullis argumentis confirmavit sententiam, qua credidit Plutarchum hac in vita plura C. Oppio debere [1]; Peterus autem, quo loco libri sui [2] de fontibus disserit, ex quibus vita Caesaris exhausta sit, confitetur sese non audere de quattuordecim primis libri capitis quicquam suspicari. Itaque quemadmodum agricola laeto animo frumentum serit in agrum, qui diu quievit, sic ego libenter accedo hanc ad quaestionem; quam perducam ad finem, si praestare potero.

---

1) Comment. IV de font. et auct. vit. parall. Plut. Vermischte hist. Schr., Gött. 1821, III p. 417, No. 11.

2) Die Quellen Plutarchs etc. p. 128.

Praescriptioni autem, quam posui, infra satisfaciam.

Duae partes vitae Caesaris, quarum priorem initio belli civilis (c. 29) termino, diversam inter se speciem praebent. Apparet Plutarchum priore parte auctorem secutum esse, cuius non interesset historiam, ut ita dicam, Caesaris componere, sed qui blando stilo vitae morumque eius imaginem exprimeret atque res gestas adumbraret. Unde dicta, fabellae, narratiunculae, quibus haec pars redundat (c. 2; 7; 10; 11; 17; 18; 26).

Tenoris autem, qui ubique servatur, haec fere summa est:

1. Caesar sanguine cum Mario coniunctus esse identidem praedicatur (c. 1; 5; 6).
2. Catonis vita famaque carpitur (8, 2; 13, 5; 14, 6)[1].
3. Quanta fuerit gratia Caesaris apud plebem (c. 4, 2; 5, 7; 6, 6; 8, 4).
4. Caesar rem familiarem profundit plebis gratia, idem milites divitiis ornat (c. 4, 3; 5, 6; 15, 4; 17, 1—2).

Haec omnia redolent Caesarianum. Ac legas, quaeso, locum, quo Plutarchus laetitiam depingit, qua Mariani exsultarunt, cum a Caesare restituta intuerentur tropaea C. Marii de Iugurtha deque Cimbris atque Teutonis, quae Sulla olim disiecerat (c. 6). — Ex contrario Suetonius unus et solus ex omnibus scriptoribus aperte docet, quid adversarii de Caesare iudicaverint. Iam si quaedam acerbissimorum opprobriorum, quae adversarii Caesari exprobrabant, cum eis comparaverimus, quae Plutarchus eisdem de rebus tradit, perspicuum erit velle auctorem, quem Plutarchus sequitur, criminationes illas refutare. Qua de re pluribus mihi disserendum est.

1. Rumorem „pudicitiae Nicomedi regi prostratae“, cuius saepe Suetonius mentionem facit[2], Plutarchus silentio praeterit.

---

1) De orationibus a Caesare et a Catone in senatu Non. Dec. 691 habitis ita praedicat (c. 7, 6): *ὁ δὲ Καῖσαρ ἀναστὰς λόγον διῆλθε πεφροντισμένον.* (c. 8, 1): *τούτων δὲ* (scil. Cato et Catulus) *νεανικῶς ἐναντιωθέντων.* Ex contrario in Catone min. dicit (c. 23): *ὁ Κάτων . . . εὐθὺς ἵετο τῷ λόγῳ μετ᾽ ὀργῆς καὶ πάθους.* Cfr. vit. Ciceron. c. 21 med.

2) Div. Iul. 2. 49 (quater).

2. Suetonius narrat (div. Iul. 3 et 4) Caesarem Sullae morte comperta ex Asia, ubi sub Servilio Isaurico stipendia fecerat, spe novarum rerum Romam rediisse ibique sedato tumultu Lepidi Cornelium Dolabellam frustra repetundarum postulasse. Quare „ad declinandam invidiam atque ut Apollonio rhetori operam daret“, Rhodum secedere statuisse, quo cum traiceret a praedonibus eum esse captum.

Plutarchus paene ex contrario res ordinat (c. 3): Caesar de piratis supplicio sumpto Rhodum se contulit, non Romam, quamvis amici peterent ut rediret Sulla mortuo (c. 4). Paullo post, cum Romam reversus esset, Dolabellae et Antonio diem dixit, qua ipsa re animos plebis maxime sibi reconciliavit [1]).

3. M. Bibulus in aedilitate collega Caesaris querebatur, quod „Caesar, ut ait Suetonius c. 10, communium quoque inpensarum solus gratiam caperet et sua Caesarisque munificentia unius Caesaris“ diceretur.

Plutarchus immensos sumptus laudat, quos Caesar in aedilitate plebis gratia impendebat (c. 5 extr.).

4. Suetonius l. s. s. pergit ita (c. 11 in.): „conciliato populi favore temptavit per partem tribunorum, ut sibi Aegyptus provincia plebi scito daretur . . . . . resque vulgo improbabatur.“

Plutarchus, — nam idem, ut opinor, respicit, — tantam dicit Caesaris gratiam apud plebem factam esse, ut „unusquisque nova imperia et novos honores quaereret, quibus ei gratias ageret“ (c. 5 extr.).

5. De praetura Caesaris Suetonius tradit haec (c. 16): Caesarem, quantum posset, adiuvisse Caecilium Metellum tr. pl. „turbulentissimas leges adversus collegarum intercessionem ferentem, donec ambo administratione rei publicae decreto patrum submoverentur.“

Plutarchus quamquam in vita Catonis min. similem in modum de praetura Caesaris iudicat (c. 27 sqq.), in vita Cae-

---

1) Drumannus hunc ordinem errori Plutarchi tribuit (III p. 135/136). Sed Velleius (II 42 sqq.) eundem fere rerum ordinem servat atque Plut.

saris eam attingit his solis verbis (c. 9 in.): οὐ μὴν ἀπέβη τι ταραχῶδες ἀπ' αὐτῆς (sc. στρατηγίας).

6. In consulatu Caesaris Plutarchus ea omnia, quae ab adversariis semper Caesari summo crimini dabantur, aut praeterit aut tantum non omittit: dico causam Vettii iudicis [1]), remissionem tertiae mercedum partis publicanis concessam [2]), agrum Campanum divisum [3]), denique iusiurandum in legem Iuliam agrariam [4]).

Hic mihi opponat aliquis ipsius Plutarchi verba (c. 14 in.): εὐθὺς εἰςέφερε νόμους οὐχ ὑπάτῳ προςήκοντας ἀλλὰ δημάρχῳ τινὶ θρασυτάτῳ, quae minime Caesari favent. Sed cave ne nimis eis tribuas: prorsus enim discrepant ab omnibus quae antecedunt quaeque sequuntur. Qua de causa existimo Plutarchum illa verba memoriae debere, quod ita demonstrare conabor ut demonstrem Plutarchum hoc loco plura memoriter exposuisse. Ac primum quidem huc pertinent, quae Pompeius rogatus a Caesare, quidnam de lege agraria sentiret, dixisse fertur, quae verba cum in vita Caesaris (c. 14, 4) oratione obliqua, in vita autem Pompei directa oratione (c. 47) tradantur, illic ex memoria mihi videntur relata esse. Deinde Plut. in Catone min. eisdem usus verbis de consulatu Caesaris haec tradit (c. 32 in.): ἃ γὰρ οἱ θρασύτατοι δήμαρχοι καὶ ὀλιγωρότατοι πρὸς χάριν ἐπολιτεύοντο τῶν πολλῶν, ταῦτα ἀπ' ἐξουσίας ὑπατικῆς αἰσχρῶς καὶ ταπεινῶς ὑποδυόμενος τὸν δῆμον ἔπραττε (cfr. v. Caes. c. 14 in.).

Atque hic quidem sententia Plutarchi comprobanda est, cum leges a Caesare latas vehementer vituperat: in Caesare autem locus non est, ubi eas leges tantummodo summatim attingit. Itaque adducor, ut existimem Plutarchum cum in fonte suo admodum nihil de illis legibus commemoratum invenisset, redegisse in unum corpus undique memoria congesta [5]).

1) Cfr. ad Att. II 24. Sueton. div. Iul. 20 extr.
2) Cfr. Sueton. l. s. s. c. 20 med.
3) Cf. ad Att. II 16. Sueton. l. s. s. c. 20.
4) Cfr. Plut. Cato min. 32.
5) Vitam Catonis min. ante Caesaris compositam esse comprobat

Omnia haec casui aut Plutarchi levitati attribuere non possum: verum fontis proprium esse insigne illud Caesaris studium existimandum mihi videtur esse.

Iam non est, cur censeamus Plutarchum initio cap. 15 fontes mutasse. Immo, cum sententiam consideramus, qua transit ad bella Gallica (c. 15 in.): „Haec ante bella Gallica facta esse tradunt. Quod autem attinet ad bella, quae postea gessit Caesar, et ad expeditiones, quibus Galliam pacavit, alterius vitae quoddam initium orsus: summis celeberrimisque imperatoribus exstitit imperator maior" etc. — nonne sentimus scriptorem tamquam respirare, quod tandem in eum locum venerit, ubi non tortis rebus, sed integra veritate Caesarem celebrare posset? Namque in Gallia sincerior aer quam Romae! Pleno autem plectro cantum edit novum in Caesaris gloriam (c. 15—18)!

Plutarchum in describendis bellis Gallicis eodem de auctore pendere quo Appianum (ἐκ τῆς Κελτικῆς) inter omnes constat [1]). Primum enim eodem narrationis loco eidem testes ab utroque proferuntur: Caesar et Tanusius Geminus [2]). Deinde mira concordia cum rerum tum verborum ubique elucet. Compara igitur:

Plut. c. 18	c. App.	fr. 15; cfr. fr. 1, 3	(de Helv. et Tigurin.).
— c. 20	—	fr. 1, 4	(de Belg.).
— ibid.		ibid.	(de Nerv.).
— c. 22	—	fr. 18	(de Usip. et T.).
— c. 15, 5	—	fr. 1, 2	(de toto bello).

Michaelis (l. s. s. cfr. sup. p. 314) p. 41. Verba illa Pompei non ex Pompeio, quem post Caesarem scripsit, Plutarchum sumpsisse existimo, sed ex memoria rettulisse. Cfr. ea quae supra p. 314 de Plutarcho dixi.

1) Cfr. Peter l. s. s. p. 120 sqq.

2) Plut. v. Caes. 22, 1—2: *Οὐσίπας καλοῦσι τοὺς ἑτέρους, τοὺς δὲ Τεντερίτας. Περὶ δὲ τῆς πρὸς τούτους γενομένης μάχης ὁ μὲν Καῖσαρ ἐν ταῖς ἐφημερίσι γέγραφεν, ὡς οἱ βάρβαροι κ. τ. λ.* cfr. App. *ἐκ τῆς Κελτ.* fr. 18 (Schweigh.): *ὁ δὲ Καῖσαρ ἐν ταῖς ἰδίαις ἀναγραφαῖς τῶν ἐφημέρων ἔργων φησί, τοὺς Οὐσιπέτας καὶ Ταγχρέας κ. τ. λ.* Plut. 22, 3—4: *Τανύσιος δὲ λέγει Κάτωνα, τῆς βουλῆς ἐπὶ τῇ νίκῃ ψηφιζομένης ἑορτὰς καὶ θυσίας, ἀποφήνασθαι γνώμην, ὡς ἐκδοτέον ἐστὶ τὸν Καίσαρα τοῖς βαρβάροις κ. τ. λ.* cf. App. fr. 18: *Κάτωνά τε ἐν Ῥώμῃ τῶν τις*

Lege iam saepe adhibita nisus censeo nec Caesarem nec Tanusium communem fontem esse. Quis autem erat? Peterus (p. 126) Asinium Pollionem fuisse putat. Nolo certare cum Petero ob eam causam, quod demonstrasse mihi videor Plutarchum Pollionis historiis omnino usum non esse [1]. Nam subdola esset oratio mea. Verum etiam confiteor unam esse causam (quam ipse Peterus nescit), qua commoveatur aliquis, ut sententiam eius probet. Tanusium enim, ut supra dixi, iam communis auctor nominavit. Qui cum in enarrandis bellis Gallicis res urbanas et partium contentiones respexisse videatur, ea scribendi ratione usus est, quam supra Asinii Pollionis propriam significavimus (cfr. p. 332). Neque tamen rem ita se habere existimo, cum multae causae obstent. Primum illa verba: *Τανύσιος δὲ λέγει Κάτωνα κ. τ. λ.* premere haud debemus. Sunt cuiuslibet Caesariani, qui oblata occasione Catonem acerbis facetiis irridebat [2]. Quid enim risu dignius esse potest, quam quod Cato, cum senatus ob devictos fusosque hostes Caesari supplicationem quindecim dierum decerneret cumque universa civitas laetitia exsultaret, — „tamquam in Platonis *πολιτείᾳ* sententiam dicens“ [3] Caesarem hostibus esse dedendum censuit, quibus fidem fregisset.

Ante omnia autem et Plutarchi et Appiani in narrando levitas nullo pacto ad Asinium referri potest. Errores quidem, qui non desunt [4], omitto: sed totam scribendi rationem in disputationem voco. Namque Asinius Pollio ex natura mori-

---

συγγραφέων φησὶ γνώμην ἐσενεγκεῖν, ἐκδοῦναι τοῖς βαρβάροις τὸν Καίσαρα ὡς ἐναγὲς ἔργον κ. τ. λ. Dubium esse non potest, quin *συγγραφεὺς* ille, quem Appianus laudat, idem Tanusius sit, cuius Plut. mentionem facit.

1) Cfr. supr. dissert. II p. 341.

2) Nam sic intellego illud: *Τανύσιος δὲ λέγει Κάτωνα κ. τ. λ.* Ironia quidem apud Plutarchum aliquatenus latet.

3) Haec sunt verba Ciceronis ad Att. II 1, 8.

4) Uterque secernit Tigurinos ab Helvetiis tamquam diversam gentem (Plut. Caes. 18; App. fr. 1, 3), cum Caesar Tigurinos „pagum Helvetiae“ dicat (d. b. G. I 12, 4 ed. Nippd.). App. fr. 1, 4 dicit: *Νέρβιοι ..... ἦσαν δὲ τῶν Κίμβρων καὶ Τευτόνων ἀπόγονοι*, id quod Caesar de Aduaticis praedicat (b. G. II 29, 4).

busque suis Caesaris commentarios, cum tantopere eos vituperaret (cfr. Suet. Iul. 56), corrigere quidem potuit: sed augere et amplificare non potuit. Augent autem amplificantque Plutarchus et Appianus res a Caesare gestas. In pugna enim contra Belgas commissa tot hostes caesos Plutarchus refert (c. 20, 4): *ὥςτε καὶ λίμνας καὶ ποταμοὺς βαθεῖς τοῖς Ῥωμαίοις νεκρῶν πλήθει περατοὺς γενέσθαι.* Cfr. App. fr. 1, 4 Bekk. p. 36/37: *μετὰ τούτους ὁ Καῖσαρ τοῖς καλουμένοις Βέλγαις ἐπιπεσὼν ποταμόν τινα περῶσι, τοσούτους ἀπέκτεινεν ὡς τὸν ποταμὸν γεφυρωθέντα τοῖς σώμασι περᾶσαι.* Haec nata sunt e loco Caesaris comm. d. b. G. II 10, 2: hostes impeditos nostri in flumine adgressi magnum eorum numerum occiderunt: per eorum corpora reliquos audacissime transire conantes e. q. s. Atque etiam error subest: nam non Romani (cfr. Plut. s. s.), sed hostes flumen transire conati sunt.

Hac autem in re Plutarchus modum excedit. Narrat enim (c. 27, 4) Caesari contigisse, ut non solum cives urbis Alesiae circumvallatae, sed etiam ipsius milites, quos contra urbem collocasset, de impetu tot milium Gallorum celaret, qui omnibus viribus contendebant, ut exteras munitiones perrumperent. Haec nemo scripsit nisi rei militaris imperitissimus: itaque Asinium Pollionem fontem Plutarchi fuisse numquam mihi persuadebitur.

Praeterea evidens est auctorem ex commentariis Caesaris sua corrasisse neque ullum alium fontem adhibuisse nisi suum amorem erga Caesarem. Primum enim quod attinet ad singulas res gestas, Plutarchus et Appianus plane cum Caesare consentiunt. Compara de Helvetiis locos hosce:

Plut. 18 extr.: *καλῷ δὲ τῷ τῆς νίκης ἔργῳ κρεῖττον ἐπέθηκε τὸ συνοικίσαι τοὺς διαφυγόντας ἐκ τῆς μάχης . . . . καὶ ἀναγκάσαι τὴν χώραν ἀναλαβεῖν . . . καὶ τὰς πόλεις . . . . .* *Ἔπραξε δὲ τοῦτο δεδιὼς μὴ τὴν χώραν ἔρημον γενομένην*	Caes. I 28, 3 sqq.: Helvetios, Tulingos, Latobrigos in fines suos, unde erant profecti, reverti iussit, ... oppida vicosque, quos incenderant, restituere iussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii discesse-

rant, vacare, ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt ..... transirent.

οἱ Γερμανοὶ διαβάντες κατάσχωσι.

Caes. I 14, 6: cum ea ita sint, tamen si obsides ab iis sibi dentur, ... sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: Ita Helvetios a maioribus suis institutos esse, ut obsides accipere non dare consuerint.

App. fr. 15, 2: *καὶ πρεσβευσαμένοις ἐπὶ διαπείρᾳ τοῖς πολεμίοις ὑπὲρ σπονδῶν ἐκέλευεν ὅμηρα δοῦναι καὶ χρήματα. ἀποκριναμένων δ' εἰθίσθαι ταῦτα λαμβάνειν οὐ διδόναι κ. τ. λ.*

Caes. I 29, 3 eorum, qui domum redierunt, repertus est numerus milium C et X.

Plut. 18 extr. (supererant) *ὑπὲρ δέκα μυριάδες.*

His locis adde eos qui de Ariovisto agunt:

Caes. I 53, 1: Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum milia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerunt.

Plut. c. 19 extr.: *γενομένης δὲ λαμπρᾶς τροπῆς αὐτῶν ἐπὶ σταδίους τετρακοσίους ἄχρι τοῦ Ῥήνου διώξας κατέπλησε τοῦτο πᾶν νεκρῶν τὸ πεδίον καὶ λαφύρων.*

(50,000 pass. = 400 Stad.)

Porro de Nerviis:

Caes. II 19,5 sqq.: ..... interim legiones sex, quae primae venerant, opere dimenso castra munire coeperunt; ..... *subito* omnibus copiis provolaverunt impetumque in nostros equites fecerunt. ..... Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

Plut. 20, 6: *ἐπὶ δὲ .... Νερβίους ἐστράτευσεν, οἵπερ ..... αὐτοὶ τῷ Καίσαρι ποιουμένῳ χάρακα καὶ μὴ προςδεχομένῳ ... τὴν μάχην ... αἰφνιδίως προςέπεσον κ. τ. λ.* App. fr. 1, 4: *Νέρβιοι δὲ αὐτὸν ἐτρέψαντο ἄρτι στρατόπεδον ἐξ ὁδοιπορίας κατασκευάζοντι αἰφνιδίως ἐπιπεσόντες· κ. τ. λ.*

Plut. 20, 7: *εἰ δὲ μὴ Καῖσαρ ἁρπάσας τὸν θυρεὸν καὶ διασχὼν τοὺς πρὸ αὐτοῦ μαχομένους ἐνέβαλε τοῖς βαρβάροις . . . . . . οὐδεὶς ἂν δοκεῖ περιγενέσθαι.*

Caes. II 25, 1—2: Caesar . . . ubi . . . et rem esse in angusto vidit neque ullum esse subsidium, quod summitti posset, scuto ab novissimis uni militi detracto . . . . in primam aciem processit e. q. s.

Plut. 21 in.: *ταῦτα ἡ σύγκλητος πυθομένη πεντεκαίδεκα ἡμέρας ἐψηφίσατο θύειν τοῖς θεοῖς καὶ σχολάζειν ἑορτάζοντας, ὅσας ἐπ᾽ οὐδεμιᾷ νίκῃ πρότερον.*

Caes. II 35, 4: ob easque res ex litteris Caesaris dies quindecim supplicatio decreta est, quod ante id tempus accidit nulli.

Denique de Ubiis et Tencteris:

Plut. 22, 2—3: *περὶ δὲ τῆς πρὸς τούτους γενομένης μάχης ὁ μὲν Καῖσαρ ἐν ταῖς ἐφημερίσι γέγραφεν, ὡς οἱ βάρβαροι διαπρεσβευόμενοι πρὸς αὐτὸν ἐν σπονδαῖς ἐπιθοῖντο καθ᾽ ὁδόν, ... εἶτα πέμψειαν ἑτέρους πρὸς αὐτὸν αὖθις ἐξαπατῶντας, οὓς κατασχὼν ἐπαγάγοι κ. τ. λ.*

Caes. IV 13, 4: His constitutis rebus . . . . . opportunissima res accidit, quod postridie eius dici mane e a d e m e t p e r f i d i a e t s i m u l a t i o n e usi Germani frequentes . . . . ad eum in castra venerunt.

Locus, quem postremum attuli, totam rem patefacit. Vix enim dubitari potest, quin Plutarchi illa verba: *αὖθις ἐξαπατῶντας* ex Caesaris: „eadem et perfidia et simulatione" profluxerint: tamen Plutarchus ipse Caesarem non inspexit, cum Appianus uno eodemque loco narrationis eundem laudet (cfr. supr. p. 350 not. 2). Quare perspicuum, utriusque auctorem ex commentariis sua excerpsisse.

Ac profecto nihil novi accipimus. Quid enim refert a Plutarcho et Appiano discere[1]), quot milia Germanorum in proelio contra Ariovistum commisso ceciderint, cum ipse Cae-

1) Plut. c. 19 extr. *μυριάδες ὀκτώ·* App. fr. 1, 3 extr. *ὀκτακισμύριοι.* Rectius Orosius VI 7, 389 extr. Haverc. dicit: „neque coniici potuit numerus Germanorum, vel quantus pugnae adfuerit, vel quantus fuerit occisorum."

sar nullum numerum afferat? Quae cum ita sint, non est, cur existimemus Plutarchum in enarrandis bellis Gallicis alium scriptorem secutum esse, quam cui debeat historiam primae aetatis Caesaris. Atque una res hic nobis auxilio venit: sunt narratiunculae, quas in bellis quoque Gallicis modo hoc modo illo loco deprehendimus. Refero has: c. 18. In proelio contra Helvetios commisso Plutarchus Caesarem, cum ei equus admotus esset, haec verba loquentem facit: *τούτῳ μὲν νικήσας χρήσομαι, νῦν δὲ ἴωμεν ἐπὶ τοὺς πολεμίους* [1]). — c. 26. Arverni gladiolum in fano suspensum habebant, tamquam Caesaris spolia; quod cum postea videret Caesar, subrisit neque amicis concessit, ut diriperetur. — c. 27. Alesia capta Vercingetorix belli dux in castra Romana se contulit. Qui cum nitidus fulgore armorum equo vectus splendidissime exornato portam intrasset Caesaremque sedentem circumvolasset, equo descendit quievitque ad pedes Caesaris.

Iam si singulis in unum collectis quaerimus, quisnam fuerit, quem Plutarchus in priore parte vitae Caesaris secutus sit auctorem: hoc meo iure affirmare mihi videor Caesarianum quendam fuisse, intima amicitia cum Caesare coniunctum. Nam utique Caesarem laudat, utique popularem atque Marianum depingit, non qui regnum affectaverit, sed qui nobilitatis dominationem fregerit. Pro amicitia amoreque auget amplificatque res a Caesare gestas. Quia autem exempla docent, narratiunculas ordini rerum inseruit, quibus vitam moresque Caesaris illustraret. Commonefacio fabulae illius iucundae de gladiolo Arvernorum. Nonne hominem audire nobis videmur, qui ipse rei interfuerit, cum Plutarchus narret (c. 26): *ὃ (ξιφίδιον) θεασάμενος αὐτὸς* (Caesar) *ἐμειδίασε καὶ τῶν φίλων καθελεῖν κελευόντων οὐκ εἴασεν ἱερὸν ἡγούμενος.*

Sed quem nominemus? Cp. 17, 7 Oppius testis profertur. Plutarchi verba haec: *ἐν ἐκείνῃ τῇ στρατείᾳ προσεξήσκησεν ἱππαζόμενος τὰς ἐπιστολὰς ὑπαγορεύειν καὶ δυσὶν ὁμοῦ γράφουσιν ἐξαρκεῖν, ὡς δὲ Ὄππιός φησι, καὶ πλείοσι.*

1) Paraphrasis haec loci cuiusdam in commentariis Caesaris (I 25, 1).

Peterus hoc nihili putat (l. l. p. 126), cui eo magis assentiatur aliquis, quod viri docti, qui nunc sunt, eo inclinant, ut existiment Plutarchum auctore, quem nominet, usum non esse. Sed hoc loco alia causa est. Cum enim satis superque sit duobus simul scribis satisfacere, Plutarchus autem inveniret etiam pluribus Caesarem satisfecisse, facile intellegimus, quam ob causam huius rei inusitatae atque inauditae testem ipsum commemoraverit.

Sed, ut pergam, paullo post narratiuncula sequitur, quae Caesarem „indifferentem circa victum“ doceat (c. 17), quae fabula est apud Suetonium quoque Gaio Oppio dilucidis verbis teste allato (d. Iul. 53). Excipitur denique haec fabula apud Plutarchum altera, in qua, ut ita dicam, C. Oppius primas partes agit [1]. Hanc igitur eiusdem esse Oppii, quis est quin suspicetur?

Itaque fragmentum ex scriptis C. Oppii habemus. Nam Oppium, si non vitam Caesaris composuit, de Caesare scripsisse consentaneum est, cum Suetonius bis eum citet (d. Iul. 52; 53). Certo scimus eum vitam Africani maioris (Gell. N. A. VI 1, 2), Cassii (Charis. ed. Keil I p. 147, 3), Marii (Plin. n. h. XI 45, 104 ed. Sillig), librum denique confecisse, quo demonstrabat, „non esse Caesaris filium, quem Cleopatra dicat“ (Suet. d. Iul. 52). Teuffelius (R. L.[3] p. 372, 3) eum Caesaris quoque vitam composuisse concludit e cap. 10 (med.) vitae Pompei, qui locus tamen id non evincit: evincit Plutarchum Oppium cognitum habuisse.[2])

Iam, ut pergamus, Caesar paene in omnibus rebus domesticis C. Oppii opera utebatur. Anno 700 a. u., ubi primum

1) Eandem Suetonius narrat (d. Iul. 72). Fabula haec (sequor Plutarchum c. 17 extr.): In itinere quondam tempestate oppressi Caesar comitesque eius cum in casam incidissent tam exiguam, ut vix unum caperet, Caesar Gaium Oppium, quod infirma valetudine uteretur, intrare iussit, ipse autem ceterique sub divo cubuerunt.

2) *Γάϊος δὲ Ὄππιος ὁ Καίσαρος ἑταῖρος ἀπανθρώπως φησὶ καὶ Κοΐντῳ Οὐαλλερίῳ χρήσασθαι τὸν Πομπήϊον. . . . . . Ἀλλ' Ὀππίῳ μέν, ὅταν περὶ τῶν Καίσαρος πολεμίων ἢ φίλων διαλέγηται, σφόδρα δεῖ πιστεύειν μετὰ εὐλαβείας.*

Oppius e tenebris in lucem vocatur [1]), non solum totam curationem atque administrationem rerum familiarium Caesaris habet, sed etiam omnia negotia absentis Caesaris explicat et imprimis epistularum commercium inter Romam et Galliam Britanniamve regit [2]). Manifestum igitur est eum iam multis ante annis partes Caesaris suscepisse. Equestri loco ortus una cum Cornelio Balbo [3]) a Caesare stabat usque ad mortem eius, nec facile invenias, qui meliore fide Caesarem amplexus sit, quique laudibus eius vehementius Gaio Oppio studuerit.

Homo essem summae levitatis, si pro certo affirmarem Plutarchum priore parte vitae Caesaris C. Oppium secutum esse. Suspicari mihi liceat. Sed hoc loco duae res subveniunt, quibus nisi fallor sententia mea valde comprobatur.

Primum enim mirum est, quanti momenti apud Plutarchum Caesaris res familiaris sit, verum etiam quam interdum subtiliter in edendis summis numerum exsequatur (1, 5; 2, 1; 4, 3; 5, 6; 7, 2; 11, 2; 12, 3; 20, 2; 21, 3; 21, 5). Plutarchus solus dilucidis verbis Crassum eum fuisse dicit, cuius auxiliis pecuniariis Caesar e manibus creditorum ereptus esset (c. 11) [4]). Solus Plutarchus docet [5]), quomodo Caesar propraetor in Hispania ulteriore obaeratorum calamitatem sublevarit (c. 12). Denique, quod solus Plutarchus refert, Caesarem Lucae praeter prorogationem provinciarum etiam pecunias postulasse, sine dubio rem tenet (c. 21). Quo autem minus veteres scriptores pecuniarum, nervi illius rerum — sit venia verbo —, rationem habere solent: eo magis mirari debemus Plutarchum tantopere habere. Neque vero ipsi, sed fonti eius laudem tribuemus. Omnia autem haec in Oppium quadrare quis potest negare?

---

1) Ad Att. IV 16, 14; ad Q. Fr. III 1, 8; (ad Att. V 1, 2; 4, 3) etc.

2) Ad Q. Fr. III 1, 8.

3) Tac. ann. XII 60, 4.

4) Si quis putat Plutarchum hoc loco repetivisse, quae in vita Crassi (c. 7) scripsisset, certare non possum.

5) Praeter Ciceronem (cfr. pro Balbo 19, 43), quem Plut. hic non sequitur, cum multa afferat, quae apud Ciceronem desideramus.

Postremum ut parvulae, ita non levis rei mentionem moveam.

Cuncti scriptores rerum Caesarianarum mortem Iuliae, Caesaris filiae, praedicant, singulari autem modo Plutarchus utitur. Narrat enim ita (c. 23, 5): „Caesar, ubi primum ex Britannia in Galliam revertit, scriptas ab amicis, qui Romae versabantur, offendit litteras, quibus de morte filiae certior factus est."

Omitto ad punctum usque temporis rem ita se habuisse videri (cfr. Cic. ad Q. F. III 1, 17), quin etiam paene pro certo affirmare possumus Oppium illas litteras ad Caesarem dedisse: nam Oppius eo ipso tempore tabellarios misit, quicumque Roma ad Caesarem ibant (ad Q. III 1, 8). Cuiusnam autem scriptoris intererat punctum temporis exprimere, quo Caesar nuntium illum acceperit? Immo vero quis scire potuit? Ex loco quidem epistolae Ciceronis ad Quintum fratrem missae (cfr. supr.) quodammodo concludi potest, quo loco quoque tempore litterae Caesari allatae sint: neque vero potest nisi adhibitis Plutarchi verbis. Omnes hae difficultates auferuntur, si statuimus Oppio ea Plutarchum debere[1]).

Quibus omnibus de causis Heerenio vehementer assentior atque gaudebo, si omnibus sententia eius probata erit.

Porro spero fore, ut nemo dissentiat, cum contendam, Oppium post Caesaris obitum aut certe non multo ante scripsisse. Primum enim non modo „Anticato" Caesaris a Plutarcho laudatus (c. 3, 3), sed etiam Cato identidem irrisus (cfr. supra p. 347 extr.) ostendit Oppium aeque atque omnes rerum scriptores, qui Caesaris partes sequerentur, Anticatone usum esse, ut Catonem carperet, cuius laudes adversarii Caesaris in astra tollebant. „Anticatonem" autem Caesar „sub tempus Mundensis proelii", ut ait Suetonius (d. Iul. 56), i. e. a. 709 u. c. confecit. Atque si Oppius vitam Cassii composuit, ut, — sic Teuffelius

1) Opinetur quispiam Caesarem in responso tempus significasse, quo Oppii epistolam accepisset, itaque, cum etiam Gellii aetate libri epistularum C. Caesaris ad C. Oppium et Cornelium Balbum exstarent (cfr. N. A. XVII 9), fieri potuisse, ut scriptor aliquis ex illis hauriret. At hoc abhorret a tota ratione veterum scriptorum.

coniecit (l. l. p. 373, 3) —, Caesaris necem quasi stilo ulcisceretur: nonne consentaneum est eum, qui amore atque desiderio Caesaris flagraret, imaginem illius expressisse ita, ut eum depingeret amicum populi, pauperum suffragatorem, patrem militum, Romanorum autem imperatorum maximum?

Evolat Oppius e conspectu nostro occiso Caesare. Cicero postremo paullo post Id. Mart. 710 eius mentionem facit[1]). Postea in obscuro versatur neque quicquam de morte eius accepimus. Ciceronis verba (v. not. 1) docent Oppium ab Octaviani partibus stetisse: iam intellegimus, quo consilio libellum conscripserit, quo Caesarionem Caesaris filium esse negabat. Porro apertum est eum post mortem Caesaris litteris operam dedisse. Utrum autem ante Sallustium an post eum ad res scribendas accesserit, diiudicari non potest. Utut est: cum primus ab incunabulis, ut ita dicam, historiam Caesaris scriberet, et aetatis eius eam partem pertractavit, quam Sallustius omisit, et temporis spatium explevit, quod inter Sallusti scripta et Caesaris commentarios relictum erat. Cum autem ab anno 695 u. c., quo Caesar consul fuit, adversarii incepissent etiam litteris eum impugnare[2]), cum inter ipsam flammam discordiae civilis non deessent, qui quoquo modo possent, Caesaris laudibus obtrectarent eique infamiam moverent: Oppius purgabat Caesarem criminationibus opprobriisque adversariorum. Quo factum est, ut Suetonius, qui solus etiam adversariorum partem audivit, toto caelo a Plutarcho distet.

Oppium cum imprimis naturam moresque Caesaris depingere vellet, nec bella Gallica nec bellum civile accurate enarrasse credam. Itaque mirandum non est, quod Plutarchus

1) Ad Att. XIV 1, 1; XVI 2, 5; 15, 3.

2) Compono tabulam hanc: Varro (τρικάρανον App. II 9 extr.); Curio (in orationibus Suet. Iul. 9. 52. In libro, ubi se exeuntem e senatu et cum Pansa . . . . et cum Curione filio colloquentem fecit Cic. Brut. 60, 218); Bibaculus (versibus Tac. ann. IV 34); Memmius (orationibus asperrimis Suet. Iul. 73); Catullus (versibus Tac. l. s. s.); Calvus (famosis epigrammatis Suet. Iul. 73 cfr. 49); Dolabella (actionibus Suet. Iul. 49); Caecina (criminosissimo libro Suet. 75) etc.

alium auctorem requisiverit, quem in altera parte vitae Caesaris sequeretur. Sed saepe monitum est [1]) Plutarchum singularem relationem de bello Alexandrino praebere, qua confusius atque perturbatius nihil cogitari potest. Itaque cum hoc ipso loco et litterae a Caesare ad amicos datae commemorentur (c. 48) et summa aeris, quod Ptolemaeus Auletes eiusque filius Caesari debuerunt, subtiliter notetur (c. 48 extr.), putaverim Plutarchum hoc loco iterum primum fontem inspexisse atque duas relationes confudisse. Ulterius Oppii vestigia apud Plutarchum non elucent.

Denique quamvis parum C. Oppius fidem historicam atque severitatem servarit, tamen ad perlustrandos rerum Caesarianarum scriptores paene nobis necessarius est. Videmus, quo modo paucis annis, postquam gestae sunt, res Caesaris a Caesariano quodam litteris signatae sint. Cognoscimus, ut totam rem amplectar, Caesaris commentarios, Asinii Pollionis historias, Sallusti aliorumque Caesarianorum — sicut Oppii — scripta apud posteros floruisse atque viguisse ita, ut iudicium posteritatis praeoccuparent, cum adversariorum scripta sub ruderibus saeculorum iacerent oblivioni data.

Sed etiam ad cognoscendam Caesaris historiam Oppius nobis aliquantum prodest. Amicissimus ille atque familiarissimus Caesaris Marianum popularemque Caesarem depingit non regni affectantem. Quamvis vero sudet, ut occultet, quaecumque Caesarem demonstrent haud abhorruisse a consiliis Catilinae eiusque gregis: tamen omnia contegere nescit. Mihi quidem semper sententia illa verissima visa est, qua Plutarchus ad res Galliae transit dicens, Caesarem in Gallia novae vitae quoddam initium orsum esse (c. 15 in.). Ego quoque persuasum habeo Caesarem in Gallia demum eum esse factum, qui postea fuerit. In puro Galliae aere ingenium eius claruit, atque ipse maior factus est una cum consiliis maioribus.

1) Cfr. Peter l. s. s. p. 126 sqq.

MITTHEILUNGEN

AUS

ITALIENISCHEN HANDSCHRIFTEN

VON

GEORG GOETZ UND GUSTAV LOEWE

Plautus war es zunächst, der uns zusammenführte zu einem gemeinsamen Ferienstreifzuge durch die italienischen Bibliotheken. Da aber der Zweck, den wir verfolgten, früher und besser erreicht war, als wir hoffen durften, gaben wir uns mit desto leichterem Herzen der Versuchung hin, auch abseits vom Wege zu gehen und uns vom guten Glücke leiten zu lassen. Dank dem liebenswürdigen Entgegenkommen, das wir allenthalben auf italienischen Bibliotheken fanden, haben wir dabei mancherlei an's Licht gezogen und collationirt, das einer Veröffentlichung nicht unwerth erschien. In den folgenden Mittheilungen geben wir in einer Auswahl dasjenige, was einer längeren Erörterung nicht bedarf, indem wir anderes eingehender Untersuchung vorbehalten.

I. Zu Martial.

Zu den wichtigsten Martialhandschriften gehört der schon durch ein ehrwürdiges Alter ausgezeichnete Cod. Puteaneus saec. X in Paris, den Schneidewin mit x bezeichnet: vgl. dessen Proleg. p. XXVI und XXVII. Ein Zwillingsbruder dieses Codex muss derjenige gewesen sein, aus welchem das in Ivrea am Schluss eines Exemplars der Etymologien Isidors befindliche Fragment des 11. Jahrhunderts entlehnt ist. Der erste, der auf dieses Bruchstück — es enthält Buch XIII epigr. 1 bis 110 — aufmerksam machte, war Bethmann (vgl. Pertz, Archiv IX p. 618 f. und XII p. 594): eine von ihm gefertigte Collation der ersten 33 Epigramme hat später Schneidewin in

seiner kleinen Ausgabe p. X mitgetheilt. Doch ist diese Vergleichung nicht in allen Stücken genügend, woraus sich erklärt, dass Schneidewin die enge Beziehung zwischen beiden Handschriften nicht erkannt hat. Es finden sich nämlich eine Anzahl der auffälligsten Varianten nur in diesen beiden Codices, wie *referat* II, 2 (*noluerat*); *matutinas mihi* II, 10 (*matutina si mihi*); *alicha* IX, 2 (*halica*); *aequorum nullus* LXXIX, 1 (*aequore mullus*); *pingat* LXXXVI, 1 (*pungat*); *ianeus* LXXXIX, 1 (*laneus*) u. dergl. mehr. Doch ist der Eporadiensis darum nicht aus dem Puteaneus abgeschrieben; er hat manche Fehler nicht, durch die jener entstellt ist. So bietet er XCIX, 2 richtig *speres* (x : speret); LIX, 1 *hiems* (*om.* x); LX, 1 *cuniculus* (x : *cuniculis*); LVIII, 2 *hoc* (x : *hic*). Mithin sind beide Handschriften Vertreter ein und derselben Ueberlieferung, aber beide selbstständige Zeugen dafür. Es dürfte deshalb von Interesse sein, hier eine genaue Collation mitzutheilen, da ohnehin Ivrea nicht allzu häufig besucht wird. Zu Grunde gelegt ist hier und im Folgenden Schneidewin's grosse Ausgabe.

INCIPIV̄T XENIA MARTIALIS POETAE COCIQ· I 1. Neuea cordilis penula 3. perdit en iliacas musę papiros 5. tesera 7. nec mihi carta haec est *om.* carta 8. dampnum II 2. quantum referat athlas 3. posses //// 7. nepdas 8. habes hęc 9. nihil ẽe 10. matutinas mihi III 1. gratili 4. bibliopala 5. distyca 8. preterea siquid facit astomachum *Sequitur unius versus spatium* IV 1. *Deest lemma, ut ceterorum quoque carminum omnium* Caesar ut etheria aula 2. ut quae dapia V 1. limbo VI 1. alicam poteris 2. sitibi eme VII 2. cęnis sepe VIII 1. inbue IX 1. munere 2. alicha XI 1. tatituris XII 1. ter centum libici demesse 2. summe XIII 2. et quam sepe XIV 1. quae cęnas cludere 2. cur domini nostri inchoet XV 2. manebit rusticae XVI 2. incaelo XVII 1. netibi 2. braxica XVIII 2. *om.* XIX 1. aritia 2. inniueo stipite *om.* XX 1. amiturninus 2. *om.* XXI 1. inequorea 2. aspareis XXII 1. cyatis lieo XXIII 1. cras et enim similis bacho quā sitia misit 2. ipsas secum merum XXIV 1. cecropios cydonea meli mela licet XXV 1. sumus molles nimium ditant (*sic!*) 2. inmiserum (u *e corr.*) XXVI 1. ditantia uentri 2. dabit XXVII 1. cariota XXVIII 1. tiberie torta mensa 2. erat XXIX 1. garriae senecte 2. summe XXX 1. et ruscae i magine lune 2. prestabit puero melle XXXI 1. lenticuli summere

frugis 2. degrege XXXII 2. belabiensem ipse XXXIII 1. treblanos 2. dominamur XXXIV 1. coniuncx XXXV 1. picene ///// lucania porce 2. corona cibat XXXVII 1. cor citre sunt hęc 2. massili erat XXXVIII 1. surrupuit quę hędis 2. deprimmo colustra XXXIX 1. bacho 2. penas XL 2. haesperius XLI 1. pigre alumna 2. edolo desue XLII 1. libicis tubures 2. denomentanis XLIII 1. sub urbanis 2. quitibi libicis XLIV 1. sicubere 2. effluet uino XLV 1. silibicae 2. acciperet at nc XLVI 1. preco qua 2. inadoptiuis persicca XLVII 1. sic *om.* 2. spongea XLVIII 1. lenamque L 1. tenero altricem deūtice LII 2. ceruicem caetera coquo LIII 1. ualebit 2. cocleas LIV 1. caeretana 2. me napis lauta LV 1. prope differt 2. peta sone LVII 1. nilia cum ridebit 2. trahit LIX 2. nihil nisi somnus LXI 2. atta genarum LXII 2. est *om.* LXIII 1. ma cresceret LXIV 1. steril 2. cybele LXV 1. aut haec 2. inlautorū LXVI 1. nec p duro 2. segni die ibi LXVII 1. inguinator quati LXVIII 1. galbula calami secretibus 2. ouam ero LXIX 1. numquam LXXII 2. duce to quo gulosis LXXI 1. penna gulosis *om. hoc loco* 2. quod forent LXXIII sua(?) LXXIV 1. aues LXXV 1. uolauit 2. si pala med LXXVI 1. sa por est *om.* LXXVII 1. cantatur cignus LXXVIII 1. cicadis 2. pra sini pur purionis LXXIX 1. inaduectos etiam aequorū nullus 2. damare LXXX 1. nat insiculo murena LXXXI 1. patellar hom bum 2. hombus lacior LXXXII 1. uenim 2. scito LXXXIII 1. libris quā 2. hunc scyllae LXXXIV 1. aequorei abaesus abundis 2. et terabile LXXXV 1. certe pe(*ex* o)lle prior gloria LXXXVI 1. pingata cute 2. deposito LXXXVII 1. deñro LXXXVIII 1. inuentisunt 2. caene LXXXIX 1. ianeus euganeis XC 1. laudet 2. lucri nacibus XCI 1. at accipiensis(?) XCII 1. tur dus siquid 2. attia primma XCIII 2. erit XCIV 2. inbelles damnae preda XCV 1. fera predarum 2. seuserix quod XCVI 1. Iic (*sic!*) erit ciparisse capristus XCVII 1. lalitio mater XCVIII *om.* XCIX 1. derupe 2. decipit C 2. erithrei CI 2. summis CII 2. munere cara *ex* cura CIII 1. thinni 2. siscom bri nontibi CIV 1. hymeti 2. asiluis CV 1. siculis media decollibus hyble 2. tulicet CVII *om.* CVIII 2. aganimede CIX 1. hoc decę sareis 2. iuleae quę CX 1. mur rina 2. summe hęctibi FALERNŪ · SETINŪ · FUNDANŪ · TRIFOLIŪ · CAECUBŪ · SIGNINŪ · MAMERTINŪ · VINA · TARRACONENSE

Ueber den Cod. Vindobonensis 3 saec. XV bemerkt Schneidewin prol. p. LXIX: 'est is quidem bonus liber pertinens ad

familiam C, a, sed cuius librarius multa ex deterioribus libris suscepit, corrupta saepe suo ingenio emendare indulsit. In eo quidem religionem suam probavit, quod quae legere non poterat vel sibi insanabilia deprehendebat, neglexit signata lacuna. Sic in Spectaculis proximus bonitate est HT.' In den 14 Büchern der Epigramme kommt die Wiener Hs. wohl nicht weiter in Betracht, da ältere und bessere Quellen in hinreichender Anzahl zu Gebote stehen; anders verhält sich die Sache im liber Spectaculorum, für den von alten Codices nur der Vindob. saec. X (H), der Thuaneus (T) und der Vossianus (R) vorhanden sind. Hier muss die jüngere Ueberlieferung zu Rathe gezogen werden; denn die Quelle, aus der sie den liber Spectaculorum hat, lässt sich nicht auf T zurückführen (H und R haben nur eine kleine Anzahl von Epigrammen), sondern basirt auf einer gleichberechtigten selbstständigen Handschrift. Nicht zu berücksichtigen natürlich sind alle diejenigen Codices, welche zur schlechteren Familie gehören (vgl. Schneidewin p. CXXV); nur die verdienen Beachtung, welche abgesehen von dem fraglichen Buche mit C, a harmoniren, wie es eben beim Vindob. 3 der Fall ist. Der älteste Vertreter dieser Klasse jüngerer Handschriften ist aber der Cod. bibliothecae universitatis Bononiensis (olim bibl. S. Salvatoris) Nr. 2221 saec. XIII—XIV[1]), der ausser Martial noch Claudian und Pseudovergiliana[2]) enthält (vgl. Ieep praef. Claud. p. LIII, wo der Codex mit Unrecht dem 15. Jahrh. zugesprochen wird). In dieser Handschrift stand zu Anfang von anderer Hand und im 14. Jahrh. eingefügt der liber Spectaculorum; doch ist nur das letzte Blatt erhalten mit Epigr. VII, 10 bis XVIII. Am Schlusse findet sich folgende für die Ueberlieferungsgeschichte interessante Notiz: 'Hii uersus in quodam vetustissimo ?? *allali (sollte wohl Martiali heissen) inuenitur qui ab aliis deerant.' Man vergleiche, was Schneidewin p. CV über die Fa-

1) Was Schneidewin p. CV und XCI über ihn sagt, ist unvollständig: er kannte nur einige wenige Lesarten dieser Handschrift.

2) Anthol. lat. 644—646 haben wir verglichen.

milie C, b bemerkt. Dieser Codex stimmt nun im liber Spectaculorum so genau mit dem Vindob. 3 überein, dass alles, was Schneidewin zum Lobe des letztern gesagt hat, in gleichem Grade von jenem gilt, nur dass jener noch um ein ganzes Jahrhundert älter ist. Das Nähere ergibt sich aus der im Folgenden mitgetheilten Collation, bei der kleinere Varianten, wie ae und e oder c und t, im Allgemeinen nicht berücksichtigt sind.

VII 10. saeuas *om.* VIII 2. pennas IX 2. rinoceros 4. erat cornu X 2. contaminare 5. tali (a *ex corr.*) 6. ingenium principis esse mitius esse feris XI 1. usus 2. inplicitam 6. feris [a] XII 6. bachum XIII 2. suspirans 6. peremta *ex corr.* XIV *om.* XV 2. carpofori fuso [us] 4. inarthoi 7. pardus 8. c̄ laude poteram

XVI *et* XVIb *cohaerent* XVIb 1. europē 2. alcidē 3. confert stemma iuuencas 4. honus XVII 1. suplex 3. iussus [lu] 4. *ad* nostrum *adscripsit m.* 2 *in marg.* numen, *ad* deum *eadem* tuum XVIII 3. hircano 3. rapido 5. nichil XIX 3. cornuto ad [l ab] ore 4. se [ic] XX 1. mirinum XXI 1. quicquid teatro 2. exibuit 5. adfuit inmixtum 8. itaque XXIb *om.* XXII 1. rinoceronta

XXIII *adhaeret antecedenti* 1. quam 2. carpofori 3. geminos *om.* 4. hiron XXIV 1. horis 2. cui lux ipsa sacri muneris prima fuit 3. nec enio 5. spectes XXVb 4. dum redeo XXVI 3. recto] nexu 6. timere [u] XXVII 2. *om.* 3. maraton neme 5. hidrae mors fuisset una 6. hinc percussa semel tota chimaera fuit *integer uersus exstat in mg.* 8. 9. *om.* 10. solueret esoniden solus et andromeden XXVIII 6. atque dm̄ triton saeuis *ex* saeuus 8. equis 11. fuces

---

II. Zu Pseudo-Apuleius.

Unter Nr. 92 der Bibliothek von Ivrea (Convolut verschiedener von Einbänden losgelöster Handschriftenfragmente) findet sich ein „fragmentum codicis omnium Ipporigiensium antiquissimi saec. VII continentis finem indicis ad collectionem

quandam remediorum pertinens", wie es auf dem Umschlag benannt wird. Es ist ein Blatt in 2°, membranaceus saec. VII. Zu der im Folgenden mitgetheilten Abschrift bemerken wir, dass durchweg Minuskel für Majuskel gesetzt und die scriptura continua aufgelöst ist. Die Zahlen rechts auf der Vorderseite sind zum Theil gar nicht, theils nur sehr schwer lesbar; durch Sternchen werden die unlesbaren Zahlen, durch Fragezeichen dagegen die unsichern Lesungen angedeutet.

f^r: CXL ad intestinorum dolore XCIII

CXLI a ueretri pruriginem * * XXCIII. CII
CXLII a ueretri dolorem I. CXXIII
CXLIII ad cauculi dolorem * * * * * VIII
ad pruriginem circa anum * * * * * *
si infas contristatus fuerit * I. XVIIII
a lumbricos IIII. XLV. LXIII * * * * * *
ad naue ne nausies XCIII
ad ne apes examinent VI
ad anguine remedia II
ad sciaticos uel coxarum dolore XCIII
ad (d *supra vers.*) liuores tollendos CI
ad inguen et intertrigene molles CI
ad eos qui purulentum excriant cum sanguine I
ad ossa fracta de corpore ducenda XIIII
ad periculum ad fungos CI
ad serpentium morsum I. II. III. XVI. XVIIII. XXXI. XXXV. LXII(?). LXX
ad omnium serpentium morsus XVIIII. LXXXVIII. XXIII(?) * * * XCVII. XCVIII
ad aspidis morsus XIIII (?)
ad serpentes exsugandos X * * V
ad serpentium morsus quid plagae inponas III. CV. IIII
ad uitia articulorum si pcussi fuerint II
ad morsus araneorum quos grȩci spalangiones vocant III

ad spalangiones qui uolant XCVIIII
f^r: ad scorpionis (*prior* s *s. v. add. alia manus*) morsus I. LXIII. CXVI
ad coxarum dolorem XI
ad pedes si de itinere tumuerint I
ad pedum dolorem IIII. X. XI. XXIIII. XXXVIII. LXXII. CXIIII. CXVI. CXXVIIII
ad si qui febribus acerrimis uexatur XI. XVIIII. XXXVI. CXIII
a tumorem genuarum uel crudarum aut ubiubi tumuerit IIII
ad uipere morsus V. XXIIII. XXXV
ad articulorum dolorem
ad lentigines in faciem mulieris si habuerit XXI
ad dolorem genuum aut tibiarum uel talorum et pedum I. XXXII
ad perniones XLII
ad panaricia XLII
ad uerrucas sanandas XXXI. CVIIII
ad auorsus qui sibi facere uoluerit CXIIII
ad elefantiosos LXXXV
ad frigore exustis XVIIII. CXV
ad utargos excitandos XC
ad antidotum uice accipias XC
ad pulices extinguendos CIII
ad hominem si sternatus fuerit a uino et incommodus fuerit CXVI
ad tussicos CVIGINTI SEX' EXPŁ.

Was den Inhalt dieses Fragmentes anlangt, so haben wir darin den Schluss eines Index zu des Pseudo-Apuleius Schrift 'de medicaminibus herbarum' zu erkennen. Die einzelnen Lemmata stimmen in der Regel mit denen des Textes vollständig überein und lassen sich aus ihnen leicht emendiren, während umgekehrt an andern Stellen der Text aus dem Index hergestellt werden kann. Bisweilen findet sich der Wortlaut des Lemma nur in einem der angegebenen Kapitel wieder,

unter den übrigen Nummern dagegen nur Ueberschriften ähnlichen Inhaltes. Einige Lemmata stimmen mit den angeführten Kapiteln überhaupt nicht zusammen, woraus man jedoch wegen der verschiedenen Redaktionen, die das Werk des Pseudo-Apuleius erfahren hat, nicht auf Versehen zu schliessen braucht. Die Vulgarismen in der Sprache sind nicht ohne Interesse.

III. Zur lateinischen Anthologie[1]).

Die im 727. Gedicht der lateinischen Anthologie gelöste Aufgabe[2]) scheint sich im früheren Mittelalter einer grossen Beliebtheit und Verbreitung erfreut zu haben. Es ergibt sich dies schon daraus, dass zwei dem Inhalte nach identische Bearbeitungen existiren, welche unverkennbar der älteren und besseren Fassung nachgebildet sind. A. Riese hat sie in der adnotatio critica mitgetheilt. Das von ihm gekannte Material lässt sich aber noch beträchtlich vermehren.

Zunächst bezeugt uns eine noch nicht benutzte Hs. aus Toledo, jetzt in der Nationalbibliothek in Madrid befindlich und 'Cason 14 Nr. 22' signirt, die Bekanntschaft des Gedichtes in Spanien. Der Codex ist nämlich in westgotischer Schrift saec. IX/X geschrieben und erweist auch durch seinen Inhalt spanischen Ursprung. Die Lesarten des Matritensis (nebenbei bemerkt der einzigen Quelle für das Gedicht des Corippus 'de laudibus Justini Minoris') gehen eng mit dem Einsidlensis zusammen, so dass die Kritik des Textes eine weitere Förderung nicht erfährt. Die Abweichungen von Riese's Ausgabe sind folgende:

1) Es möge gestattet sein, der Zugehörigkeit des Inhaltes wegen bei dieser Miscelle eine spanische Hs. heranzuziehen.

2) Die Aufgabe ist kurz diese: wie muss man 32 Objecte, von denen die eine Hälfte generell von der andern verschieden ist, anordnen, wenn beim Durchzählen allemal das neunte von derselben Art sein soll?

F. 140r: ITEM ALIVS M^{E}TRO EROICO 2. Sub intrarunt 3. exibuit 4, totque niger nigros more colores, s *m. 1 del.* 5. candidis 6. preuidet dicta 7. hęc 10. remobeuo e *ante* meum *m. 1 del.* 12. non alegat 13. commixta 16. candidus libini 17. trini fulcata 21. candidu libini 23. *ante* nigellos *m. 1* g *del.* 26. ingratus ad usque 27. adst 28. preditus

Nach Italien werden wir durch eine andere Ueberlieferung gewiesen, welche uns zeigt, dass die umfangreichere der von Riese abgedruckten Variationen nur der Theil eines grösseren Gedichtes ist. Noch im letzten Augenblick fanden wir nämlich in Ivrea bei Durchmusterung einer Miscellaneenhandschrift des 10. Jahrhunderts — Cod. Eporad. Nr. 37 — folgendes in leoninischen Versen abgefasste Gedicht, das wir gleich in verbesserter Gestalt mittheilen, ohne dabei in der Adnotatio orthographische Varianten weiter zu berücksichtigen. Da übrigens die Abschrift in Folge der beschränkten Zeit sehr rasch und ohne Revision gefertigt werden musste, so bleibt die Möglichkeit kleinerer Versehen nicht ausgeschlossen.

Disce fuisse duces, qui carmina nostra recenses,
Binos et comites pariter per callis euntes.
Unus enim niveus bis septem denique septus
Claris militibus, niveus quos texit amictus.
Alter erat piceus, similique nitore coruscus
Cinxerat hunc cuneus, numero quoque compar et unus.
Hinc pariter cuncti vicina nocte coacti
Devenere locum summi horroris in unum.
Tunc quis sit custos, quaerit carboneus heros;
Et niveus piceo momento hoc dixit in ipso:
Et reliqui rogitant vigilatum qui quoque pergant.
Lacteus arte nova mox ipsa dixit in hora:
Si quod volvo mea audieris modo mente serena,
Praemissa excubiae fient sine murmure sorte.

1—20. In der Handschrift stehen diese Verse in 2 Columnen mit mehrfach gestörter Reihenfolge. Die erste Columne gibt V. 1. 3. 5. 7. 9. 12. 13. 15. 17. 19; die zweite 2. 4. 6. 8. 11. 10. 14. 16. 18. 20. 2. unius iter per callis? euites 4. amicus 5. similit̄que 13. quid 14. promissa

Si sedet hoc animo, nobis ex omnibus ordo
Fiat et imperio sortis vigilemus ab ipso.
Et quemcumque vocat, sine mox cunctamine pergat:
Qui nonus fuerit, hic incunctanter abibit.
Tunc fuligineo cum coetu denique cuncto
Hoc placuit dictum fierique precatur id ipsum.
Ordinat hos idem et pulchrum sic dirigit orbem.

Der letzte Vers ist in Majuskeln geschrieben; in der Mitte darunter befindet sich ein einfacher Kreis. Es sollte ohne Zweifel dieselbe Figur gezeichnet werden, die Riese Anthol. lat. fasc. II p. XXVI aus dem Vossianus gegeben hat. Links von diesem Kreise stehen folgende Verse:

His ita dispositis mirabili in orbe videbis,
Si placet, ut cunctis ibidem constantibus albis
* *
Aethiopes ab eis sensim dirimi speculeris,
Sint ut in excubiis, si vis, per tempora noctis.
O comes insignis, tibi ludus hic puerilis
Ne, rogo, sit vilis, quamvis sis ore senilis.
Quique palatinis ludis sine fine potiris,
Redde vicem nobis per celsae numina prolis.

Rechts davon liest man das bereits von Riese edirte Stück:

Bis duo nam nivei praesunt et quinque nigelli.
His subponuntur clari duo postque secuntur,
Unius et tetri interimunt vestigia terni
Albi lacte magis, Maurus quoque nectitur ipsis.
Candidus inseritur niger unus et alter habetur,
His cristallini sociantur in ordine bini.
Tres titubant nigri lactantis robore victi.
Post duo corvini ac nivei sunt denique bini,
Orbem tunc furuus demum determinat unus.

---

15. oganimo 16. fuit 17. que cumque c̄tamine 18. quid 20. dictum *om. cod.* 21. dirigat orbe

2. si licet *lacunae nullum indic. cod.* 4. speu leris 7. ui /// lisque iniussis

2. clarido 4. quoque *om.* 6. cristalini 7. lantati 8. coruina craues̃

Die 3 übrigen von Riese gegebenen Verse fehlen. Es unterliegt wohl keinem Zweifel, dass die letzte Partie ihre Stelle vor der vorhergehenden finden muss.

Das bisher vorliegende Material reicht aus, um die grosse Verbreitung jenes Stoffes zu erweisen. Man ist aber bei dem Abschreiben und Neuverarbeiten nicht stehen geblieben, sondern hat auch andere Aufgaben in ähnlicher Einkleidung ersonnen und in Verse gebracht. In dem oben näher bezeichneten Matritensis findet sich unmittelbar hinter c. 727 der Anthologie ein ganz ähnliches, gleichfalls in Distichen abgefasstes Gedicht, das seine enge Verwandtschaft mit dem vorausgehenden auf den ersten Blick erkennen lässt. Hier wie dort finden wir den dux Candidus, welcher den andern, hier nicht mit Namen genannten Führer zu überlisten weiss. Worin die 'ars recens' bestanden, erfährt man nicht, da das Fragment nach der Exposition abbricht. Leider ist auch das Erhaltene ganz ausserordentlich verwahrlost und erscheint durch Corruptelen, Lücken und Umstellung beim ersten Lesen fast unverständlich. Wir haben uns bemüht, den Text etwas zu säubern: Andere werden Einzelnes noch bessern, vielleicht kommt auch noch einmal eine zweite Hs. zu Tage. Dass das Ineditum nicht vom gleichen Verfasser ist, wie Nr. 727, scheinen die Abhängigkeit in einzelnen Wendungen, die grössere Ungelenkigkeit der Sprache und die gehäuften Licenzen in der Hauptcäsur des Pentameters zu beweisen.

Idem forte ◡ – dux quadam mane rubente
Exuerat sterili membra sopore sua,
Purpureo vestis quae comptae tegmine texit,
Adque suos tali famine fatus erat:

ITALIVS, *hoc est* item alius, *in titulo* *V.* 30—36, *quos post v.* 29 *posuimus*, *codex ante v.* 1 *collocatos exhibet* 1. *multa suppleri possunt, velut* valens ruente 2. stereli 3. *ad* porporeo *in margine adnotatum est* id est uerba uecere, *quam adnotationem* id est uerba fecerat *scriptam ad* famine fatus erat (*v.* 4) *referimus* uestisque compte 4. atque erat̄

'Surgite vos iuvenes: sterilem depellite somnum!'
Increpat 'aduentat lux: vigilate viri!'
Hinc humeros rutilis heros oneraverat armis
Protenus ostriferum linquerat atque thorum
Undeciesque virum secum deduxerat unum:
Alter ab undecimo Candidus ipse fuit.
Qui simul egressi bis seni terve quaterni
Tresve quater iuvenes robore gente pares
Cornipedum sulcant fulti gestamine flabra,
Passibus aligeris lustra ferina legunt.
Silvicolas facili consternunt strage catervas:
Sanguinis innocui funditur unda rubens.
* * * * * * * * * * * * * * * * * * * *
Conglomerant nubes: fulgura crebra micant.
Altitonans summo resonat de vertice caelum,
Dans proceri signum: 'tecta propinqua pete'.
Candidus hinc unam, fuerat quae forte propinqua,
Grandine conpulsus ducit ad usque domum.
Quam prius arripiens exit dux inclitus alter,
'Candide' qui dixit 'altera tecta pete!
Nam domus haec plures socios quam parvula nostros
Non teget, ut rutilo lumine cuncta patent.
Sed qui mente viges artisque cacumina scandis,
Duc mea sub tecta arte recente viros'.
Haec ait ille volens heros praediscere signis,
Quo valet artifico Candidus ingenio.

---

5. iubenes sterilem, i *ex* e 6. arbienas *pro* aduentat *cod.: verum non indagavimus* 7. honeraberat armas, h *m. 1 deleta* 8. linquerat *intactum reliquimus consulto* 11. qui *ex* que bisseni 12. tres quater robore, *sine lacunae indicio post* pares *circiter octo litterarum ras.: videtur* temp— *scriptum fuisse* 15. siluiculas 17. *intercidit, hiatus vestigio nullo in cod.* 19. vertice rerum 20. peti 21. fueratque

22. ductus 23. arripiens *verbum fortasse* arreptam tenens *significare voluit* exit dux *scripsimus pro* eduxit: *explicabunt vel emendabunt versum alii* 25. hęc nsõs 27. que mente uige sacrisque 28. arce regente 29. hec aut herus prediscere

Talibus excepit dicens quem Candidus heros,
Multiplices volvens mentis in arce dolos:
'In tua tecta meos possum subducere cunctos,
* * * * * * * * * * * * * * * * * * *
Viribus ingenium melius sed constat et armis:
Ingenio cuncta quaeque gerenda bona.

* * *

Zu den von Mommsen C. I. L. I p. 411 und von Schmitz Beiträge p. 307 ff. veröffentlichten Gedichten über die dies Aegyptiaci kommt ein neues aus dem Laurentianus S. Marci 249 saec. XIII. Der Codex enthält Lucan und am Schlusse Anthol. Nr. 679 R.[1]), woran sich folgende Verse anschliessen:

O miserum mortale genus. quis noscere possit
Que fugienda tibi que tuto rite sequenda
Dum res (s *ex* r) nulla manet sub //// p̃e [2]) tu quoque semper
Volueris et multa rerum de morte laboras.
Hoc uer̃ uiuis sed multa morte fatiscis.
At quia differris (???) quedam nocitura cauere
Cogeris in quantum tua se uigilantia tollit
Que geminos in mense dies quoque timendos
Corporis in cura tradit ne fūdere cautus
Quisquam praesumat c̃ta de luce cruorem
Soluere uel uenerem salubrem aut temptare regestum.

---

31. quam candidos 32. uolens *V.* 34 *dictum erat:* 'sufficiunt enim ad id perpetrandum meae meorumque vires; sed' 35. ingenium, u *ex* o 36. queque

1) Varianten: 1. borce partes partes (*alterum* partes *del.*) plaustrum uertuntur angues 2. arthophilax 3. lira cępheus casiepia 4. andromede *v.* 5 *paene integer abscissus est* 7. cancer *in marg. m. 1* 8. libraque arcitenens 10. prochion 12. heridanique. Also dem Parisinus 5371 nahe stehend.

2. Doch wohl *tempore.*

Iani prima dies et septima fine minatur.
Principio februi quarta est et tercia fine.
Martis prima necat c' sub cuspide quarta est.
Aprilis decima est ūdenique [1]) fine timetur.
Maii tercia lux et septima fine cauetur.
In decima simul et quindena iunius occat [2]).
Ternam post decimam iulii fuge fineque denam.
Prima sub augusto nocet et de fine secunda.
Septembris ternam primo fuge cuspide denam.
Creditur october nocuisse diebus eisdem.
Nouembris quintam caueas et c'pide ternam.
Undena est capitis in fineque dena decembris.

Has egiptiacas antiquo nomine luces
Dicunt quod celi cura studiosior orbis
Egipti nocuas ex re persenserit illas.

Das eigentliche Gedicht berührt sich nahe mit Nr. 736 der Anthologie, während Vor- und Nachwort verschieden sind. Unmittelbar darauf kommt folgendes von mancherlei Verdachtsmomenten behaftete Fragment:

? ?
Versus super dep̄nsū ÷ hc̄ ēe locum

Quinque secant celum zone qui partibus equis
Partes ciclorum quincuplus ordo secat
Cingens zodiaci mundanum zona tumorem
Diuorum atque hominum tangit ut̃mque meta
? ?
Speram ciclus obit imis et t̃minus horis
Et superis cursu girouagante foris
It per solsticium ciclus cursu reuocato [3])
Percutiens medium c' in orbe Cato
Non obliqua meant sed hn̄t q̃mq; meatū.

1) Schreibe: undenaque.
2) Etwa *obstat*?
3) Der Reim *revocato* — *Cato* ist vor allem verdächtig.

IV. Zu Optatianus Porfyrius.

Unter den wenigen Handschriften klassischer Schriftsteller zu Ivrea befindet sich auch eine Handschrift des Optatianus Porfyrius aus dem 10. Jahrhundert, die Lucian Müller nicht gekannt hat. Es ist der Codex capituli Eporadiensis Nr. 70 in 4° membranaceus bipertitis paginis saec. X scriptus. Er enthält zunächst 'de sex dierum creatione libri VI.' Dann folgt die 'Cena Cypriani versificata', ein interessantes mittelalterliches Gedicht in Trochaeen, das 14 Columnen umfasst. Der Anfang lautet:

Qui que cupitis sal tantem me iohannem cernere
Nunc cantantis auditote iocantis adtendite.
Satiram ludam percurrens diuino sub plasmate
Quo Codri findatur uenter uos amici plaudite
Riserat qua cyprianus post felicem nineum
Thalamum logię septemque dotauit artibus u. s. w.,

der Schluss:

Solus petrus christo duce uincens damnans noxium
Herodem ananiam saphyram symonem magum.

Es schliesst sich daran ein kleineres Gedicht in 6 Distichen, das wir copirt haben. Ueberschrift: SUPPOSITIO EIUSDĒ IOHANNES AD PAPĀ, Anfang: Ludere me libuit ludentem papa iohannes, Schluss: Nunc hilarem populum musa iocosa boat.

Die folgenden fünf Columnen sind blank. Den Schluss der Hs. (16 natürlich nicht mehr zweigetheilte Seiten) bildet der Porfyrius Optatianus. Zuerst: I Alme decus mundi
????
... usw., In hac pagina ... | Primus ad directū ... | Princeps beate ... | In hac pagina ... Dann der eigentliche Titel:

PUBLIIOPTATIA
NIPORFYLIIPANA
GIRICVSDIREC
TVSCONSTAN
TINOAVGVSTO
INCIPITFELICIT̃

Die Gedichte sind aufs Sauberste und mit Hervorhebung der bedeutungsvollen Buchstaben durch Majuskel und rothe Farbe geschrieben. Leider haben die Ränder der zierlichen Hs. durch Feuchtigkeit arg gelitten, was bei den meisten codices in Ivrea der Fall ist. Sie müssen einmal zeitweise geradezu dem Regen ausgesetzt gewesen sein. Als Blattfüllung ist übrigens auf der ersten Seite nach der Vorrede an Constantin (Schluss: DISPONISSAECVLATOTO) ein Gedicht auf S. Brigida im 11—12. Jahrh. eingefügt worden. Es beginnt: 'Christe in nostra insula quę uocatur hębernia | ostensus est hominibus maximis mirabilibus' und schliesst: 'sancta brigida uirgo sacratissima in christo domino fuit fidelissima'.

Leider hatten wir keine Ausgabe zur Hand, um eine Collation fertigen zu können; auf gut Glück haben wir einige Stücke herausgegriffen und copirt, aus denen sich wenigstens das eine mit ziemlicher Sicherheit ergibt, dass diese neue Handschrift dem Bernensis sich eng anschliesst, also zu den besten Quellen der Ueberlieferung gehört. Wie eng beide Codices zusammen gehen, beweisen aus den von uns abgeschriebenen Stücken folgende Varianten:

Carm. X 5 hat der Eporadiensis *es fandi*, ebenso von erster Hand der Bernensis (es^{t} f^{u}andi); ibid. v. 13 hat der Eporad. *tuierit*, der Bern. das nämliche von der ersten Hand (t^{l}uierit); ibid. v. 21 gibt der Eporad. *et side*, der Bern. et s^{bi}ide; wobei zu bemerken, dass in allen diesen Fällen wenigstens nach dem Apparat bei L. Müller bloss diese beiden Handschriften die gleichlautenden auffälligen Lesarten haben. Auch carm. XV v. 2 hat der Eporad. und die erste Hand im Bern. *Augusti*, woraus die 2. Hand *Auguste* gemacht hat.

Dergleichen beweisende Uebereinstimmungen des Eporadiensis mit der ersten Hand des Bernensis wird eine vollständige Collation sicherlich noch viele zu Tage fördern. Auf der andern Seite fehlt es aber auch nicht an solchen Stellen, in denen der Eporadiensis vom Bernensis verschieden ist, indem er entweder mit andern Handschriften zusammentrifft oder auch ganz allein steht: eine Thatsache, die seinen selbstständigen Werth sicher stellt.

V. Zu Boetius de institutione arithmetica.

Dass wir für Boetius de instit. arithm. eine im Ganzen sehr gut erhaltene Ueberlieferung besitzen, ergibt sich aus der Vergleichung der jüngern Handschriften mit dem aus dem 6. Jahrhundert stammenden Turiner, ehemals Bobienser Fragmente dieses Werkes. Es sind dies zwei Pergamentblätter mit Doppelcolumnen; vom zweiten Blatte ist nur je eine Columne erhalten. Die Signatur ist 'theca F. IV 1'. Die erste Notiz darüber hat Peyron gegeben; vergl. dessen Schrift: M. Tulli Ciceronis orationum pro Scauro ..... fragmenta p. 137; weiter siehe Reifferscheid Wiener Sitzungsberichte 1871 p. 479. Im Folgenden theilen wir die wenigen Varianten mit, wobei die Friedlein'sche Ausgabe zu Grunde gelegt wird.

Das erste Blatt enthält den Text p. 150, 20 von *medietatem* bis p. 152, 5 (*maximi et*). Die Abweichungen sind:

22. sunt] sint 27. propinquior] propinquinquior 30. eom̄rum (o *ex* u, *ut videtur*) 151, 1. referunt] ferunt 2. ter XXVII] ter İXXVII 3. medietas] medietates 5. altrinsecus] altrī secus 8. unum] uno 13. numquam] nunquam *ut v. 17* 14. crescit] cres *in fine versus, sed delevit man. 2*, scit *initio proximi ex* cit. *man. 2* inpar inparem] $\overset{m}{\text{i}}$nparem $\overset{m}{\text{i}}$nparem (m *utroque loco man. 2*) 20. inpar *corr. in* impar *man. 2* procreabitur] procreatur 21. inpar] impar inparem] imparem 152. XLVII de armonica medietate *in marg.* 4. quemadmodum] quemammodum.

Für die dritte und vierte Seite ist es vorzuziehen, das Erhaltene ganz mitzutheilen. Am Ende ist der Schluss der Wörter oder Silben abgerissen. Fol. 2r enthält:

extremitatib; ab qui fit ex multipl cata medietateque tum eorum diffe rentiae multipli catae restituunt illud quoq, quod m dietas eadem suip te et a maiore uin tur et minorem psam superueni non eadem autem parte minoris m norem transitum maioris a maiore relinquitur qua omnes scilicet p prietates non al rius nisi arithme tichae medietat sunt quod si sup rius dicta memin rit lector ita ess indubitanter int leget rursus si i ter eosdem X et XX constituam statim geometr medietas cum su

Die Rückseite enthält p. 162 von Zeile 14 an; entsprechend der Vorderseite hat sie am Anfang Schaden gelitten. Erhalten ist:

tes redigantur et medietatis quan titate concrescant duplus inde confi citur numerus ab eo qui ex solis mul tiplicatis extremi tatibus procreatur atq, hoc quidem in terminis parib, con stitutus est at ue ro si impares pro ponantur ut sunt et XLV aptatus me dius XXV arithme ticam proportionẽ medietatemq, con stituit. nam si sint VXX XLV eadem se se numerorum quã titate termini tran sgredientur. et o mnis superius dicta proprietas arithme ticae medietatis n his terminis cu toditur. sed si XV umerum mediũ onam ut sint V. XV. XLV (?).

Ovid. metamorphos. 6, 82.

In der Erzählung des Wettstreites der Minerva und Arachne berichtet Ovid, dass Minerva einen Teppich gewebt (bezw. gestickt) habe mit der Darstellung ihres Streites mit Neptunus über den Namen des Landes. Er beschreibt nicht das fertige Bild, sondern erzählt, wie es unter den Händen der Minerva successive entstanden sei (*pingit* v. 71; *facit* 76; *dat* 78; *simulat* 80). Und zwar erzählt er, dass Minerva nach Darstellung des Locals 1) zweimal sechs Götter mit Jupiter in der Mitte; 2) das Pferdewunder des Neptun; 3) ihr eigenes Oelbaumwunder dargestellt habe. Auf die Worte:

Bis sex caelestes medio Iove sedibus altis
augusta gravitate sedent. sua quemque deorum
inscribit facies. Iovis est regalis imago.
Stare deum pelagi, longoque ferire tridente
aspera saxa facit, medioque e vulnere saxi
exiluisse ferum, quo pignore vindicet urbem.
At sibi dat clipeum, dat acutae cuspidis hastam,
dat galeam capiti, defenditur aegide pectus:
percussamque sua simulat de cuspide terram
edere cum bacis foetum canentis olivae:

folgt nun der Vers (82):

mirarique deos. operis [1]) victoria finis.

1) Ob *operi*, welche Lesart von Nic. Heinsius herrührt, oder *operis* besser beglaubigt ist, kann ich nicht entscheiden, ist für meinen Zweck auch gleichgültig; grammatisch erklärlich ist sowohl der Dativ wie der Genetiv.

Diese Worte enthalten m. E. eine bisher von Philologen und Archaeologen übersehene Schwierigkeit. Es muss nämlich *opus* ohne Zweifel von der Weberarbeit der Minerva (nicht etwa von ihrer Wunderthat) verstanden werden; denn von der Weberarbeit gebraucht Ovid dasselbe Wort nicht bloss v. 20 und 130, sondern namentlich auch v. 101 f., wo er den Rand beschreibt, mit welchem Minerva das durch vier an den Ecken (*anguli*) angebrachte Nebenbilder erweiterte Hauptbild umgeben habe:

circuit extremas oleis pacalibus oras.
is modus est, *operis*que [1]) sua facit arbore finem.

Ferner ist *finis* in v. 82 natürlich gerade so wie in v. 102 von der Beendigung dieser Weberarbeit (und nicht etwa von dem Ausgange des Kampfes der Minerva und des Neptunus) zu verstehen, indem v. 82 die Beendigung des Hauptbildes, v. 102 die Beendigung des ganzen Teppichs gemeint ist. Der Ausdruck *finis* bestätigt also die oben aufgestellte Behauptung, dass Ovid das Bild in seinen Theilen successive unter den Händen der Minerva entstehen lasse.

Hiernach müsste nun Minerva nach den vorhin aufgezählten drei Theilen des Bildes dargestellt haben: 4) das Staunen der Götter und schliesslich 5) ihren eigenen Sieg. Wie sich das Ovid als möglich gedacht habe, darüber schweigen die philologischen Interpreten vollständig. Bei allerdings flüchtigem Nachsuchen habe ich in Commentaren nur Weniges gefunden. In der Ausgabe des Crispinus (1689 in usum Delphini) heisst es in der Interpretatio „Atque fingit terram ictam sua hasta edere foetum albae olivae cum bacis: et deos admirari. Victoria *sua* finis operis.“ Aehnlich heisst es in der Ausgabe von Loers (1843): „victoria igitur *ipsi* (Minervae) ab dis adiudicata finem faciebat operis sive picturae in illa tela.“

Unter den Archaeologen hat neuerdings Stephani über unsere Stelle gehandelt und bekanntlich zu beweisen versucht, dass Ovid bei seiner Beschreibung die Darstellung des Streites der Minerva und des Neptunus im westlichen Parthenongiebel vor Augen gehabt habe. Er hebt im Compte-rendu pour l'année

1) Hier ist natürlich derselbe Casus nothwendig wie in v. 82.

1872 (Petersb. 1875) S. 80 hervor, dass Ovid „die Einheit der Zeit streng festhalte“ und alle zur Vollständigkeit der Handlung nöthigen Elemente wirklich vor Augen führe „indem nicht nur die beiden Gottheiten gleichzeitig die beiden *σύμβολα* schaffen, sondern auch die Richter gegenwärtig sind und durch ihr *mirari* den entscheidenden Ausspruch thun.“ Er erwähnt hier die Worte *operis victoria finis* gar nicht, meint aber ohne Zweifel, dass der Sieg der Minerva durch das *mirari* der Götter ausgedrückt sei, so dass also nicht zwei, sondern nur ein neuer Theil zu den drei andern oben genannten Theilen des Bildes hinzukommen würde. Nun bin ich gern geneigt zu glauben, dass das *mirari* der Götter bildlich so dargestellt werden konnte, dass dadurch der Sieg der Minerva und die Niederlage des Neptunus significant ausgedrückt war; nicht aber vermag ich zu glauben, dass Ovid sich gedacht habe, Minerva habe dieses ihren Sieg über Neptunus ausdrückende Staunen der Götter bei ihrer Weberei zuletzt, nachdem die Figuren der Götter längst fertig waren, dargestellt. Stephani scheint diese Schwierigkeit gar nicht gefühlt zu haben und konnte sie auch nicht wohl fühlen, da er, wie seine oben angeführten Worte lehren, die Stelle des Ovid (freilich mit Vernachlässigung der Verba finita *pingit*, *facit*, *dat*, *simulat* und des gewichtigen Ausdruckes *operis finis*) so auffasst, als ob sie eine Beschreibung des fertigen Bildes enthalte, in welchem natürlich das *mirari* der Götter gleichzeitig mit den unter einander gleichzeitigen Wundern ist.

Auch Petersen, der Stephani im Uebrigen heftig bekämpft und namentlich leugnet, dass Ovid ein concretes Kunstwerk, geschweige denn den westlichen Parthenongiebel, vor Augen gehabt haben müsse, hat die von mir hervorgehobene Schwierigkeit nicht gefühlt. Denn er sagt (Arch. Zeitung N. F. Jahrg. 8, S. 117) in seiner Polemik gegen Stephani: „Aber dass Ovid die Entscheidung nur durch *mirari* bezeichnet, hält Stephani vielleicht für beweisend. Setzt Ovid denn aber nicht mit der ihm eigenen prägnanten Kürze hinzu *operi victoria finis*?“ Aus diesen Worten kann man doch nur entnehmen, dass auch Petersen das Wort *victoria* in den Worten *operi victoria finis* in engste Verbindung mit *mirarique deos* setzt,

also ausdrücklich das thut, was Stephani ohne Zweifel stillschweigend auch that und nur desshalb nicht ausdrücklich sagte, weil er es als selbstverständlich ansah; dass also Petersen ebenso wenig wie Stephani der aus den Worten *operis finis* für die Interpretation des Dichters sich ergebenden Consequenzen sich bewusst war.

Ebenso wenig hat Schönfeld, Ovids Metamorphosen in ihrem Verhältnis zur antiken Kunst (Leipziger Inauguraldissertation [1876]) S. 25 die Schwierigkeit gefühlt; ja er scheint sogar zu glauben, dass in den Worten *operi victoria finis* der Ausgang des Kampfes der Minerva und des Neptunus bezeichnet sei; wenigstens umschreibt er den Sinn derselben S. 18 mit den Worten: „die Götter staunen über das Wunder, Athenas Sieg ist das Ergebnis des Werkes.“

Die von mir hervorgehobene Schwierigkeit ist nun auf die einfachste Weise zu beseitigen, wenn man *Victoria* statt *victoria* schreibt. Dann ist das Letzte, was nach Ovids Bericht Minerva in dem Hauptbilde darstellte, die Siegesgöttin, die natürlich gedacht werden muss als von Jupiter gesendet und in bezeichnender Weise der Siegerin Minerva sich nahend. Das *mirarique deos* kann und darf dann nicht in nähere Verbindung mit den Worten *operis Victoria finis* gesetzt werden, ist vielmehr nur eine nachträgliche Vervollständigung des Berichts über die schon vorher als dargestellt erwähnten Götter; jene Worte fügen ein Moment hinzu, das Ovid als Dichter nicht eher geben konnte, ehe er nicht die Darstellung der Wunder berichtet hatte, über die (oder über deren zweites) staunend die Götter dargestellt waren. Dieses nachträglich hinzugefügte Moment dient dazu, um nachträglich anzudeuten, dass die Götter als Kampfrichter zugegen sind; aber nicht die Worte *mirarique deos*, sondern die Worte *operis Victoria finis* enthalten die Andeutung, dass diese Kampfrichter nicht bloss staunen, sondern auch eine Entscheidung fällen, in Folge deren die Siegesgöttin der Minerva den Sieg verkündet.

Ob die Vorstellung, die sich Ovid von dem Fortgange der Weberarbeit der Minerva hiernach machte, technisch correct ist, lasse ich dahingestellt; auf jeden Fall enthält die Schilderung derselben nicht eine so handgreifliche, auch dem

Laien auf dem Gebiete der Technik sofort auffallende Unmöglichkeit, wie es die Annahme ist, dass Minerva an den schon fertigen Figuren der Götter nachträglich das *mirari* dargestellt habe.

Von meinem philologischen Standpunkte aus glaube ich nicht, dass die Entscheidung der Frage, ob Ovid den westlichen Parthenongiebel vor Augen gehabt habe oder nicht, wesentlich davon beeinflusst wird, ob man *victoria* oder *Victoria* liest. Freilich hätte Stephani, der so wenig an die nahe liegende Möglichkeit die Nike in die Ovidische Darstellung hineinzubringen dachte, dass er von seinem Standpunkte aus das Vergessen der Nike Seitens des Ovid a. a. O. S. 93 entschuldigen zu müssen glaubte, für seine Argumentation die *Victoria* viel besser verwerthen können, als das *mirarique deos*. Gewiss aber hatte Ovid nicht bloss die Darstellung des Parthenongiebels, sondern auch Gemälde genug gesehen, in denen die Ertheilung des Siegs durch die personificirte Siegesgöttin dargestellt wurde. Denn solche Darstellungen waren überaus häufig. Sagt doch Stephani selbst a. a. O. S. 116: „Um die siegreiche Vollendung eines wichtigen Unternehmens anzudeuten, pflegte bekanntlich die alte Kunst unzählige Male Nike darzustellen, wie sie die siegreiche Person, bald von oben herab zu ihr niederschwebend, bald sich ihr zu Fuss nahend, mit einem Kranz oder Band schmückt.“ Mag man also in der Parthenongiebelfrage sich auf Stephanis Seite oder auf die seiner Gegner stellen, unter allen Umständen ist es viel wahrscheinlicher, dass Ovid in dem von Minerva gewebten Teppich den Sieg der Minerva über Neptunus durch die Siegesgöttin, als dass er ihn durch das Staunen der Götter dargestellt werden liess.

L. Lange.

Valer. Flacc. Argon. I, 174.

Unmittelbar vor der Abfahrt der Argonauten fordert Iason den Acastus, Sohn des Pelias, mit folgenden Worten auf mitzufahren:

"non degeneres, ut reris, Acaste,
venimus ad questus; socium te iungere coeptis
est animus; neque enim Telamon aut Canthus et Idas
Tyndareusque puer mihi vellere dignior Helles.
o quantum terrae, quantum cognoscere caeli
permissum est! pelagus quantos aperimus in usus!
nunc forsan grave reris opus; sed laeta recurret
cum ratis et caram cum iam mihi reddet Iolcon,
quis pudor heu nostros tibi tunc audire labores!
quam referam visas tua per suspiria gentes"!

Darauf folgt die mit einer kurzen Uebergangsformel eingeleitete Antwort des Acastus:

nec passus rex plura virum. "sat multa parato
in quaecunque vocas; nec nos" ait "optime segnes
credideris patriisve magis confidere regnis
quam tibi, si primos duce te virtutis honores
carpere, fraternae si das adcrescere famae."

Ueber die Worte *sat multa parato* bemerkt der neueste Herausgeber Bährens in der praef. p. XVII Folgendes: „non potest *absurdius* fingi illo 'sat multa'. nam aut una certe res aut omnia in navigationem necessaria ut pararentur potuit iubere Acastus. et ut traditum 'multa' per se *languidissimum* est, ita addito illo 'sat' plane fit *intolerabile.* cum V tradat 'stat', Valerio *reddidi* 'virumst at'. deinde pro 'multa' *id quod sententia flagitat,* 'cuncta' *reposui.*" Das klingt ungemein zuversichtlich und ist doch unzweifelhaft falsch. Statt den Schreibfehler des Vaticanus zu einer paläographisch nicht übeln, aber doch überflüssigen Conjectur zu benutzen, statt das durchaus unverdächtige 'multa' in 'cuncta' zu verwandeln, welches so

wenig vom Gedankenzusammenhange gefordert wird, dass es demselben vielmehr geradezu widerspricht — denn es ist bereits Alles zur Abfahrt bereit —, hätte der Kritiker besser gethan sich aus der Grammatik daran zu erinnern, dass 'parato' nicht nothwendig Imperativ sein muss, sondern auch Dativ sein kann. Dann würde er statt den Text, den er corrigiren wollte, durch die Schreibung

nec passus rex plura virum*st. at "cuncta* parato

zu corrumpiren, den Dichter richtig verstanden haben; derselbe wollte natürlich nichts Anderes sagen als: nec passus rex plura virum (*scil.* dicere). „sat multa parato (*scil.* mihi) in quaecunque vocas (*scil.* dixisti).

So haben die Stelle sowohl Heinse und Burmann, als auch Thilo und Schenkl verstanden, da sie an den nach Bährens so schwer verdorbenen Worten keinen Anstoss genommen haben. Missverstanden hat sie allerdings vor Bährens schon Slothouwer (animadversiones criticae) in den Acta societatis Rheno-Traiectinae (Tom. III. p. 168), der zu der Stelle bemerkt: „Mihi quidem hic nullum dubium, quin pro *parato paratos* legendum sit. Credideris *nos satis multa,* id est multum, *paratos esse* etc. Ita *multa* pro *multum* infra versu 757 huius libri et alibi et apud alios." Aber er hat doch wenigstens das Participium nicht verkannt, sondern nur die Ellipse des Verbum *dixisti* nicht erkannt oder für bedenklich gehalten. Ob aber Wagner und Pancoucke das *parato* richtig oder falsch verstanden haben, lässt sich nicht daraus erkennen, dass sie in ihren Ausgaben (Göttingen 1805 und Paris 1829) hinter *parato* ein Komma setzen und willkürlich *vocas* in *voces* ändern. Nach dem Grundsatze 'quilibet praesumitur bonus' ist indess anzunehmen, dass auch sie zu *parato* ergänzten *dixisti* und nur die Aufforderung *in quaecunque voces* für effectvoller hielten als den Relativsatz *in quaecunque vocas.*

Die Moral dieser Miscelle aber ist, dass Vorsicht die Mutter nicht bloss der Weisheit ist, sondern auch der Conjecturalkritik sein sollte.

L. Lange.

ΓΕΓΩΝΕΩ

In den Mélanges Gréco-Romains tirés du Bulletin de l'académie imp. des sciences de St. Pétersbourg Tome IV p. 304 heisst es:

„Wäre ein Präsens *γεγωνέω* in der classischen Zeit vorhanden gewesen, so würde sich wahrscheinlich mindestens eine Stelle finden, wo *γεγώνεον* oder eine entsprechende Form durch das Metrum gesichert wäre: so lange eine derartige Stelle sich nicht nachweisen lässt, können wir nicht umhin das von den alten Grammatikern angenommene und von gelehrten Dichtern gebrauchte *γεγωνέω*, zumal da es der Analogie widerstrebt, als verdächtig zu bezeichnen"

und kurz vorher:

„die alten Grammatiker waren über das in Rede stehende Verbum nicht hinreichend unterrichtet."

Eine Dichterstelle der geforderten Art liegt schwerlich vor, aber ein Stein kommt den gescholtenen Grammatikern und der Ueberlieferung unserer Homerhandschriften zu Hülfe, ein Stein aus Chios, dessen nach Kirchhoff's Urtheil aus der ersten Hälfte des 5. Jahrh. v. Chr. stammende Inschrift, nachdem sie zuerst in der griechischen Zeitschrift *Μουσεῖον* (Smyrna 1876) publicirt war, durch Kirchhoff's Güte Cauer in seinem 'Delectus inscriptionum Graecarum' p. 166 weiteren Kreisen bekannt machen durfte. Auf der zweiten Seite dieses Steins (b) stehen die Worte (Z. 7)

διὰ τῆς πόλεως ἀδηνέως γεγωνέοντες.

Es ist vom Ausrufen des Beschlusses der *πεντεκαίδεκα* die Rede. Bemerkenswerth ist, dass die für die älteste Geschichte der homerischen Gedichte so wichtige Insel Chios uns dies homerische Wort als ein volksthümliches aus alltäglichem Gebrauche bewahrt hat.

Georg Curtius.

INHALT.

—rs BOOK